

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Goran Bilogrivić

**ETNIČKI IDENTITETI U
RANOSREDNJOVJEKOVNOJ
HRVATSKOJ – MATERIJALNI I
PISANI IZVORI**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2016.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Goran Bilogrivić

**ETNIČKI IDENTITETI U
RANOSREDNJOVJEKOVNOJ
HRVATSKOJ – MATERIJALNI I
PISANI IZVORI**

DOKTORSKI RAD

Mentori:

Dr. sc. Mirja Jarak, izv. prof.

Dr. sc. Neven Budak, red. prof.

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Goran Bilogrivić

**ETHNIC IDENTITIES IN EARLY
MIEVIAL CROATIA – MATERIAL AND
WRITTEN SOURCES**

DOCTORAL THESIS

Supervisors:

Prof. Mirja Jarak, PhD

Prof. Neven Budak, PhD

Zagreb, 2016.

MENTORI

Dr. sc. Mirja Jarak, izvanredni profesor

Mirja Jarak rođena je u Zagrebu 1962. g. Na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je dvopredmetni studij filozofije i arheologije 1986. Magistrirala je (1990.) i doktorirala (1998.) na Odsjeku za arheologiju Filozofskoga fakulteta s temama iz kasnoantičke arheologije. Na istom Odsjeku zaposlena je od kraja 1987. g. Od 1993. g. zaposlena je na Katedri za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju, kojoj je od 2000. do 2009. bila predstojnicom.

Od akad. god. 1989./90. drži nastavu na Odsjeku za arheologiju. Održala je velik broj kolegija, predavanja i seminara, s različitim temama iz starokršćanske i srednjovjekovne nacionalne arheologije (20-ak tematski različitih kolegija do uvođenja bolonjskog sustava, a unutar bolonjskog studija uz neke stare, uvela je i niz novih kolegija). Od održanih kolegija neki su se bavili temama opće srednjovjekovne arheologije (primjerice *Panonija od 6. do 9. stoljeća*, *Panonija u ranom i razvijenom srednjem vijeku*), a većina je bila posvećena starokršćanskoj i ranosrednjovjekovnoj baštini u užem ili širem kontekstu (primjerice *Uvod u ranokršćansku ikonografiju*, *Starokršćanski i ranosrednjovjekovni sarkofazi*, *Ranosrednjovjekovna groblja*). Unutar bolonjskoga studija M. Jarak nositeljica je 11 kolegija na preddiplomskom i diplomskom studiju. Od akad. g. 1996./97. drži nastavu i na poslijediplomskome studiju arheologije, gdje je angažirana kao mentorica. Sudjeluje i u radu doktorskoga studija medievistike. Akad. god. 2007./08. i u zimskome semestru 2008./09. bila je pročelnica Odsjeka za arheologiju. Boravila je na više inozemnih sveučilišta i održala veći broj priopćenja na znanstvenim skupovima.

Znanstveni rad Mirje Jarak posvećen je, kao i njezina nastavna djelatnost, kasnoantičkoj i srednjovjekovnoj arheologiji i povijesti. Znanstveni radovi mogu se podijeliti prema užim tematskim područjima. Ističu se radovi posvećeni kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj arhitekturi i skulpturi i različitim problemima predromaničkog razdoblja u Hrvatskoj. Značajna skupina radova bavi se povijesnim i hagiografskim temama (radovi koji tematiziraju kasnoantičke i srednjovjekovne literarne izvore za područje Panonije i Dalmacije). Za knjigu objavljenu 2013. g. (*Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća: uvod u studij predromanike*, Književni krug Split), dobitnica je Godišnje nagrade Filozofskoga fakulteta.

Dr. sc. Neven Budak, redoviti profesor

Neven Budak (Zagreb, 1957.) je od 2002. redoviti profesor hrvatske povijesti srednjeg vijeka na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Usavršavao se u Austriji i kao stipendist fondacija Alexander von Humboldt i Max Planck u Njemačkoj. Više je godina predavao na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Objavio je nekoliko knjiga i sedamdesetak znanstvenih članaka, od kojih mnoge u inozemstvu. Sudjeluje u uredništvu i savjetu nekoliko časopisa u Hrvatskoj i inozemstvu. Držao je predavanja u nizu europskih zemalja, Kanadi, Australiji i Japanu. Četiri godine obnašao je dužnost dekana Filozofskog fakulteta, a od 1999. do 2012. bio je predsjednik Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti. Godine 2012. imenovan je posebnim savjetnikom za znanost Predsjednika Vlade Republike Hrvatske, a sada vodi projekt provedbe Strategije obrazovanja, znanosti i tehnologije „Nove boje znanja“. Dobitnik je Medalje Filozofskog fakulteta za znanstveni rad objavljen u katalogu *Renesansa u Hrvatskoj* (2004.), Velikog počasnog križa savezne zemlje Gradišće/Burgenland (2007.), Nagrade Grada Zagreba (2008.), Posebnog priznanja Rektora Sveučilišta u Zagrebu (2013.) i nagrade „Vjekoslav Klaić“ Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti i Društva za hrvatsku povjesnicu za popularizaciju povijesne znanosti (2015.).

SAŽETAK

Polazeći od viđenja etničkih skupina kao kulturno pripisanih identitetskih skupina temeljenih na izražavanju stvarne ili pretpostavljene zajedničke kulture i podrijetla, u disertaciji se razmatra problematika etničkih i drugih identiteta na području ranosrednjovjekovne Hrvatske. Težište je na proučavanju uloge materijalne kulture u stvaranju, održavanju i komuniciranju identiteta te je stoga kao osnovno polazište primijenjen kontekstualni pristup tumačenju arheoloških nalaza. Vremenski je fokus usmjeren prije svega na 9. stoljeće, kada se u pisanim izvorima javljaju prvi ranosrednjovjekovni etnonimi na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Uzevši u obzir dostupne pisane izvore i arheološke nalaze pokazano je da je na početku ranoga srednjeg vijeka najvjerojatnije bilo doseoba novoga stanovništva prema istočnoj jadranskoj obali, međutim njihovo identificiranje s određenim etničkim skupinama nužno ostaje otvorenim. Tijekom većeg dijela 8. stoljeća društvena slika je relativno ujednačena i jednostavna. Zbog odsutstva pokazatelja trajnije i veće društvene stratifikacije, za proučavanje i objašnjavanje toga perioda prikladnim se čini model koji pretpostavlja postojanje manjih zajednica s uglednicima (*big-men*) na čelu. U tome svjetlu provedena je i analiza geneze i razvoja pojma "starohrvatski" te koncepta "starohrvatske" arheološke kulture, koji su se pokazali višestruko problematičnima. Do snažnije integracije društva dolazi u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća, sa širenjem franačke vlasti u susjednim krajevima. Tada se formira nova elita u dalmatinskome zaleđu, čiji je identitet u mnogočemu oslonjen na karolinške modele. Pojedini segmenti identitetskog diskursa očituju se u grobnim nalazima, kroz višestruku simboliku prilaganja oružja i drugih predmeta kao simbola statusa, moći i pripadnosti. Kao prvi poznati uži skupni identitet javljaju se Guduščani, koje nešto kasnije kao dominantna Francima odana skupina zamjenjuju Hrvati. Ranosrednjovjekovna Hrvatska Kneževina također se razvija u ovisnosti o Francima i po uzoru na njih u mnogim segmentima. U tome periodu, tijekom druge trećine 9. stoljeća i dalje, običaj prilaganja predmeta u grobove postepeno nestaje, no isticanje identiteta očituje se u gradnji i opremanju crkava. Kako su na nemalom broju trabeacija oltarnih ograda sačuvani spomeni vladara i njihovih župana, uklanjanje ranijih instalacija može se u određenim slučajevima tumačiti kao namjerno uklanjanje spomena i sjećanja na prethodnika te pokazivanja vlastite nadmoći. Uz vladarska imena i titule ponekad dolaze i etničke oznake, koje se k tome javljaju na prilično uskom prostoru, pa se u postavljanju crkvenog namještaja s takvim natpisma može vidjeti i svjesno komuniciranje prevladavajućeg etničkog identiteta, hrvatskoga.

SUMMARY

The current dominant standpoint in sociology and anthropology that communities such as ethnic groups and nations are "immagined", i. e. that for a great part they rely on the belief in common origins, does not imply that they are any less real, important and significant. That ethnicity matters is evident in numerous aspects all around the world, practically on a daily basis. As in the more benign peaceful ones, such as sports, cultural and other, so too in political, often wartime contexts. It is precisely through instrumentalization of culture in various political spheres that the full mobilizing power of ethnicity is enabled. In such processes the leading role is held by elites – political, intellectual, economical. Numerous sources show the existence and application of similar patterns in the more distant past as well. Because they are visible within a complex social picture, the exploration of ethnic and other Early Medieval identities can't be unilateral and onesided, as shown by numerous discussions on a theoretical, as well as on a more practical level. In order to study and try to comprehend them in as wide a scope as possible, it is necessary to encompass as many available sources as possible. Due to their fragmentary nature within the mentioned period, application of different approaches compatible with contemporary views on ethnic identities is required.

In historiographical research such an approach is the long-established and through the decades largely modified concept of ethnogenesis. It is focused on examining the role of elites in forming and maintaining past ethnic groups and studying various means employed in those processes, among them the *origo gentis*, the narrative of distant common origins. Because of the importance of the cultural dimension of ethnicity, one must not neglect the study of material culture and its elements which could have been used in such processes, and in that segment archaeology has an unavoidable role. Archaeological discussion of (ethnic) identities is a separate research area in itself. There is a series of approaches and standpoints, from traditional and well established to the newer hypercritical ones. In search of an approach compatible with contemporary sociological and anthropological research of ethnic identities, a contextual archaeological approach is chosen as the starting point in this thesis. It stresses the symbolic importance of material culture and the potential multiple meanings of certain artefacts. The meaning that an object had at a particular moment depended on the social and historical contexts in which it was used, as well as on its interrelation with other material culture elements. Along with critically considered data from written sources such a

framework enables the exploration of the meaning of material culture in ethnogenetic processes and the practice of ethnicity.

Since precisely the stated processes are at the centre of this dissertation and research, it's focused primarily on the 9th century, the period when first Early Medieval ethnonyms on the territory of the former Roman province of Dalmatia, among them the Croats, start appearing in written sources. That is also the period of formation of the Early Medieval Croatian dukedom. The earlier part of the century is also a textbook example of the ingredients of an ethnogenesis, to paraphrase H. Wolfram. For the same reason a departure is made here from the usual research focus on the questions of Croat origins and migrations. However, in order to adequately study the said period, it was necessary to consider the time before the beginnings of ethnic identity formation. Having taken into account available written sources and archaeological finds, it is shown that migrations towards the eastern Adriatic coast have indeed most probably occurred at the outset of the Early Middle Ages. There is a notable discontinuity in many aspects, most probably around the middle and during the second half of the 7th century, which can at least partly be explained by new population immigration. According to contemporary and later written sources this population is named and considered Slavic. Still, occasional immigrations of new groups during slightly later times also can not be excluded.

During the following century written sources are practically nonexistent so one must rely on archaeological finds. For now, unfortunately, these can't be securely dated before the middle of the 8th century. However, during recent years more and more such cases have indeed appeared, raising the belief that in the future they will be sufficient for establishing a clearer chronology of the material of this earlier period. Judging by available finds, the social image has been relatively uniform and simple for the greater part of the 8th century. Because of the lack of indicators of a more permanent and greater social stratification, a framework proposing the existence of smaller communities led by *big-men* seems to be appropriate for studying and explaining the period. Stronger integration begins only during the last quarter of the century, with Frankish expansion in neighbouring areas.

Having conquered Istria and then in the last decade of the 8th century also the Avar Khaganate, Charlemagne's direct interests turned towards the eastern Adriatic, where the area of his rule extends to at the very beginning of the 9th century. The new dynamic sociopolitical context enabled the formation and rising of a new elite within the Dalmatian hinterland. Local potentates came into the service of the Frankish Empire and became vassal governors of a newly-formed borderland dukedom within the Frankish territorial system. Within the

interrelations of traditional older structures and a new social framework connected with the Franks a new identity of this elite is also created. In many aspects it was contingent upon and relied on Carolingian models, as is also well attested by archaeological finds. However, these suggest that such changes had begun to occur even slightly before the actual extension of Frankish rule in Dalmatia, already during the last quarter of the 8th century, the period to which the earliest finds of weapons of Frankish provenance in local cemeteries can be dated.

Funeral practices and rituals are an area of large symbolic meaning, reflecting also certain segments of identity discourse. The custom of placing weapons in graves has been present here probably from at least the second third of the 8th century, but then only simpler types, mostly arrows and knives. A part of such grave goods can be interpreted by the symbolics of hunt, generally within the symbolic meaning of domination over the landscape, nature, and subsequently over a smaller community. That is the existing context into which examples of Carolingian weaponry are incorporated, soon also expanding it. Contemporary written sources reveal the meaning of swords, spurs and similar objects in the expression of status, with that also the belonging to the new elite. It is precisely the graves of the end of the 8th and the first decades of the 9th century, where such objects are the most numerous, that most clearly reflect the identity based on connections and ties with the Franks. In this way these new foreign objects, which acquire their role within the existing context, can be interpreted as potential ethnic markers. On the basis of analysis of several most important cemeteries (Biskupija – Crkvina, Gornji Koljani, Nin – Ždrijac, Biljane Donje – Begovača) it follows that during the stated period a smaller stratum of the wider local elite, probably the ruling one, is elevated. Other members follow their modes of status expression and communicating identity.

In the same period the first known group identity other than the general Slavic also appears in the written sources – that of the *Guduscani*. Based on recent propositions and with added argumentation, their originating territory can with some grounds be presumed to have been in the wider Bribir area. Their *dux*, Borna, was also the vassal Frankish duke of Dalmatia and Liburnia, a dukedom then completely dependent on the Franks. Most probably at the end of the 820s they were replaced in the position of the leading group loyal to the Franks in Dalmatia by Croats, whose dukes will steadily attain a more and more independent position. It will completely culminate at the end of the 9th century. In spite of that, the Croatian Dukedom was also in many aspects structured in relation with Carolingian models.

Still, the ruler's position was not completely secure, nor was the succession. This is obvious from several attempts at overthrowing dukes, some of which were successful. Within such a sociopolitical context firm support was found in the Church. Firmer connections with Church

structures, especially with the pope during the reign of duke Branimir, gave the ruler institutional support and added reputation within local society. By building and furnishing churches, acts of gift-giving, the rulers themselves along with other members of the elite confirmed their power. Numerous traces of such acts have been preserved on altair screens of Pre-Romanesque churches throughout Early Medieval Croatia and precisely during the 9th century they had quite frequently been replaced with new ones. This often occurred within a short period of time, in some churches even several times during the century. A relatively firm and accurate chronology of stone church furniture has been reached during the last few decades based on workshop affiliations, with some workshop productions being dated around the reign of a particular duke. Since mentions of rulers and their officials, župani (*iuppani*), have been preserved on a number of upper sections of altair screens, removal of previous installations can in certain cases be interpreted as deliberate removal of mentions and memory of predecessors and display of personal superiority. Alongside rulers' names and titles, ethnic labels are sometimes stated. They appear within a fairly small area so the installations of church furniture with such inscriptions could thus possibly be seen as acts of deliberate and conscious communication of the prevailing ethnic identity, the Croatian one.

All of this indicates the existence of different identity groups on the territory of Early Medieval Croatia. A fragment of an inscription mentioning the Croats and dated to ca. 800, i. e. some time before even the *Gudusceni* appear in the sources for the first time, could be another confirmation. The same is shown by grave finds during the 8th and 9th centuries. Even when Croats were known from the written sources as the obviously dominant identity, in all respects ethnic, smaller local identities appear. Such is the one expressed by a specific way of burial in the wider Sinj area, characterized by incised crosses on grave slabs. The fact that this local community expressed themselves in a special way doesn't necessarily mean that they couldn't have also been Croats, but was primarily an expression of their local specificity, a Christian identity interpreted and practiced in a local manner. Accordingly, it can be concluded that the type of dichotomy between the "autochthonous" and Slavic or Croat populations, which can quite often be deduced from medievalists' papers and discussions, doesn't completely agree with the reality of Early Medieval societies on the territory of the former Roman province of Dalmatia. Analysis of the genesis, development and meaning of the term "Old Croatian" ("starohrvatski") and the "Old Croatian" archaeological culture also shows that such all-encompassing terms and concepts, essentially scientific constructs, can rather obscure the once actual situation than reveal answers to the questions posed here. This, however, does not in any way mean that art and material culture in Early Medieval Croatia

weren't characteristic. They had their distinctiveness and differences in regards to other areas, but a much more complex image appears than the usually perceived one.

In general, it was not the aim of this thesis to show which objects, artefacts, archaeological finds, could be defined as specifically Croatian or having belonged to other groups and as sch ascribed to Croats, *Guduscani* or some other *ethnie*. The aim was to explore whether, in which way and in what scope material culture had a role in creating, maintaining and communicating group identities on the territory of the Early Medieval Croatian Dukedom. Among other things, it is shown that archaeology undoubtedly can indicate the existence of various identities, but also that these weren't all necessarily ethnic identities. In the chapters concerned with the analyses of archaeological finds, other elements of material culture and the data from written sources, there is more talk of power, status, identity of the elite, than of ethnic identity. That is not a negation of the existence of ethnic groups. Rather, and bearing in mind existing objective limitations, the stated problems are only being considered in accordance with the theoretical and methodological frameworks set in the opening chapters.

Since during the Early Middle Ages ethnicity primarily pertained to higher social levels, i. e. members of Early Medieval elites were the members of a certain *gens* in the full sense, it is precisely to them that the concept of ethnicity as it is defined in today's sciences could relate. Accordingly, conclusions about ethnic identities based on material culture can be reached through the analyses of the identity of the elite within a specific and adequate historical context. The full potential of ethnicity comes to the fore especially at turning-points and similar periods, when old identities are redefined and new ones created, ethnic markers are used and ethnic boundaries raised and maintained between various groups. In the Dalmatian hinterland during the here considered period such moments were prominent especially at the end of the 8th and the first third of the 9th century. Changes are seen primarily in graves, since funeral rituals and the placing of grave goods were, as part of the existing habitus, an appropriate area for discourses of identity. Grave goods gradually disappear and the use of material culture in this sense is transferred to a new area. Expressions of identity appear inside Pre-Romanesque churches. Later, during the 10th and 11th centuries, new changes appear and also new forms of communicating identity, appropriate for those times and circumstances. During the same period, from the middle of the 10th century onwards, the Early Medieval Croatian identity also experiences its full affirmation.

KLJUČNE RIJEČI:

etnicitet, identitet, etnogeneza, rani srednji vijek, Hrvatska, materijalna kultura, oružje, predromanika, crkveni namještaj

KEY WORDS:

ethnicity, identity, ethnogenesis, Early Middle Ages, Croatia, material culture, weapons, Pre-Romanesque, church furniture

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. TEORIJSKA I METODOLOŠKA POLAZIŠTA	3
2.1. Identitet i etnicitet.....	3
2.2. Etnički identiteti u ranom srednjem vijeku – historiografija.....	8
2.3. Etnički identiteti u ranom srednjem vijeku – arheologija	11
3. PITANJA SEOBE I DOLASKA HRVATA U DALMACIJU	17
3.1. Doseoba Hrvata – materijalni i pisani izvori.....	30
3.2. Paljevinski grobovi i doseoba u 7. stoljeću	39
4. STAROHRVATSKA KULTURA	51
4.1. Kultura i arheološke kulture – pregled osnovnih koncepata	51
4.2. Starohrvatska kultura.....	56
4.3. Materijalna kultura i kontekst	81
5. GROBLJA, ORUŽJE I IDENTITET	88
5.1. Pretkarolinško razdoblje.....	88
5.2. Karolinško razdoblje	106
5.2.1. Borna i Guduščani.....	108
5.2.2. Karolinško oružje i formiranje identiteta elite	116
5.2.3. Oružje u grobovima – problemi interpretacije	142

6. HRVATI, CRKVE I IDENTITET	152
6.1. Crkve, crkveni namještaj i identitet.....	165
7. ZAKLJUČAK	183
KRATICE.....	188
IZVORI	190
LITERATURA.....	192
PRILOZI.....	231

1. UVOD

Povijest Hrvatske obiluje nepoznicama, pitanjima, otvorenim pa i kontroverznim temama. Jednako tako i ranosrednjovjekovna, koja je u mnogim aspektima možda čak i zagonetnija od drugih perioda. Jedna od takvih tema jest i pitanje najranije povijesti Hrvata. Rasprave o njihovu podrijetlu i doseobi u zaleđe istočne jadranske obale ne gube na intenzitetu još od 19. stoljeća pa sve do danas. Iako primarno u žarištu historiografije, dio su i drugih znanosti i disciplina koje se bave ovim periodom, prvenstveno arheologije. Tijekom gotovo stoljeća i pol iznošeni su različiti stavovi i predlagana brojna rješenja, a sve veće obilje arheoloških nalaza dopunjavalo je sliku prošlosti kakvu je iscrtila historiografija te nastavlja činiti isto i danas. Tijekom posljednjih tridesetak godina 20. stoljeća, do tada dominantna paradigma europske i svjetske historiografije u ovome kontekstu, temeljena na proučavanju migracija i podrijetla naroda, usmjerena je prema proučavanju i istraživanju transformacije kasnoantičkoga svijeta, formiranju novih društava, stvaranju te iskazivanju novih identiteta, među kojima osobito etničkih. Slični smjerovi istraživanja nedugo potom pokrenuti su i među arheolozima, gdje se otada sve više pozornosti posvećuje simboličkom značenju i aktivnoj ulozi materijalne kulture u navedenim procesima.

Takve historiografske putanje odrazile su se ubrzo i na dio hrvatske povijesne znanosti, dok posljednjih godina i u ovdašnju ranosrednjovjekovnu arheologiju postepeno ulaze novi pogledi, drugačiji od dosad uobičajenih. Važno je, međutim, naglasiti da je u zadnjih dvadesetak godina učinjen značajan napredak na drugim poljima i objavljene su mnoge studije s različitih područja arheologije kojima je omogućeno bolje poznavanje ranosrednjovjekovnog razdoblja u Hrvatskoj, a značajna je svakako detaljna analiza i sistematizacija materijala 8. (većinom druge polovine) i 9. stoljeća, čime je dostignuta prilično sigurna datacija i čvrsta osnova za daljnja istraživanja. Što se pak pitanja identiteta i etnogeneze tiče, većinom je riječ o kraćim radovima ili manjim dijelovima u sklopu širih studija, dok opširna i sustavna analiza navedene problematike iz primarno arheološkog gledišta i dalje nedostaje. Tako je ostavljen otvoren prostor za analizu arheološkog materijala u kontekstu suvremenog istraživanja ranosrednjovjekovnih identiteta.

U ovome će radu stoga biti predstavljeni i korišteni upravo takvi, noviji pristupi. Središnja tema istraživanja je formiranje ranosrednjovjekovnog hrvatskog, ali i drugih skupnih identiteta na području ranosrednjovjekovne Hrvatske te njihovi međusobni odnosi. Jedno od

težišta jest uloga materijalne kulture u tom procesu. U okviru navedenih pristupa proučit će se jesu li i na koji način pojedini njezini elementi korišteni u navedenom kontekstu. Analizirat će se dostupni arheološki materijal, od grobnih priloga do crkvenih građevina i namještaja te problemi njihova povezivanja sa skupnim identitetima poznatima iz pisanih izvora. Kako je istraživanje etničkih identiteta u medievistici nužno interdisciplinarno, potrebno je jasno definirati osnovne pojmove, kao i teorijski okvir unutar kojega će se razmatrati materijalni i pisani izvori.

2. TEORIJSKA I METODOLOŠKA POLAZIŠTA

Budući da su pitanja etniciteta i etničkog identiteta vezana prvenstveno uz sociologiju i antropologiju, valja poći od istraživanja tih tema upravo u navedenim znanostima. Potrebno je razmotriti definicije osnovnih pojmova i razrade koncepata, što će predstavljati temelj za njihovu implementaciju u medievističkom kontekstu. Pri tome ovdje neće biti predstavljen temeljiti prikaz razvoja razmišljanja o etnicitetu kroz povijest, budući da se radi o zasebnom i vrlo opširnom području. Umjesto toga, prikazat će se suvremene, aktualne, sociološke i antropološke perspektive, s upućivanjem na pojedina djela u kojima se donose i temeljiti pregledi tematike.

2.1. Identitet i etnicitet

Pojam identiteta u užem smislu označava sklad, jedinstvo, jednakost,¹ no u kontekstu društvenih i humanističkih znanosti primarno je proučavanje skupnih identiteta. Promatrane skupine pak nipošto nisu jedinstvene, dapače uglavnom su vrlo heterogene. Pojedinci imaju vlastite individualne identitete, no istovremeno pripadaju i različitim društvenim skupinama te svaka osoba može istovremeno "posjedovati" više različitih identiteta.² U suvremenoj je sociologiji stoga osnovno polazište da se individualni identitet razvija u interakciji s drugima, odnosno u interakciji pojedinca s društvom.³ Ključna je svijest o društvenoj pripadnosti, odnosno svjesno i subjektivno samoodređenje pojedinca prema nekoj društvenoj skupini na temelju specifičnih obilježja u određenim situacijama.⁴ Pripadnost određenoj skupini i njezina odvojenost i razgraničenje s drugim skupinama ne moraju nužno odražavati društvenu realnost. Osjećaj zajedništva može nastati i unutar heterogene skupine, kao što i granice mogu

¹ Sebastian Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin – New York, 2004., str. 97. Sam pojam i njegovo osnovno značenje proizlaze i adaptirani su iz područja matematike i logike. Usp. Siniša Malešević, *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*, New York, 2006., str. 14-16.

² Usp. Duško Sekulić, "Pojam identiteta", u: N. Budak – V. Katunarić (ur.), *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, Zagreb, 2010., str. 15-47.

³ Isto, str. 25; za sažeti pregled razvoja koncepta identiteta u društvenim znanostima od njegova uvođenja i popularizacije 1960ih v. Rogers Brubaker – Frederick Cooper, "Beyond 'Identity'", *Theory and Society*, 29/1, 2000., str. 2-4.

⁴ Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 97.

biti fluidne, ovisno o svakodnevnoj praksi.⁵ Identitet je, dakle, promjenjiv i prvenstveno socijalno konstruiran.⁶ Korištenje pojma i koncepta identiteta vrlo je rašireno u suvremenim društvenim i humanističkim znanostima. Brojni su radovi i studije o, primjerice, etničkim, regionalnim, urbanim, rodnim, uopće različitim socijalnim te mnogim drugim identitetima te je identitet postao svojevrsni (pre)široki krovni termin za opisivanje različitih pojava. Stoga su česte i kritike koncepta, koji, između ostaloga, preslobodnom upotrebom i jednostavnom širokom inkluzivnošću gubi osnovnu analitičku iskoristivost.⁷ Unatoč tome, njegova popularnost pa i dominacija i dalje ne jenjavaju. Najdužu povijest, uvjetno rečeno, ima proučavanje etničkog identiteta. Dapače, kao koncepti i analitički alati, identitet i etnicitet blisko su povezani (premda je identitet širi i obuhvatniji), a često se i govoreći samo o identitetu misli upravo na etnički.⁸

Sam termin etnicitet ima korijene u grčkoj riječi *ethnos/ethnikos*, no u znanstvenu upotrebu, prvenstveno sociološku, ulazi tek početkom 1950ih, kako bi se njime označile određene kulturne razlike. U narednim desetljećima sve češće se koristi i dobiva različita značenja, od označavanja manjinskih skupina do pripadnosti određenoj naciji.⁹ Proučavanje etniciteta i etničkog identiteta tijekom posljednjih pola stoljeća razvilo se u vrlo široko područje, s brojnim teorijama, često međusobno suprotstavljenima.¹⁰ U grubom pokušaju njihova sažimanja, mogli bismo ih svesti na dva osnovna pristupa, koji se odražavaju i u suvremenoj medievistici, a to su primordijalistički i instrumentalistički. Primordijalistički je pristup dobrim dijelom ukorijenjen u romantičarskim shvaćanjima 19. stoljeća o krvnoj povezanosti pripadnika pojedinih naroda i etničkih skupina. Etnički identitet u ovom pristupu ima snažnu psihološku dimenziju, ali i biološku, jer ga se smatra urođenim i neupitnim, odnosno na neki način proširenim srodstvom. Sastavljen je od onoga što osoba stekne rođenjem i ranom socijalizacijom te na taj način predstavlja osnovni skupni identitet.¹¹ Najvećim je dijelom

⁵ Antonia Davidovic, "Identität – ein unscharfer Begriff. Identitätsdiskurse in den gegenwartsbezogenen Humanistwissenschaften", u: Stefan Burmeister – Nils Müller-Scheeßel (ur.), *Soziale Gruppen – kulturelle Grenzen: Die Interpretation sozialer identitäten in der Prähistorischen Archäologie*, Münster – New York – München – Berlin, 2006., str. 45-47.

⁶ Sekulić, "Pojam identiteta", str. 26.

⁷ V. Brubaker – Cooper, "Beyond 'Identity'", str. 1-47; Malešević, *Identity as ideology*, str. 14-36; Sekulić, "Pojam identiteta", str. 35-38.

⁸ Marcus Banks, *Ethnicity: anthropological constructions*, London – New York, 1996., str. 140-146; Malešević, *Identity as Ideology*, str. 24-25.

⁹ Siniša Malešević, *Sociologija etniciteta*, Beograd, 2009., str. 11-13.

¹⁰ Neki od novijih općenitih i opširnih pregleda tematike su primjerice Banks, *Ethnicity: anthropological constructions*; Malešević, *Sociologija etniciteta*; Richard Jenkins, *Rethinking Ethnicity*, 2. izd., Los Angeles – London – New Delhi – Singapore, 2008.

¹¹ Malešević, *Sociologija etniciteta*, str. 315-316; Siân Jones, *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, London – New York, 1997., str. 65-68; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986., str. 12.

izjednačen s kulturom, koja se pak smatra trajnom i postojanom, a njezine značajke poput jezika, tradicije, religije, teritorija ili običaja sačinjavaju ono što Clifford Geertz naziva primordijalnim vezama. Te su veze iznimno važne, nisu podložne izboru te posjeduju moć obvezivanja koja nadilazi sve druge društvene i interesne veze i odnose.¹² Takvim se pristupom u konačnici romantizira i mistificira etnički identitet, koji se vidi kao odlučujuća i nepromjenjiva dimenzija osobnog identiteta, prirodni fenomen objašnjiv na temelju ljudske naravi. Fluidnost i varijabilnost, povijesna uvjetovanost te kulturno konstruirana priroda samog koncepta etniciteta na kraju ostaju neobjašnjene.¹³

Nasuprot tome, instrumentalističkim se pristupom na etničke skupine ne gleda kao na zatvorene, čvrsto odvojene i praktički nepromjenjive zajednice. Etnički je identitet ovdje dio društvenog procesa, a od velike su važnosti izbor i svjesna odluka pojedinca o pripadnosti određenoj etničkoj zajednici. Za početak instrumentalističkog pristupa kao modela u proučavanju etniciteta ključan je zbornik *Ethnic groups and boundaries* iz 1969. godine, s uvodom norveškog antropologa Fredrika Bartha.¹⁴ Prema Barthu, ključno je održavanje društvene granice koja definira etničku skupinu, a značajke koje se pri tome uzimaju u obzir nisu nikakve objektivne razlike, već samo one koje sami sudionici u procesu komunikacije tih razlika smatraju značajnima. Iako se kulturne razlike uzimaju u obzir, ne postoji jednoznačna veza između etničkih skupina i kulturnih sličnosti ili razlika. Etničke granice se održavaju ograničenim skupom kulturnih značajki. U ovom pristupu naglašena je uloga pojedinca, a etničke su skupine interesne skupine, s primarno političkim ili ekonomskim ciljevima.¹⁵ S vremenom su se, naravno, dogodile mnoge promjene u ovom pogledu i naglasci su stavljeni na situacijske aspekte kako skupnog, tako i individualnog identiteta, na varijabilnost i fluidnost te mogućnost umanjivanja ili naglašavanja identiteta, a mnogo je interesa posvećeno i problemu kreiranja i obnavljanja povijesti i tradicije kao sredstva konstrukcije etniciteta.¹⁶ Općenito gledajući, povijesna, strukturalna i kulturna uvjetovanost te aspekti društvenih odnosa uvjetovani okolnostima temeljni su za objašnjavanje veza unutar etničkih skupina i njihovu unutarnju solidarnost.¹⁷ Međutim, (pre)izrazitim instrumentalističkim shvaćanjem mnogi se pogledi svode na ograničenje etniciteta na puko sredstvo u mobilizaciji i politizaciji kulture od strane pojedinih interesnih skupina. Na taj se način dolazi do zanemarivanja

¹² Malešević, *Sociologija etniciteta*, str. 316.

¹³ Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 68-72.

¹⁴ Fredrik Barth, "Introduction", u: Fredrik Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Boston, 1969., str. 9-38.

¹⁵ Barth, "Introduction", str. 14-15 i dalje.

¹⁶ Usp. Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 72-76.

¹⁷ Malešević, *Sociologija etniciteta*, str. 316.

kulturne dimenzije etniciteta, kao i one psihološke, te se često dobiva pojednostavljena slika, prema kojoj svi članovi imaju jednake poglede na interese i ciljeve skupine.¹⁸

Kako ni primordijalistički, niti izraziti instrumentalistički pristup, odnosno niti jedna od teorija etniciteta koje se na njima temelje, nisu samostalno zadovoljavajući, nerijetko se traže drugačija objašnjenja, kojima se nastoje ukloniti navedeni nedostaci. Siniša Malešević, primjerice, predlaže otvoreniji teorijski okvir temeljen na pristupu koji naziva weberovskom teorijom elite.¹⁹ Polazište je u shvaćanjima i postavkama Maxa Webera o skupnom vjerovanju u zajedničko podrijetlo kao nužnosti za postojanje etniciteta, koje se uvijek iznova potkrijepljuje i potvrđuje na temelju kulturnih ili fizičkih sličnosti, a formiranje etničkih skupina ovisi o konkretnom društvenom i političkom djelovanju.²⁰ Teorija elite pak izdvaja posebnu društvenu skupinu, elitu, koja ima odlučujuću ulogu u pokretanju i usmjeravanju društvenog djelovanja. Premda etnicitet nije tek političko sredstvo i resurs, proučavanje politike manipulacije etničkim simbolima ključno je za razumijevanje etničkih odnosa. Upotrebom ograničenijeg oblika situacionizma priznaje se manipulativni potencijal etničkih obilježja, ali i činjenica da se etničke privrženosti ne mogu stvoriti ni iz čega. Važnu ulogu ima kultura te njezino transformiranje i svođenje na manji broj kulturnih obilježja koja se koriste u procesu skupne mobilizacije.²¹ U skladu s navedenime, Malešević definira etnicitet na sljedeći način:

"Etnicitet je (...) politizirano društveno djelovanje, proces kojim se elementi stvarnih, istinskih, življenih kulturnih razlika politiziraju u kontekstu intenzivne interakcije skupina."²²

Blisko je i stajalište Richarda Jenkinsa, koji polazi od osnovnog modela etniciteta socijalne antropologije, društvenog konstrukcionističkog. Naglasak je na kulturnoj diferencijaciji te se etnicitet temelji na zajedničkim značenjima koja proizlaze iz "kulture", no nastaje i reproducira se kroz interakciju. Nije fiksna i nepromjenjiva, ovisi o situaciji i kontekstu, a kao identifikacija je i kolektivna i individualna.²³ Etnički osjećaj može biti internaliziran primarnom socijalizacijom u ranoj dobi, zajedno s mnogim etničkim markerima, te ovisno o

¹⁸ Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 76-79; Thomas Hylland Eriksen, "The Cultural Contexts of Ethnic Differences", *Man*, n. s., 26/1, 1991., str. 129-130.

¹⁹ Malešević, *Sociologija etniciteta*, str. 302.

²⁰ Isto, str. 51-52.

²¹ Isto, str. 201-228, 309-328.

²² "Ethnicity is (...) politicised social action, a process whereby elements of real, actual, lived cultural differences are politicised in the context of intensive group interaction." Malešević, *Identity as Ideology*, str. 27.

²³ Jenkins, *Rethinking Ethnicity*, str. 14. Jenkins ističe da kada govori o kulturi u kontekstu etniciteta koristi uži smisao kulture od uobičajenoga, odnosno o različitim kulturama i razlici temeljenoj na varijacijama u jeziku, religiji, simbolizmu, itd.

okruženju etnicitet može biti i primarna dimenzija individualnog identiteta, no nikako primordijalna. Etnicitet ili svijest o njemu variraju ovisno o vremenu i mjestu u kojemu čovjek živi te, bez obzira koliko jak i nefleksibilan bio, uvijek je društveno konstruiran. Unatoč tome, nije arbitraran i neograničeno varijabilan, već je ograničen i oblikovan nužnom ovisnošću o kategorizaciji Drugih.²⁴

I Malešević i Jenkins promatraju etnicitet kao kategoriju prakse, pozivajući se na koncept *habitusa* kako ga je razvio Pierre Bourdieu. Habitus predstavlja sustav trajnih naravi koje postaju dio osjećaja sebstva pojedinca u ranoj dobi i nalaze se u području koje nije ni svjesno niti nesvjesno. To su strukturirane strukture predodređene da djeluju kao strukturirajuće strukture, odnosno nova iskustva se strukturiraju u skladu sa strukturama koje su proizvela prošla iskustva, dok rana iskustva zadržavaju određenu težinu.²⁵ Vezano uz etnicitet, na taj način pojedinci kroz društveno djelovanje postaju pripadnici skupine sudjelujući u kolektivnoj praksi, a etnička skupina postaje skupina upravo kroz taj proces aktivnog sudjelovanja vlastitih članova.²⁶ Odnosno, kako objašnjava Siân Jones, etnička se svijest javlja tek u kontekstu društvene interakcije ljudi različitih kulturnih tradicija i tada se procesi i prakse koji su bili smatrani prirodnima i uzimani zdravo za gotovo sistematiziraju i koriste u reprezentaciji kulturne tradicije. Na taj način dolazi do stvaranja, reprodukcije i transformacije etničkih kategorija kroz sistematičnu komunikaciju kulturnih razlika u odnosu na "etničke druge". Oblik koji će te kulturne razlike poprimiti proizlazi iz kombinacije ljudskog habitusa i društvenih uvjeta u pojedinim povijesnim kontekstima, dok sam kulturni sadržaj, kao i važnost etniciteta, ovise o određenom kontekstu.²⁷ Shodno tome, etničke skupine Jones definira na sljedeći način:

*"Etničke skupine su kulturno pripisane identitetske skupine temeljene na izražavanju stvarne ili pretpostavljene dijeljene kulture i zajedničkog podrijetla (obično kroz objektifikaciju kulturnih, lingvističkih, religijskih, povijesnih i/ili fizičkih karakteristika)."*²⁸

²⁴ Isto, str. 48-49, 173.

²⁵ Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 88.

²⁶ Malešević, *Sociologija etniciteta*, str. 309.

²⁷ Siân Jones, "Historical categories and the praxis of identity: the interpretation of ethnicity in historical archaeology", u: Pedro Paulo A. Funari – Martin Hall – Siân Jones (ur.), *Historical archaeology: back from the edge*, London – New York, 1999., str. 226-227.

²⁸ "Ethnic groups are culturally ascribed identity groups, which are based on the expression of a real or assumed shared culture and common descent (usually through the objectification of cultural, linguistic, religious, historical and/or physical characteristics)." Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 84. Kurziv je izvoran.

Bliska je i definicija etničkih zajednica kakvu predlaže Anthony D. Smith. U potrazi za adekvatnim jedinstvenim nazivom on uvodi francuski termin *etniija* (*ethnie*), koji bi odgovarao predmodernom dobu, prije pojave nacija. U Smithovu viđenju etniija naglasak je također na kolektivnom osjećaju, radije nego li na "objektivnim" razlikama, s težištem na kulturnim razlikama u odnosu na druge i osjećaju povijesnosti vlastite zajednice. Šest osnovnih značajki etnije jesu ime (bez kojega i nema etnije), zajednički mitovi o podrijetlu, povijest i kultura, povezanost s određenim teritorijem te međusobni osjećaj solidarnosti, barem unutar gornjeg sloja društva.²⁹

Značajke koje navodi Smith ne mogu se, naravno, mehanički tražiti u pisanim izvorima kako bi se eventualno definirala ili potvrdila neka etnička skupina, no dobar su putokaz u kojem smjeru treba voditi proučavanje. Prikazani modeli etniciteta kakve predlažu Malešević ili Jenkins čine se vrlo prikladnima za ovaj rad i primijenjivima na proučavanje etniciteta u prošlosti, budući da naglašavaju značenje kulture u etničkim odnosima. Premda nastala nezavisno, s njima se slaže i definicija etničke skupine od strane S. Jones, prema kojoj ćemo se ravnati i ovdje.

2.2. Etnički identiteti u ranom srednjem vijeku – historiografija

Budući da je za postojanje etničke skupine, tj. njenu samoidentifikaciju i identifikaciju od strane drugih, nužno postojanje imena,³⁰ jasno je da su za raspravu o određenim povijesnim etničkim zajednicama nužni pisani izvori. Ne čudi, stoga, da je ova tema, što se medievistike tiče, prvenstveno historiografska, a zanimanje historiografije za pitanja etničkih identiteta ne jenjava niti danas. Kasnoantički i ranosrednjovjekovni povijesni izvori prepuni su raznih skupina označenih kao *gens*, *populus* ili *natio* (iako je teško dati potpuno precizni suvremeni ekvivalent ovim pojmovima, u hrvatskome se jeziku najčešće prevode kao narodi ili plemena),³¹ koji se nalaze u bližem ili daljem susjedstvu velikih carstava toga doba i u

²⁹ Smith, *The Ethnic Origins*, str. 21-32.

³⁰ Isto, str. 23; Florin Curta, "The making of the Slavs between ethnogenesis, invention, and migration", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (4), 2008., str. 157.

³¹ Za preglednu raspravu o navedena tri pojma i njihovoj upotrebi kod Jordana i Einharda v. Fritz Lošek, "Ethnische und politische Terminologie bei Jordanes und Einhard", u: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990., str. 147-152. Širi pregled upotrebe pojma *gens* kod pojedinih pisaca 5. – 9. stoljeća uz detaljnu analizu promjena vezanih uz njegovo značenje donosi Hans-Werner Goetz, "Gens. Terminology and perception of the 'Germanic' peoples

različitom su, iako uvijek podređenom, odnosu prema njima. Međutim, brojne potrage za podrijetlom različitih "barbarskih naroda" prema podacima iz pisanih izvora i praćenje seoba velikih populacija prema području Rimskog Carstva već poprilično dugo nisu u historiografskom fokusu kao nekoć.

Temeljem za takav odmak od tradicionalnog shvaćanja i proučavanja prošlih naroda te pitanja etnogeneze u historiografiji, slično kao što je već spomenuti tekst F. Bartha bio ključan za instrumentalistički pristup i generalni odmak u proučavanju etniciteta u društvenim znanostima uopće, može se smatrati znamenito djelo Reinharda Wenskusa *Stammesbildung und Verfassung* iz 1961. godine.³² Wenskus polazi od važnosti postojanja svijesti o zajedničkoj pripadnosti na temelju vjerovanja u zajedničko podrijetlo za stvaranje i održavanje etničke skupine. Kako je unutar ranosrednjovjekovnih društava svijest o pripadnosti skupini većinom bila vrlo lokalnog opsega, samo su skupine čiji su stalni interesi sezali izvan takvih okvira bili nositelji etničke tradicije. Njih Wenskus naziva tradicijskim jezgrama (*Traditionskerne*), a riječ je o društvenim elitama, odnosno vođama pojedinih klanova ili obitelji koje izvode svoje podrijetlo od davnina i uspješno predočuju vlastitu drevnu tradiciju te se oko njih formiraju nova "plemena". Članom "plemena" može postati zapravo bilo tko, ako prihvati plemensku tradiciju. Važna je, dakle, politička odluka, a ne biološko podrijetlo.³³ Plemenska tradicija, *origo gentis*, seže u mitsku prošlost i predstavlja vezu aktualne elite s davnim precima i bogovima. Kako navodi A. D. Smith, upravo mitovi o podrijetlu predstavljaju svojevrstu "povelju zajednice", "objašnjavajući" njezino podrijetlo, rast i sudbinu te ju na taj način pozicioniraju u sadašnjosti.³⁴

Za širenje i daljnju razradu ovoga principa u medievistici osobito su zaslužni Herwig Wolfram i njegovi sljedbenici, prvenstveno Walter Pohl, pa zatim i čitav niz mlađih

from late Antiquity to the early Middle Ages", u: Richard Corradini – Max Diesenberger – Helmut Reimitz (ur.), *The Construction of Communities in the Early Middle Ages. Texts, Resources and Artefacts*, Leiden, 2003., str. 39-64. Kompleksnost i brojnu problematiku istraživanja ranosrednjovjekovnih *gentes* vezano uz terminologiju, etnogenezu, pitanja interpretacije izvora i sl. odlično ilustrira "Conclusion", u: Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut – Walter Pohl (ur.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston, 2003., str. 597-628.

³² Reinhard Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln – Graz, 1961. Za primjenu instrumentalističkog, odnosno konstrukcionističkog, pristupa etnicitetu u medievistici važan je i nešto kasniji rad Patricka J. Gearyja, u kojemu autor ističe kako etnicitet nije bio objektivna pojava, ali ni potpuno arbitraran te da istraživanja treba posvetiti proučavanju načina i kriterija prema kojima su se pojedinci i skupine u ranom srednjem vijeku identificirali kao Franci, Romani i sl. Patrick J. Geary, "Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages", *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 113, 1983., str. 15-26.

³³ Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*, str. 54-82; usp. i Herwig Wolfram, *History of the Goths*, Berkeley – Los Angeles, 1988., str. 5-6.

³⁴ Smith, *The Ethnic Origins*, str. 24.

znanstvenika tzv. "bečke škole".³⁵ Navodeći kako je stvaranje "plemena" (*Stammesbildung*) prije svega stvar vojnog prestiža, boljih bogova i učinkovitijih oblika organizacije,³⁶ Wolfram vrlo pojednostavljeno sažima samu osnovu procesa etnogeneze. Naime, u izvorima su različiti *gentes* najčešće izjednačeni s vojskama te je riječ o polietničkim zajednicama okupljenima oko vodećeg sloja,³⁷ tradicijske jezgre, koji koriste *origo gentis* kao jedno od sredstava za legitimaciju vlasti, nerijetko protežući svoje podrijetlo sve do bogova.³⁸ Nositelji tradicija iste mijenjaju i nadopunjuju, dodaju im nove elemente i značenja, kako bi uz pomoć predaje objasnili njima suvremenu situaciju i odgovorili na pitanja sadašnjosti.³⁹ Bit tradicijske jezgre, dakle, nije da predajom predoči stvarnu prošlost i tradiciju, već da stvori aktualni identitet i učvrsti ga uz pomoć "kulturnog pamćenja" i pozivanjem na slavnu prošlost.⁴⁰

U novije vrijeme Pohl je kritizirao i odbacio ideju tradicijskih jezgri u smislu kako ih je bio definirao Wenskus, budući da ideja čvrste jezgre implicira stabilnost i nepromjenjivost. Umjesto toga zastupa mišljenje kako se prije radi o labavom skupu skupina i mreža više ili manje uključenih u etničke prakse.⁴¹ U stvaranju, a pogotovo širenju priča o podrijetlu, ulogu je igralo i prihvaćanje priča koje su u nekim oblicima već postojale i bile poznate među nešto širim krugovima.⁴² U njima prikazane gentilne tradicije mogu pak sadržavati određeno stvarno sjećanje na davna vremena, bar neke elemente stvarne prošlosti (kao što su primjerice dugi popisi prošlih vladara).⁴³ Premda je element ideologije bio važan za stvaranje i

³⁵ Navedeni su autori u mnogočemu i kritizirali neke od osnovnih Wenskusovih postavki. Sažeti pregled razvoja misli autora "bečke škole" donosi Helmut Castritius, u: Heinrich Beck – Dieter Geuenich – Heiko Steuer (ur.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, sv. 29, Berlin – New York, 2003., str. 508-515, s. v. Stammesbildung, Ethnogenese.

³⁶ Herwig Wolfram, "Einleitung oder Überlegungen zur *origo gentis*", u: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990., str. 23.

³⁷ V. također Geary, "Ethnic identity as a situational construct", str. 22-25. Autor pokazuje kako se etničke oznake u ranosrednjovjekovnim pisanim izvorima najčešće pojavljuju u vezi s vladarima, odnosno članovima elite, te ratovima.

³⁸ Herwig Wolfram, *History of the Goths*, str. 5-6; Isti, "Einleitung oder Überlegungen", str. 21. U tadašnjoj realnosti militariziranog društva upravo su stalni vojni uspjesi bili nužni, kako za osiguranje vlasti, tako i za održavanje same zajednice. Usp. Chris Wickham, *The inheritance of Rome: A history of Europe from 400 to 1000*, London, 2009., str. 106-107.

³⁹ Walter Pohl, "Verlaufsformen der Ethnogenese – Awaren und Bulgaren", u: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990., str. 114; Isti, "Ethnicity, Theory and Tradition: A Response", u: Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002., str. 233.

⁴⁰ Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 152-153.

⁴¹ Walter Pohl, "Telling the difference: Signs of ethnic identity", u: Walter Pohl – Helmut Reimitz (ur.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden – Boston – Köln, 1998., str. 67.

⁴² Isti, "Ethnicity, Theory and Tradition", str. 230-232.

⁴³ Wolfram, "Einleitung oder Überlegungen", str. 28-29; Isti, "*Origo et religio*: Ethnic traditions and literature in early medieval texts", u: Noble, T. F. X. (ur.), *From Roman provinces to Medieval kingdoms*, London – New York, 2006., str. 81-83. S druge strane, neki autori smatraju da je riječ o potpunim fikcijama, čemu doprinosi i činjenica da predaje kod različitih naroda sadrže mnoge slične, pa čak i identične, elemente. Usp. Walter Goffart,

održavanje zajednice, skupni osjećaj bivanja zajednicom nije se mogao temeljiti samo na nekakvim apstraktnim konceptima, već je, barem kod vodećih društvenih skupina bio temeljen i na njihovom zajedničkom iskustvu.⁴⁴ Ipak, legitimacija vlasti pisanom predajom je uz stabilizaciju i konsolidaciju političkih i društvenih uvjeta preduvjet za trajnost etničke zajednice na određenom području i transformaciju u smjeru formiranja države. Shodno tome, posljednjih su desetljeća među središnjim pitanjima i problemima upravo teme poput transformacije rimskog i kasnoantičkog svijeta u svjetlu osnivanja novih kraljevstava i s time povezani različiti oblici i aspekti etnogeneza i identiteta, legitimizacija vlasti, organizacija novih država, itd.⁴⁵

2.3. Etnički identiteti u ranom srednjem vijeku – arheologija

Pisanje o etničkim identitetima sastavni je dio arheologije praktički od njezinih početaka.⁴⁶ Još od vremena institucionaliziranja arheologije kao zasebne znanstvene discipline u 19. stoljeću potraga za materijalnim ostacima poznatih prošlih populacija jedna je od osnovnih tema. U kontekstu romantičarskih shvaćanja toga doba, stvaranja brojnih nacionalnih identiteta i afirmiranja različitih etničkih skupina unutar multietničkih carstava, arheologija je igrala važnu ulogu u potrazi za što drevnijim etničkim korijenima. Tada se razvija i kulturno-povijesni pristup, s arheološkim kulturama kao glavnim kategorijama istraživanja, a koje se

"Does the distant past impinge on the invasion age Germans?", u: Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002., str. 21-37.

⁴⁴ Walter Pohl, "The construction of communities and the persistence of paradox: an introduction", u: Richard Corradini – Max Diesenberger – Helmut Reimitz (ur.), *The Construction of Communities in the Early Middle Ages. Texts, Resources and Artefacts*, Leiden, 2003., str. 10.

⁴⁵ Literatura o ovim temama je izrazito brojna. Samo neka od važnijih djela su: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990.; Walter Pohl – Helmut Reimitz (ur.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden – Boston – Köln, 1998.; Walter Pohl – Maximilian Diesenberger (ur.), *Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*, Wien, 2002.; Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002.; Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut – Walter Pohl (ur.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston, 2003.; Florin Curta (ur.), *Borders, Barriers and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout, 2005.; Thomas F. X. Noble (ur.), *From Roman provinces to Medieval kingdoms*, London – New York, 2006.; Ildar H. Garipzanov – Patrick J. Geary – Przemisław Urbańczyk (ur.), *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, Turnhout, 2008.

⁴⁶ Za iscrpan pregled dosadašnjeg razvoja etničkih interpretacija u arheologiji s težištem na ranosrednjovjekovnom razdoblju v. Brather, *Ethnische Interpretationen*.

najčešće smatraju izravnim materijalnim ostacima povijesnih populacija.⁴⁷ Bez obzira na značajan razvoj arheološke teorije i metodologije kroz 20. stoljeće i smjene nekoliko teorijskih pravaca, te unatoč nebrojenim osnovanim kritikama, kulturno-povijesna arheologija i dalje je dominantna, pogotovo u kontinentalnoj Europi.⁴⁸ Međutim, budući da se etničke skupine kroz ovaj pristup tretira kao zatvorene i statične jedinice, trajne i nepromjenjive, s jasno određenom kulturom koja odražava osnovni identitet skupine, kulturno-povijesni pristup ne odgovara suvremenim spoznajama o etnicitetu.⁴⁹

Takvo je viđenje svejedno ostalo u temeljima njemačke (a zatim i britanske) kulturno-povijesne arheologije i tek razvojem procesualne arheologije od šezdesetih godina 20. stoljeća gubi na važnosti, barem među anglo-američkim arheolozima. Kako procesualisti materijalnu kulturu objašnjavaju prvenstveno u kontekstu funkcionalne prilagodbe ljudi na uvjete okoline, etnicitetu ovdje ne ostaje mnogo prostora.⁵⁰ S druge strane, budući da je i arheologija tijekom prve polovine 20. stoljeća doživjela snažnu negativnu politizaciju, mnogi su se arheolozi nakon Drugoga svjetskog rata okrenuli strogo prema materijalu, ograničivši se na opisivanje, klasifikaciju i tipološka razmatranja. Spojivši takve poglede s instrumentalističkim pristupom etnicitetu i gore navedenim razvojem proučavanja etniciteta u historiografiji ranoga srednjeg vijeka, dio autora posljednjih godina oštro kritizira etnička tumačenja u arheologiji, smatrajući da u interpretaciji treba ostati objektivan, blizak materijalu, a ne se baviti problemima drugih disciplina.⁵¹ Često se stoga postavlja pitanje kako danas proučavati etničke identitete iz arheološke perspektive.⁵²

⁴⁷ Usp. Bruce G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge, 2006., str. 211-261; Isti, "Romanticism, Nationalism and Archaeology", u: Philip L. Kohl – Clare Fawcett (ur.), *Nationalism, politics and the practice of archaeology*, Cambridge, 1995., str. 266-272; Lev S. Klejn, *Arheološka tipologija*, Ljubljana, 1988., str. 195-243; Jean-Paul Demoule, "Archäologische Kulturen und moderne Nationen", u: Peter F. Biehl – Alexander Gramsch – Arkadiusz Marciniak (ur.), *Archäologien Europas / Archaeologies of Europe*, Münster – New York – München – Berlin, 2002., str. 133-134; Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 11-27 i dalje. Detaljnije će se o razvoju koncepta arheoloških kultura raspravljati u poglavlju 4.

⁴⁸ Igor Kulenović, *Materijalna kultura, značenje i praksa. Arheološka teorija i arheologija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013., str. 25.

⁴⁹ Usp. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 211-313; John Moreland, *Archaeology, Theory and the Middle Ages: Understanding the Early Medieval Past*, London, 2010., str. 162-168; Kulenović, *Materijalna kultura*, str. 25-27, 77-78.

⁵⁰ Detaljnije o procesualnoj arheologiji u: Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 392-444; kritički osvrt u: Ian Hodder – Scott Hutson, *Reading the past: Current approaches to interpretation in archaeology*, 3. izd., Cambridge, 2003., str. 20-44.

⁵¹ Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 631; v. također Hubert Fehr, "Volkstum as Paradigm: Germanic People and Gallo-Romans in Early Medieval Archaeology since the 1930s", u: Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002., str. 177-200; Sebastian Brather, "Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie", *Germania*, 78, 2000., str. 139-177; Isti, "Bestattungen und Identitäten – Gruppierungen innerhalb frühmittelalterlichen Gesellschaften", u: Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., str. 25-49; Philipp von Rummel, "Gotisch, barbarisch oder römisch? Methodologische

Jednu mogućnost predložio je, primjerice, Frank Siegmund u studiji o Alamanima i Francima, gdje analizira razlike među njima na temelju arheoloških nalaza.⁵³ Siegmund ne razmatra pojedine predmete (ili skupove predmeta) koji bi sami po sebi bili karakteristični za određeno područje ili etničku skupinu, već nešto širi pogrebni aspekt, gdje je važno kako se pojedini predmeti upotrebljavaju u tom kontekstu, odnosno koji se prilozi biraju za pokop. Širok raspon predmeta podvrgava statističkim analizama te na temelju učestalosti pojavljivanja određenih artefakata u grobovima definira pojedine kulturne modele, zaključujući kako se određene značajke mijenjaju u skladu sa širom kulturom, no neke razlike među kulturnim skupinama ostaju konstantne kroz duže vrijeme. Njih bi se, prema Siegmundu, moglo objasniti etničkom interpretacijom pa shodno tome autor određene kulturne modele naziva arheološkim etnijama, koje bi trebale zamijeniti klasične arheološke kulture.⁵⁴ Ubrzo ga je kritizirao Sebastian Brather, ističući između ostaloga da zanemaruje pitanja poput komunikacije, dostupnosti pojedine robe, ranijih lokalnih tradicija i sl., kao i pojedina druga pitanja trgovine, komunikacije i društvene strukture, koja bi, smatra, dala bolja objašnjenja.⁵⁵

Brather i njegovi istomišljenici svakako su u pravu kada ističu problematičnost etničkih tumačenja isključivo na temelju arheološkog materijala, a bez daljnjega problematičnost u tradicionalnom viđenju arheoloških kultura kao izravnog odraza etničkih skupina. Pogotovo se to odnosi na prapovijesno razdoblje, jer ako se i prihvati Smithovo gledište da su etnije postojale i u drevnijoj prošlosti, odnosno prapovijesti,⁵⁶ činjenica je da u takvom slučaju

Überlegungen zur ethnischen Interpretation von Kleidung", u: Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., str. 51-77.

⁵² Teorijsku raspravu donosi Jones, *The Archaeology of Ethnicity*. Za primjenu različitih pristupa etničkim identitetima u ranosrednjovjekovnoj arheologiji v. Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., a za primjer proučavanja različitih oblika identiteta u arheologiji, uz etničke, usp. Timothy Insoll (ur.), *The Archaeology of Identities: A Reader*, London – New York, 2007.

⁵³ Frank Siegmund, *Alemannen und Franken*, Berlin – New York, 2000.

⁵⁴ Isto, osobito str. 306-313.

⁵⁵ Rasprava između Siegmunda i Brathera je vrlo zanimljiva te ilustrativna kao primjer krajnje suprotstavljenih pogleda u odnosu na pitanje etniciteta u arheologiji. Sebastian Brather, "Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni", u: Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002., str. 153-157; Sebastian Brather – Hans-Peter Wotzka, "Alemannen und Franken? Bestattungsmodi, ethnische identitäten und wirtschaftliche Verhältnisse zur Merowingerzeit", u: Stefan Burmeister – Nils Müller-Scheeßel (ur.), *Soziale Gruppen – kulturelle Grenzen: Die Interpretation sozialer identitäten in der Prähistorischen Archäologie*, Münster – New York – München – Berlin, 2006., str. 139-224; Frank Siegmund, "Commentarii: Anmerkungen zum Beitrag von S. Brather und H.-P. Wotzka", u: Stefan Burmeister – Nils Müller-Scheeßel (ur.), *Soziale Gruppen – kulturelle Grenzen: Die Interpretation sozialer identitäten in der Prähistorischen Archäologie*, Münster – New York – München – Berlin, 2006., str. 225-232. Za oštru kritiku Bratherovog pristupa s naglaskom na nedostatno oslanjanje na arheološke nalaze v. Volker Bierbrauer, "Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie", u: Walter Pohl (ur.), *Die Suche nach der Ursprünge. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, Wien, 2004., str. 45-84. Nedavno je temeljitu kritiku iznio i Florin Curta, "The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather", *Ephemeris Napocensis*, XXIII, 2013., str. 163-174, koji u Bratherovim radovima između ostaloga vidi i neprikladni pokušaj uvođenja procesualizma u njemačku arheologiju.

⁵⁶ Smith, *The Ethnic Origins*.

nedostaju i ostaju nepoznati neki od osnovnih elemenata etnija koje je on sam definirao, a prije svih ime skupine. Još je veći problem ovdje što bez pisanih izvora nedostaju osnovni podaci o elementima materijalne kulture koji su mogli služiti u stvaranju i komunikaciji etničkog identiteta. Nepoznati su kako sami predmeti, tako i njihova simbolika i načini korištenja u takve svrhe. U ranome srednjem vijeku, međutim, takvi izvori, premda često vrlo oskudni, ipak postoje. To što je etnicitet samo jedan od identiteta pojedinca, ne znači nužno da je nedokučiv. Ako se prema grobnim priložima redovito određuje primjerice rod ili rang pojedinca, zašto bi s etnicitetom bilo značajno drugačije?⁵⁷ Naravno, nužno je koristiti primjeren teorijski i metodološki model, u skladu s ranije navedenim sociološkim i antropološkim modelima etniciteta.

Jedan od elemenata koji je u njima istaknut jest i kulturna dimenzija etniciteta. Jasno je da etnicitet ne čine samo kulturne razlike, ali je neodrživ bez pozivanja na određene kulturne značajke. Etnički identitet se i u ranom srednjem vijeku stvarao na temelju nekog ranijeg kulturnog identiteta, a kako je bio i dio svakodnevnih društvenih prakse (u određenim kontekstima), uključivao je i manipulaciju materijalnom kulturom.⁵⁸ Prikladnim se stoga pokazuje pristup etnicitetu u arheologiji kojega predlaže S. Jones, u skladu s njezinom ranije navedenom definicijom etničkih skupina. On se velikim dijelom temelji na postprocesualističkom viđenju materijalne kulture kao aktivnog elementa, a ne pasivnog odraza društva, pogotovo na simboličkom i kontekstualnom pristupu Iana Hoddera prema kojemu pojedini predmeti i njihovo organiziranje dobivaju određena kulturna značenja kao rezultat njihove upotrebe u određenim povijesnim kontekstima.⁵⁹ Vezano za etnicitet, u tome su pogledu ključna Hodderova etnoarheološka istraživanja u kojima je proučavajući lokalne etničke granice pokazao da se unatoč interakciji preko plemenskih granica zadržavaju jasne razlike u materijalnoj kulturi putem širokog spektra kategorija predmeta, dok istovremeno neki drugi tipovi materijalne kulture te granice prelaze. Njima se, dakle, aktivno manipulira tijekom procesa signaliziranja etniciteta, dok samo izražavanje etniciteta valja shvatiti u

⁵⁷ Takvo pitanje postavlja Ulrike Sommer, "Materielle Kultur und Ethnizität – eine sinnlose Fragestellung?", u: Ulrich Veit – Tobias L. Kienlin – Christoph Kümmel – Sascha Schmidt (ur.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Münster – New York – München – Berlin, 2003., str. 213.

⁵⁸ Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 125; Florin Curta, *The making of the Slavs: History and archaeology of the Lower Danube region, c. 500–700*, Cambridge, 2001., str. 34; Isti, "Some remarks on ethnicity in medieval archaeology", *EME*, 15/2, 2007., str. 166, 184; Moreland, *Archaeology, Theory and the Middle Ages*, str. 172 i bilj. 24.

⁵⁹ Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 119-127; usp. Ian Hodder, "Theoretical archaeology: a reactionary view", u: Ian Hodder (ur.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 1982., str. 10; Hodder – Hutson, *Reading the past*, str. 156-235; Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 444-478.

smislu simboličnih shema značenja koje nastaju unutar skupine.⁶⁰ Etničko značenje pojedinog artefakta ovisit će o idejama koje ljudi imaju o samim artefaktima te o izražavanju etniciteta.⁶¹ Ono pak nikako ne može biti potpuno arbitrarno te, prema Jones, način na koji se određeni stilovi materijalne kulture smisljeno koriste u artikulaciji etniciteta može biti proizvoljan u različitim kulturama, ali nije proizvoljan unutar određenog povijesnog konteksta. Također, važnu ulogu imaju i društveni uvjeti pa ovisno o različitim društvenim kontekstima mogu varirati i kulturne prakse i reprezentacije uključene u označavanje istoga identiteta.⁶² Stoga i ne treba očekivati u pojedinim arheološkim kulturama izravne odraze određenih etničkih skupina. Moglo bi se radije očekivati diskontinuitet u distribuciji materijalne kulture, do kojega dolazi njezinom upotrebom u međusobnom razlikovanju etničkih zajednica.⁶³

Do pojačane simboličke upotrebe materijalne kulture i snažnijeg korištenja etničkih simbola dolazi prvenstveno u vremenima promjenjivih društvenih odnosa, kada se može u potpunosti iskoristiti i potencijal etniciteta za skupnu mobilizaciju. Ključnu ulogu u tome imaju društvene elite, ljudi na pozicijama moći, koji navedena sredstva koriste u međusobnom nadmetanju. Kako je etnički identitet samo jedan od više društvenih identiteta, može biti teško prepoznatljiv u arheološkom materijalu, no u mnogim se slučajevima može podudarati s demonstracijom statusa.⁶⁴ U određenim kontekstima, dakle, pojedini elementi materijalne kulture mogu biti korišteni u novim načinima reprezentacije vladajućeg sloja i društvenih elita, koji u ključnim povijesnim kontekstima mogu koristiti mogućnosti etniciteta za stvaranje ili očuvanje svoje pozicije, dok s vremenom tako stvoreni osjećaj pripadnosti određenoj etničkoj skupini postupno i u odgovarajućim okolnostima može preći i na širu populaciju.⁶⁵

Prema svemu navedenom, odgovore na pitanja o etnicitetu i etničkim identitetima u ranome srednjem vijeku ne treba tražiti u proučavanju zajednica poznatih iz pisanih izvora kao jedinstvenih i jasno definiranih skupina s jednako tako jasnom zajedničkom materijalnom kulturom. Ključno je uz kritičku analizu podataka iz pisanih izvora proučavanje usmjeriti na

⁶⁰ Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 114-115, 120.

⁶¹ Hodder – Hutson, *Reading the past*, str. 3.

⁶² Jones, *The Archaeology of Ethnicity*, str. 125, 128.

⁶³ Florin Curta, "Medieval Archaeology and Ethnicity: Where are We?", *History Compass*, 9/7, 2011., str. 539.

⁶⁴ Walter Pohl, "Archaeology of identity: introduction", u: Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., str. 20. Usp. također Moreland, *Archaeology, Theory and the Middle Ages*, str. 159.

⁶⁵ Falko Daim, "Archaeology, ethnicity and the structures of identification: the example of the Avars, Carantanians and Moravians in the eighth century", u: Walter Pohl – Helmut Reimitz (ur.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden – Boston – Köln, 1998., str. 92; Curta, *The making of the Slavs*, str. 190-204; Csanád Bálint, "A contribution to research on ethnicity: a view from and on the East", u: Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., str. 167-170.

određene elemente materijalne kulture za koje se nešto sigurnije može tvrditi da su mogli imati ulogu u reprezentaciji socijalnog identiteta i na taj način u etničkoj identifikaciji. Naravno, to se ne odnosi na cjelokupne populacije, već prvenstveno na onaj društveni sloj koji je tada doista i mogao imati svijest o onome što mi danas nazivamo etničkim identitetom.

3. PITANJA SEOBE I DOLASKA HRVATA U DALMACIJU

U hrvatskoj medievistici pitanja poput podrijetla Hrvata ili vremena i okolnosti njihove seobe te dolaska na područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije odavno su u samom vrhu interesa i još i danas znaju izazvati žustre rasprave. Pisani izvori koji služe kao polazišta i temelji za takve rasprave su, međutim, malobrojni, često neizravni pa i međusobno suprotstavljeni. Sačuvana su tri duža srednjovjekovna narativa, nastala s odmakom od tri pa i više stoljeća nakon vremena u koje se najčešće datira pojavljivanje Hrvata u Dalmaciji. Najraniji je i najopširniji spis poznat kao *De administrando imperio* (dalje: *DAI*) Konstantina VII. Porfirogeneta iz sredine 10. stoljeća. Kronološki slijedi djelo najpoznatije pod naslovom *Ljetopis popa Dukljanina* (dalje: *LJPD*) uobičajene datacije u sredinu ili drugu polovinu 12. stoljeća, a zatim *Historia Salonitana* (dalje: *HS*) Tome Arhiđakona iz druge polovine 13. stoljeća.

Narativ u *LJPD* započinje u vrijeme bizantskoga cara Anastazija I. (491. – 518.), kada sa sjevera dolaze Goti i osvajaju Panoniju, Dalmaciju i Prevalitanu, a nekoliko desetljeća kasnije njihov kralj Selimir "napuni [zemlju] mnoštvom Slavena". U vrijeme njegova sina dolaze Bugari i ubrzo svi zajedno žive u miru. Goti se tada u tekstu izjednačavaju sa Slavenima ("Goti, koji su i Slaveni").⁶⁶ Hrvati se u ovome periodu uopće ne navode, već se tek kasnije, u 9. poglavlju, u kontekstu sabora na polju Dalmi u vrijeme kralja Svetopeleka spominju Bijela i Crvena Hrvatska.⁶⁷ Stoga ne čudi da je ovo djelo rijetko korišteno za osvjetljavanje najranije povijesti Hrvata. Također, brojna se imena vladara, kao i mnogi događaji koji se spominju, najčešće ne mogu povezati sa stvarnim osobama i događajima poznatima iz drugih izvora, osim u kasnijem dijelu teksta, koji se odnosi na 10., a pogotovo 11. i 12. stoljeće.⁶⁸ Navedeni

⁶⁶ *Ljetopis popa Dukljanina* (dalje: *LJPD*), prir. Vladimir Mošin, prev. Stjepan Mencinger – Vjekoslav Štefanić, Zagreb, 1950., str. 40-46.

⁶⁷ Isto, str. 54.

⁶⁸ Nedavno je objavljeno najnovije izdanje *LJPD*, u kojemu se paralelno donosi latinski tekst, hrvatska redakcija i srpski prijevod (*Gesta regum Sclavorum I*, prir. i prev. Dragana Kunčer, Beograd, 2009). Zanimljiv je opširan kritički komentar iznesen u drugome svesku, u kojemu se predlaže kasnija datacija djela, na sam kraj 13. stoljeća. Autor komentara, Tibor Živković, smatra kako je naručitelj teksta bio Pavao Šubić, kojemu je takav povijesni prikaz trebao za legitimaciju nastojanja dolaska na prijestolje zemalja Nemanjića, Srbije i Duklje. Autor rukopisa se, prema Živkoviću, oslanjao na rijetke dostupne mu povijesne dokumente uz obilato fabriciranje događaja i stvaranje fikcionalne priče koja je trebala služiti u političkim planovima naručitelja. Tibor Živković, *Gesta regum Sclavorum II. Komentar*, Beograd, 2009., str. 339-372. Slično viđenje nastanka ovog djela, s korištenjem povijesnih izvora, ali u konačnici ukomponiranih u fiktivnu priču, dijeli Solange Bujan, "Orbinijevo izdanje 'Ljetopisa popa Dukljanina': povijesni falsifikat", *Radovi ZHP*, 43, 2011., str. 65-80.

podaci o doseobi našli su, međutim, svoju primjenu kod autora koji zastupaju tzv. gotsku teoriju o podrijetlu Hrvata, za koju temelj predstavlja kazivanje Tome Arhiđakona. Toma, naime u 7. poglavlju *HS*, u kojemu priča o osvajanju Salone od strane Gota (6. stoljeće), navodi kako su se Hrvati nekoć zvali Kureti ili Koribanti, ali i da su ih mnogi "nazivali Gotima i isto tako Slavenima prema posebnom imenu onih koji su došli iz Poljske ili Češke." Navodi kako je s Totilom, vođom Gota, s područja Poljske došlo sedam – osam plemenitih rodova, koje naziva Lingoni.⁶⁹ Tradicija o rodovima koji vode narod u novu domovinu prisutna je i u 30. poglavlju *DAI*, u poznatoj priči o petero braće i dvije sestre koji su doveli Hrvate iz Bijele Hrvatske u Dalmaciju.⁷⁰ Premda se na tome mjestu ne precizira vrijeme njihova dolaska, u 31. poglavlju Porfirogenet dolazak Hrvata izričito smješta u vrijeme vladavine bizantskoga cara Heraklija (610. – 641.).⁷¹ To je ujedno jedina vijest o prisutnosti Hrvata u Dalmaciji u tako ranome vremenu, iznesena u izvoru nastalom tri stoljeća kasnije.⁷² Jedina tome suvremena sačuvana vijest o Dalmaciji uopće jest ona o misiji opata Martina, kojega je papa Ivan IV. (640. – 642.) poslao u Dalmaciju i Istru da otkupi zarobljenike. U *Liber pontificalis* se navodi kako su oni zarobljeni od strane pogana (*depraedati erant a gentibus*),⁷³ dok Toma Arhiđakon, prenoseći praktički cijelu vijest uz manje promjene, navodi kako je opat Martin "zarobljenike otkupio od Slavena".⁷⁴ Kasnije, u drugoj polovini 8. stoljeća, Pavao Đakon piše o slavenskom napadu na langobardsko vojvodstvo Benevent 642. godine, za kojega se pretpostavlja da je izveden brodovima s istočne obale Jadrana te je u

Autorica, međutim, smatra da je tzv. *LJPD* zapravo falsifikat Mavra Orbinija, nastao kako bi se potaknulo savezništvo južnoslavenskih zemalja s Venecijom protiv Osmanlija na prijelazu 16. u 17. stoljeće. Nedavno se na oba ova tumačenja osvrnuo Ludwig Steindorff, "Jedno od gradilišta Nade Klaić: *Ljetopis popa Dukljanina*", u: Tomislav Galović – Damir Agičić (ur.), *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zagreb, 2014., str. 171-189. Autor se ne slaže s navedenim mišljenjima da je riječ o sasvim fikcionalnoj priči i falsifikatu te smatra da je sastavljač teksta bio pripadnik barskoga kaptola, dobro upućen u povijest i predaje toga kraja. Prihvaća, međutim, Živkovićevu argumentaciju za dataciju nastanka djela u 13. stoljeću, odlučujući se doduše za sredinu, a ne kraj istoga stoljeća. Time je odustao od svoga dotadašnjeg mišljenja o dataciji *LJPD* u kraj 12. stoljeća, kao primjerice u: Isti, "Tumačenja riječi *Dalmatia* u srednjovjekovnoj historiografiji. Istovremeno o saboru na *planities Dalmae*", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 148-158.

⁶⁹ Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (dalje: *HS*), predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić, Split, 2003., str. 33.

⁷⁰ Usp. Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, 2. izd., Zagreb, 2007., str. 168-169.

⁷¹ Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom* (dalje: *DAI*), prev. Nikola pl. Tomašić (hrvatski), Gyula Moravcsik – Romilly J. H. Jenkins (grčki i engleski), Zagreb, 2003., str. 80-81.

⁷² Vrlo izričito piše Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995., str. 82: "Da nema kasnijih izvještaja Konstantina Porfirogeneta, ne bi se ni po čemu moglo tvrditi da su Slaveni zajedno s Avarima stigli na ovo područje do početka 7. stoljeća, te da su im se koje desetljeće kasnije pridružili Hrvati."

⁷³ *Le liber pontificalis I*, prir. Louis Duchesne, Paris, 1886., str. 330.

⁷⁴ Toma Arhiđakon, *HS*, str. 39.

historiografiji općenito prihvaćeno da se u to vrijeme doista može govoriti o prisutnosti Slavena u Dalmaciji.⁷⁵

U nebrojenim historiografskim priložima rješavanju problema podrijetla i doseljenja Hrvata iznošenima od 19. stoljeća nadalje korišteni su i mnogi drugi podaci, ostaci zapisa ili vijesti iz različitih pisanih izvora, kao i lingvističke te, u nešto manjoj mjeri, arheološke analize. Ovisno o tome koji se od izvora na raspolaganju smatra najrelevantnijim te koliko se doslovno tumače u njima izneseni podaci, ti se prilozima često svrstavaju u okvire slavenske, iranske, gotske ili pak autohtone teze o podrijetlu Hrvata. Od kraja 1970ih godina javljaju se tumačenja o Hrvatima kao prvotno društvenome sloju, a ne etničkoj skupini, dok su u najnovije vrijeme prisutne i analize iz postmodernističkoga gledišta, koje se više bave pitanjem nastanka hrvatskog identiteta, nego li davnim podrijetlom etničke skupine ili naroda.⁷⁶ Teze poput gotske ili iranske u suvremenoj su historiografiji uglavnom odbačene (brem u njihovim cjelovitim oblicima) i opće je prihvaćeno mišljenje da je stanovništvo koje se u 9. stoljeću naziva Hrvatima slavenskog podrijetla ili barem da su se kao Slaveni doselili u Dalmaciju, bez obzira na eventualne iranske ili nomadske utjecaje.⁷⁷ Detaljan pregled dosadašnjeg istraživanja ne bi na ovom mjestu bio od posebne koristi, budući da su se doista brojni autori u svojim radovima barem usputno doticali navedenih pitanja. Umjesto toga ukratko će biti predstavljeni najznačajniji raniji autori i njihovi radovi, koji su tijekom posljednjih stotinjak godina najviše utjecali na razvoj proučavanja i pisanje o etničkim identitetima na području ranosrednjovjekovne Hrvatske, kao i aktualni autori koji se opsežnije bave ovim temama.

Ferdo Šišić, jedan od začetnika hrvatske kritičke historiografije, u svojem je kapitalnom djelu iznio temeljit pregled dotadašnje domaće i strane historiografije i čitavog niza mišljenja o problemima podrijetla, pradomovine i doseljenja Hrvata u Dalmaciju. U tome pregledu i sam je prilično kritičan prema glavnom izvoru, *DAI*, prvenstveno stoga što ne postoje pouzdani izvorni podaci iz 7. stoljeća koji bi potkrijepili Porfirogenetove navode.⁷⁸ Unatoč

⁷⁵ Usp. Katičić, *Litterarum studia*, str. 163-164.

⁷⁶ Kratki pregled osnovnih teorija donosi Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994., str. 11-12; v. također i Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 22-26, kao i brojne radove u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., s navedenom glavnom dotadašnjom literaturom. Novije pristupe razmatra Danijel Dzino, "Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta", *Radovi ZHP*, 41, 2009., str. 33-54.

⁷⁷ Neven Budak, "Hrvati u ranom srednjem vijeku", u: Franjo Šanjek (ur.), *Povijest Hrvata I. Srednji vijek*, Zagreb, 2003., str. 53-54; Radoslav Katičić, "Ime, podrijetlo i jezik Hrvata (Etnogeneza hrvatskoga naroda)", u: Franjo Šanjek (ur.), *Povijest Hrvata I. Srednji vijek*, Zagreb, 2003., str. 43-45; Isti, *Litterarum studia*, str. 174-175, 225-226 i bilj. 760; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, 2. izd., Zagreb, 2007., str. 8-9.

⁷⁸ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925. [pretisak 1991.], str. 236-265.

tome, Šišić ne sumnja u doseobu Hrvata u 7. stoljeću te smatra da se ne radi ni o kakvoj ratničkoj družini, nego dijelu velike slavenske gomile plemena koja tada naseljava balkanski prostor. Ranije stanovništvo većinom je istrijebljeno i stjerano uglavnom u obalne i otočne krajeve, s rijetkim prežiticima u unutrašnjosti. Tijekom ostatka 7. te u 8. stoljeću Hrvati i ostali Slaveni žive na svoj tradicionalni način, u manjim skupinama sa županima na čelu.⁷⁹ U drugoj polovini 8. stoljeća javljaju se prve slavenske kneževine, dijelom pod utjecajem tada povećanog interesa Bizanta za Dalmaciju nakon pada Ravenskog egzarhata te obnove crkvene organizacije u Dalmaciji pod vodstvom Ivana Ravenjanina. Imena i granice kneževina Šišić u potpunosti preuzima iz *DAI*.⁸⁰ U konačnici, na prijelazu 8. u 9. stoljeće Hrvatska potpada pod vlast Franaka, pod čijim će snažnim utjecajem biti i kroz veći dio 9. stoljeća.⁸¹ Šišićeva sinteza je dominirala hrvatskom historiografijom ranog srednjeg vijeka narednih desetljeća pa tako i njegovo viđenje i prikaz ovih tema, a taj osnovni okvir preuziman je i od strane tadašnjih medievista iz drugih disciplina.

Nada Klaić se u svojim ranijim radovima izričito oslanjala na *DAI* kao relevantan izvor, smatrajući da je jezgra njegovih izvještaja osnovana na stvarnim povijesnim događajima te da se, u nestašici drugih podataka, doseljenje Hrvata može datirati vremenom vladanja cara Heraklija.⁸² Pozivajući se na radove Boge Grafenauera,⁸³ zastupala je tezu o dvostrukoj seobi u to vrijeme – prvo bi se bili doselili Slaveni s Avarima prilikom osvajanja Salone oko 614. godine, a nedugo zatim i Hrvati, nešto prije avarskog napada na Konstantinopol 626.⁸⁴ Po naseljenju Hrvati stvaraju državu, u kojoj su nadređeni brojnijim Slavenima, a koja se dolaskom Franaka na početku 9. stoljeća pretvara u kneževinu. Osim u obalnim krajevima, Slaveni i Hrvati prema viđenju N. Klaić nisu mnogo toga preuzeli iz antičke baštine, a u unutrašnjosti suživot s preživjelim ranijim stanovništvom uglavnom teče mirno.⁸⁵

Lujo Margetić je pak začetnik teze o doseljenju Hrvata u vrijeme franačkoga rata protiv Avara i o toj je temi pisao u više navrata.⁸⁶ Uz detaljnu analizu *DAI* te vijesti iz franačkih anala o

⁷⁹ Isto, str. 264-265, 269.

⁸⁰ Isto, str. 295-296.

⁸¹ Isto, str. 301-307.

⁸² Detaljnije o stavovima i razmišljanjima N. Klaić o problemima podrijetla i doseobe Hrvata pisao je Neven Budak, "Nada Klaić i problem porijekla i dolaska Hrvata", u: Tomislav Galović – Damir Agičić (ur.), *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zagreb, 2014., str. 113-132.

⁸³ Prema Grafenaueru, Hrvati su se doselili otprilike 622. – 623. godine, time potaknuli ustanak dalmatinskih Slavena protiv Avara, zajedničkim snagama ih pobijedili i brzo se stopili sa Slavenima. Bogo Grafenauer, "Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata", *HZ*, V/1-2, 1952., str. 44.

⁸⁴ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 2. izd., Zagreb, 1975., str. 133-140.

⁸⁵ Isto, str. 146-150.

⁸⁶ Nekoliko njegovih najvažnijih radova o ovim temama sakupljeno je u: Lujo Margetić, *Dolazak Hrvata*, Split, 2001.

završnim godinama 8. stoljeća, suprotstavlja se tezama o dolasku Hrvata nedugo prije ili nakon 626. godine. Smatra da tada nije bilo nikakvih seoba kroz avarski teritorij, niti da su one tada bile moguće, budući da je od početka 7. pa do kraja 8. stoljeća avaro-slavenska vlast bila čvrsta na cijelom području Panonije i dinaridske unutrašnjosti te dalmatinskoga zaleđa. Upravo suprotno, doseoba Hrvata u Dalmaciju dogodila bi se tek na samom kraju 8. stoljeća, po nalogu Franaka i u njihovu korist u ratovima protiv Avara, a upravo je 30. poglavlje *DAI* najvjernije prenijelo takvu hrvatsku narodnu predaju. Pitanjem pradomovine iz koje bi Hrvati bili došli, Margetić se nije bavio.⁸⁷ Međutim, autor s vremenom mijenja svoje teze i postaje sve manje uvjeren u vjerodostojnost Porfirogenetovih podataka. Umjesto toga, u najnovijim se radovima oslanja na sličnost imena bugarskoga vladara Kuvrata (Krovata) i imena Hrvata. Smatra kako su Hrvati (Hrovati) bili Krovatove pristaše (naziva ih "Kroatovci"), čete koje bi po njegovu nalogu bile izvršile prevrat unutar Avarskog Kaganata oko 630. godine te proširile vlastiti utjecaj. Uskoro bi bili postavljeni kao graničari na rubovima Kaganata.⁸⁸ Tako objašnjene (Proto)Hrvate smatra turkijskim konjaničkim plemenom te u konačnici umanjuje važnost velike seobe uopće.⁸⁹ Osnovnu Margetićevu tezu o dolasku Hrvata krajem 8. stoljeća preuzela je u svojim kasnijim radovima i Nada Klaić, odbacivši vlastita ranija stajališta. Umanjujući pouzdanost Porfirogenetova teksta, naglasak također stavlja na 30. poglavlje *DAI*, anonimnog autora. Smatra da priča o petero braće i dvije sestre pokazuje da doseljeni Hrvati nisu bili mnogobrojni. Oni bi pod vodstvom Franaka bili sudjelovali u ratovima protiv Avara te na početku 9. stoljeća iz Karantanije pristigli u Dalmaciju i preuzeli područje koje su do tada držali Avari, a pretežno je naseljeno Slavenima još od 7. stoljeća.⁹⁰

⁸⁷ Lujo Margetić, "Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata", *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, 1977., str. 5-88.

⁸⁸ Isti, *Dolazak Hrvata*, str. 200-214.

⁸⁹ Lujo Margetić, "Novija literatura o tzv. seobi Hrvata", *Rad HAZU*, 485, 2002., str. 99-100, 121; v. također Isti, "Bilješke u vezi s nastankom hrvatske države u 9. stoljeću", u: Neven Budak (ur.), *Emogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 147. U novije vrijeme Hrvate je s Bugarima povezo i Francesco Borri, "White Croatia and the arrival of the Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history", *EME*, 19/2, 2011., str. 204-231. Borri takvu vezu ostvaruje na drugačiji način nego Margetić i u Bugarima ne vidi osnovnu jezgru iz koje bi izravno bili potekli ranosrednjovjekovni Hrvati, nego smatra da su upravo sukobi i pobjede nad Bugarima (pogotovo u 10. stoljeću) bili odlučujući za formiranje Hrvata, nove elite u zaleđu istočnojadranske obale. Tako promatrani Hrvati ne bi bili migrirali niotkuda, a kako su Bizantu bili važni kao dobri saveznici protiv Bugara, Konstantin Porfirogenet je na temelju uobičajenih literarnih modela u *DAI* objasnio njihovu povijest. Borri također navodi (Isto, str. 227) kako se Hrvati prvi put spominju upravo u *DAI*, a zatim i od strane Ivana Đakona u njegovoj *Kronici*. Međutim, autor na taj način neshvatljivo zanemaruje činjenicu da je hrvatsko ime neosporno zabilježeno još tijekom 9. stoljeća i to upravo na području tada dobro organizirane Hrvatske Kneževine. Također pilično arbitrarno određene podatke iz *DAI* smatra stvarnima (spominjanje Porge i nekih drugih imena) premda slobodno interpretiranima od strane Porfirogeneta, dok neke druge jednostavno odbacuje. Na taj način Borri sam stvara novi narativ, koji je na prvi pogled privlačan, no brzo se pokazuje teško održivim ako se u obzir uzmu i drugi izvori osim nekoliko većih narativa i zapisa 10. stoljeća.

⁹⁰ Nada Klaić, "O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata", *ZČ*, 38/4, 1984., str. 253-264; Ista, "Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII.

U novije vrijeme tezu o dolasku Hrvata u Dalmaciju na kraju 8. stoljeća prihvatio je i dalje razradio Mladen Ančić, koji taj događaj smatra rezultatom planiranog franačkog raseljavanja i naseljavanja velikih slavenskih ratničkih skupina u vrijeme rata protiv Avara. Navodi kako su Franci kao saveznike angažirali različite slavenske skupine koje su živjele na istočnom rubu njihove države, a jedna od tih skupina bili bi i Hrvati. U suvremenim se franačkim pisanim izvorima na tome području navode skupine koje se nedugo zatim javljaju dalje na jugoistoku (Srbi, Obodriti), kao što postoje i sličnosti u toponimiji i imenima pojedinih skupina (Daleminzi/Dlamočani ili pak *Hliuno* na sjeveru te Glamoč i Livno u današnjoj Bosni i Hercegovini). Brojni arheološki nalazi karolinške provenijencije također bi odražavali doseobu u kontekstu rata protiv Avara. Najbrojnija pa stoga i vodeća među navedenim slavenskim skupinama bili bi upravo Hrvati, koji uskoro šire svoju vlast kako na ranije doseljene slavenske skupine (prisutne od ranog 7. stoljeća), tako i na ostale iz "franačkog" doseobenog vala, te time poništavaju njihov samostalni politički identitet.⁹¹ Za razliku od tradicionalne hrvatske historiografije, Ančić ranosrednjovjekovne etničke skupine promatra kao više ili manje privremene saveze ratničkih skupina s vodećom ulogom elite, tj. određene rodovske zajednice, pa čak i upućuje prilično snažnu kritiku suvremenoj hrvatskoj historiografiji i korištenju pojma "hrvatski narod" u ranosrednjovjekovnom kontekstu. Upravo takve elite smatra ključnima u transformaciji osnovnih zajednica u smjeru ranosrednjovjekovne države (kneževine pa zatim i kraljevine), pri čemu su mitovi o podrijetlu jedno od sredstava legitimacije vlasti.⁹²

Za suvremeno proučavanje najranijih Hrvata kao društvenog sloja, odnosno ratničke elite, ključni su radovi Otta Kronsteinerja i Waltera Pohla. Za razliku od većine dotadašnjih autora, Kronsteiner je odbacio podatke iz 30. poglavlja *DAI* koji govore o seobi iz sjeverne pradomovine, Bijele Hrvatske, kao i navode o istoj zemlji iz *Nestorove kronike*. Smatrao je da je ona fantastična zemlja za koju ne postoje dokazi. Umjesto toga, težište je stavio na samo ime Hrvata te imena petero braće i dvije sestre koji se navode u *DAI*, a za koja je smatrao da su turkijskoga, odnosno avarskoga podrijetla. Oslanjajući se uz to i na relativno brojne

Porfirogeneta", *SHP*, s. III, 15, 1985., str. 31-58; Ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990., str. 14-27.

⁹¹ Mladen Ančić, "The Waning of the Empire. The Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century", *HAM*, 4, 1998., str. 16; Isti, "U osvjet novog doba: Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, 2000., str. 74-84.

⁹² Isto, str. 77; Isti, *Što "svi znaju" i što je "svima jasno": Historiografija i nacionalizam*, Zagreb, 2008., str. 39-50, 194; Isti, "Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prouzročilo djelo *De administrando imperio*", u: Ivica Lučić (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova I*, Zagreb, 2011., str. 225-230, 243-244. Za kritički osvrt na osnovni narativni izvor koji sadrži takav hrvatski mit, *DAI*, v. Isti, "Zamišljanje tradicije: vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela *De administrando imperio*", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 133-151.

toponime koji upućuju na hrvatsko ime i javljaju se u izvorima 10. i 11. stoljeća na obodu nekadašnjeg Avarskog Kaganata (uz, naravno, Hrvate prisutne u izvorima od 9. stoljeća na području Dalmacije), zaključio je da su Hrvati izvorno bili avarski gornji sloj, koji se tijekom 7. i 8. stoljeća pomiješao sa slavenskim plemstvom i preuzeo njihov jezik.⁹³

Na Kronsteinerove zaključke oslanja se Walter Pohl, koji detaljnije razrađuje tezu o Hrvatima kao izvorno avarskome gornjem društvenom sloju. Pohl smatra da priča o seobi iz 30. poglavlja *DAI* predstavlja hrvatsku *origo gentis*, koja je služila za čuvanje međusobnog osjećaja pripadnosti istoj skupini te da u njoj ne treba tražiti "povijesnu istinu". Uspoređujući ju sa zapisima o počecima Bugarske vezanima uz Kuvrata i Kuvera zaključuje da među njima postoje brojne sličnosti, koje bi također ukazivale na stepsko podrijetlo Hrvata. Međutim, ne radi se o čitavim narodima, već radije o ratničkim slojevima koji su prvotno bili u službi Avara. Hrvatsko bi ime tako u 7. i 8. stoljeću bilo društvena, a ne etnička, oznaka, možda i počasni naslov, koji se odnosio na ratničke skupine koje su kontrolirale potčinjeno stanovništvo na periferiji kaganata. Tek propašću Avarskog Kaganata oni su se mogli osamostaliti i uz podršku Franaka stvoriti veću političku jedinicu. Proces hrvatske etnogeneze koja se odvijala u 9. stoljeću obuhvatio bi tada i brojne manje slavenske skupine koje su na području Dalmacije živjele od 7. stoljeća pod vlašću pojedinačnih župana.⁹⁴

Niti Neven Budak ne promatra etnogenezu Hrvata u kontekstu dolaska čitavoga naroda. Iako se u ranijim radovima podosta oslanjao na istraživanja Kronsteiner i Pohla i njihovo viđenje najranijih Hrvata kao društvenog sloja na rubu Avarskoga Kaganata,⁹⁵ ipak polazi od doseljenja slavenskog stanovništva u Dalmaciju u 7. stoljeću i promatra daljnju hrvatsku etnogenezu u slavenskom kontekstu. U svojim se radovima ne usredotočuje primarno na sami problem doseljenja, već uz kritički odnos prema osnovnim narativnim izvorima koji govore o najranijoj povijesti Hrvata veću pozornost radije posvećuje procesima etnogeneza i razvoju etničkih identiteta na području Dalmacije i južne Panonije u ranom srednjem vijeku.⁹⁶ Tako u

⁹³ Otto Kronsteiner, "Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?", *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 24, 1978., str. 137-157.

⁹⁴ Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822. n. Chr.*, München, 1988., str. 262-268; Isti, "Das Awarereich und die 'kroatischen' Ethnogenesen", u: Herwig Wolfram – Andreas Schwarz (ur.), *Die Bayern und ihre Nachbarn*, I, Wien, 1989., str. 293-298; Isti, "Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 86-96.

⁹⁵ Neven Budak, "Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Mittelalter", u: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil I*, Wien, 1990., str. 134-135; Isti, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994., str. 67-70.

⁹⁶ Isti, "Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 73-78; Isti, "Hrvati u ranom srednjem vijeku", str. 49-57; Isti, "Slavic ethnogenesis in modern northern Croatia", u: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, Ljubljana, 2000., str. 395-402.

novijemu radu pokazuje postojanje nekoliko razina identiteta na području ranosrednjovjekovne Dalmacije, od osnovnog dalmatinskog, preko romanskog i slavenskog pa do manjih pojedinačnih identiteta koji se u pisanim izvorima javljaju tek od sredine 9. ili u 10. stoljeću.⁹⁷

Ukupno gledajući, teza o ranijem doseljenju Hrvata, u 7. stoljeću, i dalje se može smatrati prihvaćenijom među hrvatskim medievistima. Njoj se priklanja i Ivo Goldstein, koji u svojoj sintezi o ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj posvećuje podosta prostora problemu seobe i etnogeneze. Smatra da hrvatsko ime potječe iz iransko-kavkaskog kulturnog kruga te najranije Hrvate ubicira u područje pricrnomorskih stepa istočno od Kavkaza. Njihovu seobu prati s toga područja do zakarpatske Bijele Hrvatske, gdje bi najkasnije Hrvati bili slavenizirani. U skladu s razmišljanjima ranijih autora zagovara zatim dvostruku seobu Slavena i Hrvata u Dalmaciju u 7. stoljeću. Više pozornosti Goldstein posvećuje i društvenom razvoju neposredno nakon doseobe, smatrajući da tijekom 7. i 8. stoljeća integracija nije bila veća od razine rodova i porodica, odnosno područja budućih županija. Zbog nedostatka prijetnji izvana jednostavno nije postojala potreba za stvaranjem složenijeg društvenog ustroja.⁹⁸ Tek uz intenzivniji bizantski i franački angažman od početka 9. stoljeća dolazi do ubrzanijeg društvenog razvoja i etnogeneze u pravom smislu riječi.⁹⁹

Dolazak Hrvata u 7. stoljeće smješta i Radoslav Katičić. Polazi također od dvostruke seobe Slavena i Hrvata, smatrajući vijesti iz *DAI* o hrvatskom zauzimanju Dalmacije na poziv bizantskoga cara Heraklija u osnovi vjerodostojnima, kao i one o postojanju pradomovine Hrvata, Bijele Hrvatske, negdje na malopoljskom području.¹⁰⁰ Smatra da su Hrvati tada stupili u federatski odnos s Bizantskim Carstvom, što bi omogućilo miran suživot s dalmatinskim gradovima, a posljedično i rezultiralo nedostatkom vijesti u pisanim izvorima 7. i 8. stoljeća, budući da u odnosima Hrvata i Carstva nije bilo problema.¹⁰¹ Bez obzira što hrvatsko ime nije slavensko i što među ranim Hrvatima postoje određene iranske i nomadske tradicije, ranosrednjovjekovni Hrvati u Dalmaciji jesu Slaveni. Katičić također ističe i važnost zatečenog lokalnog stanovništva u hrvatskoj etnogenezi, naglašavajući kako narodi

⁹⁷ Isti, "Identities in Early Medieval Dalmatia (7th – 11th c.)", u: Ildar H. Garipzanov – Patrick J. Geary – Przemisław Urbańczyk (ur.), *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, Turnhout, 2008., str. 223-241.

⁹⁸ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 22-32, 76-129; v. također Isti, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb, 1992., str. 125-149.

⁹⁹ Isti, "Uloga Bizanta u procesu etnogeneze Hrvata u IX. stoljeću", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 105-109.

¹⁰⁰ Katičić, *Litterarum studia*, str. 164-169, 171-173, 293-304.

¹⁰¹ Isti, "Die Anfänge des kroatischen Staates", u: Herwig Wolfram – Andreas Schwarz (ur.), *Die Bayern und ihre Nachbarn*, I, Wien, 1989., str. 310-311.

neprekidno nastaju te da se pravi početak hrvatskog naroda može pratiti tek na ovome području.¹⁰²

Slavenski model i ranu doseobu podržava i John V. A. Fine, koji je u svojoj sintezi o ranom srednjem vijeku na Balkanu zastupao tezu o dvostrukoj doseobi Slavena i Hrvata u 7. stoljeću. Smatrao je da Hrvati nisu bili izvorno slavenskog podrijetla, već možda iranskog, te da su činili izdvojenu vojničku elitu koja je vladala Slavenima i na njih prenijela svoje ime. Hrvatskim knezovima smatrao je čak i prve poznate vladare s donjeparanskog područja, Vojnomira i Ljudevita.¹⁰³ U novijoj pak knjizi, posvećenoj upravo etnicitetu na Balkanu, Fine puno veću težinu pridaje Slavenima te ograničava hrvatski identitet na najuži krug vladajućeg sloja, maksimalno umanjujući njegovu etničku dimenziju. Hrvati bi bili tek jedan od političkih entiteta, a jedino Slaveni etnički identitet u punom smislu.¹⁰⁴

Valja napomenuti da su raspravljajanjem o etničkim promjenama u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji s težištem na seobi Hrvata istovremeno često zanemarivane "manje" etničke skupine, odnosno one o kojima nema sačuvanih dužih narativnih zapisa i podataka o seobama. Ponajviše na temelju podataka iz *DAI* Konstantina VII. Porfirogeneta, kao i na temelju kasnije političke pripadnosti, one su, bez čvrste osnove, najčešće svrstavane ili pod Hrvate ili pod Srbe, ovisno o gledištu.¹⁰⁵ Posljednjih godina je i nekima od njih ipak posvećeno više pozornosti pa je tako M. Ančić opširno pisao o Neretvanima i Humljanima,¹⁰⁶ dok je Hrvoje Gračanin iznio detaljan pregled dosadašnjih saznanja o Guduščanima.¹⁰⁷ Za potonje je vrlo važna u novije vrijeme iznesena teza Damira Karbića,¹⁰⁸ koji ih smješta na šire područje oko Bribira i rijeke Guduče u Dalmaciji, za razliku od uobičajenih ubikacija unutar današnje Like. O toj će tezi više riječi biti kasnije u radu.

¹⁰² Isti, "Ime, podrijetlo i jezik Hrvata", str. 45.

¹⁰³ John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, 1983., str. 24-34, 49-59, 251-252.

¹⁰⁴ Isti, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor, 2006., str. 2-65. Za temeljitu kritiku ove knjige s istaknutim brojnim njezinim problemima i nedostacima v. Neven Budak, "Kako se doista s jugonostalgijačkih pozicija može negirati hrvatska povijest ili o knjizi Johna V. A. Fine Ml. *When ethnicity did not matter in the balkans: A study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early Modern periods*, Ann Arbor: The University of Michigan Press 2006, 652 str.", *Radovi ZHP*, 41, 2009., str. 487-495.

¹⁰⁵ Usp. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 55-62.

¹⁰⁶ Ančić, "Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani"; Isti, "Miho Barada i mit o Neretvanima", *Povijesni prilozi*, 41, 2011., str. 17-43.

¹⁰⁷ Hrvoje Gračanin, "Guduskani/Guduščani – Gačani: promišljanja o etnonimu Gačani i horonimu Gacka u svjetlu ranosrednjovjekovnih narativa i suvremenih historiografskih tumačenja", u: Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac (ur.), *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, Zagreb – Otočac, 2012., str. 49-68.

¹⁰⁸ Damir Karbić, "Zlatni vijek Bribira", *Hrvatska revija*, VII/2, 2007., str. 12-13.

Istraživanje u hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj arheologiji nerazdvojno je povezano sa stanjem istraživanja u historiografiji. Problematika etničkih identiteta tako se većinom promatra kroz prizmu doseljenja Hrvata, koje se pak nastoji rasvijetliti identificiranjem i što preciznijom datacijom nalaza koji se mogu smjestiti u prihvaćeni historiografski okvir. Osnovna historiografska stajališta uglavnom su izravno preuzimana od strane arheologa i u njihovom se svjetlu promatraju arheološki nalazi. Najčešće je riječ o kraćim radovima ili manjim dijelovima u sklopu širih studija posvećenih drugim problemima, dok opširna i sustavna analiza koja bi bila prvenstveno posvećena pitanju etničkih identiteta iz arheološkog aspekta nije provedena.¹⁰⁹ Najraniji autori nisu se posebno osvrtni na pitanje doseljenja Hrvata, općenito smatrajući da se radi o događaju koji se odvio u 7. stoljeću, u skladu s tadašnjim historiografskim tumačenjem prema podacima iz *DAI*.¹¹⁰ Takvo stajalište dijelio je nešto kasnije i Ljubo Karaman.¹¹¹

Jedini arheolog koji se u prvoj polovini 20. stoljeća nešto detaljnije osvrnuo na pitanje podrijetla i seobe Hrvata bio je Zdenko Vinski, koji u jednom radu obrađuje šire crnomorsko te iransko područje, prikazujući u osnovnim crtama tamošnji razvoj, ponegdje još od neolitika. Opisuje brojne smjene i kretanja arheoloških kultura i populacija, pozivajući se često na grčke pisce poput Herodota i naznačujući glavne smjerove migracija. Posebno naglašava važnost rješavanja problematike Anta za pitanje podrijetla Hrvata, jer smatra da su Bijeli Hrvati zajedno s njima s iranskog područja Kavkaza došli na područje Visle te se tamo pomiješali sa Slavenima.¹¹² I nešto kasnije, u raspravi o nosiocima tzv. martinovske kulture i pojedinih drugih oblika nakita Vinski zastupa mišljenje o antskom podrijetlu Hrvata, a njihovu doseobu u Dalmaciju smješta na početak 7. stoljeća.¹¹³ Time se priklanja tezi Mihe Barade i njegovom opisu seobe antskih Hrvata pod Avarima od istočne Galicije do Jadrana između otprilike 565. i 615. godine.¹¹⁴ S druge strane, Zdenko Vinski je dao važan i velik

¹⁰⁹ Iznimke su svakako radovi Danijela Dzina posljednjih nekoliko godina, no o njima više u nastavku rada.

¹¹⁰ Primjerice Fran Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, Zagreb, 1888., str. 3. U programu iznesenom u prvom broju *Starohrvatske prosvjete* jasno je istaknuto 7. stoljeće kao vrijeme doseljenja Hrvata, a takvo se mišljenje zrcali i u radovima koji su narednih godina u časopisu objavljivani. "Program", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 3. Tekst potpisuje *Upraviteljstvo Hrvatskoga starinarskog društva*.

¹¹¹ Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930., str. 5-6; Isti, "Iskopine društva 'Bihaća' u Mravincima i starohrvatska groblja", *Rad JAZU*, 268, 1940., str. 20-22; Isti, "O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata", *VHAD*, 22-23, 1942., str. 105-107. U potonjem radu Karaman se kritički osvrće na *DAI*, no samo na podatke o pokrštavanju Hrvata, ne i na one o njihovoj doseobi.

¹¹² Zdenko Vinski, "Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na podrijetlo Anta i Bijelih Hrvata", *VAMZ*, 3. s., XXVI-XXVII, 1993.-1994., str. 67-84. Rad je izvorno objavljen 1940. godine u vlastitoj nakladi autora.

¹¹³ Isti, "Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica", *SHP*, s. III, 2, 1952., str. 41-48.

¹¹⁴ Miho Barada, "Hrvatska dijaspora i Avari", *SHP*, s. III, 2, 1952., str. 7-17.

doprinos proučavanju materijalne ostavštine "autohtonog" kasnoantičkog stanovništva, posebno naglašavajući nužnost istraživanja odnosa toga materijala s nalazima novodoseljenog stanovništva i grobovima ranosrednjovjekovnog horizonta.¹¹⁵

Valja svakako istaknuti zasebne studije posvećene formiranju ranosrednjovjekovnog hrvatskog identiteta od strane Mate Suića, koji također veliku pažnju posvećuje predslavenskom stanovništvu. Autor zastupa tezu o dvostrukoj seobi, naprije velike mase Slavena, a zatim nakon 626. godine i male ratničke družine (ili plemena) Hrvata. Doseljeni Slaveni bi prvo bili asimilirali predslavensko stanovništvo, također brojno, a zatim i apsorbirali Hrvate, koji pak narodu daju ime. Suić dijeli proces etnogeneze na tri faze (predetnička, protoetnička i etnička) te smatra da u ovom slučaju on završava krajem 8. ili početkom 9. stoljeća. Hrvate tijekom toga procesa naziva Protohrvatima ili Prahrvatima.¹¹⁶

Uopće je u hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj arheologiji prevladavajuć stav o doseljenju u 7. stoljeću, bez obzira smatraju li autori novodoseljeno stanovništvo Hrvatima ili općenito Slavenima.¹¹⁷ Tezu o doseljenju Hrvata na kraju 8. stoljeća prihvatili su pak pojedini autori, iako s određenim oprezom, relativno brzo. Tako bismo arheologe koji su posljednjih desetljeća pisali o doseljenju i etnogenezi Hrvata mogli uvjetno podijeliti na one koji zastupaju tezu o njihovom doseljenju u 7. stoljeću i one koji taj događaj postavljaju na kraj 8. stoljeća, dok bi se u 7. stoljeću bili doselili samo Slaveni. Shodno tome, glavna se rasprava iz arheološkog gledišta vodi o pitanjima datacije grobnih nalaza u 7. ili 8. stoljeće, pripisivanja istih novodoseljenom ili pak ranijem, "autohtonom", stanovništvu te (dis)kontinuiteta

¹¹⁵ Zdenko Vinski, "Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata", *VAHD*, LXIX, 1967. [1974.], str. 5-86; Isti, "Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slawischen Landnahme des Balkanraums", u: Alojz Benac (ur.), *Simpozijum: Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, Sarajevo, 1969., str. 171-199.

¹¹⁶ Mate Suić, "Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa", *Naše teme*, XXIII/2, 1979., str. 361-374; Isti, "Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 13-27.

¹¹⁷ Janko Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*, Zagreb, 1980; Isti, "Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata", *RFfZd*, 39 (26), 2000., str. 71-97; Ante Piteša, "Slaveni i rana hrvatska država", *VAHD*, 95, 2002., str. 471-518; Mirja Jarak, "Zapažanja o grobljima 8. i 9. stoljeća u Dalmaciji", *OA*, 26, 2002., str. 247-255; Ista, "Smjernice u razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj", *OA*, 30, 2006., str. 198-200; Maja Petrinec, "Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih grobalja", *OA*, 26, 2002., str. 205-246; Ista, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split, 2009., str. 271-273; Ante Milošević, *Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja / Croci sulle lastre rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa*, Dubrovnik – Split, 2008., str. 73; Isti, "Ranosrednjovjekovna stela, vjerojatno iz okolice Sinja", *Diadora*, 26-27, 2013., str. 587.

potonjeg stanovništva i njihove materijalne ostavštine. Neposredno je s time povezana i specifično arheološka tema vremena i načina pojave "starohrvatske kulture".¹¹⁸

Velik doprinos istraživanju ranosrednjovjekovnih grobalja u Hrvatskoj u posljednjih je pedesetak godina dao Janko Belošević brojnim iskopavanjima u sjevernoj Dalmaciji.¹¹⁹ Neosporne su njegove zasluge za prve pouzdano identificirane paljevinske grobove toga vremena,¹²⁰ a upravo u njima te u drugim paljevinskim grobovima koji su pronađeni posljednjih desetljeća Belošević vidi potvrdu doseljenja Hrvata u Dalmaciju u prvoj polovini 7. stoljeća.¹²¹ Smatra da ubrzo napuštaju incineraciju i prelaze na kosturno pokapanje te najranije takve grobove datira u 8. stoljeće. Najveću pozornost posvetio je upravo razvoju materijalne kulture proučavanjem grobnih nalaza toga ranoga horizonta, do u 9. stoljeće. Naglašava snažan utjecaj "autohtonog" stanovništva na doseljene Hrvate i njihovu materijalnu kulturu, kao što je kasnije izražen i franački utjecaj. U grobljima i materijalnoj kulturi toga vremena vidi jasan kontinuitet u razvoju hrvatskoga društva.¹²²

Na Beloševićevim se istraživanjima temelje i razmišljanja velikog dijela autora u novije vrijeme po pitanju doseljenja Hrvata u Dalmaciju. Ipak, premda se uglavnom polazi od pretpostavljene doseobe u prvoj polovini 7. stoljeća,¹²³ primjetan je puno veći oprez u datiranju grobnih nalaza koji se vezuju uz novodoseljeno stanovništvo već u 7. stoljeće. Također, pojedini autori su oprezniji u odnosu na izravno pripisivanje arheoloških nalaza određenim etničkim skupinama uopće te s time u vezi jasno diferenciranje Slavena i Hrvata u najranijem razdoblju.¹²⁴ Glavno je težište na proučavanju grobalja 8. i 9. stoljeća, u kojima se

¹¹⁸ Za osvrt na pitanje ranosrednjovjekovnog kontinuiteta u hrvatskoj arheologiji v. Goran Bilogrivić, "Čiji kontinuitet? Konstantin Porfirogenet i hrvatska arheologija o razdoblju 7. – 9. stoljeća", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 37-48. O "starohrvatskoj kulturi" opširnije u sljedećem poglavlju.

¹¹⁹ Ranija istraživanja su objedinjena u Janko Belošević, *Materijalna kultura Hrvata*; najnovije su autorove cjelovite objave dvaju važnih lokaliteta: Isti, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar, 2007; Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu u selu Kašiću kod Zadra / Alt-kroatisches Gräberfeld auf Maklinovo brdo im Dorf Kašić bei Zadar*, Split, 2010.

¹²⁰ Isti, "Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar", *Balkanoslavica*, 1, 1972., str. 73-86; Isti, "Stanje istraživanja slavenske keramike na području Dalmacije", *Materijali*, IX, 1972., str. 125-138; Isti, "Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens", *Balkanoslavica*, 3, 1974, str. 161-181.

¹²¹ Isti, "Razvoj i osnovne značajke", str. 74-80.

¹²² Isti, *Materijalna kultura Hrvata*; Isti, "Počeci kršćanstva kod Hrvata u svjetlu arheološke građe", *RFfZd*, 36 (23), 1997., str. 101-140; Isti, "Razvoj i osnovne značajke".

¹²³ Detaljnije se tome problemu posvetio Ante Piteša, "Slaveni i rana hrvatska država", str. 471-518, osobito 474-475. U radu se autor često izravno poziva na *DAI*, no bez kritičkog osvrta.

¹²⁴ Maja Petrinec, "Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina", *VAPD*, 97, 2005., str. 197; Ista, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 4, 271; Tomislav Fabijanić, *Problem doseljenja Slavena/Hrvata na istočni Jadran i šire zaleđe u svjetlu arheoloških nalaza*, neobjavljena doktorska disertacija, Zadar, 2008., str. 2-8.

većinom pronalazi kontinuitet u razvoju materijalne kulture novodoseljenog stanovništva, a time često zaključuje i o etničkome kontinuitetu.¹²⁵

Značajno se razlikuju mišljenja autora koji zastupaju tezu o kasnijem doseljenu Hrvata, na kraju 8. stoljeća. Prema takvom viđenju tijekom prve polovine 7. stoljeća došlo je do prvih prodora Slavena, no značajnije njihovo naseljavanje zaustavljeno je otprilike na potezu rijeke Cetine i sjevernoga ruba Sinjskog polja.¹²⁶ Ti se Slaveni ubrzo stapaju s "autohtonim" stanovništvom, pod čijim utjecajem preuzimaju kosturno pokapanje i općenito se, arheološki gledano, gube u njihovoj materijalnoj kulturi 8. stoljeća.¹²⁷ Uopće se naglašava snažan kontinuitet "autohtonog" stanovništva i njihove materijalne kulture, kako u pogledu grobnih nalaza,¹²⁸ tako i u preživljavanju i kontinuiranoj upotrebi pojedinih crkava u dalmatinskome zaleđu.¹²⁹ Do značajnije promjene bi došlo tek doseljenu Hrvata krajem 8. stoljeća, što se u grobnom materijalu očituje novim nalazima, prvenstveno onima karolinške provenijencije.¹³⁰ Nešto je drugačije gledište Vladimira Sokola, koji se također priklanja tezi o kasnijoj doseobi, no smatra da se rani ili poganski horizont starohrvatske materijalne kulture, odnosno paljevinski grobovi i groblja na redove s poganskim značajkama pokapanja, ne može datirati prije kraja 8. stoljeća te i jedna i druga groblja datira nakon ±795. godine. Iz toga proizlazi

¹²⁵ Zlatko Gunjača, "Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8.-9. stoljeća u Dalmaciji", u: Neven Budak (ur.), *Emogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 159-168; Jarak, "Zapažanja o grobljima"; Petrinec, "Dosadašnji rezultati"; Ista, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 271-275; Radomir Jurić, "Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca", *Diadora*, 22, 2007., str. 217-234.

¹²⁶ Nikola Jakšić, "Vijesti o padu Salone u djelu Konstantina Porfirogeneta", u: Nenad Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split, 1991., str. 436; Ante Milošević, "Die spätantike territoriale und kulturelle Kontinuität in der frühmittelalterlichen Cetinagegend", *HAM*, 1, 1995., str. 169-175; Isti, "O kontinuitetu kasnoantičkih proizvoda u materijalnoj kulturi ranoga srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije", u: Miljenko Jurković - Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 38; Isti, *Križevi na obložnicama*, str. 73; Isti, "O ostavštini kasnoantičkih starorsjeditelja u ranosrednjovjekovlju Dalmacije", u: Josip Dukić – Ante Milošević – Željko Rapanić (ur.), *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj, 2010., str. 284-285.

¹²⁷ Milošević, "O kontinuitetu", str. 39; Isti, "Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Split, 2000., str. 108; Isti, "Gramatika prostora uz rijeku Cetinu", u: Joško Belamarić – Marko Grčić (ur.), *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007., str. 111.

¹²⁸ Isti, "Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije", *Diadora*, 11, 1989., str. 347-362; Isti, "Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji", *Diadora*, 12, 1990., str. 327-370; Isti, "Jesu li prilozi u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji posljedica poganskog obreda sahranjivanja?", *Histria Antiqua*, 13, 2005., str. 457-460.

¹²⁹ Nikola Jakšić, "Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj Biskupiji", *Diadora*, 15, 1993., str. 127-144; Isti, "Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale", *HAM*, 14, 2008., str. 103-112.

¹³⁰ Željko Rapanić, "Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku", *SHP*, s. III, 15, 1985., str. 12-14; Isti, *Predromaničko doba*, str. 61-73; Isti, "Hrvatska u doba kneza Branimira", *Izdanja HAD-a*, 16, 1991. [1993.], str. 23-24; Isti, "Od grčkih kolonista do franačkih misionara. Povijesno kulturna slika hrvatskoga prostora", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Split, 2000., str. 57-58; Isti, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split, 2007., str. 129-144; Ante Milošević, "Novi mač iz Koljana u svjetlu kontakata s nordijskim zemljama u ranom srednjem vijeku", *Histria Antiqua*, 21, 2012., str. 459-470.

opći diskontinuitet tijekom 7. i 8. stoljeća, kako u grobnim nalazima, tako i u crkvenoj arhitekturi.¹³¹

Posljednjih godina pitanju identiteta u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj više je radova posvetio i Danijel Dzino, koji temi pristupa interdisciplinarno, koristeći podjednako i pisane izvore i arheološke nalaze. S postmodernističkih polazišta pristupa dekonstrukciji pisanih izvora, pogotovo većih narativa.¹³² Odbacuje teze o velikoj migraciji, premda ne negira dolazak novog stanovništva u cjelini. Najveći naglasak postavlja ipak na "autohtono" stanovništvo, ističući njegov kontinuitet tijekom prvih ranosrednjovjekovnih stoljeća. Dzino arheološke nalaze analizira u kontekstu problematike pojavljivanja, izražavanja i smjenjivanja različitih identiteta na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Tako smatra da se hrvatski identitet pojavljuje u kontekstu odnosa lokalnih elita i Franaka početkom 9. stoljeća te u narednim desetljećima prevladava druge lokalne identitete, koji ubrzo nestaju iz pisanih izvora.¹³³

3.1. Doseoba Hrvata – materijalni i pisani izvori

Imajući na umu iznesene glavne teorije i smjerove razmišljanja o najranijem pojavljivanju Hrvata na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije opravdano je postaviti pitanje kako pristupiti toj temi danas. Treba li se prikloniti jednom od navedenih modela, ili već postojećim brojnim viđenjima pridodati još jedno? Kod svakoga od njih mogu se izdvojiti pojedine pozitivne strane, ali i manje ili veće slabosti. Iz perspektive suvremenog proučavanja etničkih identiteta kao jedna od glavnih slabosti mogla bi se navesti upravo usredotočenost većine modela na pitanje vremena doseljenja Hrvata. Naime, sve kada bi se na to pitanje i

¹³¹ Vladimir Sokol, "Panonija i Hrvati u 9. stoljeću", *Izdanja HAD-a*, 14, 1989. [1990.], str. 193-195; Isti, "Arheološka baština i zlatarstvo", u: Ivan Supićić (ur.), *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII-XII stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, Zagreb, 2007., str. 117-146; Isti, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb, 2006., str. 108-109, 160-162 i drugdje; Isti, "Starohrvatska ostruga iz Brušana u Lici. Neki rani povijesni aspekti prostora Like – problem banata", *Izdanja HAD-a*, 23, 2008., str. 186-187.

¹³² Danijel Dzino, "Novi pristupi"; Isti, "Pričam ti priču: ideološko-narativni diskursi o dolasku Hrvata u *De administrando imperio*", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 153-165.

¹³³ Danijel Dzino, "Becoming Slav", "Becoming Croat": New approaches in research of identities in post-Roman Illyricum", *HAM*, 14, 2008., str. 195-206; Isti, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden – Boston, 2010; Isti, "The rise and fall of the Dalmatian 'Big-men': Social structures in Late Antique, Post-Roman and Early Medieval Dalmatia (ca. 500-850)", *Studia academica šumenensia*, 1, 2014., str. 127-152.

mogao dati jasniji odgovor, malošto bi se iz njega saznalo o formiranju etničkih identiteta na području ranosrednjovjekovne Hrvatske, njihovom komuniciranju i održavanju, ili pak ulozi materijalne kulture u tome kontekstu.

Vrijeme doseobe ne predstavlja osobit problem autorima koji zastupaju neku od varijanti autohtonog modela o podrijetlu Hrvata.¹³⁴ Najpoznatiji predstavnik takvih teorija svakako je Ivan Mužić, čiji brojni radovi i autohtono-gotske teze, doduše, u historiografiji nisu općenito prihvaćeni. Premda mu se ne može osporiti zasluga za naglašavanje uloge "autohtonog" stanovništva unutar ranosrednjovjekovne Hrvatske, Mužić shvaćanjem izvora zdravo za gotovo i njihovim proizvoljnim korištenjem (često i metodološki pogrešnim) u svrhu obrane svojih teza dobiva podosta nedorečen pa i pomalo kaotičan rezultat.¹³⁵

Kod autora koji zastupaju tezu o autohtonom podrijetlu Hrvata značajnu ulogu u argumentaciji imaju novija genetička istraživanja,¹³⁶ na temelju kojih se uglavnom dokazuje da su Hrvati različiti od Slavena te da zapravo vuku pradáavno podrijetlo od populacija koje su na ovome području nastanjene tisućljećima. Često se i pojedine haplogrupe nazivaju "dinarskima", "slavenskima" i sl.¹³⁷ I dok sama istraživanja genetičkih uzoraka donose svakako vrijedne podatke o prošlosti i migracijama ljudskih populacija u biološkom smislu, problematična je njihova interpretacija u etničkome kontekstu. Analize Y kromosoma i mitohondrijske DNK provedene na današnjim populacijama pokazuju da većina europskog stanovništva vuče podrijetlo od populacija iz vremena posljednjeg glacijalnog maksimuma i ranog neolitika, odnosno da "paleolitički geni" u današnjem europskom genofondu u cjelini imaju udio od 70 do 80%.¹³⁸ Dakle, uzorak s područja današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine uklapa se u općenitu europsku sliku, premda postoje, naravno, lokalne razlike.¹³⁹ Pitanje je stoga koliko nam podataka doista takvi rezultati mogu otkriti o migracijama "novijega datuma", kao što su ranosrednjovjekovne. I sami autori genetičkih istraživanja

¹³⁴ Za autohtone modele usp. Dzino, *Becoming Slav*, str. 16-17, 22-23.

¹³⁵ Noviji takav rad je Ivan Mužić, "Nastajanje hrvatskog naroda na Balkanu", *SHP*, s. III, 35, 2008., str. 19-39; za kritiku njegovog pristupa koja, premda sada već vremesna, i dalje dobro oslikava problematičnost autorova rada v. Radoslav Katičić, "Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata", *SHP*, s. III, 19, 1989., 243-270; usp. također Curta, "The making of the Slavs", str. 168-170; Dzino, *Becoming Slav*, str. 46.

¹³⁶ Primjerice Ornella Semino – Giuseppe Passarino et al., "The Genetic Legacy of Paleolithic *Homo sapiens* in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective", *Science*, 290, 2000., str. 1155-1159; Marijana Peričić – Lovorka Barać Lauc et al., "Review of Croatian Genetic Heritage as Revealed by Mitochondrial DNA and Y Chromosomal Lineages", *CMJ*, 46/4, 2005., str. 502-513; Dragan Primorac – Damir Marjanović et al., "Croatian genetic heritage: Y-chromosome story", *CMJ*, 52/3, 2011., str. 225-234.

¹³⁷ Usp. Ivan Jurić, *Podrijetlo Hrvata. Genetički dokazi autohtonosti*, Zagreb, 2011., str. 27-57; Mužić, "Nastajanje hrvatskog naroda", str. 24-25.

¹³⁸ Peričić – Barać Lauc – et al., "Review of Croatian Genetic Heritage", str. 510.

¹³⁹ Tako je primjerice prema jednom istraživanju dominantni uzorak s područja Hrvatske pozicioniran u skupinu zajedno s uzorcima s područja Ukrajine, Poljske i Češke. Semino – Passarino et al., "The Genetic Legacy", str. 1158.

upozoravaju na nužan oprez prilikom korištenja ovih podataka u odnosu na poznate povijesne događaje.¹⁴⁰ Još je veći problem načelne i osnovne metodološke prirode, budući da genetička istraživanja donose podatke o biološkim populacijama, a ne o društvenim konstruktima, kao što je to etnički identitet.¹⁴¹ Problem je i u tome što određivanje pojedinih populacija i njihovih migracija putem genetičkih analiza pretpostavlja njihovu svojevrsnu međusobnu izoliranost, no ljudske su populacije, kako danas, tako i u prošlosti, u stalnom odnosu međusobnih razmjena, integracija i diferencijacija, odnosno vrlo heterogenog podrijetla.¹⁴² Ili, kako jednostavno sumira Duško Sekulić: "Ideja da neki narod može imati 'homogeno' podrijetlo, besmislena je."¹⁴³ Genetička istraživanja, dakle, teško mogu dati relevantne odgovore na pitanja o (ranosrednjovjekovnim) etničkim identitetima i samo uz veliki oprez i nužnu multidisciplinarnu suradnju mogu koristiti u proučavanju prošlih populacija.¹⁴⁴

S druge strane, u hrvatskoj medievistici dominantan migracijski diskurs posljednjih je desetljeća podijeljen u dva glavna prevladavajuća pravca – onaj čiji predstavnici zastupaju tezu o doseljenju u 7. stoljeću i noviji, prema kojemu se taj događaj pomiče na sami kraj 8. stoljeća. Oba pravca temelje se prvenstveno na podacima koje donosi *DAI*, uz navođenje brojnih dodatnih argumenata – pisanih izvora, arheoloških nalaza, toponimije i sl. Teza o kasnijem doseljenju naizgled rješava problem nedostatka pisanih izvora o Hrvatima od tradicionalno pretpostavljenog vremena doseobe u 7. sve do sredine 9. stoljeća. Međutim, argumentirano ju je kritizirao i umnogome pobio (prije svega arheološke i toponimijske argumente) već M. Suić u recenziji temeljnoga Margetićeva članka, koja je i objavljena zajedno s njime.¹⁴⁵ Brojne elemente osporavala je čak i N. Klaić, koja je sama prihvatila

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Usp. Dzino, *Becoming Slav*, str. 54. Shodno tome treba postavljati i adekvatna istraživačka pitanja, na koja genetička istraživanja mogu dati odgovore. Također, kada je riječ o proučavanju ranosrednjovjekovnih populacija, nužno je ispitati DNK onodobnih populacija, a ne današnjih. Za takav pristup usp. Patrick Geary, "Rethinking Barbarian Invasions Through Genomic History", *Hungarian Archaeology E-Journal*, Autumn 2014, str. 1-8.

¹⁴² Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 610-613; Duško Sekulić, "Etničnost kao društvena konstrukcija", *Migracijske i etničke teme*, 23/4, 2007., str. 354-355.

¹⁴³ Sekulić, "Etničnost kao društvena konstrukcija", str. 354.

¹⁴⁴ Za kritički osvrt na upotrebu genetičkih istraživanja u proučavanju etnogeneze Hrvata v. Višeslav Aralica, "Genetička otkrića – nova vrela za etnogenezu i povijest Hrvata?!", *Radovi ZHP*, 38, 2006., str. 299-308. Usp. također Csanád Bálint, "Some problems in genetic research on Hungarian ethnogenesis", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61/1, 2010., str. 283-294. Autor donosi kritički pregled nekoliko radova o genetičkim istraživanjima podrijetla i etnogeneze Mađara, no osnovne kritike jednako su primjenjive na istovrsna istraživanja područja južno od Drave. Osobito je ilustrativna kritika povezivanja Mađara s plemenom Madijara s područja Kazahstana (Isto, str. 290-293), koje pokazuje slabosti i probleme analogne pokušajima pojedinih hrvatskih autora da povežu Hrvate (sadašnje i u prošlosti) s iranskim populacijama.

¹⁴⁵ Mate Suić, "Ocjena radnje L. Margetića: 'Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata'", *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, 1977., str. 89-100.

vremenski okvir koji je postavio Margetić,¹⁴⁶ a temeljitu kritiku iznijeli su nešto kasnije i Milenko Lončar te I. Goldstein.¹⁴⁷ Goldstein kao jedan od temeljnih nedostataka ove teze ističe gotovo isključivo autorovo oslanjanje na 30. poglavlje *DAI* uz istovremeno zanemarivanje drugih podataka iz istoga izvora, zbog čega često pribjegava slobodnijim pretpostavkama kojima nadopunjuje nepoznanice. Naposljetku, i Margetić je sam u narednim svojim radovima višekratno preispitivao i revidirao vlastitu tezu, da bi na kraju od nje praktički sasvim odustao, vezujući pojavu Hrvata u Dalmaciji uz Kuvrata i Bugare.¹⁴⁸

Unatoč brojnim kritikama, sama osnova Margetićeve teze, doseoba Hrvata na kraju 8. stoljeća, uskoro je stekla nove pobornike među povjesničarima umjetnosti i arheolozima, koji su takvu kronologiju nastojali argumentirati nalazima materijalne kulture. U potpunosti je revitalizirana 2000. godine velikom izložbom *Hrvati i Karolinzi*, održanom u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, s bogato opremljenim pratećim katalogom. Novo historiografsko viđenje doseobe Hrvata na kraju 8. stoljeća u katalogu je iznio M. Ančić, koji se za razliku od Margetića ne oslanja na *DAI*, nego primarno na brojne franačke izvore kasnog 8. i ranog 9. stoljeća. U kontekstu ratova Karla Velikoga u to vrijeme, prije svega onih protiv Avara, pokrenuta su, prema Ančiću, preseljenja i migracije više slavenskih skupina koje su živjele uz sjeveroistočnu granicu Franačkog Kraljevstva i dalje na periferiji (Obodriti, Dlamočani/Glamočani, Vislani, Bužani). Premda se u franačkim izvorima takve migracije izravno ne spominju, njihov bi pokazatelj trebala biti činjenica da se u ranom 9. stoljeću Obodriti navode na jugoistočnoj periferiji Franačkog Carstva, a toponimija na području buduće ranosrednjovjekovne Hrvatske podsjeća na neke od tih skupina.¹⁴⁹

Zanimljivo je da su pojedini argumenti ove teze osporavani pa i pobijeni i prije objave Ančićeva rada. Tako je još Ferdo Šišić pisao da sama pojava sličnih imena skupina na sjeveru i na jugu ne dokazuje seobu.¹⁵⁰ U svojoj reakciji na radove Heinricha Kunstmanna, R. Katičić je pak istaknuo da je veza Daleminaca (Dlamočana) i Dalmacije u načelu samo suzvučje, premda Glamoč kao toponim u današnjoj Bosni i Hercegovini može biti pučki slavenizirani oblik nastao od latinskoga *Dalmatia*. No ako bi se i mogao povezati Glamoč s Glomačima/Glamočanima/Dlamočanima, prema Katičiću bi to prije ukazivalo na preseljenje

¹⁴⁶ Klaić, "Najnoviji radovi", str. 36 i d.

¹⁴⁷ Milenko Lončar, "Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature", *Diadora*, 14, 1992., str. 391-410; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, str. 126-128.

¹⁴⁸ Usp. Margetić, *Dolazak Hrvata*, str. 115-216.

¹⁴⁹ Ančić, "U osvjet novog doba", str. 74-77.

¹⁵⁰ Šišić, *Povijest Hrvata*, str. 245. Primarno govori o Hrvatima, no u istome smislu spominje i Obodrite (Bodriće). Nada Klaić, "Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske", *HZ*, IX/1-4, 1956., str. 97-98, bilj. 84, je također upozoravala na pojavu istovjetnih ili sličnih toponima širom slavenskoga svijeta, koji stoga nisu nužno indikatori migracija.

iz Dalmacije na sjever.¹⁵¹ Nazivanje slavenske skupine na sjeveru *Dalmatae* ili *Dalmatii* objašnjava poznavanjem antičke geografije od strane ranosrednjovjekovnih autora, koji su na taj način pokazivali "učenu korektnost".¹⁵² Sebastian Brather pak smatra da pojavljivanje istih etničkih oznaka na više mjesta (među njima i Hrvata i Obodrita) prije označava moguće veze na širim prostorima, nego li seobe većih skupina. Također navodi i mogućnost pozivanja na prestižna imena u potrazi za određenom tradicijom, čime u prvi plan dolazi predaja i poznavanje samog imena, bez potrebe za izravnim kontaktima ili seobama.¹⁵³

S druge strane, Margetić je primjerice prihvatio Ančićevo povezivanje imena slavenskih skupina i toponima, smatrajući da je time uvjerljivo pokazao doseobu kao takvu, no ne slaže se s datacijom i okolnostima. Ističe da su ove seobe bile spontane te da su se mogle odigrati i kroz 7. ili 8. stoljeće.¹⁵⁴ Margetić navodi i možda ključni nedostatak teze, a to je činjenica da se u franačkim izvorima nigdje ne spominju Hrvati, koji bi u tim migracijama trebali biti najveća i vodeća skupina.¹⁵⁵ Istu je kritiku već ranije Margetićevoj tezi bio uputio I. Goldstein, a ona svakako stoji i u ovome slučaju. Naime, franački izvori sistematično bilježe sve događaje od veće važnosti za državu pa je doista teško vjerovati da bi izostao barem spomen ovako značajnih seoba.¹⁵⁶ Usporedbe radi, na više je mjesta zabilježeno kako je Karlo Veliki 804. godine naložio masovno prisilno preseljenje Sasa na franačko područje pri završetku rata protiv njih, a na njihovo mjesto naselio upravo Obodrite.¹⁵⁷ Čudi stoga da se ne spominje nikakva organizirana seoba potonjih na jug, koja bi se dogodila ne toliko daleko od navedene godine. Ako se uzmu u obzir navedene kritike izvora i toponimije, teza o doseljenu Hrvata pod Francima na kraju 8. stoljeća prilično je oslabljena.¹⁵⁸

Kako je već rečeno, ovu su tezu nakon temeljne Margetićeve objave prihvatili pojedini arheolozi i povjesničari umjetnosti, a arheološki argument, odnosno pojavu velikoga broja nalaza karolinške provenijencije na području ranosrednjovjekovne Hrvatske kao pokazatelj

¹⁵¹ Radoslav Katičić, "Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 229-231.

¹⁵² Isto, str. 237, bilj. 11.

¹⁵³ Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 238. Za hrvatsko kao jedno od takvih prestižnih imena v. i Pohl, "Archaeology of identity: introduction", str. 16.

¹⁵⁴ Margetić, "Novija literatura", str. 103.

¹⁵⁵ Isto, str. 104.

¹⁵⁶ Goldstein, *Bizant na Jadranu*, str. 127.

¹⁵⁷ Einhard, *Život Karla Velikog*, prev. Zvezdana Sikirić, uvodni tekstovi i komentar Lovorka Čoralić – Ivo Goldstein – Zvezdana Sikirić, ur. Ivo Goldstein, Zagreb, 1992., str. 65, 123. Također *Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurissenses Miores et Einhardi* (dalje: *ARF*), ur. Friedrich Kurze, MGH SSRG 6, Hannover, 1895., s. a. 804, str. 118.

¹⁵⁸ V. kritiku i u Dzino, *Becoming Slav*, str. 179-182.

doseobe, koristi i Ančić.¹⁵⁹ Valja, međutim, primijetiti nepostojanje takvih nalaza na jugoistočnom obodritskom području (današnja Vojvodina i okolno područje), gdje bismo ih analogno također trebali očekivati. Ako je seoba potaknuta i organizirana pod pokroviteljstvom Franaka, to je u namanju ruku neobično. No vratimo se na hrvatsko područje. Zastupnici ove teze većinom smatraju da postoji jasan i izražen kontinuitet kasnoantičkoga stanovništva kroz 7. i 8. stoljeće, da se kosturna groblja na redove sa sigurnošću mogu datirati tek od kasnog 8. stoljeća te da uz to upravo brojni karolinški nalazi pokazuju dolazak novog stanovništva.¹⁶⁰ Povezivanje karolinških nalaza s doseobom Hrvata u posljednje vrijeme možda ponajbolje ilustrira rad Ante Miloševića o novopronađenom maču tipa K iz Koljana kod Vrlike. U njemu autor mač s položaja Slankovac u Donjim Koljanima povezuje s raskošno ukrašenim mačem tipa K iz Haithabua na sjeveru Njemačke (označen kao Bb) i skupinom mačeva istoga tipa pronađenih diljem Europe, a ukrašenih na međusobno istovjetan način te većinom s osobnim imenom urezanim na gornjoj strani nakrsnice. U tu se skupinu ubraja i mač iz Zadvarja u omiškom zaleđu. Za sve ove mačeve autor pretpostavlja isto radioničko podrijetlo, a radionice bi bile negdje na vikinškome području u Skandinaviji.¹⁶¹ Mačevi iz Donjih Koljana i Zadvarja bi izvorno bili došli u ruke Hrvata dok su još bili u pretpostavljenoj sjevernoj pradomovini, a zatim ubrzo zajedno s njima stigli u Dalmaciju. Takav zaključak Milošević širi i na ostale mačeve s ovdašnjih nalazišta (barem one tipa K), ali i na neke druge ranokarolinške predmete, poput poznatog pojasnog jezičca iz Gornjih Vrbljana.¹⁶²

Međutim, baš se mačevi tipa K općenito smatraju karakterističnim proizvodom franačkih radionica. Jasno je takvo mišljenje iznio još Jan Petersen prilikom definiranja ovoga tipa,¹⁶³ a podržali su ga i brojni autori u narednim desetljećima, sve do danas.¹⁶⁴ Premda svakako

¹⁵⁹ Ančić, "U osvjet novog doba", str. 75.

¹⁶⁰ Nasuprot tome, V. Sokol sve paljevinske grobove kao i kosturna groblja na redove datira tek od vremena dolaska Hrvata, odnosno samog kraja 8. stoljeća. Ogromni diskontinuitet koji iz toga proizlazi, zapravo nepostojanje ikakvih nalaza između sredine 7. i kraja 8. stoljeća, ničime ne objašnjava. Usp. Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 108-109, 160-162. Novije datacije nalaza i grobalja horizonta s poganskim značajkama pokapanja (kao i onih paljevinskih), kako prema tipološkim analizama, tako i prema ¹⁴C datumima, definitivno opovrgavaju takvo stajalište.

¹⁶¹ Milošević, "Novi mač iz Koljana", str. 463-466.

¹⁶² Isto, str. 467-468. Valja napomenuti da u svojoj osnovi ova teza nije nova. Još je Ljubo Karaman, "Iskopine društva 'Bihaća'", str. 28, pisao kako mađarski arheolozi smatraju da su mačevi pronađeni u Hrvatskoj izvorno skandinavskog podrijetla, a dospjeli ovamo trgovačkim putevima sa sjevera, iz Bijele Hrvatske.

¹⁶³ Jan Petersen, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania, 1919., str. 108-110.

¹⁶⁴ Holger Arbman, *Schweden und das Karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts*, Stockholm, 1937., str. 225-226; Zdenko Vinski, "O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji", *SHP*, s. III, 11, 1981., str. 18 i dalje; Heiko Steuer, "Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse", u: Klaus Düwel (ur.), *Untersuchungen zu Handel und*

postoji mogućnost lokalne izrade istovrsnih balčaka prema franačkim uzorima, njihovo izvorno franačko podrijetlo i većinska proizvodnja unutar Carstva nisu sporni, a upravo navedena skupina radionički blisko povezanih mačeva tipa K s balčacima ukrašenim tauširanjem srebrnom žicom i potom urezanim ukrasom vitica s trolistima ili grozdovima jasno odaje franačko, ranokarolinško podrijetlo.¹⁶⁵

Takvo podrijetlo dodatno potvrđuju i osobna imena urezana na gornjim stranama nakrsnica pet od ukupno osam mačeva ove skupine, za koja se uglavnom drži da označavaju majstora koji je izradio (ili barem ukrasio) balčak. Najčešće se, u tri slučaja (možda i četiri, budući da se tako najčešće tumači i vidljivi ostatak natpisa na maču iz kolekcije Wallace),¹⁶⁶ javlja ime HILTIPREHT, koje je među ostalim zabilježeno i u *Liber memorialis* iz Sankt Gallena. U ovome spisu, sastavljenom prije 817. godine, navode se imena živih i pokojnih članova 31 religijske zajednice povezane bratovštinskim ugovorima s tamošnjom opatijom.¹⁶⁷ Na nekoliko su mjesta zapisana imena *Hiltipreht*, *Hiltibreht*, *Hiltepreht* i *Hiltebreht*,¹⁶⁸ za koja je i inače u literaturi prihvaćeno franačko/gornjenjemačko podrijetlo.¹⁶⁹ Vrlo je indikativan i podatak da su se u opatiji u Sankt Gallenu (ali i nekim drugima poput Fulde i Lorscha) među ostalime proizvodili upravo mačevi.¹⁷⁰

Što se spomenutog mača Bb iz bogatoga groba s brodom iz Haithabua tiče, i njega se uglavnom smatra franačkim proizvodom. Dapače, prema pojedinim autorima moglo bi ga se

Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, Göttingen, 1987., str. 153-156; Alfred Geibig, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland*, Neumünster, 1991., str. 161; Egon Wamers, "König im Grenzland. Neue Analyse des Bootkammergrabes von Haiðaby", *Acta Archaeologica*, 65, 1994., str. 7-14; Irmelin Martens, "Indigenous and imported Viking Age weapons in Norway – a problem with European implications", *Journal of Nordic Archaeological Science*, 14, 2004., str. 133-136. I A. Milošević je sam ranije smatrao da su mačevi tipa K izvorni franački proizvod, navodeći čak kako su mogli biti "službeno oružje" franačke vojske. Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 128-129.

¹⁶⁵ Pregledno o mačevima tipa K vidi u Goran Bilogrivić, "Karolinški mačevi tipa K / Type K Carolingian Swords", *OA*, 33, 2009., str. 125-182; o mačevima s balčacima ukrašenim viticama više u: Isti, "Carolingian Swords from Croatia – New Thoughts on an Old Topic", *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, X, 2013., str. 68-71, s tamo navedenom literaturom.

¹⁶⁶ Usp. Ewart Oakeshott – Ian Peirce, "Hiltipreht! Name of Invocation", *Park Lane Arms Fair Catalogue*, 12, 1995., str. 6 i d.

¹⁶⁷ Usp. Marios Costambeys – Matthew Innes – Simon MacLean, *The Carolingian World*, Cambridge, 2011., str. 306-307.

¹⁶⁸ *Libri confraternitatum Sancti Galli, Augiensis, Fabariensis*, ur. Paul Piper, MGH Nscr. Supplement, Berlin, 1884., str. 11, 23, 40. Ime Hiltipreht spominje se na više mjesta i u vezi s opatijom Reichenau: Isto, str. 158, 186, 271. Usp. također Bilogrivić, "Carolingian Swords from Croatia", str. 70-71.

¹⁶⁹ Adolf Mahr, "Ein Wikingerschwert mit deutschem Namen aus Irland", *Mannus*, Ergänzungsband, VI, 1928., str. 247; Michael Müller-Wille, "Zwei karolingische Schwerter aus Mittelnorwegen", *Studien zur Sachsenforschung*, 3, 1982., str. 144-145, bilj. 92a.

¹⁷⁰ Adriaan Verhulst, *The Carolingian Economy*, Cambridge, 2004., str. 78-79. Valja ovdje istaknuti kako je prije nekoliko godina Anne Stalsberg, "The Vlfberht swordblades reevaluated", 2008., str. 18-20 (<http://www.jenny-rita.org/Annestamanus.pdf>, pristup ostvaren 14. 12. 2015.), predložila moguće povezivanje poznate signature na sječivima +ULFBERHT+ upravo s ranosrednjovjekovnim opatijama.

objasniti kao izravan dar iz karolinškog vladarskog kruga važnome pripadniku danske kraljevske obitelji.¹⁷¹ Prema svemu navedenome, dakle, karolinško podrijetlo mačeva s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske je poprilično izvjesno. Takav zaključak sam po sebi nije u suprotnosti s arheološkom argumentacijom teze o doseobi Hrvata pod franačkim vrhovništvom, no jednako ju tako niti ne dokazuje. Međutim, sve više analiza grobalja pokazuje kako na prijelazu 8. u 9. stoljeće ne postoji diskontinuitet,¹⁷² dapače, početak korištenja pojedinih od njih se može s popriličnom sigurnošću datirati i u prvu polovinu 8. stoljeća.¹⁷³ U nekima od tih grobalja pronađeni su i predmeti karolinške provenijencije, u grobovima koji se svojim općim kontekstom nimalo ne razlikuju od ostalih. Također se i neki karolinški nalazi s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske mogu datirati i ranije od samog kraja 8. stoljeća, čime se pokazuju mogući dugotrajniji kontakti Franaka s ovim područjem.¹⁷⁴ Detaljnije će se o arheološkom kontekstu nalaza karolinške provenijencije i pitanju kontinuiteta pokapanja raspravljati ovdje u poglavlju 5.

Neki od nedostataka razmotrenih u kontekstu teze o doseljenju Hrvata na kraju 8. stoljeća mogu se odnositi i na teze O. Kronsteina i W. Pohla o Hrvatima kao izvorno ratničkom sloju unutar Avarskoga Kaganata. Pri tome osnovno polazište, da su Hrvati prvotno bili manja društvena skupina koja je s vremenom ovladala većim područjem i populacijom te postepeno i na njih proširila svoje ime, nije osobito sporno. Međutim, njihovo čvršće vezivanje uz Avarski Kaganat teže je dokazivo. S jedne strane, hrvatsko ime koje se u srednjovjekovnim izvorima u različitim varijantama dvadesetak puta spominje oko oboda nekadašnjega Kaganata zabilježeno je (izuzev u Dalmaciji) najranije 954. i 993. godine na području današnje Austrije. Sva ostala pojavljivanja u izvorima datiraju između 11. i 15. stoljeća.¹⁷⁵ Svakako se može očekivati da su određene skupine koje se spominju u izvorima, ili je pak neko područje prema njima nazvano, na tim područjima bile prisutne i ranije, no vremenski razmak od najmanje stoljeća i pol od propasti Kaganata (a uglavnom i mnogo više) naprosto je prevelik da bi se navedena okolnost mogla tumačiti kao čvršći dokaz. Eventualni raniji

¹⁷¹ Usp. Wamers, "König im Grenzland", str. 36-42; Isti (ur.), *Die Macht des Silbers. Karolingische Schätze im Norden*, Regensburg, 2005., str. 53-54, 165-170; Peter Pentz, "To vikingesværd med karolingisk planteornamentik i Nationalmuseets samlinger", *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 2010. [2012.], str. 133, 136-137. Više će riječi o toj temi biti u potpoglavlju 5.2.2.

¹⁷² Petrinc, "Dosadašnji rezultati", str. 206-224; Ista, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 271-275; Jarak, "Zapažanja o grobljima", str. 247-248; također Belošević, "Razvoj i osnovne značajke", str. 80-84.

¹⁷³ Na primjeru grobalja Nin – Ždrijac i Kašić – Maklinovo brdo to jasno pokazuje Ante Alajbeg, "O topografskoj kronologiji ranosrednjovjekovnih grobalja s poganskim osobinama pokapanja u Dalmaciji", *Archaeologia Adriatica*, VIII, 2014. (u tisku). Kolega Alajbeg mi je nesebično ustupio na čitanje svoj rad koji je u postupku objavljivanja, na čemu mu najsrdačnije zahvaljujem.

¹⁷⁴ Usp. Goran Bilogrivić, "O mačevima posebnog tipa u Hrvatskoj", *SHP*, s. III, 38, 2011., str. 87-89.

¹⁷⁵ Kronsteiner, "Gab es unter den Alpenlawen", str. 137-138.

spomen kod arapskih geografa ili u redakciji Orozija od strane Alfreda Velikog¹⁷⁶ odnosi se pak samo na područje sjeverno od Moravske pa bi u konačnici mogao ići i u prilog postojanja Bijele Hrvatske i autora koji zagovaraju doseobu Hrvata iz toga područja.

Arheološki nalazi također ne idu u prilog ovoj tezi. Da je doista riječ o nekoć elitnim ratnicima Avarskog Kaganata, realno bi bilo očekivati puno veći broj nalaza avarskog kulturnog kruga na područjima koja će se uskoro naći pod njihovom vlašću. Južno od Save, međutim, takvi su nalazi izrazito rijetki i redovito u drugačijem kontekstu od panonskih te se prije mogu tumačiti kao plijen iz vremena franačkih ratova protiv Avara.¹⁷⁷

Kao avarski utjecaji obično se navode titule bana i župana, za koje se pretpostavlja turkijsko podrijetlo, a bana se često izravno povezuje s imenom avarskog kagana Bajana.¹⁷⁸ Na titulu župana se, međutim, u novije vrijeme ipak uglavnom gleda drugačije. Ona se većinom javlja u slavenskom kontekstu i njezino pretpostavljano avarsko podrijetlo je osnovano osporeno.¹⁷⁹ Zanimljiva je i novopredložena mogućnost podrijetla titule bana. Naime, Vladimir Sokol ju veže uz franačko ustrojstvo vlasti i otamo poznati izraz *bannus* te banalitetno pravo.¹⁸⁰ Premda je navedenu pretpostavku nužno detaljnije razraditi, ona djeluje mnogo uvjerljivije nego li dosad uvriježena o avarskome podrijetlu.¹⁸¹ Pogotovo ako se uzme u obzir doista rijetka avarska ostavština na području ranosrednjovjekovne Hrvatske Kneževine.¹⁸²

¹⁷⁶ Pohl, *Die Awaren*, str. 264.

¹⁷⁷ Usp. Ante Piteša, "Kasnoavarski pojasni jeziči iz Arheološkog muzeja u Splitu", *SHP*, s. III, 33, 2006., str. 7-20; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 151-160, 186-190.

¹⁷⁸ Kronsteiner, "Gab es unter den Alpenslawen", str. 145-146; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 306, bilj. 22. Za razliku od titule bana, Goldstein podrijetlo titule župana smatra diskutabilnijim. Avarsko podrijetlo titule bana navodi i Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 34.

¹⁷⁹ Franjo Smiljanić, "O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća", *Povijesni prilozi*, 33, 2007., str. 34, bilj. 2.

¹⁸⁰ Sokol, "Starohrvatska ostruga iz Brušana", str. 185-186; Isti, "Gacka u IX. stoljeću", u: Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac (ur.), *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, Zagreb – Otočac, 2012., str. 33, 41.

¹⁸¹ Prema Niermeyerovu rječniku srednjovjekovnog latiniteta, *bannus* označava objavljeno uređenje proizašlo iz javne vlasti ("a solemnly notified order deriving from public authority"). Javlja se još u Ripuarskom zakoniku iz 7. stoljeća, a višekratno susreće i u franačkim pisanim izvorima posljednje četvrtine 8. i ranog 9. stoljeća, kao i u kasnijem vremenu. Jan Frederik Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976., str. 81-84.

¹⁸² Za temeljitu kritiku "avarske" teze o podrijetlu Hrvata usp. i Peter Štih, "Novi pokušaji rješavanja problematike Hrvata u Karantaniji", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 125-132.

3.2. Paljevinski grobovi i doseoba u 7. stoljeću

Osnovna slabost teze o doseljenu Hrvata u 7. stoljeću jest već navedena činjenica da se ono spominje tek u *DAI* sredinom 10. stoljeća te da ne postoje pisani izvori koji spominju Hrvate na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije prije sredine 9. stoljeća. Stoga je i razumljiva lakoća odbacivanja ove teze od strane zagovornika kasnijeg doseljenu. Unatoč tome, većina autora uglavnom je složna oko mišljenja da je od 7. stoljeća u Dalmaciji prisutno slavensko stanovništvo,¹⁸³ no različiti su pogledi u vezi njihove brojnosti i dominantnosti u odnosu na "autohtono" stanovništvo. Rijetki pisani izvori, međutim, ne dopuštaju čvršće zaključke o karakteru slavenske prisutnosti tijekom 7. i 8. stoljeća pa veliku važnost imaju arheološka istraživanja. Do prije nekoliko desetljeća arheološki nalazi koji bi se mogli povezati s ranom prisutnošću Slavena bili su iznimno rijetki. Tek je 1967. godine J. Belošević istražio ostatke nekoliko paljevinskih grobova na Maklinovu brdu kod Kašića. Pozivajući se na analogije prije svega s područja Moravske, ali i oslanjajući na podatke iz pisanih izvora, datirao ih je u 7. stoljeće.¹⁸⁴ Do danas je na prostoru dalmatinskoga zaleđa pronađeno i istraženo više takvih lokaliteta (Dubravice, Donje polje – Sv. Lovre, Velim – Velištak) uz pojedine indicirane, ali nepotvrđene slučajeve,¹⁸⁵ te prisutnost ranosrednjovjekovnih paljevinskih grobova na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije više nije sporna. I dalje, međutim, postoje razilaženja među autorima u pogledu datacije ovih grobova i njihovog odnosa prema kosturnim grobovima koji se nalaze na istim lokalitetima.

Naime, pojedini autori smatraju kako se radi o biritualnim grobljima, na kojima bi istovremeno bilo zastupljeno i paljevinsko i kosturno pokapanje. Paljevinske grobove datiraju različito, od sredine 7. pa sve do kraja 8. ili čak početka 9. stoljeća.¹⁸⁶ Premda s pravom upućuju na mogućnost istovremenog postojanja paljevinskog i kosturnog pokapanja, koje se često olako odbacuje jednostavnim datiranjem svih paljevinskih grobova u 7. stoljeće, teze o biritualnosti su često slabo utemeljene na nalazima, a pogotovo kada se zaključci o jednom lokalitetu automatizmom prenose na ostale. Na pojedinim lokalitetima stratigrafski odnosi

¹⁸³ Samo neki od radova u kojima se takvo mišljenje jasno navodi su primjerice Belošević, "Razvoj i osnovne značajke", str. 72-75; Piteša, "Slaveni i rana hrvatska država", str. 475-480; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 271-273. Ante Milošević, *Križevi na obložnicama*, str. 73; Rapanić, "Od grčkih kolonista", str. 52-53.

¹⁸⁴ Belošević, "Die ersten slawischen Urnengräber", str. 73-83.

¹⁸⁵ Usp. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 13-14.

¹⁸⁶ Zdenko Vinski, "Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena", *SHP*, s. III, 16, 1986., str. 200-201; Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 107-108; Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 164-165; Dzino, *Becoming Slav*, str. 131-136; Florin Curta, "Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: Primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji", *SHP*, s. III, 37, 2010., str. 30-32.

zapravo jasno govore protiv takvih teza. Tako je u Dubravicama jedna od urni oštećena prilikom kopanja rake za kosturni grob 34, u kojemu je pak pronađen zlatnik Konstantina V. Koproinima i Lava IV. (760. – 775.). I pojedini drugi kosturni grobovi koji su se nalazili u blizini paljevinskih ukazuju na oštećivanje potonjih prilikom kopanja njihovih raka, budući da je u njima pronađena poprilična količina ugljena, gara i pepela, spaljenih kostiju te fragmenata keramike.¹⁸⁷ Na groblju kod crkve sv. Lovre u šibenskom Donjem polju pronađene su pak dvije urne, od kojih jedna na tridesetak centimetara dubine ispod kosturnog groba 23, a druga uz kosturni grob 35, ali otprilike na istoj dubini kao i prva.¹⁸⁸ S druge strane, za Kašić – Maklinovo brdo ne postoje takvi podaci pa se u prilog biritualnosti navodi činjenica da se u blizini nalazilo kosturno groblje datirano u 8. i prvu polovinu 9. stoljeća. Ipak, kako su paljevinski grobovi s tamošnjeg položaja vinograda Stojana Drče bili ponešto udaljeni od kosturnoga groblja,¹⁸⁹ a niti sam taj položaj, kao ni područje između ovih dvaju grobalja nisu u cijelosti istraženi, teško je donositi čvršće zaključke. Slično se može reći i za groblje na položaju Velištak u Velimu kod Stankovaca, gdje je uz 118 kosturnih istraženo i 19 paljevinskih grobova. Lokalitet još nije cjelovito objavljen, a u dosadašnjim se izvještajima ne iznose opširniji podaci o međuočnosu grobova.¹⁹⁰

Dio lokaliteta, dakle, definitivno pokazuje da nije riječ o biritualnim grobljima, nego su paljevinski grobovi prethodili kosturnima. Koliko su im prethodili, teže je reći. Kosturni grob 34 u Dubravicama može se datirati vjerojatno u kasno 8. stoljeće. Osnovano je pretpostaviti da je između kopanja rake toga groba i ukopavanja ranijeg paljevinskog proteklo dovoljno vremena da u potpunosti nestane sjećanje na potonji grob, odnosno na točne položaje paljevinskih grobova na tome lokalitetu, vjerojatno barem nekoliko desetljeća.¹⁹¹ Ipak, to nije

¹⁸⁷ Gunjača, "Groblje u Dubravicama", str. 162-163.

¹⁸⁸ Željko Krnčević, "Sv. Lovre – Donje polje, sustavna arheološka istraživanja", *Obavijesti HAD-a*, XXVII/3, 1995., str. 54. Autor na žalost ne navodi nalaze iz navedenih kosturnih grobova, ako ih je u njima uopće i bilo.

¹⁸⁹ U prvoj objavi paljevinskih grobova s Maklinova brda J. Belošević navodi kako se položaj vinograda S. Drče, na kojemu su pronađeni, nalazi dvjestotinjak metara JI od kosturnoga groblja: Belošević, "Die ersten slawischen Urnengräber", str. 73. Kasnije pak piše kako je udaljenost nepunih 50 metara: Isti, *Materijalna kultura Hrvata*, str. 46; Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 30; ali i nepunih 100 metara: Isti, "Razvoj i osnovne značajke", str. 75.

¹⁹⁰ Jurić, "Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu", str. 220-223. Usp. i Tajana Sekelj Ivančan – Tatjana Tkalčec, "Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima", *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 23, 2006., str. 174, gdje autorice oprezno ostavljaju otvorenom mogućnost da se u Velimu radi o biritualnom groblju.

¹⁹¹ Istraživač ovoga groblja, Z. Gunjača, datirao je, doduše, početak kosturnog ukopavanja na lokalitetu "najkasnije u početak 8. stoljeća", na temelju srebrne naušnice zvjezdolikog tipa pronađene u grobu 15 i njezine bliskosti s naušnicama iz poznatog bogatog nalaza zlatnog nakita iz Golubića. Usp. Gunjača, "Groblje u Dubravicama", str. 162. Rana datacija naušnica zvjezdolikog tipa, redovito čak i u 7. stoljeće, bila je uobičajena u starijoj literaturi. U novije se vrijeme, međutim, zbog nedostatka čvršćih osnova za takvu dataciju ističe zadržka po tom pitanju te se takav nakit datira najranije u sredinu 8. stoljeća. Usp. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 120-123, 271-272.

dovoljna osnova da se paljevinski grobovi datiraju sa sigurnošću već u drugu polovinu 7. stoljeća. Za urne iz Kašića pak i J. Belošević i Z. Vinski navode analogije s istog područja (Moravska), koje se mogu datirati u 7. i u 8. stoljeće, no kašićke primjerke datiraju u različito vrijeme. Prvi u 7., a drugi u 8. ili početak 9. stoljeća.¹⁹² S druge strane, relativno bliske paralele dalmatinskim nalazima potječu i s novijih istraživanja u savsko-dravskom međurječju. Prije svega su to urne s lokaliteta Duga ulica 99 u Vinkovcima, a pogotovo ona iz tamošnjega groba 1. Datiranje toga groblja na temelju tipologije keramike u kraj 7. i prvu polovinu 8. stoljeća potvrdili su i rezultati ¹⁴C analiza, koje su za dva groba dale kalibrirane datume između 694. i 766., odnosno 691. i 759. godine.¹⁹³ Vinkovačke se urne navode i kao analogija novoistraženom paljevinskom groblju na lokalitetu Belišće – Zagajci, koje je preliminarno datirano u drugu polovinu 7. i u 8. stoljeće.¹⁹⁴ Potonje će groblje vjerojatno pokazivati određene sličnosti i s dalmatinskim lokalitetima, no još nije cjelovito objavljeno.

Navedeni podaci pokazuju da je problematika ranosrednjovjekovnih paljevinskih grobalja u dalmatinske zaleđu kompleksna i da se ne mogu očekivati jednoznačni odgovori. Veliki problem svakako predstavlja i činjenica da niti jedno od istraženih grobalja nije sustavno i cjelovito objavljeno. Premda datiranje pojedinih paljevinskih grobova i grobalja već u 7. stoljeće nije isključeno, ono se za sada teško može čvrsto dokazati. S druge strane, izloženi podaci pokazuju neosnovanost općenitog zaključivanja o biritualnim grobljima, a pogotovo u vezi njihove vrlo kasne datacije. Unatoč tome, pokazuje se sve jasnije da ne treba računati s jednim jedinstvenim horizontom paljevinskih grobalja, koji bi završio do kraja 7. stoljeća, kada bi se prešlo na isključivo kosturno pokapanje. Nipošto ne treba isključiti ni paralelno pojavljivanje paljevinskih grobova još tijekom 8. stoljeća.¹⁹⁵ Dapače, jedan je takav slučaj i nedavno istražen, doduše ne u Dalmaciji, nego na lokalitetu crkve Majke Božje Gorske u Loboru u Hrvatskom zagorju. Paljevinski je grob pronađen u temeljima ranosrednjovjekovne drvene crkve i datira se u kraj 8. ili početak 9. stoljeća. Urna iz toga groba nešto je drugačijih karakteristika od urni iz paljevinskih grobova u Dalmaciji, ali i onih iz Vinkovaca. Razlikuje se i po kvalitetnijoj izradi, kao i profilacijom.¹⁹⁶ Otprije je poznat i slučaj dvije urne koje su istražene u sklopu kosturnog groblja na položaju Bagruša u Petoševcima kod Laktaša u

¹⁹² Belošević, "Die ersten slawischen Urnengräber", str. 80-83; Vinski, "Glose uz dvije novije knjige", str. 200-201.

¹⁹³ Sekelj Ivančan – Tkalčec, "Slavensko paljevinsko groblje", str. 192-193.

¹⁹⁴ Krešimir Filipec, "Rani Slaveni u Belišću", *Zbornik: grad Belišće – Muzej*, 3, 2009., str. 27-30.

¹⁹⁵ Maja Petrincec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic angesichts bisheriger Erkenntnisse über den Horizont mit heidnischen Bestattungsmerkmalen", *SHP*, s. III, 42, 2015., str. 106-108.

¹⁹⁶ Krešimir Filipec, "Slavenski paljevinski grob iz Lobora", *Archaeologia Adriatica*, III, 2009., str. 354-355; Isti, "Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj", *SHP*, s. III, 37, 2010., str. 55.

sjeverozapadnoj Bosni, a koje se prema Zdenku Žeravici mogu datirati oko 800. godine te bi bile dio biritualnoga groblja.¹⁹⁷ Naravno, riječ je o drugačijem području i drugačijemu društveno-političkom kontekstu, no ne treba isključiti takve mogućnosti i na jugu.

Broj paljevinskih grobalja i grobova do sada istraženih na području dalmatinskoga zaleđa zasigurno ne odgovara njihovoj nekadašnjoj zastupljenosti. Dijelom je to odraz stanja i načina istraživanja, ali još više i samog karaktera takvih nalaza. Kako je u pravilu riječ o plitko ukopanim običnim zemljanim rakama, bez kamene grobne arhitekture i uglavnom s tek urnom položenom u njih (u nekim slučajevima vjerojatno i samo s paljevinom, bez keramičke posude), razumljivo je zašto su takvi nalazi često uništavani. Bilo poljoprivrednim ili sličnim radovima, bilo tijekom najranijih arheoloških istraživanja, ili na druge načine. Ipak, u terenskim bilješkama Luje Maruna na više se mjesta spominju nalazi mogućih paljevinskih grobova pa ako i nisu svi takvi slučajevi doista bili ukopi spaljenih pokojnika, barem neki od njih vjerojatno jesu.¹⁹⁸ I nekoliko lokaliteta s područja današnje sjeverozapadne i sjeveroistočne Bosne i Hercegovine, uz navedenu Bagrušu u Petoševcima, govori u prilog izvorno većem broju ranosrednjovjekovnih paljevinskih grobova. Na žalost, i ovdje je često riječ o nalazima s nedostatnim podacima ili tek indicijama nekadašnjih paljevinskih grobova.¹⁹⁹

Zanimljiv je i navedeni odnos paljevinskih i kosturnih grobova u Dubravicama i Donjem polju, koji bi mogao implicirati nešto duži vremenski period između ova dva sloja pokapanja. Je li tome razlog lokalne prirode, poput eventualnog napuštanja naselja koje se moglo nalaziti u blizini pojedinoga groblja pa onda i povratka na isto mjesto nakon nekog vremena, sada s promijenjenim grobnim ritusom? Ili je pak u kosturnim grobovima pokopana neka nova populacija, koja je nakon određenog perioda zamijenila ono stanovništvo koje je ranije živjelo na tome mjestu i pokapalo svoje pokojnike u urnama? Prema trenutno dostupnim podacima ne

¹⁹⁷ Zdenko Žeravica, "Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša", *GZM*, n. s., 40-41, 1985-1986., str. 153-155, 161-162. U najnovijim radovima posvećenim ovome lokalitetu autori nisu detaljnije raspravljali o navedenim paljevinskim grobovima. Usp. Željko Tomičić, "Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kraj Petoševaca", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 130; Pia Šmalcelj, "Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne", *SHP*, s. III, 39, 2012., str. 144-150 i dalje.

¹⁹⁸ U tom je smislu vrlo indikativan zapis o nalazima u Orliću 16. 2. 1914. godine: "Mrtvaci kojih (grobova, *op. G.B.*) neki su položeni u prosto spržinasto zemljište a drugi spaljeni. Uz jedne i druge našao se po koji starinski kovinski prilog, kao sapon, praporac, prsten, naušnica i zemljanih prostih lonaca, bilo ornamentirani bilo bez ornamentike. Ali na žalost radnici što plitko krčeć, što ne davajuć važnost nalazištu, da ne dangube nesmiljeno su sve kotrljali i lonce porazbijali. U jednomu većemu loncu, veličinu kod naših starohr. lonaca do sada ne konstatiranu, ornamentiranu, našlo se spaljenih kostiju.....". Lujo Marun, *Starinarski dnevnici*, Split, 1998., str. 229. Za druge primjere v. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 13-14.

¹⁹⁹ Za pregled svih takvih lokaliteta uz navedenu raniju literaturu v. Sekelj Ivančan – Tkalčec, "Slavensko paljevinsko groblje", str. 175-178.

može se sa sigurnošću utvrditi ništa od navedenoga. Na Maklinovu brdu u Kašiću mala udaljenost između paljevinskog groblja možda s kraja 7. stoljeća i kosturnoga koje započinje vjerojatno već tijekom prve polovine 8., može pak sugerirati da je riječ o istome stanovništvu, koje prelazi na novi grobni ritus, ali zna gdje su raniji pokojnici te se kosturnim grobljem nadovezuje na prethodno. No kao što je već rečeno, budući da područje rasprostiranja paljevinskog groblja nije u cijelosti istraženo, kao ni prostor između toga položaja i kosturnoga groblja, više ili manje osnovane pretpostavke ostat će za sada jedini mogući zaključci.

Nakon izloženog pregleda paljevinskih grobalja treba postaviti pitanje što nam takvi nalazi u konačnici govore o doseljavanju novog stanovništva. Kako o eventualnoj doseobi Hrvata, tako i o doseobi ili doseobama uopće. Činjenica jest da u kasnoantičkome periodu na prostoru rimske provincije Dalmacije paljevinska groblja nisu poznata nego je uobičajeni način pokapanja kosturni. Također, kosturna groblja toga vremena, bez obzira da li se pripisuju "autohtonom" ili germanskom stanovništvu, datiraju se većinom u 6. stoljeće (neka započinju i ranije), s trajanjem eventualno najkasnije do u prvu trećinu 7. stoljeća. Takva su groblja primjerice Knin – Greblje,²⁰⁰ Korita kod Duvna,²⁰¹ Rakovčani kod Prijedora,²⁰² na kojima nakon toga vremena pokapanje prestaje. Na groblju u Mihaljevićima kod Sarajeva pokapalo se od 3. ili 4. stoljeća pa sve do sredine 16. stoljeća, no prva faza groblja završava u 6. stoljeću, nakon čega je uslijedio prekid sve do 9.²⁰³ Slična je situacija zabilježena i na lokalitetu Kašić – Glavčurak, gdje se nalazilo manje groblje prve polovine 6. stoljeća, u čijoj je neposrednoj blizini tek u drugoj polovini 8. stoljeća započeto novo groblje.²⁰⁴ Ovi podaci važni su i stoga što pokazuju da ne postoji kontinuitet između kasnoantičkih kosturnih grobalja na redove i onih na kojima ukapanje započinje u 8. stoljeću.²⁰⁵

Također, prilozi u kosturnim grobovima 8. stoljeća pokazuju bitne razlike u odnosu na nalaze iz kasnoantičkih. Naravno, ne radi se samo o očitij razlici u predmetima koja proizlazi iz vremenske razlike među dvama horizontima. Prvenstveno se to odnosi na prilaganje

²⁰⁰ Zdenko Vinski, "Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje", *SHP*, s. III, 19, 1989. [1991.], str. 5-73.

²⁰¹ Nada Miletić, "Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna", *GZM*, n. s., XXXIII, 1978., str. 141-204.

²⁰² Ista, "Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora", *GZM*, n. s., XXV, 1970., str. 119-158.

²⁰³ Ista, "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca", *GZM*, n. s., XI, 1956., str. 9-39; Ista, "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (Rezultati naknadnih iskopavanja)", *GZM*, n. s., XV-XVI, 1960.-1961., str. 249-257.

²⁰⁴ Janko Belošević, "Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra", *Diadora*, 4, 1968., str. 221-246.

²⁰⁵ Isto je jasno naglašavao još i Vinski, "Autochtone Kulturelemente", str. 191.

keramičkih posuda s popudbinom, običaj gotovo potpuno nepoznat u sklopu potonjih grobalja. To je običaj koji se povezuje s poganskim vjerovanjima kakva za sada nisu prepoznata kod "autohtonog" stanovništva.²⁰⁶ Isto se odnosi i na ostatke paljenja vatre uz grobove i nad njima (Nin – Ždrijac i Materiza, Kašić – Maklinovo brdo, Biljane Donje – Trljuge (Pržine), Stankovci – Klarića kuće)²⁰⁷ kao i paljevine, ponekad u jamama, koje se ne mogu smatrati običnim vatrištima, a pronađene su uz kosturne grobove tzv. horizonta s poganskim značajkama pokapanja (Glavice – Gluvine kuće II i Jojine kuće).²⁰⁸ Na grobljima ovoga horizonta istraženi su i drugi ostaci rituala, poput razbijanja keramičkih posuda, jama s prilozima uz grobove, namjernog polaganja većeg kamenja na pokojnika, itd.²⁰⁹

Vrlo je zanimljiv i slučaj nedavno istraženih pet grobova ukopanih među ostacima ranijeg antičkog objekta u Doljanima, uz samu granicu današnje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. U grobu 1 otkriven je kostur ženske osobe starosti 30 – 40 godina, pokopane u polusjedećem stavu. Ruke pokojnice bile su postavljene oko keramičke posude, koja se nalazila na njezinu prsnom dijelu. Uz ovaj kostur su utvrđeni ostaci najmanje dvaju kostura djece mlađe od dvije godine, a unutar keramičke posude, što je osobito značajano, osteološki materijal trećeg djeteta. Je li u ovom slučaju riječ o ritualnom prilaganju djeteta u grob, teško je reći.²¹⁰ Ovaj grob, kao i grob 5, također s prilogom keramičke posude (obje su prostoručne izrade), mogu se svakako datirati u 8. stoljeće.²¹¹

U svakom slučaju, sve navedeno strano je ranijemu, tzv. "autohtonom", stanovništvu i osnovano se može dovesti u vezu sa stanovništvom koje njeguje drugačije običaje i koje je, po svemu sudeći, doselilo s nekog drugog područja.²¹² Opsežnu analizu arheoloških nalaza u kontekstu pitanja doseobe proveo je nedavno Tomislav Fabijanić. Poznatom arheološkom

²⁰⁶ Za prilaganje keramičkih posuda v. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 192-194. Za rijetke pojedinačne kasnoantičke grobove s prilozima keramičkih posuda, kao i drugačije mišljenje o običaju prilaganja keramičkih posuda u grobove v. Milošević, "Porijeklo i datiranje keramičkih posuda"; Isti, "Jesu li prilozima". Važno je naglasiti da između eventualnog pojedinačnog pojavljivanja keramičkih posuda u pojedinim kasnoantičkim grobovima i opće rasprostranjenosti toga običaja unutar ranosrednjovjekovnih kosturnih grobalja s poganskim značajkama pokapanja ipak postoji velika razlika te se, barem prema sadašnjem stanju istraživanja, ne može govoriti o izravnom kontinuitetu toga običaja iz kasne antike u rani srednji vijek.

²⁰⁷ Belošević, *Materijalna kultura*, str. 44-55, 79.

²⁰⁸ Petrinec, "Dosadašnji rezultati", str. 206-209.

²⁰⁹ Za sažeti pregled rituala vezanih uz pokapanje v. Belošević, *Materijalna kultura*, str. 76-80; detaljno se ovom temom u najnovije vrijeme bavi Petrinec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 93-106.

²¹⁰ Snježana Vasilj, "Ranosrednjovjekovni ukopi na lokalitetu Doljani – Dubine u općini Čapljina, u Bosni i Hercegovini", *SHP*, s. III, 39, 2012., str. 21, 23-24.

²¹¹ Prilikom objave istraživanja autorica je iznijela pretpostavku da bi ti grobovi mogli biti i raniji, već iz 7. stoljeća. Isto, str. 24. S takvom se datacijom za sada teško složiti, budući da je premalo nalaza koji bi ju čvrsto podržali, no po svemu je riječ o ranim grobovima horizonta s poganskim značajkama pokapanja.

²¹² Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge, 2006., str. 102, izričito navodi kako urne iz Kašića ukazuju na populaciju bez tradicija na tom području, odnosno novo stanovništvo. Glede njihovog etničkog određivanja zadržava ipak popriličan oprez.

materijalu 7. – 9. stoljeća autor pristupa vrlo oprezno i zaključuje kako su elementi materijalne i duhovne kulture doneseni iz pradomovine upravo poganski elementi, a prije svega spaljivanje pokojnika, običaji koji su nepoznati na ovome području u kasnoj antici. Iako bi to bio dokaz dolaska novih populacija, svjestan je kako je nemoguće decidirano tvrditi da je riječ o Hrvatima pa koristi termin "Slaveni/Hrvati". Njegovo je polazište teorija o dvostrukoj doseobi u 7. stoljeću, prvo Slavena pa zatim Hrvata, iako naglašava i preživljavanje "autohtonog" stanovništva te činjenicu da nove populacije nisu "preplavile" ovo područje, ali ni da nisu bile malobrojne.²¹³

U prilog doseljenja novog stanovništva idu i novi rezultati istraživanja položaja Glavičine u Podvršju. Na tome lokalitetu postojao je starokršćanski sklop s dvojnim crkvama iz 6. stoljeća (ranije je stajala samo jedna crkva, još iz 5. stoljeća), uz čija se zapadna pročelja protezalo kasnoantičko groblje s 22 groba datirana u kraj 6. i prvu polovinu 7. stoljeća.²¹⁴ Crkve su stradale u požaru, moguće kao rezultat namjernog uništavanja, najvjerojatnije tijekom prve polovine 7. stoljeća, što potvrđuju i rezultati ¹⁴C analiza (530. – 660. g.). Nakon toga nisu obnovljane, a kasnije suhozidno pregrađivanje i nalazi slavenske keramike upućuju na povremeno obitavanje novog stanovništva unutar ruševina.²¹⁵ Na prisutnost novog stanovništva upućuju i grobovi u obližnjim humcima, Matakovoj, Jokinoj i Duševića glavici, koji pripadaju horizontu s poganskim značajkama pokapanja, a datiraju se od 8. stoljeća nadalje.²¹⁶ Kao djelomična analogija situaciji iz Podvršja može se navesti nekoliko starokršćanskih crkava s područja Bosne i Hercegovine koje pokazuju tragove gorenja (Breza II, Klobuk, Dabravine, Bilimišće, Rešetarica), a koje se uobičajeno datira u isto vrijeme.²¹⁷

U Bosni i Hercegovini istraženi su i ostaci naselja, koja se mogu datirati vrlo rano, svakako u 8. stoljeće, a prema autorici istraživanja i objava u pojedinim slučajevima već i u 7. stoljeće. U Mušićima kod Višegrada otkriveni su ostaci rimskodobne arhitekture i iznad njih tragovi kuća iz vremena seobe naroda, dok su izvan nekadašnjih rimskih zgrada istražene jednostavne

²¹³ Tomislav Fabijanić, *Problem doseljenja Slavena/Hrvata*, str. 1-8, 100-101, 152.

²¹⁴ Ante Uglešić, "Podvršje – Glavičine, rezultati arheoloških istraživanja", u: Željko Tomičić – Ante Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu*, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009., str. 144-145.

²¹⁵ Isto, str. 146-147.

²¹⁶ Brunislav Marijanović (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, Zadar, 2012.

²¹⁷ Džino, *Becoming Slav*, str. 88, s navedenom literaturom o ovim lokalitetima. Džino je, doduše, skeptičan glede navedene datacije, budući da o njoj nema konkretnijih podataka. Pri tome je svakako u pravu, no s obzirom na činjenicu da navedene crkve imaju samo starokršćansku fazu i kasnije nisu popravljane i ponovno korištene, možda ne bi trebalo tek tako odbaciti tradicionalno tumačenje njihovoga kraja. Tim više što se unutar crkve u Rešetarici kod Livna tijekom druge polovine 8. stoljeća razvilo malo groblje s poganskim značajkama pokapanja. Usp. Bono Mato Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", *SHP*, s. III, 18, 1988., str. 119-194.

zemunice ovalnog oblika. U njima su pronađeni ostaci životinjskih kostiju i predmeti izrađeni od kosti, poput šila, te keramika prema kojoj se naselje datira od početka 7. do u 9. stoljeće. Slična je situacija i u Žabljaku blizu Doboja, gdje se keramika iz zemunica datira u drugu polovinu 7. stoljeća.²¹⁸ Na lokalitetu Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine istraženo je veće i dugotrajnije naselje, čija se prva faza datira od sredine 7. do početka 8. stoljeća. Nalazi su također jednostavni i slični onima iz Mušića i Žabljaka – ovalne poluzemunice i jame te gruba keramika tipična za ovo razdoblje.²¹⁹ U svakom slučaju i ovdje se radi o oblicima nastambi, kao i keramici, koji se razlikuju od kasnoantičkih.

Osim arheoloških nalaza i antropološke analize kostura iz ranosrednjovjekovnih grobalja sugeriraju doseljenje barem dijela tamo pokopanog stanovništva iz udaljenijih područja. Analizirani kosturi s lokaliteta Nin – Ždrijac, Danilo – Šematorij, Bribir i drugih pokazuju najveće sličnosti s kosturima s područja današnje Poljske, na temelju čega se zaključuje da je ovdašnje stanovništvo u određenom periodu došlo u zaleđe istočnojadranske obale najvjerojatnije otamo. Zaključuje se jednako tako da su ranosrednjovjekovni Hrvati slavenskog podrijetla te da antropološki podaci uglavnom odgovaraju narativu o seobi iz 30. poglavlja *DAI*.²²⁰ Zanimljivo je da su navedene analize također pokazale i da ne postoje nikakve poveznice ovdašnjih populacija s onima s područja Irana.²²¹ Ipak, pri razmatranju antropoloških analiza u kontekstu proučavanja etničkih identiteta uvijek je nužan oprez. Prije svega, ispitani uzorak je relativno malen i nije moguće generaliziranje zaključaka na temelju nekoliko lokaliteta. Također, Mario Šlaus sam upozorava kako se radi o simplifikaciji stvarnih događaja, budući da su analizirane lubanje po definiciji svrstane u unaprijed definirane populacijske skupine. To bi impliciralo da su populacijske skupine i lokaliteti homogeni, no u stvarnosti te su skupine vrlo heterogene.²²² I možda najvažnije, antropološke se analize, jednako kao i genetičke, odnose na biološke populacije. Stoga, iako navedeni zaključci ukazuju na doseljavanje određenog stanovništva s područja današnje Poljske, ne može se izričito tvrditi da se radi o doseobi Hrvata. Još je teže povezati ih s navodima iz *DAI*, budući da se analizirani lokaliteti datiraju između 8. i 11. stoljeća.

²¹⁸ Irma Čremošnik, "Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas", *GZM*, n. s., XXV, 1970., str. 45-117.

²¹⁹ Ista, "Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XV (13), 1977., str. 227-308.

²²⁰ Mario Šlaus, "Kranimetrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta", *SHP*, s. III, 25, 1998., str. 81-107; Isti, "Kranimetrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća", *OA*, 23-24, 1999.-2000., str. 273-284; Mario Šlaus – Željko Tomičić et al., "Cranio-metric Relationships among Central European Populations: Implications for Croat Migration and Expansion", *CMJ*, 45/4, 2004., str. 434-444.

²²¹ Šlaus – Tomičić et al., "Cranio-metric Relationships", str. 439.

²²² Šlaus, "Kranimetrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe: novi dokazi", str. 279.

Naposljetku, prema arheološkim nalazima i antropološkim analizama može se s popriličnom sigurnošću tvrditi da je migracije, odnosno doseljavanja stanovništva na područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije tijekom ranoga srednjeg vijeka bilo. Datiranje toga doseljavanja je puno problematičnije i morat će za sada ostati otvoreno. Koliki god bio izvorni broj do sada zabilježenih i istraženih paljevinskih grobova i grobalja, sigurne osnove za njihovu dataciju prije kraja 7. stoljeća za sada, čini se, nema, a s time ih se ne može niti koristiti kao nepobitni dokaz pretpostavljene doseobe Hrvata u prvoj polovini 7. stoljeća. To ne znači da već i tada nije bilo doseljavanja određenih skupina, bilo iz udaljenijih, bilo iz bližih područja, no veću doseobu o kakvoj se tradicionalno govori arheologija trenutno teško može dokazati. Uostalom, treba li uopće doseobu promatrati kao jedinstveni događaj koji se dogodio u točno određenom užem vremenskom periodu?

Pisani izvori, koliko god bili rijetki, govore o prisutnosti Slavena na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije prema sredini 7. stoljeća i, kao što je ranije navedeno, suvremena historiografija se uglavnom slaže s time. Kasniji društveno-politički razvoj, kao i arheološki nalazi, idu u prilog takvome mišljenju, te je posve opravdano govoriti o prisutnosti slavenskoga stanovništva. Premda su s pravom odavno odbačene teze ranije historiografije o masovnom slavenskom naseljavanju praznog prostora, sve navedeno ipak indicira da njihov broj nije bio malen. Vrlo je zanimljivo razmišljanje Huwa M. A. Evansa, koji smatra kako je moguće da je Dalmaciju naselilo više skupina Slavena, koje su mogle imati različite pogrebne običaje. Neki su od njih mogli vrlo brzo preći na kosturno pokapanje, a drugi i dalje nastaviti s paljevinskim. Slavensko naseljavanje bi, dakle, bilo postepeno i polagano, a ne jednokratno događaj.²²³ Ovdje razmotreni arheološki nalazi i njihova različita datacija od kasnog 7. i tijekom 8. stoljeća mogli bi podržavati Evansovu tezu. Iako i ovakvo viđenje događaja veliki naglasak stavlja na unutarnji društveni razvoj, važno je istaknuti da se razlikuje od nekih novijih pogleda prema kojima su promjene u materijalnoj kulturi kroz navedeni period uglavnom posljedica ekonomskih promjena i raspada čvrste središnje vlasti, dok eventualne doseobe manjih skupina iz bližih područja ne bi igrale važniju ulogu.²²⁴ Svakako su i ti razlozi bili važni i ne smiju se zanemariti, no vidjeli smo da se prema arheološkim pokazateljima neke promjene mogu bolje objasniti dolaskom stranih elemenata.

²²³ Huw M. A. Evans, *The Early Mediaeval Archaeology of Croatia A.D. 600 – 900*, Oxford, 1989., str. 242. Valja naznačiti da Evans na drugom mjestu (Isto, str. 156-158) jasno ističe kako smatra da nema pokazatelja dolaska neke nove skupine u periodu između sredine 7. i kraja 8. stoljeća, a koja bi se razlikovala svojom materijalnom kulturom uočljivo u grobnom materijalu. S time odbacuje narative i o ranoj i o kasnoj doseobi Hrvata kao skupine različite od Slavena.

²²⁴ Dzino, *Becoming Slav*, str. 87-90, 171-172; Curta, "Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji", str. 37 i dalje.

Što nam to sve naposljetku govori o doseobi Hrvata? Prema dostupnim pisanim izvorima i arheološkim nalazima teza o doseobi Hrvata na kraju 8. stoljeća nije održiva. S druge strane, tradicionalna datacija njihova dolaska u prvu polovinu 7. stoljeća je teško dokaziva. Pisani su izvori nepouzdana, a arheoloških nalaza koji bi jasno dokazivali doseobu u tako ranom vremenu za sada nema. To ne znači da ih u budućnosti neće biti, dapače, sve ranije datacije pokazuju da ih vjerojatno treba očekivati, no i tada će biti slab prilog ovoj tezi. Da bi se jasno pokazala migracija iz pretpostavljene pradomovine u novo područje potrebno bi bilo poznavati materijalne ostatke s prvoga područja koji se mogu jasno datirati netom prije seobe, a takvi su za sada nepoznati. Kao, uostalom, i točna lokacija pradomovine.²²⁵ To ne znači da se određena skupina koja se nazivala Hrvatima nije mogla doseliti na područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije već tijekom prve polovine 7. stoljeća, no valja jasno istaknuti da nepobitnih dokaza za takvu tezu nema i ona će morati ostati samo spekulacija.

U skladu s time, u *DAI* ne možemo tražiti sigurne i nepobitne podatke o doseobi Hrvata, bilo u 7., bilo krajem 8. stoljeća. Prihvaćanje podataka iz 31. poglavlja kao točnih, a odbacivanje onih iz 30. zbog njihove neusklađenosti (objašnjene na temelju općeprihvaćenog stava da je riječ o kasnijoj interpolaciji 30. poglavlja), ili pak prihvaćanje potonjih podataka kao točnih, a odbacivanje onih iz 31. zbog bizantske tendencioznosti u tome poglavlju, u konačnici se svodi na osobnu odluku pojedinog današnjeg autora koji ovo djelo proučava. Prema N. Budaku, u navedenim su poglavljima vidljive različite tradicije, dalmatinska/romanska, odnosno hrvatska/slavenska, te se ne može vjerovati jednoj više nego drugoj.²²⁶ Radije se 30. poglavlje može tumačiti kao najstarija sačuvana "domaća" *origo gentis*, možda prikupljena u Damaciji, u nekome od romanskih obalnih gradova.²²⁷ Kao takva ona je, u skladu s ranije navedenim obrazloženjem koncepta prema H. Wolframu i W. Pohlu, mogla služiti za podržavanje interesa i legitimaciju tadašnje elite, dakle hrvatskog vodećeg sloja sredine 10. stoljeća.²²⁸

²²⁵ Evans, *The Early Mediaeval Archaeology*, str. 155; Fabijanić, *Problem doseljenja Slavena/Hrvata*, str. 97.

²²⁶ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 62-65; Isti, "Tumačenje podrijetla", str. 74-78.

²²⁷ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 63; Curta, *The making of the Slavs*, str. 65-66; R. Katičić u ovim poglavljima također vidi hrvatsku *origo gentis*, kojom se rodovska vlast predstavljala romanskome svijetu. U 30. poglavlju konkretno raniju rodovsku predaju, koja se kasnije preoblikovala u kneževsku, a s njome i tekst *origo gentis* (31. poglavlje). U svakom slučaju, ističe njihov legendarni i literarni karakter. Katičić, "Die Anfänge des kroatischen Staates", str. 308; Isti, *Litterarum studia*, str. 297-301.

²²⁸ Usp. Ančić, "Zamišljanje tradicije", str. 146-147, gdje autor tada zapisanu i nama sačuvanu verziju teksta postavlja u vrijeme kralja Držislava. Prije nekoliko godina temeljitu analizu "dalmatinskih" poglavlja *DAI* predstavio je Tibor Živković, koji smatra da se radi o samo jednom autoru, Porfirogenetu, te da sličnosti i razlike između 29. – 31. poglavlja proizlaze iz toga što je 30. poglavlje jedino završeno, a 29. i 31. su zapravo bilješke nastale i korištene pri njegovoj izradi. U danas sačuvani rukopis, sastavljen oko 1070. godine, unijete su nepotrebno sve verzije. Tibor Živković, *De conversione Croatorum et Serborum. A lost source*, Beograd, 2012., str. 22-25, 37. Prema Živkoviću, poglavlja *DAI* o Hrvatima i Srbima nastala su većinom na temelju danas izgubljenog spisa kojega uvjetno naziva *De conversione Croatorum et Serborum*, analogno spisu o pokrštanju Bavaraca i Karantanaca, a koji bi bio sastavljen na latinskom, kao odraz rimske politike, 877. – 878. godine.

Stoga se događaji koje opisuje ne mogu projicirati na udaljeniju prošlost, bilo to jedno, a kamo li tri stoljeća.

Za ovaj rad, kojemu je osnovni cilj proučiti nastanak i razvoj etničkih identiteta u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, njihovu komunikaciju i reprezentaciju te ulogu materijalne kulture u tim procesima, pitanje doseobe Hrvata, uostalom, i nije presudno. Za ilustraciju i u prilog ovih navoda može se navesti mišljenje R. Katičića, koji uzima u obzir neslavensko ime Hrvata i podatke iz pisanih izvora te smatra kako je uvjerljiva teorija da su Hrvati prvotno bili antska ratnička skupina, koja se nakon raspada antske moći našla među Slavenima, i dalje noseći neke iranske tradicije, bez obzira jesu li bili izvorno poslavenjeni iranski rod ili pak slavenski, tijesnje povezan s Iranom.²²⁹ Zaključuje, međutim, da su se Hrvati kao narod oblikovali tek u Hrvatskoj te da im je nastajanje zapravo u neprekidnom trajanju.²³⁰ Ranije doseljenje Hrvata, dakle, ne može se nikako isključiti, no njihov ranosrednjovjekovni identitet nastao je, razvijao se i ostao zabilježen tek na području buduće ranosrednjovjekovne Hrvatske.

Također, i prema ranije predloženom teorijskom i metodološkom okviru jasno je da se o nekoj etničkoj skupini ne može govoriti sa sigurnošću prije njezine definitivne pojave u pisanim izvorima. Slično navodi i T. Fabijanić, koji u svome radu za novodoseljeno stanovništvo iz opreza koristi termin "Slaveni/Hrvati", smatrajući da je "(...) samo o Hrvatima opravdano govoriti tek nakon njihove nedvojbene pojave u povijesnim izvorima, a posebno nakon nastanka ranosrednjovjekovne hrvatske države."²³¹ Možemo ovdje podsjetiti i da je još ranije M. Suić za istu skupinu predlagao naziv "Pra-Hrvati" ili "Protohrvati", ističući kako je etnogeneza proces te da u slučaju Hrvata, po njegovu mišljenju, traje do početka 9. stoljeća.²³²

U ovome će se radu stanovništvo prije pojave pojedinačnih identiteta u suvremenim pisanim izvorima nazivati slavenskim i "autohtonim", kako je i uobičajeno u literaturi. To su šire

Doseoba Hrvata bi se dogodila između 630. i 640. godine. Isto, str. 57-69, 166, 210-220. Živkovićeva analiza izvora je doista temeljita i donosi brojna zanimljiva razmišljanja, različita od uobičajenih rasprava o *DAI*. Ipak, sve da navodni izgubljeni izvor i jest postojao i da je napisan stotinjak godina bliže vremenu navodne seobe, i dalje ostaje problem njegove autentičnosti (primjerice, priču o pokrštanju Srba Živković (Isto, str. 169) sam smatra u potpunosti izmišljenom). Odnosno, mora se postaviti pitanje donosi li taj prvotni izvor stvarne podatke ili fiktivnu priču. Možda, u skladu s Ančičevim razmišljanjem, raniju verziju *origo gentis*?

²²⁹ Katičić, "Ime, podrijetlo i jezik Hrvata", str. 44.

²³⁰ Isto, str. 45.

²³¹ Fabijanić, *Problem doseljenja Slavena/Hrvata*, str. 197. Isti se termin koristi i u radu Karla Gusar – Dario Vujević, "Matakova glavica", u: Brunislav Marijanović (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, Zadar, 2012., str. 164.

²³² Suić, "Neke historijske determinante", str. 362; Isti, "Pristupna razmatranja", str. 16. S takvom se datacijom teško složiti, što će biti detaljnije objašnjeno u daljnjem tijeku ovoga rada. Usp. također Budak, "Identities in Early Medieval Dalmatia", str. 239-241, gdje se govori o postupnom razvoju i dugotrajnijoj afirmaciji hrvatskog identiteta.

oznake i svojevrsni generički izrazi kojima se ovdje ne implicira jedinstvena etnička pripadnost. Osobito je to važno stoga što se prije pojave takvih podataka proučavanje nužno oslanja primarno na arheološke nalaze, a njihovo jednoznačno povezivanje s određenim etničkim skupinama je vrlo problematično. To se jako dobro očituje u problematici "starohrvatske kulture", što je glavna tema sljedećeg poglavlja.

4. STAROHRVATSKA KULTURA²³³

4.1. Kultura i arheološke kulture – pregled osnovnih koncepata

Premda se sam pojam kulture javlja i ranije, tijekom 17. stoljeća počinje se koristiti za označavanje jedinstvenog načina života nekog naroda, poprima duhovne, tehničke i političke osobine.²³⁴ Krajem 18. stoljeća, primjerice, Johann Herder konstatira da svaki narod (*Volk*) ima svoju određenu kulturu (*Kultur*).²³⁵ U istome smislu na kulturu krajem 19. stoljeća gledaju njemački etnolozi poput Friedricha Ratzela i Franza Boasa, čija se djela smatraju iznimno važnima u razvoju koncepta kulture. Potonji je smatrao da svaku kulturu treba promatrati zasebno, kao rezultat jedinstvene razvojne sekvence, gdje glavnu ulogu u kulturnoj promjeni igra difuzija, uglavnom slučajna.²³⁶ Ratzel je pak jedan od utemeljitelja koncepta kulturnih krugova (*Kulturkreise*), kojega je razvio povezujući geografiju s fizičkom antropologijom i etnologijom. Odnose među narodima utvrđivao je na temelju antropoloških karakteristika i etnografskog materijala te prema njemu određena materijalna kultura predstavlja trag određene populacije, a praćenjem njezine rasprostranjenosti može se proučavati kretanje te populacije.²³⁷

Istovremeni povećani interes za etnicitet i spoznaja o geografskoj ograničenosti određenih tipova arheološkog materijala dovodi do sve većeg povezivanja toga materijala s etnološkim kulturama i upotrebe koncepta arheološke kulture. Ovo povezivanje dogodilo se nezavisno

²³³ Ovdje valja naglasiti kako se analiza provedena u ovome poglavlju te zaključci koji iz nje proizlaze uvelike razlikuju od tumačenja i stavova mentorice, Mirje Jarak, o obrađenoj problematici. Mentorica je primjedbe na tekst disertacije iznijela u opširnim komentarima, od kojih ovdje spominjemo njezino neslaganje s kritikom kulturno-povijesnog pristupa i s kritikom koncepta starohrvatske kulture. U pogledu analize arheološkog materijala iz kraja 8. i početka 9. stoljeća, što je provedena u poglavljima 5. i 6., mentorica je izrazila neslaganje s tezom o iskazivanju različitih etničkih identiteta kroz grobove s karolinškim materijalom i nešto kasnije sagrađene predromaničke crkve. M. Jarak smatra da pretpostavljeni raniji etnički identitet, impresivno posvjedočen bogatim grobnim nalazima, nije mogao naglo nestati i biti zamijenjen novim. Po njezinu mišljenju, arheološki nalazi govore o hrvatskom etničkom identitetu koji se izražava i kroz grobove s karolinškim materijalom i kroz kasniju arhitekturu i skulpturu.

²³⁴ Margarita Díaz-Andreu, "Constructing identities through culture. The past in the forging of Europe", u: Paul Graves-Brown – Siân Jones – Clive Gamble (ur.), *Cultural identity and archaeology*, London, 1996., str. 51; Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 232; Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 52.

²³⁵ Doduše, Herder nije prvi koji je iznio takvo mišljenje. I u drugim zemljama različiti intelektualci su počeli koristiti pojam "kulture" kao sinonim za "naciju". Díaz-Andreu, "Constructing identities", str. 51-52 i bilj. 7.

²³⁶ Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 218-219.

²³⁷ Aleksandar Bandović, "Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji", *Etnoarheološki problemi*, n. s., 7/3, 2012, str. 636.

kod različitih arheologa i drugih znanstvenika, prvo skandinavskih, a zatim i njemačkih. Tako je, primjerice, Rudolf Virchow, po zanimanju patolog, nastojao tješnje spojiti arheologiju s fizičkom antropologijom i etnologijom kako bi se prapovijesne kulture mogle povezati s poznatim narodima, često na temelju keramike, ali i pojedinih drugih elemenata.²³⁸ Na početku 20. stoljeća došlo je pak do odmaka od antropološke prema povijesnoj dimenziji kulture te se ključna uloga u razvoju koncepta arheološke kulture, a s njime i kulturno-povijesne arheologije, najčešće pripisuje Gustafu Kossinni i Vere Gordonu Childeu.

Kossinna je bio njemački filolog, kasnije i profesor prapovijesne arheologije u Berlinu. Oslanjajući se na razmišljanja svojih prethodnika i suvremenika, u kulturama je vidio odraz etniciteta te shodno tome razlike i sličnosti u arheološkom materijalu tumačio kao razlike i sličnosti u etnicitetu. Velik utjecaj na njegove ideje imalo je djelo F. Ratzela, koji je smatrao da se jasno određena kulturna područja podudaraju s određenim velikim etničkim skupinama (primjerice Germani ili Slaveni), a pojedinačne kulture s plemenima (primjerice Langobardi ili Vandali). Kako je kulturni kontinuitet ujedno podrazumijevao i etnički, arheološke kulture povezane s određenim narodima poznatim iz pisanih izvora moglo se slijediti duboko u prošlost, koristeći Monteliusovu tipološku metodu za kronološko određivanje materijala.²³⁹ Kulturne i etničke varijacije Kossinna je povezivao s određenim rasnim tipovima, no valja naglasiti da se u tome nije posebno razlikovao od brojnih arheologa u drugim zemljama svoga vremena.²⁴⁰ Kako je smatrao da naprednije kulture odražavaju i njihove biološki naprednije nositelje, u širenju kultura odučujuću je ulogu pridavao migracijama. Ovakvu metodu Kossinna je prozvao *Siedlungsarchäologie*²⁴¹ i definirao u djelima o podrijetlu i seobama Germana. U njezinom temelju jest pretpostavka da se područja rasprostiranja arheoloških kultura podudaraju s područjima naseljenim točno određenim narodima ili plemenima:

"Rukovodeće gledište (...) je sljedeće: jasno ograničene arheološke kulturne provincije poklapaju se u svakome vremenu s točno određenim narodima ili plemenima."²⁴²

²³⁸ Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 232-235; Bandović, "Gustaf Kosina", str. 632.

²³⁹ Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 235-241. Tipološka metoda relativne datacije arheoloških nalaza počiva na osnovnim pretpostavkama da proizvode određenog razdoblja karakterizira prepoznatljivi stil te da je promjena stila često postepena, odnosno evolucijske prirode. Na temelju stilskih značajki pojedinačni se predmeti stoga mogu postaviti na određeno mjesto unutar tipološkog slijeda, na način da oni koji su međusobno najbliži dolaze jedan uz drugoga. Usp. Colin Renfrew – Paul Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, 3. izd., London, 2000., str. 120-121.

²⁴⁰ Usp. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 167-168.

²⁴¹ Kulenović, *Materijana kultura*, str. 27, naglašava kako se radi o arheologiji naseljavanja, a ne naselja, čime se dodatno ističe etnička određenost arheoloških kultura.

²⁴² "Der leitende Gesichtspunkt (...) ist folgender: scharf umgrenzte archäologische Kulturprovinzen decken sich zu allen Zeiten mit ganz bestimmten Völkern oder Völkerstämmen." Gustaf Kossinna, *Die Herkunft der*

Kada govori o etničkim interpretacijama, koristi termin "kulturalna skupina", a za razgraničavanje ovih skupina koristi tek pojedinačne predmete.²⁴³ Upravo ovakvo, arbitrarno i nekritičko, određivanje kultura postalo je jednim od razloga kritika još od strane njegovih suvremenika.²⁴⁴ Jedan od osnovnih prigovora Kossinninoj metodi jest da se zapravo i ne radi o razvijenoj i teorijski razrađenoj metodi, već o njegovom vlastitom uvjerenju,²⁴⁵ no mnogi su arheolozi ipak prihvatili tako predloženi način rada.²⁴⁶

Najznačajniji među njima je svakako V. G. Childe, koji je prihvatio Kossinnin koncept arheoloških kultura i njihovo povezivanje s prapovijesnim narodima, izostavljajući ipak rasističke konotacije.²⁴⁷ U kulturnom je kontinuitetu također vidio i etnički kontinuitet. Childe je većinu kultura definirao na temelju malog broja dijagnostičkih artefakata, odabranih prema principima funkcionalističkog pogleda na materijalnu kulturu, dok je za detaljniji opis pojedine kulture ipak smatrao nužnim uzeti u obzir sve tipove artefakata. Smatrao je da keramika svakodnevne upotrebe, ukrasi i pogrebni običaji odražavaju lokalni ukus te da su relativno otporni na promjene pa tako i korisni za identifikaciju određenih etničkih skupina. Funkcionalno napredniji ili stilistički atraktivniji predmeti širili su se, prema njegovom viđenju, difuzijom među kulturama (trgovinom ili kopiranjem), dok bi migracije bile odgovorne za smjenu pojedinih kultura ili izrazitije kulturno miješanje:

"Pronalazimo određene tipove ostataka – posude, oruđe, ukrase, pogrebne običaje, oblike kuća – koji se uvijek iznova pojavljuju zajedno. Takav kompleks redovito povezanih obilježja nazvat ćemo 'kulturnom skupinom' ili samo 'kulturom'. Pretpostavljamo da je takav kompleks materijalni izraz onoga što se danas naziva 'narodom'. Jedino tamo gdje je navedeni kompleks redovito i isključivo povezan s kosturnim ostacima specifičnog fizičkog tipa usudili bismo se 'narod' zamijeniti izrazom 'rasa'. (...) Isti kompleks može se javljati s relativno zanemarivim smanjenjima ili dodacima na širokom području. Smatramo da je u takvim

Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie, Würzburg, 1911., str. 3. Još određeniju definiciju iznosi Kossinna u svojoj nešto kasnijoj knjizi: "Strogo ocrtane, jasno istaknute, zatvorene arheološke kulturne provincije svakako se podudaraju s područjima određenih naroda ili plemena." ("Streng umrissene, scharf sich heraushebende, geschlossene archäologische Kulturprovinzen fallen unbedingt mit bestimmten Völker- oder Stammesgebieten zusammen.") Isti, *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, 2. izd., Leipzig, 1926., str. 21.

²⁴³ Isti, *Die Herkunft*, str. 17-18.

²⁴⁴ Nekima od njih Kossinna prilično oštro odgovara u: Isto, str. 4-16.

²⁴⁵ Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 65 i bilj. 196; Ulrich Veit, "Gustaf Kossinna and his concept of a national archaeology", u: Heinrich Härke (ur.), *Archaeology, Ideology and Society: the German Experience*, Frankfurt am Main, 2000., str. 55.

²⁴⁶ Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 238-240.

²⁴⁷ Iako se odmaknuo od rasnih tumačenja kulture, Childe se metodološki zapravo nije mnogo odmaknuo od Kossinne, barem u ranijim radovima. Usp. Bandović, "Gustaf Kosina", str. 643; Veit, "Gustaf Kossinna", str. 40-41, 45-46.

slučajevima potpunog i cjelovitog prijenosa čitave kulture s jednoga mjesta na drugo opravdano pretpostaviti 'kretanje naroda'.²⁴⁸

Childeov je pristup brzo prihvaćen i proširen te je bio ključan u razvoju interesa za identifikaciju često bezimernih naroda putem arheoloških kultura u narednim desetljećima.

Kako je već navedeno u potpoglavlju 2.3., tako utemeljen kulturno-povijesni pristup ostao je aktualan u velikom dijelu kontinentalne europske arheologije i tijekom druge polovine 20. stoljeća pa i do današnjih dana. Pogotovo u njemačkoj arheologiji te u zemljama čija je arheologija povijesno s njom usko povezana, pa tako i u Hrvatskoj.²⁴⁹ Prvenstveno je kulturno-povijesni pristup karakterističan za prapovijesnu arheologiju, gdje su arheološke kulture u principu osnovne kategorije proučavanja i interpretacije, te se stoga osnovne definicije i teorijske rasprave najčešće i susreću u djelima arheologa koji se bave prapoviješću. Tako se u novom, ali i jedinom, hrvatskom uvodu u (prapovijesnu) arheologiju, namijenjenom prvenstveno studentima, kultura definira na sljedeći način:

"U arheologiji kulturu možemo definirati kao način života koji je izgradila jedna skupina ili zajednica ljudi, a koji prenose s naraštaja na naraštaj. Ta zajednica živi na određenom području čije je granice moguće više ili manje pouzdano odrediti."²⁵⁰

Tako definirana, arheološka kultura uključuje ponašanje, materijalne stvari, ideje, običaje, institucije i vjerovanja, a ime dobiva najčešće prema značajnom nalazištu. Osim kulture, koriste se i pojmovi kao što su grupa, kulturna grupa ili kulturna skupina. Kulturni tip je pak varijanta kulture, odnosno lokalna podskupina s nekim specifičnim regionalnim obilježjima ili otklonom od opće slike, dok je kulturni kompleks nadređeni pojam, koji označava skupinu kultura s djelomično zajedničkim elementima.²⁵¹ Kako navodi Igor Kulenović, princip

²⁴⁸ "We find certain types of remains – pots, implements, ornaments, burial rites, house forms – constantly recurring together. Such a complex of regularly associated traits we shall term a 'cultural group' or just a 'culture'. We assume that such a complex is the material expression of what would today be called a 'people'. Only where the complex in question is regularly and exclusively associated with skeletal remains of a specific physical type would we venture to replace 'people' by the term 'race'. (...) The same complex may be found with relatively negligible diminutions or additions over a wide area. In such cases of the total and bodily transference of a complete culture from one place to another we think ourselves justified in assuming a 'movement of people'." Vere Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929., str. v-vi. Detaljnije o Childeu i njegovom pristupu u: Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 242-248, 322-326.

²⁴⁹ Usp. Predrag Novaković, "Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective", u: Ludomir R. Lozny (ur.), *Comparative Archaeologies. A Sociological View of the Science of the Past*, New York, 2011., str. 369-384, 440-445. Posebice za ranosrednjovjekovnu arheologiju v. Florin Curta, "Medieval archaeology in South-Eastern Europe", u: Roberta Gilchrist – Andrew Reynolds (ur.), *Reflections: 50 years of medieval archaeology, 1957–2007*, Leeds, 2009., str. 191-223; Isti, *Southeastern Europe*, str. 24-25; Evans, *The Early Mediaeval Archaeology*, str. 30-35.

²⁵⁰ Tihomila Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Zagreb, 2011., str. 176. Usp. također Ista, "Neolitik i enelolitik", u: Stojan Dimitrijević – Tihomila Težak-Gregl – Nives Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb, 1998., str. 60, gdje se donosi nešto opširnija i u pogledu povezivanja arheoloških kultura s etničkim skupinama još izravnija definicija.

²⁵¹ Ista, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, str. 176-178; Klejn, *Arheološka tipologija*, str. 208-311.

definiranja pojedine arheološke kulture unutar kulturno-povijesnog pristupa jest imenovanje pojedinih elemenata materijalne kulture, koji onda čine tu kulturu i referiraju njezin esencijalni identitet, bez obzira nazivamo li ga etničkim ili kulturnim. Arheološke su kulture zbir karakteristika materijalne kulture i tako definirane čine nedjeljivu cjelinu, tako da sve karakteristike koje se uzimaju u obzir u cijelosti čine određenu kulturu.²⁵² Kako je ovaj pristup nužno historijski, zadatak arheologije prema njemu jest praćenje razvoja (kroz faze rađanja, cvata i odumiranja) i smjenjivanja arheoloških kultura kroz povijest, a budući da su one nedjeljive identitetske cjeline, predloženi načini promjene u prošlosti su autonomni razvoj, difuzija stranih utjecaja i preslojavanje migracijom stranih populacija.²⁵³

Prikazano koncipiranje arheoloških kultura u pravilu je u potpunosti prenosivo i na srednjovjekovnu arheologiju, budući da je osnovni princip kulturno-povijesnog određivanja i interpretacije materijala uglavnom jednak, kao i njegovo povezivanje s točno određenim etničkim skupinama. Tako primjerice u statističkom pregledu srednjovjekovnih lokaliteta u sjevernoj Hrvatskoj Tajana Sekelj Ivančan piše da, iako se umjetnost kao dio kulture u srednjem vijeku iskazuje regionalno, a ne nacionalno, produkti takvog djelovanja "(...) jesu nalazi koji su po nečem jedinstveni ili se od drugih razlikuju po isključivim ili prevladavajućim karakteristikama (pojavama) te se zbog navedenog pojam arheološke kulture, osim za tipološke kategorije, može upotrijebiti i za poistovjećivanje s pojedinim etničkim grupacijama. Ovakvo gledište omogućuje da se nalazi seobe naroda i drugih naroda ili utjecaja, koji se javljaju na našem području, promatraju kao jednako vrijedni drugima za koje je termin kultura uobičajen."²⁵⁴

Jedna od kultura obrađenih u navedenom radu jest i "starohrvatska", kojoj je ovdje posvećeno sljedeće potpoglavlje. Hrvatska ranosrednjovjekovna arheologija je od svojih početaka tradicionalno kulturno-povijesna po metodološkom usmjerenju i pokušaji primjene drugačijih teorijskih nazora bili su do sada uglavnom iznimni, a i to tek u novije vrijeme. Jednako tako u Hrvatskoj do danas nedostaje i opsežniji krtički pregled razvoja arheološke misli kroz povijest u kontekstu ranosrednjovjekovne arheologije,²⁵⁵ kao i eventualna šira teorijska rasprava uopće, te postoje tek rijetki osvrti na problematiku odnosa ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza, arheoloških kultura i njihovih tumačenja u etničkome smislu. Ovdje je stoga cilj

²⁵² Kulenović, *Materijana kultura*, str. 78.

²⁵³ Isto.

²⁵⁴ Tajana Sekelj Ivančan, "Stanje istraživanja i neke značajke srednjovjekovnih nalazišta pripisanih pojedinim 'kulturama' u sjevernoj Hrvatskoj", *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 11-12, 1994.-1995. [1997.], str. 136.

²⁵⁵ Za općeniti povijesni pregled razvoja (rano)srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj v. Maja Petrinec, "Srednjovjekovna arheologija u 20. stoljeću u Hrvatskoj", u: Jacqueline Balen – Božidar Čečuk (ur.), *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, Zagreb, 2009., str. 555-590; Dasen Vrsalović, *Srednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj: Prvih sto godina 1878. – 1978.*, Zagreb, 2013.

pružiti kritički pregled razvoja "starohrvatske kulture" od prvih pojava izraza "starohrvatski" pa do položaja ovoga koncepta u suvremenoj arheološkoj, ali i drugoj medievističkoj, literaturi, prije svega kako bi se ispitalo kakvo je njegovo značenje i mjesto u suvremenim razmišljanjima o etničkim identitetima u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj.

4.2. Starohrvatska kultura

Srednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj, odnosno onaj njezin segment koji se danas naziva nacionalnom, počinje se razvijati 1885. godine. Gradnjom željezničke pruge na dionici Siverić – Knin krajem te godine probijen je sami jugozapadni završetak glavice Gajnjače kod Knina, točnije njezin dio poznat pod imenom Kapitul. Početkom 1886. lokalitet je istražen amaterskim arheološkim iskopavanjima fra Luje Maruna i tako je sve počelo.²⁵⁶ Odmah potom uslijedila su istraživanja u nedalekoj Biskupiji, na lokalitetu Crkvina, a u narednim se godinama Marunova djelatnost proširila na niz lokaliteta Dalmatinske zagore.²⁵⁷ Ubrzo nakon prvih istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta u Dalmaciji, već 1888. godine, objavljena je znamenita knjiga don Frane Bulića o nalazima s Kapitula i Biskupije te drugima njima srodnima, koja se često smatra prvom publikacijom iz područja nacionalne arheologije.²⁵⁸

Upravo iste te godine u zagrebačkom *Viestniku Hrvatskoga arheološkoga društva* izlazi članak don Šime Ljubića o crkvi sv. Križa u Ninu, u kojemu se prvi put u stručnoj literaturi javlja izraz "starohrvatski".²⁵⁹ Doduše, spominje se samo u naslovu članka i to u razdvojenoj formi (*Prinesak k staro-hrvatskim spomenikom...*), dok se unutar samoga rada ne javlja, no ubrzo će se taj izraz udomačiti i proširiti u hrvatskoj arheološkoj literaturi, a kasnije i u drugoj medievističkoj. Tako u istome časopisu 1891. godine Frano Radić objavljuje u tri nastavka rad o četiri "staro-hrvacke bogomolje", u kojemu se navedeni izraz pojavljuje opet samo u naslovu, ili pak iznimno u tekstu, ali uvijek u jednakome kontekstu, odnosno vezano uz

²⁵⁶ Bulić, *Hrvatski spomenici*, str. 1; Ćiril Iveković, "Kapitul kraj Knina", *SHP*, s. II, I/3-4, 1927., str. 252-253.

²⁵⁷ O Marunovu profesionalnom radu i životu detaljnije u: Mate Zekan, *Vizionarova misija: fra Aloysius (Luj) Marun (1857.-1939.) utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije*, Split, 2008.

²⁵⁸ Bulić, *Hrvatski spomenici*.

²⁵⁹ Šime Ljubić, "Prinesak k staro-hrvatskim spomenikom i ornamentiki iz Nina", *VHAD*, X/1, 1888., str. 13-16. Istovremeno, u citiranoj knjizi Bulić govori o spomenicima iz vremena narodne dinastije ili pak o hrvatskim spomenicima i starinama, dok će izraz "starohrvatski" početi koristiti u svojim radovima tek kasnije (v. niže).

crkvene građevine.²⁶⁰ Naredne godine Petar Stanić objavljuje izvještaj o iskopavanju na Crkvini u Gornjim Koljanima, u kojem se izraz "starohrvatski" javlja ponovno samo u naslovu, ali ovdje po prvi puta kao jedna riječ, odnosno onako kako će se nastaviti upotrebljavati sve do danas.²⁶¹ U svojim prvim pojavljivanjima u literaturi ovaj se izraz javlja gotovo isključivo u naslovima radova pa je teško zaključiti nešto više o njegovome značenju (odnosi se samo na ranosrednjovjekovne crkve), no po svemu sudeći radi se prvenstveno o vremenskoj odrednici.

Do proširenije upotrebe "starohrvatskog" dolazi 1895. godine, kako u Zagrebu, tako i u Dalmaciji. Te je godine pokrenuta *Starohrvatska prosvjeta*, glasilo *Hrvatskoga starinarskog društva u Kninu* i prvi hrvatski medievistički časopis.²⁶² Na početku prvoga broja objavljen je i njegov program, u kojemu se navodi glavna tematika, a donekle i nazire značenje pojma "starohrvatska":

"*Starohrvatska Prosvjeta*", u smislu pako svoga naslova, bavit će se izključivo svim prosvjetnim prilikama hrvatskoga naroda kroz razdoblje VII. do XII. vieka; od njegova naseljenja na ove južne krajeve, pa do pada njegove samovladavine, a samo uzgredno doticat će se i poznije njegove dobe."²⁶³

Dakle, može se zaključiti da se "starohrvatsko" razdoblje odnosi na period od 7. do 12. stoljeća i da se spomenici koji će se u ovome časopisu objavljivati, a pripadaju tome razdoblju, smatraju uglavnom hrvatskima, tj. ostavštinom tadašnjih Hrvata. Navedeno slijedi i iz većine radova objavljenih u prvoj seriji časopisa. Širi se i raspon vrsta i tipova nalaza koji se smatraju "starohrvatskima" pa tako u prvome svesku od ukupno devet radova koji se bave arheologijom ili spomenicima tri imaju u naslovu izraz "starohrvatski", koji se odnosi na crkvu (Biskupija – Crkvina), županije i utvrdu (Nečven).²⁶⁴ Tijekom izlaženja prve serije *Starohrvatske prosvjete*, do 1905. godine, sve se više vrsta nalaza i spomenika naziva "starohrvatskima", govori se i o "starohrvatskom dobu". Doduše, još uvijek češće u naslovima

²⁶⁰ Frano Radić, "Četiri staro-hrvacke bogomolje u Primorskoj županiji (Parathalassiji)", *VHAD*, XIII/1-3, 1891., str. 20-22, 45-53, 75-83. Riječ je o ckvama sv. Trojice u Splitu, sv. Jurja u Žestinju, sv. Marte u Bijaćima i sv. Barbare u Trogiru.

²⁶¹ Petar Stanić, "Izvjješće o izkopinama na starohrvatskoj crkvi u gornjim Koljanima kod Vrlike", *VHAD*, XIV/3, 1892., str. 73-76.

²⁶² Ranije je, od 1890. do 1892. godine, u *VHAD*-u bila tiskana posebna sekcija pod naslovom *Glasnik starinarskoga društva u Kninu*.

²⁶³ "Program", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 3.

²⁶⁴ Frano Radić, "Tegurij starohrvatske biskupske crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plosnerezanim Gospinim poprsjem", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 7-9; Stjepan Zlatović, "Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 10-15; Grgur Urlič Ivanović, "Nečven-kule. Starohrvatska tvrđava u Kninskoj županiji", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 46-51. Utvrdu Nečven autor članka datira od 9. stoljeća nadalje.

radova, nego li u samim tekstovima. Izraz se upotrebljava kao stanoviti krovni termin pod kojega se svrstavaju svi nalazi materijalne kulture koji potječu iz zadanog vremenskog perioda i s područja za koje se drži da je u ranom srednjem vijeku bilo hrvatsko. Pitanje izvornoga podrijetla predmeta nije presudno te ih se naziva "starohrvatskima" bez eventualnog osvrta na značenje samog pojma ili pak pokušaja njegovog objašnjavanja.²⁶⁵ Također, 1898. godine se prvi put javlja i dobro poznata sintagma "starohrvatski pleter", u kontekstu nalaza ranosrednjovjekovne crkvene plastike u Kotoru.²⁶⁶

Iste godine kada je pokrenuta *Starohrvatska prosvjeta*, u prvome broju druge serije zagrebačkoga *Viestnika* objavljen je rad Josipa Brunšmida o različitim arheološkim nalazima i temama s područja Dalmacije i Panonije.²⁶⁷ Između ostaloga, autor u njemu objavljuje i dvije S – karičice te jednu zvjezdoliku naušnicu s lunulom iz Novih Banovaca u Vojvodini. Za S – karičice navodi kako su česte u zemljama u kojima žive Slaveni, dok za zvjezdoliku kaže kako pripada nakitu "(...) koji opravdano možemo nazvati starohrvatskim."²⁶⁸ Kao "starohrvatsko" također navodi i groblje bjelobrdske kulture u Đurđevačkim pijescima, a kao paralele i nalaze iz Velikog Bukovca, Siska, Bijelog brda i sl.²⁶⁹ U desetak godina kasnijemu radu Brunšmid proširuje ove konstatacije pa kao "starohrvatska" definira sva tada poznata groblja bjelobrdske kulture u sjevernoj Hrvatskoj (Bijelo brdo, Kloštar, Veliki Bukovac, Svinjarevci).²⁷⁰ Za groblje u Bijelom brdu tada izričito kaže sljedeće:

"Po samim predmetima, što su se u tim grobovima našli, posve se sigurno može reći, da je svijet, što se je tamo zakopavao, bio slavenskoga roda, t. j. da su to bili Hrvati. Najglavniji predmeti, koji na tu pomisao navode, jesu stanovite karičice od tanje ili deblje žice, kojima je jedan kraj svinut u nastavak, koji naliči slovu S."²⁷¹

Time je u literaturi po prvi puta "starohrvatski" materijal izravno i eksplicitno povezan s hrvatskom etničkom skupinom. Brunšmid ne obrazlaže svoje tvrdnje, no do takvog zaključka vjerojatno dolazi preko tada prevladavajućeg mišljenja da je cijelo međurječje Drave, Save i

²⁶⁵ "Starohrvatska" su tako i srednjovjekovna groblja (primjerice: Lujo Marun, "Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini", *SHP*, s. I, I/3, 1895., str. 183-187) i karolinški mačevi (Frano Radić, "Starohrvatski ratni mač", *SHP*, s. I, I/4, 1895., str. 242-247. Autor je tada doduše smatrao karolinški mač iz Biskupije slavenskim, tj. hrvatskim proizvodom (Isto, str. 246)) i strelice iz vrlo širokog vremenskog raspona (Isti, "Vrhovi starohrvatskih strjelica u 'Prvom Muzeju hrvatskih spomenika' u Kninu", *SHP*, s. I, III/3-4, 1897., str. 114-123), kao i ćirilčni natpis s Brača datiran u kraj 12. stoljeća (Isti, "Staro-hrvatski, ćirilicom pisani natpis iz Povalja na otoku Braču", *SHP*, s. I, I/2, 1895., str. 103-108).

²⁶⁶ Antun Rossi, "Ulomak starohrvatske ploče u crkvi sv. Klare u Kotoru", *SHP*, s. I, IV/2, 1898., str. 63.

²⁶⁷ Josip Brunšmid, "Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije", *VHAD*, 2. s., 1, 1895., str. 148-183.

²⁶⁸ Isto, str. 178.

²⁶⁹ Isto.

²⁷⁰ Isti, "Hrvatske sredovječne starine", *VHAD*, 2. s., 7, 1904., str. 30-97.

²⁷¹ Isto, str. 35.

Dunava bilo pod vlašću hrvatskih vladara barem od vremena Tomislava, a time su onda i tamošnji slavenski stanovnici u biti Hrvati.²⁷² To je očito i iz gore citiranog odlomka, kao i iz drugih navoda u Brunšmidovu radu, gdje S – karičice određuje kao slavensku svojinu, navodeći kako se pronalaze i drugdje u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Srbiji, ali i na području Češke i Poljske.²⁷³

U Dalmaciji uz *Starohrvatsku prosvjetu* kontinuirano izlazi i drugi, najstariji hrvatski, arheološki časopis, splitski *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*. Međutim, za razliku od *Starohrvatske prosvjete*, koja već i u naslovu sadrži izraz "starohrvatska", u *Bulletinu* se on uopće ne pojavljuje. Rijetki radovi posvećeni ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj koji izlaze u ovom časopisu govore eventualno o hrvatskim spomenicima, spomenicima iz vremena hrvatske narodne dinastije ili na tome sličan način.²⁷⁴ Zanimljivo je da ni F. Bulić u "svome" časopisu ne upotrebljava izraz "starohrvatski", dok ga istovremeno koristi drugdje. Tako primjerice pri objavi sarkofaga kraljice Jelene u zagrebačkom *Viestniku* govori o "starohrvatskoj" crkvi i "starohrvatskim" arhitektonskim ulomcima s Otoka u Solinu, dok u godinu dana kasnijem radu vezanom uz istu temu u *Bulletinu* takvih izraza nema.²⁷⁵ Prvi put se "starohrvatski" nalazi u ovome časopisu spominju 1921. u radu Ljube Karamana o zlatnom nakitu iz Trilja,²⁷⁶ godinu dana nakon početka tiskanja časopisa pretežno na hrvatskome jeziku i promjene imena u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. Raniji se izostanak navedenoga izraza stoga možda može dovesti u vezu s političkim prilikama u Dalmaciji prije kraja Prvoga svjetskog rata. U pogledu (barem povremenog) snažnog utjecaja politike na arheologiju toga vremena ilustrativan je i slučaj nešto kasnije druge serije *Starohrvatske*

²⁷² U ranijoj je historiografiji vladalo uvriježeno mišljenje (a dijelom vlada i danas) da je područje međurječja Drave, Save i Dunava bilo naseljeno Hrvatima još od vremena inicijalne ranosrednjovjekovne doseobe, kao i da su slavenski knezovi koji se na tome području spominju na kraju 8. i tijekom 9. stoljeća bili hrvatski knezovi, odnosno knezovi "Panonske" ili "Posavske Hrvatske". Za to, međutim, nema nikakvih dokaza u pisanim izvorima, kao ni eventualnih jasnih arheoloških indicija. Bez obzira na antropološke i arheološke pokazatelje čvršće povezanosti s područjem južno od Save i doseljavanjem s toga prostora tijekom 10. – 13. stoljeća, hrvatsko se ime u Slavoniji "čvrsto ukorijenilo" tek u 16. stoljeću. Stoga se može jasno zaključiti "(...) kako Panonska odnosno Posavska Hrvatska nikada nije postojala ni kao etnička ni kao politička tvorba." Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb, 2011., str. 228-229. Time se, međutim, ne negira pripadnost jednog dijela međurječja Hrvatskoj Kraljevini u dijelu 10. te u 11. stoljeću. Zanimljivo je također primijetiti da Brunšmid istovremeno vrlo odlučno odbacuje mogućnost da bi nalazi novčića mađarskih kraljeva druge trećine 11. stoljeća u istome groblju bili pokazatelj njihove vlasti nad tim područjem. Brunšmid, "Hrvatske sredovječne starine", str. 34-35.

²⁷³ Isto, str. 35-37.

²⁷⁴ Primjerice Bartul Poparić, "Naušnice našaste u Solinu iz dobe hrvatske narodne dinastije", *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, XVIII, 1895., str. 57-62.

²⁷⁵ Frane Bulić, "Izvjestaj predsjednika društvenoga mons. Fr. Bulića o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene", *VHAD*, 2. s., 5, 1901., str. 202, 207; Isti, "Nekoliko riječi o dnevju pokopa hrvatske kraljice Jelene (god. 976 po Kr.)", *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, XXV, 1902., str. 38-40.

²⁷⁶ Ljubo Karaman, "Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja", *VAHD*, XLIV, 1921., str. 3-20. Najčešće je riječ o "starohrvatskim" grobljima, grobovima i crkvama.

prosvjete, koja je pokrenuta 1927., nakon stanke od preko 20 godina. Naime, u prvom broju ove serije, u pregledu povijesti *Kninskog starinarskog društva*, L. Marun se osvrće na nove prilike u kojima se časopis nalazi i citirajući jednu davnu izjavu Š. Ljubića o "hrvatskim starinama" sam nastavlja:

"Pod riječi 'hrvatske starine', ima se razumijevati da su one ujedno i srpske i slovenačke, dosljedno zajednička svojina svih Južnih Slovena, kako im je i jedan jezik."²⁷⁷

Također, u zaključcima glavne skupštine *Društva* iste godine navodi se kako *Starohrvatska prosvjeta* treba proširiti svoje djelovanje "(...) još i na čitavu narodnu historiju Srba, Hrvata i Slovenaca, i na sva vremena do 1. decembra 1918."²⁷⁸ Promjena u odnosu na program objavljen u prvome broju prve serije časopisa je prilično značajna, sasvim u skladu s novim društveno-političkim prilikama u okviru Kraljevine SHS. Ipak, "starohrvatski" nalazi se u okviru ove serije ne navode posebno drugačije nego što je to ranije bio slučaj. Možda bi do toga i došlo u narednim godinama, no promijenjena koncepcija nije zaživjela, jer *Starohrvatska prosvjeta* prestaje izlaziti uvođenjem Šestosiječanjske diktature 1929. godine,²⁷⁹ ponovno na dvadesetak godina.

S druge strane, istovremeno dolazi do pune afirmacije i pravog procvata "starohrvatskoga". Za to je među najzaslužnijima Ljubo Karaman, prije svega sa svojom znamenitom sintezom *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, objavljenom 1930. godine, u kojoj se posvuda govori o "starohrvatskim" spomenicima, "starohrvatskoj" dobi, umjetnosti, grobovima, "starohrvatskim" crkvama i graditeljstvu, mačevima i ostrugama, "starohrvatskoj" Dalmaciji, itd.²⁸⁰ Tako označeni brojni i različiti "starohrvatski" elementi navodit će se posvuda u hrvatskoj medievističkoj literaturi (najčešće arheološkoj) u daljnjim desetljećima, sve do danas. Govoreći o Karamanu važno je istaknuti kako je on jedan od rijetkih hrvatskih autora koji je, već i u najranijim svojim radovima, iznosio teorijska promišljanja o ranosrednjovjekovnoj umjetnosti i arheologiji.²⁸¹ Uglavnom je to činio pobijajući neke tada uvriježene teze i pri tome iznosio mnoge misli vrlo napredne za svoje vrijeme, često o odnosu

²⁷⁷ Lujo Marun, "Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina sa pisanom uspomenom hrvatskoga kneza Mutimira", *SHP*, s. II, I/1-2, 1927., str. 13.

²⁷⁸ Uredništvo, *SHP*, s. II, I/3-4, 1927., str. 319.

²⁷⁹ Hrvoje Gjurašin, "100 godina Starohrvatske prosvjete", *SHP*, s. III, 22, 1995., str. 13. Za detaljniji opis djelovanja *Društva* i prilika u kojima se nalazilo tih godina v. Mate Zekan, "Fra Lujo Marun (1857. – 1939.) utemeljitelj, misionar i vizionar hrvatske arheologije", *SHP*, s. III, 34, 2007., str. 27-34.

²⁸⁰ Karaman, *Iz kolijevke*.

²⁸¹ Karaman je bio primarno povjesničar umjetnosti, no velik je dio njegova rada vezan i uz arheologiju. Za detaljniji pregled njegova profesionalnog života v. Kruno Prijatelj, "Predgovor", u: *Ljubo Karaman. Odabrana djela*, Split, 1986., str. 9-51; Željko Rapanić, "Pedeset godina poslije Karamana", *SHP*, s. III, 16, 1986., str. 9-24.

etniciteta i materijalne kulture, a koje su sasvim u skladu s danas aktualnim razmišljanjima u medievistici.²⁸²

Već u svojem prvom znanstvenom radu, onome iz 1921. godine o nalazu zlatnog nakita u Trilju, Karaman odbacuje i kritizira dotadašnje pretpostavke i teze o nakitu "specifično hrvatskog karaktera" i mogućnost postojanja posebne hrvatske umjetnosti za razliku od općenite umjetnosti ranoga srednjeg vijeka:

"Neko vrijeme htjelo se sa stanovite strane vidjeti u našim nalazima primjerke umjetnosti s p e c i f i č n o g h r v a t s k o g k a r a k t e r a : to je bilo u doba, kada je nekim našim istraživaocima historije umjetnosti dostajala mala regijonalna inačica u ornamentici neke perijode ili neznatan, drugdje još ne utvrđeni arhitektonski detalj, e da se odmah skalupi tobože samonikli posebni hrvatski slog. (...) O nekoj specijalnoj, hrvatskoj umjetnosti ne može dakle biti govora. Time ipak ne mislimo ustvrditi, da su predmeti u nas nađeni tuđinskog podrijetla, niti reći, da su svojina kojeg drugog naroda."²⁸³

Slično je, doduše, u vezi pleterne ornamentike tvrdio već i F. Bulić, rekavši da ju se ne smije smatrati "(...) privatnom osebujštinom ma bilo kojega naroda, nego razvijenijom kompozicijom motiva koji se već u jednostavnijoj osnovi pojavljuju za prvih vjekova starokršćanske umjetnosti (...)".²⁸⁴ Karaman je stav o regionalnom, a ne etničkom ili nacionalnom, manifestiranju ranosrednjovjekovne umjetnosti i kulturnih grupa ponavljao i u kasnijim radovima.²⁸⁵ Pokazao ga je i primjerima, kritizirajući primjerice teze čeških arheologa o "praškoj keramici" i njihovom vezivanju iste isključivo uz Slavene. Smatrao je da se takav materijal može smatrati ostavštinom Slavena na područjima gdje je njihova prisutnost dokazana, dok na onima gdje to nije slučaj nema razloga da ga se na silu njima pripisuje.²⁸⁶ Također, raspravljajući o problemu određivanja pokojnika u grobu kao Avara ili Slavena ističe kako takve nalaze "(...) moramo odrediti od slučaja do slučaja i to prema predmetima u grobu i popratnim okolnostima pokapanja."²⁸⁷ Tako drži da konj pokopan u

²⁸² Usp. Goran Bilogrivić, "Hrvatska nacionalna srednjovjekovna arheologija do sredine 20. stoljeća – ideje budućnosti sputane vremenom", u: Kosana Jovanović – Suzana Miljan (ur.), *Zbornik radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, Rijeka, 2014., str. 207-215.

²⁸³ Karaman, "Zlatni nalaz na Trilju", str. 8. Naglasak je izvoran.

²⁸⁴ Bulić, *Hrvatski spomenici*, str. 17.

²⁸⁵ Ljubo Karaman, "Glose nekim pitanjima slavenske arheologije", *VAHD*, LIV, 1952., str. 69: "Kulturne grupe i skupine srodnih predmeta ne javljaju se i ne izivljavaju se u ranom srednjem vijeku uvijek u okviru jednog etničkog elementa." V. također Isti, "Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti", *SHP*, s. III, 2, 1952., str. 95-97.

²⁸⁶ Isti, "Glose nekim pitanjima", str. 69.

²⁸⁷ Isto, str. 61.

grobu uz pokojnika ne mora nužno označavati Avara, već da je prvenstveno oznaka odličnika, odnosno pokazatelj statusa, te da su isti običaj mogli preuzeti i Slaveni.²⁸⁸ Potonja Karamanova razmišljanja su sasvim u skladu s danas prevladavajućim stavovima o značenju materijalne kulture i povezivanju grobnih priloga prvenstveno sa statusom pokojnika, a ne etnicitetom.

Kao izravnu suprotnost Karamanovim radovima možemo navesti nekoliko radova Mirka Šepera objavljenih u *Hrvatskoj smotri* između 1941. i 1944. godine. Ti su radovi zasigurno pisani u skladu s nazorima publikacije u kojoj su objavljivani, a time očito i pod snažnim utjecajem kulturne politike fašističke NDH. Premda se u njima mogu pronaći i poneki vrijedni arheološki podaci, interpretacije koje Šeper donosi su izrazito nacionalističkog karaktera, bez utemeljenja u materijalnim ili pisanim izvorima. Tako autor primjerice "starohrvatski pleter" smatra isključivo svojinom i stvaralaštvom ranosrednjovjekovnih Hrvata, koji bi ga bili donijeli u Dalmaciju seobom sa sjevera, a zatim bi se ta umjetnost širila preko Istre u sjevernu Itaiju i dalje.²⁸⁹ Također drži kako nalazi poput pleterne plastike i karolinških mačeva (sam ih smatra slavenskima) pokazuju kako su međusobno udaljeni dijelovi Hrvatske neposredno po doseljenju Hrvata "(...) bili nastavani istim stanovništvom, koje je nosilo istovjetnu kulturu, a to znači da je već u to vrijeme postojala etnička jedinstvenost današnjeg hrvatskog područja."²⁹⁰ Možda je najzanimljiviji rad u kojemu autor ističe važnost "starohrvatske arheologije" u nacionalnom smislu, jer ona otkriva spomenike "naših predaka".²⁹¹ Pri tome je Šeper praktički jedini hrvatski (srednjovjekovni) arheolog koji se izravno pozivao na pisanje G. Kossinne:

"Tek za starohrvatsku arheologiju možemo reći, kao što je to Kossinna rekao za prehistoriju nordijskog kulturnog kruga, da je ona izrazito nacionalna znanost. Mi moramo prema tome i tako tretirati starohrvatsku arheologiju: ona je čisto naša, nacionalna znanost."²⁹²

Sve nalaze u okviru tako definirane "starohrvatske arheologije" smatra usko etnički povezanim s hrvatskim narodom, čemu bi dokaz trebao biti navodni njihov nestanak upravo krajem 11. stoljeća, s dolaskom na vlast ugarskih kraljeva. Šeperovo pisanje za vrijeme Drugog svjetskog rata pokazuje se kao ekstremnija varijanta kulturno-povijesnog pristupa,

²⁸⁸ Isto, str. 62.

²⁸⁹ Mirko Šeper, "Starohrvatska umjetnost i hrvatska seljačka ornamentika", *HS*, IX/7, 1941., str. 384-387; Isti, "Iz starohrvatske arheologije", *HS*, X/3-4, 1942., str. 212-222.

²⁹⁰ Isti, "Dva neobjelodanjena starohrvatska nalaza iz Posavske Hrvatske", *HS*, XII/5, 1944., str. 201.

²⁹¹ Isti, "Jedan problem starohrvatske arheologije", *HS*, XI/5, 1943., str. 340-346.

²⁹² Isto, str. 341.

odnosno jasan primjer politizacije arheologije. Valja istaknuti da je isti autor sasvim drugačije pisao desetak godina kasnije, slažući se primjerice s tezom o preuzimanju pleterne dekoracije iz Italije i napuštajući ranije nacionalističke stavove.²⁹³

U Karamanovim pak znanstvenim radovima istoga vremena takvi stavovi nisu primjetni.²⁹⁴ Sagledavajući njegovo djelo u cjelini, jasno je da je u svojim radovima ostao čvrsto unutar tradicionalnog kulturno-povijesnog pristupa, unatoč ranije navedenim naprednim teorijskim promišljanjima. Čvrstim dokazima prisutnosti određene etničke skupine smatrao je pisane izvore i njima je davao prednost pred arheološkim nalazima, što se implicitno ili eksplicitno pokazuje u različitim njegovim radovima.²⁹⁵ Svoje teze postavlja unutar historiografskog okvira, tada obilježenog ponajviše Šišićevom sintezom iz 1925. godine,²⁹⁶ i njemu podređuje vlastite zaključke, premda su gore navedene misli i druge njima slične često s historiografskim zaključcima u nesuglasju, ponekad i u suprotnosti.

Unatoč tome što na više mjesta otvoreno kritizira izravno povezivanje određenog arheološkog i umjetničkog materijala s točno određenim skupinama, Karaman upravo to i sam čini na mnogim mjestima te jasno pokazuje etničke, a ne samo vremenske odrednice pojma "starohrvatski". Razaznaje se to već iz posljednje rečenice ranije navedenog citata iz rada o triljskom nakitu. Isto tako crkva sv. Donata u Zadru za Karamana nije "starohrvatska", "(...) jer je građen oko god. 805., kada je Zadar bio sasvim romanski grad", a Hrvati nisu dalmatinske gradove "(...) u vrijeme svojih narodnih vladara još bili etnički asimilirali."²⁹⁷ Na sličan su pak način naušnice pronađene u okolici Buzeta u Istri i datirane popratnim novcem u 11. stoljeće za Karamana "(...) dokaz, da je naš narod vrlo rano bio prekoračio historijsku granicu hrvatske države, rijeku Rašu."²⁹⁸ Možda je najjasnije takvo viđenje istaknuo u dvjema prigodama, zasebno govoreći o arhitekturi i nakitu. Tako navodi kako su crkvice iz 9. do 11. stoljeća u hrvatskoj Dalmaciji svakako "(...) naše, starohrvatske. Naše su one po tome što su ih podignuli hrvatski župani, knezovi, kraljevi, biskupi i mogućnici i što su njima služile; to nam svjedoče natpisi, što su se našli u tim crkvicama, ili sačuvani dokumenti o njima. Naše su te crkvice i po tome, što su ih bez sumnje gradili domaći majstori, a ne graditelji izvana

²⁹³ Isti, "Prilog datiranju starohrvatskih spomenika pleterne dekoracije", *Arheološki vestnik*, VI/1, 1955., str. 50.

²⁹⁴ Primjerice, njegova popularna knjižica *Baština djedova* iz 1944. godine doduše jest naglašeno "hrvatskog karaktera", ali je i dalje u osnovi utemeljena u znanstvenim zaključcima dotadašnjih autorovih radova. Usp. Ljubo Karaman, *Baština djedova*, Zagreb, 1944.

²⁹⁵ Primjerice u: Karaman, "Zlatni nalaz na Trilju", str. 16; Isti, "Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjovjekovna pleterna ornamentika u Dalmaciji", *Starinar*, III, 1924.-1925., str. 44; Isti, *Iz kolijevke*, str. 46.

²⁹⁶ Šišić, *Povijest Hrvata*.

²⁹⁷ Karaman, *Iz kolijevke*, str. 46.

²⁹⁸ Isto, str. 119.

(...)"²⁹⁹ Pišući na ovaj način Karaman također uspostavlja izravnu i neprekinutu vezu između ranosrednjovjekovnih Hrvata i onih iz prve polovine 20. stoljeća. Slično je nekoliko godina ranije opravdanost pojma "starohrvatski" objašnjavao i Josef Strzygowski, navodeći kako su Hrvati 9. do 11. stoljeća isti narod koji se i danas tako naziva i koji u kontinuitetu živi na istom prostoru na kojemu se pojavljuju "starohrvatski" spomenici.³⁰⁰

O nakitu je Karaman pisao u osvrtu na vijest Tome Arhiđakona o slugi kojega je splitski nadbiskup Lovro u 11. stoljeću bio poslao u Antiohiju da izuči zlatarski zanat, a koju ne smatra osobito važnom za objašnjenje podrijetla nakita u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, jer "(s)tarohrvatski nakit javlja se, naprotiv, mnogo ranije, u IX i X vijeku i to isključivo na hrvatskom političkom i etničkom teritoriju."³⁰¹ Razmatrajući ove tvrdnje možemo se zapitati kako se "starohrvatski nakit" s jedne strane javlja isključivo među Hrvatima i to unutar njihovog političkog teritorija, a istovremeno je i pokazatelj naseljavanja Hrvata izvan toga područja? Kako istovremeno crkva sv. Donata nije "starohrvatska" jer je građena u tada bizantskom gradu, a naušnice pronađene na Braču i Hvaru jesu,³⁰² premda ti otoci u 9. stoljeću nisu pripadali Hrvatskoj Kneževini? Mnogo bi se ovakvih nelogičnosti moglo istaknuti, no radi se zapravo o tipičnim problemima kulturno-povijesnog pristupa uopće pa tako i u "starohrvatskom" kontekstu.

Kroz prvih tridesetak godina Karamanova pisanja, zajedno s ranijim razdobljem definiranja "starohrvatskih" nalaza, izdvojeno je mnoštvo vrsta i tipova takvih nalaza pa je bilo samo pitanje vremena kada će svi biti objedinjeni u "starohrvatsku kulturu" u smislu punopravne arheološke kulture.³⁰³ Zanimljivo je, međutim, da su o njoj na taj način prvi pisali srpski i slovenski autori. Koliko je prema pretraženoj literaturi vidljivo, prvi puta ju spominje Milutin Garašanin 1948. godine u kratkom pregledu najnovijih rezultata slavenske arheologije u tadašnjoj Jugoslaviji. Navodi tek kako je općenito prema grobnim nalazima izvršena podjela na kulturne grupe, među kojima je i "dalmatinsko-hrvatska", koja se rasprostire u Hrvatskoj južno od Save te u Dalmaciji.³⁰⁴

²⁹⁹ Isto, str. 56. Kurziv je izvoran.

³⁰⁰ Josef Strzygowski, *O razvitku starohrvatske umjetnosti. Prilog otkriću sjeverno-evropske umjetnosti*, Zagreb, 1927., str. 15-16. Strzygowski je ujedno među prvima počeo koristiti izraz "starohrvatski" na nekom stranom jeziku, u njegovu slučaju na njemačkome ("altkroatisch"). Usp. Isti, *Die altslavische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises*, Augsburg, 1929., str. 61. Na istome mjestu ponavlja i objašnjenje pojma.

³⁰¹ Ljubo Karaman, "Starohrvatsko groblje na 'Majdanu' kod Solina", *VAHD*, LI, 1930.-1934. [1940.], str. 96.

³⁰² Isto, str. 89. Za razliku od Karamana, Strzygowski, *O razvitku*, str. 24-31, crkvu sv. Donata smatra sasvim "starohrvatskom".

³⁰³ Do tada su već desetljećima u literaturi prisutne kesteljska i bjelobrdska kultura.

³⁰⁴ Milutin Garašanin, "Najnoviji rezultati slovenske arheologije u Jugoslaviji", *Istoriski glasnik*, I/1, 1948., str. 50. Druge dvije arheološke kulture koje autor navodi su bjelobrdska i ketlaška.

Nešto više je o toj temi pisao godinu dana kasnije Jovan Kovačević u članku posvećenom srednjovjekovnim nalazima iz Vinče, u kojemu razvrstava i sistematizira uglavnom nalaze nakita s toga lokaliteta. Među njima je i nekoliko primjeraka brončanih naušnica s četiri glatke jagode i karikom između jagoda omotanom tankom brončanom žicom, koje navodi kao posebno značajne i pripisuje "tzv. dalmatinsko-hrvatskom tipu". Također ističe kako te naušnice "(...) frapantno pokazuju da tzv. dalmatinsko-hrvatska ili starohrvatska arheološka kulturna grupa nije samo rasprostranjena na teritoriju Dalmacije, Hrvatske i Bosne već i u Podunavlju, na desnoj obali Dunava."³⁰⁵ Znatno je opširniji rad istog autora iz 1950. godine, o problematici postanka i razvoja srednjovjekovnog zlatarstva i zlatarskih proizvoda na širem južnoslavenskom području. Kako sam kaže, rad je zamišljen s ciljem da pomogne u rasvjetljavanju nekoliko važnih arheoloških pitanja, a djelomično je potaknut i kritičkim osvrtom na njegovo ranije pisanje od strane Milana Preloga.³⁰⁶ Kovačević započinje svoj tekst konstatacijom kako su u literaturi već odavno prisutni termini "starohrvatski" i "starosrpski" te da njima slični postoje diljem Europe ("staročeški", "staropoljski", i sl.). Naglašava kako su takvi termini opravdani samo ako se precizno definiraju i primjenjuju, dok širokom i labavom primjenom gube svoje značenje i smisao. Kao "osobine" koje bi takav predmet trebao sadržavati navodi da mora biti stariji od 10. stoljeća, pojavljivati se samo na području plemena kojemu se pripisuje (drugdje eventualno tek sporadično) i biti izrađivan od strane pripadnika toga plemena.³⁰⁷ Premda Kovačević s pravom ističe nužnost jasne definicije pojmova, odrednice koje predlaže su vrlo bliske Kossininim postavkama "arheologije naseljavanja" i u najmanju ruku upitne. Vrlo je neutemeljena i njegova daljnja rasprava o (rano)srednjovjekovnom nakitu s područja Hrvatske, kojega mahom datira tek od 11.

³⁰⁵ Jovan Kovačević, "Slovenske i srpske starine u Vinči kraj Beograda i manastir Vinča", *Muzeji*, 3-4, 1949., str. 115.

³⁰⁶ Jovan Kovačević, "Prilozi rešavanju postanka i razvoja južnoslovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom Srednjem veku", *Istoriski glasnik*, III/2, 1950., str. 3 i bilj. *. Prelog se u svom prikazu priloga iz prva dva broja beogradskog časopisa *Muzeji* osvrnuo i na članak J. Kovačevića o srednjovjekovnim naušnicama. Prigovori koje iznosi tiču se prije svega metodoloških nedostataka Kovačevićeva članka, ali zaključuje i kako se "(p)rema terminu 'starohrvatski' može (..) zauzeti kritički odnos s obzirom na njegovu preširoku upotrebu u prostornom i vremenskom smislu, ali tu kritičnost treba stvarno i naučno formulirati, a ne ograničiti je na ironične uskliknike." Milan Prelog, "MUZEJI, časopis za muzeološko-konzervatorska pitanja, br. 1 i 2, Beograd 1948-49", *HZ*, II/1-4, 1949., str. 360. Naime, Kovačević je u kritiziranome članku analizirao pretežno trojagodne naušnice iz zbirke Umetničkog muzeja u Beogradu, donoseći za njih i brojne analogije iz hrvatskih muzeja. Premda se kasnija datacija takvih naušnica ubrzo pokazala posve opravdanom, oslanjanje gotovo isključivo na slikovne izvore kao datacijski orijentir i zanemarivanje arheološkog konteksta to nipošto nisu. Također, autor počesto navodi izraz "starohrvatski (!)", redovito s uskliknikom, ukazujući očito na nekakav problem, kojega, međutim, nigdje ne obrazlaže. "Starohrvatsku kulturu" u ovom članku ne spominje. Usp. Jovan Kovačević, "Minduše i naušnice sa jagodama", *Muzeji*, 2, 1949., str. 114-125.

³⁰⁷ Isti, "Prilozi rešavanju postanka", str. 3-5. Deseto stoljeće je odabrano kao granica, budući da prema Kovačevićevu mišljenju južnoslavenska plemena negdje na njegovome kraju formiraju staleže i postaju feudalna društva, a s time i predmeti materijalne kulture gube čista etnička obilježja.

stoljeća.³⁰⁸ Na temelju takve datacije zaključuje da "(...) starohrvatska ili dalmatinsko-hrvatska arheološka grupa ne postoji u opsegu kako se do sada smatralo, već da ostaje na daljim istraživanjima da ustanove kakav su nakit upotrebljavali Južni Sloveni u VIII, IX i X veku na dalmatinskoj obali, a napose hrvatsko pleme van teritorije koja je bila obuhvaćena belobrdskom arheološkom grupom."³⁰⁹

Slični pogledi prisutni su i u sinteznom pregledu južnoslavenske materijalne kulture ranoga srednjeg vijeka koautora M. Garašanina i J. Kovačevića, objavljenom iste godine. U njemu autori donose vlastitu podjelu toga područja na arheološke kulture, odnosno kulturne skupine, a jedna od njih je i "dalmatinsko-hrvatska" ili "starohrvatska", koju sumarno opisuju.³¹⁰ Autori općenito smatraju kako se mogu uglavnom prema grobnim nalazima (nakitu) izdvojiti arheološke skupine, koje se pak mogu vezati uz određene etničke skupine.³¹¹ Međutim, za "starohrvatsku" skupinu ističu da je problematična u smislu datacije pojedinih predmeta, ali i rasprostranjenosti, jer se nalazi srodni pojedinima za nju tipičnima nalaze na širokom prostoru od Bugarske do Šleske i Rusije. Stoga zaključuju da je riječ o kulturnoj skupini "(...) slovenskog karaktera a ne specifično hrvatskog (...)".³¹² Ubrzo su hrvatski znanstvenici održali i javnu tribinu o knjizi Garašanina i Kovačevića, na kojoj su izneseni kritički osvrti iz različitih perspektiva (od strane povjesničara, arheologa, etnologa i drugih), no jednoglasno vrlo negativni.³¹³

Godinu dana kasnije objavljen je članak B. Grafenaura u kojemu autor između ostaloga oštro kritizira sintezu Garašanina i Kovačevića, zamjerajući im mnoštvo osnovnih metodoloških i inih pogrešaka.³¹⁴ Također se osvrće na rad i rezultate prvog kongresa jugoslavenskih

³⁰⁸ Usp. Isto, str. 11-20, 47-48. Jednako tako i grobove s karolinškim mačevima i ostrugama s Crkvine u Biskupiji datira tek od kraja 12. stoljeća.

³⁰⁹ Isto, str. 49.

³¹⁰ Milutin Garašanić – Jovan Kovačević, *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*, Beograd, 1950., str. 39-40. Autori koriste sinonimno oba naziva. Iste je godine objavljen i rad Milutin Garašanić, "Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika", *Starinar*, I, 1950., str. 27-37, u kojemu autor također donosi sumarni opis osnovnih nalaza "dalmatinsko-hrvatske grupe" (str. 28-29), s jednakim zaključcima i stavovima.

³¹¹ Garašanić – Kovačević, *Pregled materijalne kulture*, str. 30.

³¹² Isto, str. 40.

³¹³ Marinko Gjiivoje, "Diskusija o knjizi M. Garašanina i J. Kovačevića: 'Pregled materijalne kulture južnih Slovena u ranom srednjem veku'", *HZ*, IV/1-4, 1951., str. 407-420. Za arheološki pogled važni su posebno osvrti Lj. Karamana i Z. Vinskog (Isto, str. 409-415). Navedeni autori na tome mjestu spominju i "t. zv. dalmatinsko-hrvatsku ili starohrvatsku grupu", ali bez detaljnije rasprave o njoj, što i ne čudi s obzirom na karakter priloga. Tom su prilikom negativno okarakterizirani i ovdje navedeni zasebni radovi M. Garašanina i J. Kovačevića koji su prethodili njihovoj knjizi. Zanimljiv je i odgovor potonjih autora, u kojemu navode kako uistinu postoje pojedini propusti u njihovom *Pregledu*, no od primjedbi se ograđuju i redom ih ne prihvaćaju. Usp. Milutin Garašanić – Jovan Kovačević, "Povodom diskusije o knjizi 'Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku'", *Istorijski glasnik*, IV/3-4, 1951., str. 120-130.

³¹⁴ Bogo Grafenauer, "O arheologiji in zgodovini", *ZČ*, V/1-4, 1951., str. 170-173.

arheologa, održanog u Niškoj Banji 1950. godine, u čijim su zaključcima različite etničke teme postavljene na prvo mjesto za buduća arheološka istraživanja.³¹⁵ Time potaknut, Grafenauer na konceptualnoj i metodološkoj razini raspravlja o odnosu arheologije i historiografije (ranoga) srednjega vijeka i njegova je rasprava zapravo i dan danas prilično aktualna. Navodi kako je oslanjanje povjesničara isključivo na pisane ili pak arheologa na arheološke izvore pogrešno te da se u istraživanju ranoga srednjeg vijeka svi izvori moraju uzeti u obzir, dakako kritički. Tako i kod proučavanja etniciteta te ističe da se ne može naprosto povezivati veće skupove arheoloških nalaza s određenim etničkim ili jezičnim skupinama, ili na temelju srodnosti materijalne kulture dokazivati kod svih takvih nalaza istog etničkog ili jezičnog nositelja.³¹⁶ Kao primjere definitivne prisutnosti pojedinih arheoloških kultura kod različitih skupina navodi "starohrvatsku" i bjelobrdsku kulturu.³¹⁷

Iste godine, 1951., objavljen je i rad Josipa Korošeca o slavenskim kulturama ranoga srednjeg vijeka, u kojemu autor kao jednu od tri kulturne skupine ranoga srednjeg vijeka s područja bivše Jugoslavije, koje su nastale i razvile se iz ranijih staroslavenske i avaroslavenske, navodi i "dalmatinskohrvatsku kulturnu skupinu".³¹⁸ Kao elemente ove kulture Korošec navodi mnoštvo crkvene arhitekture i plastike, kamenom obložene grobove, nakit (pogotovo naušnice s jednom ili više jagoda) te oružje uglavnom karolinškog tipa. Njezino rasprostiranje ograničeno je na Dalmaciju, Hrvatsko Primorje, Hercegovinu i južnu Bosnu, s vjerojatnim sezanjem i u Istru, a trajala je otprilike od 9. do 12. stoljeća.³¹⁹ Slično je ponovio i 1952. godine, u svojoj sintezi o materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovnih Slavena. Valja naglasiti da autor također smatra kako nema jasnih granica između "dalmatinskohrvatske", ketlaške i

³¹⁵ Zaključke skupa u svome izvještaju prenosi Josip Korošec, "Prvo posvetovanje jugoslovenskih arheologa", *ZČ*, IV/1-4, 1950., str. 212-215. Iznimna važnost pridana proučavanju ranosrednjovjekovnih etniciteta, a pogotovo u okviru (rano)slavenske arheologije, uvelike je uvjetovana tadašnjim političkim procesima, odnosno promoviranom ideologijom "bratstva i jedinstva" među različitim narodima unutar socijalističke Jugoslavije. U takvom kontekstu od osobitog je značaja bila potraga za zajedničkim slavenskim korijenima. Usp. Novaković, "Archaeology in the New Countries", osobito str. 397.

³¹⁶ Grafenauer, "O arheologiji", str. 168.

³¹⁷ Isto, str. 168-169. Grafenauer sam stavlja izraz "starohrvatska" pod navodnike. Slično mišljenje o odnosu arheoloških kultura i etničkih skupina iznosi u istovremeno objavljenoj kritici sinteze Garašanina i Kovačevića i Josip Korošec, "Milutin Garašanin – Jovan Kovačević, Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku. Muzejski priručnik 3-5, Beograd 1950, 241 strani in 51 risb v tekstu", *ZČ*, V/1-4, 1951., str. 346. Korošec je jednako kritičan kao i Grafenauer prema ovoj sintezi u cjelini.

³¹⁸ Josip Korošec, "Delitev slovanskih kultur zgodnjega srednjega veka v Jugoslaviji", *Arheološki vestnik*, II/2, 1951., str. 134-155. Autor istu kulturnu skupinu navodi kao "dalmatinsku" (str. 135), "dalmatinsko hrvatsku" (str. 146) i "dalmatinskohrvatsku" (str. 151).

³¹⁹ Isto, str. 151-154.

bjelobrdske kulture te da se na temelju njih ne može prosuđivati o zasebnim slavenskim plemenima.³²⁰

Zanimljivo je primijetiti kako je početkom 1950ih godina postojala vrlo živa diskusija među autorima, često upravo sa "starohrvatskom kulturom" u glavnom fokusu. Tako je među hrvatskim medievistima prvi o zasebnoj arheološkoj kulturi na području ranosrednjovjekovne Hrvatske raspravljao Lj. Karaman i to u kritičkom osvrtu na navedenu sintezu J. Korošeca. Navodeći "dalmatinsko-hrvatsku kulturnu grupu", Karaman ističe kako se ponajviše radi o nalazima nakita te odmah uočava neprikladnost toga izraza i sužava ga samo na tu vrstu nalaza:

"Prema terminologiji uobičajenoj u prethistorijskoj nauci govori se o dalmatinsko-hrvatskoj kulturi ili kulturnoj grupi. Mislim, da prethistorijske kulture označuju skup pojava iz čitavog područja materijalnog i duhovnog života određenog prostora i vremena, pa je možda zgodnije govoriti samo o dalmatinsko-hrvatskoj nakitnoj grupi."³²¹

Za taj nakit smatra da se nadovezuje na antičke oblike i bizantske, koji su pak nasljednici ovih prvih, te da također ima sličnosti s nakitom drugih slavenskih područja. Ipak, kako se radi o prilično malom broju tipova među brojnim antičkim i bizantskim uzorima, koji su i specifični u odnosu na ostale slavenske, drži da je opravdano izdvojiti ga u zasebnu "dalmatinsko-hrvatsku grupu". To bi bile naušnice s jednom, dvije, tri ili četiri jagode.³²² U nekoliko godina kasnijem radu Karaman razmatra pitanje početka bjelobrdske kulture i tada ipak više ne govori o nakitnoj grupi, nego o "dalmatinsko-hrvatskoj kulturnoj grupi" ili "kulturi". Također navodi i njezino trajanje, s početkom oko 800. godine pa do "preko god. 1000."³²³

Zanimljivo je da Karaman ne govori o "starohrvatskoj kulturi", nego o "dalmatinsko-hrvatskoj", dok istovremeno za različite nalaze toga vremena i dalje koristi izraz "starohrvatski" (grobovi, naušnice, mačevi, crkve, itd.). Odabrani izraz, "dalmatinsko-hrvatska kultura", također nije sasvim jasan. Naime, ime bi moglo biti regionalnog postanka, odnoseći se na arheološku kulturu koja se rasprostire i na području ranosrednjovjekovne Hrvatske i na području bizantske Dalmacije, budući da je dio nalaza srodan u oba područja.

³²⁰ Josip Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*, Ljubljana, 1952., str. 48. Ovdje autor navodi isključivo "dalmatinsku kulturnu skupinu".

³²¹ Karaman, "Glose nekojim pitanjima", str. 55, bilj. 1. U ovom je mišljenju Karaman prilično blizak Grafenaueru, koji je kritičan prema izravnom prenošenju prapovijesne arheološke metode na ranosrednjovjekovno razdoblje u nimalo izmijenjenom obliku. Usp. Grafenauer, "O arheologiji", str. 167-168.

³²² Karaman, "Glose nekojim pitanjima", str. 55-56 i bilj. 2a.

³²³ Isti, "Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije", *SHP*, s. III, 5, 1956., str. 133.

Na taj bi način svi nalazi bili objedinjeni kompromisnim imenom kulture. Ipak, s obzirom na Karamanovo pisanje u cjelini, vjerojatnijim se čini da je u nazivu istaknuta povezanost te kulture s "Dalmatinskom Hrvatskom", dakle ranosrednjovjekovnom Hrvatskom "između Zrmanje i Cetine", a za razliku od "Panonske Hrvatske", na čijem je području tek vrlo periferno prisutna. Dakle, ova kultura (ili kulturna skupina) definirana je sasvim u skladu s tadašnjim kulturno-povijesnim pristupom – obilježena specifičnim arheološkim nalazima koji se dominantno pojavljuju na određenom prostoru te vremenski (ali i prostorno) ograničena prema historiografskim okvirima.

Unatoč činjenici da je upravo u isto vrijeme Karaman pisao kako se "(k)ulturne grupe i skupine srodnih predmeta ne javljaju (...) i ne izživljavaju se u ranom srednjem vijeku uvijek u okviru jednog etničkog elementa (...)" te da "(...) moramo razlikovati nosioce, koji su predmete upotrebljavali, proizvođače, koji su predmete izrađivali, od kulturnog kruga, koji je odredio oblik i stil tih predmeta (...)",³²⁴ većina je autora ipak pristala uz tradicionalni pogled na arheološku kulturu (ili kulturnu skupinu), koju se nekad naziva "dalmatinsko-hrvatskom", nekad pak "starohrvatskom".³²⁵ U ovome radu (odnosno poglavlju) smo se od dva istoznačna izraza odlučili koristiti potonji, budući da je kraći, a i izravno se nastavlja na razvoj pojma "starohrvatski" uopće.

Zašto bi ispravnije bilo govoriti baš o "starohrvatskoj" grupi, pisao je 1963. godine Dušan Jelovina, kako sam kaže, "na osnovu višekratnog izlaganja dr Gunjače":

"No istraživač dr Gunjača konstatira da je taj naziv (dalmatinsko-hrvatski, *op. G.B.*) pogrešan, jer se nijedna naušnica nije pronašla na historijskom tlu Dalmacije, nego je skoro sve pronađeno na historijskom tlu Hrvatske, pa on smatra da sve dok se ne pokaže brojna zastupljenost analognog nalaza izvan tih granica, dotle pristaje naziv historijskog etnosa na ovom području koji najbolje odgovara izrazu "starohrvatski".

³²⁴ Karaman, "Glose nekojim pitanjima", str. 69.

³²⁵ U radu Karla Gusar – Dario Vujević, "Duševića glavica", u: Brunislav Marijanović (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, Zadar, 2012., str. 102-135, autori istovremeno koriste oba izraza. Na str. 117 govori se o "pripadnicima starohrvatske kulture", a na str. 120 o grobovima koji pripadaju "poganskom horizontu dalmatinsko-hrvatske materijalne kulture." Tonči Burić, "Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje u predjelu Rudine u Kaštel Novom", *SHP*, s. III, 42, 2015., str. 196, jasno ističe kako se radi o sinonimima, dok sam u svojim radovima preferira pojam "starohrvatski". Neki autori također koriste izraz "ranohrvatski" kao sinonim "starohrvatskome". Tako primjerice Radimir Jurić, "Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije", *Izdanja HAD-a*, 11/2, 1986., str. 245-289, govori o ranohrvatskom nakitu i grobljima (str. 260, 278), ali i o "dalmatinsko-hrvatskoj kulturnoj skupini" (str. 267). U radu Nikola Jakšić, "Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola", *Diadora*, 11, 1989., str. 407-433., spominju se "ranohrvatski horizont" (str. 410), "dalmatinsko-hrvatska kultura" i "starohrvatska kultura" (str. 411). Milošević, "O ostavštini", str. 295, govori o ranohrvatskim nalazima u srednjoj Dalmaciji.

To tim više što je on konstatirao postojanje jedne radionice nakita negdje u okolici Knina, pa se ove terminologije pridržavam ovdje."³²⁶

Ovaj navod vrlo jasno i nedvosmisleno pokazuje uopćeni tradicionalni stav o povezanosti određene arheološke kulture s točno određenom etničkom skupinom. Takvo se polazište očituje u brojnim radovima iz područja ranosrednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj do danas, bilo eksplicitno, bilo implicitno.³²⁷ Time je svakako naglašena uloga "starih Hrvata" u kreiranju materijalne kulture toga vremena, no nipošto se ne zanemaruje niti ranije, "autohtono", stanovništvo. O njima, odnosno o njihovoj kulturi, uglavnom se govori u smislu utjecaja na kulturu dominantnog stanovništva, hrvatskog. S druge strane, pojedini autori naglašavaju brojnost i kulturnu snagu upravo "autohtonog" stanovništva, no metodološki se radi o istome principu, budući da se pomoću pojedinačnih ili malobrojnih predmeta (najčešće grobnih nalaza) koji pokazuju starije tradicije nastoji dokazati "autohtona" etnička pripadnost njihovih nositelja.³²⁸ Jednako poimanje odnosa materijalne kulture i etniciteta primjetno je i u radovima posvećenim drugim ranosrednjovjekovnim arheološkim kulturama koje se pojavljuju na području današnje Hrvatske, kao što su bjelobrdiska i ketlaška.³²⁹ Tek se u posljednje vrijeme, premda vrlo rijetko, pojavljuje jasno ograđivanje od takvih interpretacija. Tako primjerice Maja Petrinec navodi:

"Osim kao ranosrednjovjekovna ova se groblja (8. – 11. stoljeća, *op. G.B.*) mogu odrediti i kao *starohrvatska*, jer se, bez obzira na opću srodnost sa suvremenim grobljima u susjedstvu, ali i na širem europskom prostoru, sa svojim specifičnim odlikama pojavljuju isključivo na teritoriju Hrvatske Kneževine/Kraljevine. Uporaba termina *starohrvatska groblja* ne određuje nužno i etničku pripadnost ukopanih."³³⁰

³²⁶ Dušan Jelovina, "Statistički tipološko-topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske", *SHP*, s. III, 8-9, 1963., str. 101. Radionica nakita na kninskom području je pretpostavljena na temelju nalaza ostataka dviju neuspjelo lijevanih našnica zvjezdolikog tipa, koje S. Gunjača u širem smislu povezuje s naušnicama iz Čadavice i datira u 7. stoljeće, dakle zamjetno prije Karamanove datacije početka "dalmatinsko-hrvatske kulture". Usp. Stipe Gunjača, "Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita", *VAHD*, LVI-LIX, 1954.-1957. [1958.], str. 231-237 i T. XXVI.

³²⁷ Primjerice Dušan Jelovina, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split, 1976., str. 147-148. Autor u navedenoj sintezi (str. 151) čak spominje i "starohrvatsku nacionalnu kulturu". Među radovima novijeg datuma, ilustracije radi, možemo izdvojiti već navedeni rad Sekelj Ivančan, "Stanje istraživanja", str. 135-136; također i Gunjača, "Groblje u Dubravicama", str. 167; Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 155-166; Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 7-9, 135-137.

³²⁸ Usp. Milošević, "Komanski elementi", str. 351, 356; Isti, "O kontinuitetu", str. 38; Isti, "Ranosrednjovjekovno groblje kod *Glavinih kuća* u Glavicama kod Sinja", *SHP*, s. III, 24, 1997., str. 120-121.

³²⁹ Primjerice: Tomičić, "Spoznaje o arheološkom naslijeđu", str. 133-134; Šmalcelj, "Kulturni elementi", str. 150-151, 157-160.

³³⁰ Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 4. Kurziv je izvoran. Slično Ista, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 130. Također i Burić, "Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje", str. 196, navodi kako je u raspravi o "starohrvatskoj" ili "dalmatinsko-hrvatskoj" kulturi "(...) naglasak na umjetničko-stilskim i

S druge strane, i sama autorica vrlo često u svojim radovima koristi izraz "starohrvatska kultura" ili pak različite njezine elemente naziva "starohrvatskima".

Iz do sada navedenih primjera, koji ilustriraju općenitu sliku "starohrvatske kulture" u hrvatskoj arheološkoj literaturi,³³¹ vidljivo je da se pod tim pojmom najčešće razmatraju nalazi iz grobova s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske. Kako većinu nalaza s toga područja čine upravo grobovi (i nalazi u njima) te crkvena arhitektura i plastika, takvo stanje ne čudi. Međutim, "starohrvatskima" se označavaju i brojni drugi ranosrednjovjekovni nalazi i spomenici pa je nužno postaviti nekoliko osnovnih pitanja: što uopće doista sačinjava "starohrvatsku kulturu", koje je područje njezinog rasprostiranja i kako se ona točno datira? S time se odmah dolazi i do problema, jer ona zapravo nikada nije precizno definirana i opisana na način kako se definiraju arheološke kulture prapovijesnih razdoblja.³³²

Osim navedene sumarne definicije J. Korošeca u njegovu radu iz 1951. godine, gdje je pod elemente ove kulture nabrojao gotovo sve tipove "starohrvatskih" nalaza, rijedak zaokruženi opis ponudio je Z. Vinski u enciklopedijskom priručniku europske prapovijesti i rane povijesti, gdje je "dalmatinsko-hrvatskoj kulturi" posvećen zasebni unos. Definirao ju je kao slavensku kulturu 9. – 11. stoljeća, odnosno iz vremena samostalnosti "starohrvatske" države. Rasprostire se od današnje hrvatske obale Jadrana u unutrašnjost, uključivši južnu i zapadnu Bosnu i Hercegovinu, preko planina kontinentalne Hrvatske do Posavine, s osnovnom jezgrom između rijeka Zrmanje i Cetine. Elementi koje uključuje jesu arhitektonski spomenici, pleterna skulptura i grobni nalazi. Povezana je s drugim slavenskim područjima istoga vremena, a razlike su nastale zbog posebnih povijesnih datosti povezanih s položajem

kulturološkim, a ne etničkim odlikama te kulture, što – naravno – ne isključuje dominantnu prevagu hrvatskoga etnosa u korištenju tih proizvoda."

³³¹ U ostaloj medievističkoj literaturi "starohrvatska kultura" se rjeđe koristi, što je i očekivano, budući da se radi o specifično arheološkoj temi. Ipak, brojni "starohrvatski" elementi poput naušnica, grobalja, spomenika, graditeljstva i sl. navode se i u historiografskoj, povijesnoumjetničkoj i drugoj literaturi. Primjerice u: Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 186, 203-204, 441; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 107-110, 213; Ivo Petricoli, "Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka", u: Ivan Erceg – Anđela Horvat – Ive Mažuran – Mate Suić (ur.), *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., str. 117; Miljenko Jurković, "Sv. Spas na vreli Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici", *SHP*, s. III, 22, 1995, str. 56. S druge strane, samo iznimno se navedeni termin spominje i u Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 200; Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 314. To je i razumljivo, budući da T. Raukar u svojoj sintezi naglašava kompleksnost i raznorodnost hrvatskog srednjovjekovlja uopće pa tako i kulturnog stvaralaštva, a N. Budak je zasebnim radom o humsko-dukljanskom prostoru u ranom srednjem vijeku ukazao na postojanje jednog zasebnog kulturnog kruga, bez obzira na to što sa susjedim hrvatskim područjem dijeli mnoge sličnosti. Usp. Neven Budak, "Prilog valorizaciji humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.)", *SHP*, s. III, 16, 1986., str. 125-139. Potonja je spoznaja važna, budući da upravo humsko/zahumljansko područje obiluje nalazima "starohrvatske kulture" te je na taj način još jedan pokazatelj problematičnosti toga pojma i koncepta (v. detaljnije na sljedećim stranicama ovdje).

³³² Niz takvih kultura i definicija donosi Težak Gregl, "Neolitik i eneolitik".

Hrvatske na istočnoj obali Jadrana.³³³ Iz drugih je radova očito da se područjem njezina rasprostiranja smatra svakako i Istra, gdje su brojna groblja označena kao "starohrvatska",³³⁴ a nalazi se susreću i u istočnim dijelovima Bosne i Hercegovine pa i dalje.³³⁵ Što se tiče rasprostranjenosti nalaza i njihovog uključivanja u korpus "starohrvatske kulture", problem je upravo u nedostatku njezine jasne definicije poput ove od strane Z. Vinskoga. Ipak, analogno toj definiciji te prema pisanju većine autora u posljednjih šezdesetak godina uopće, poprilično je izvjesno da se u "starohrvatsku kulturu" mogu uvrstiti manje-više svi nalazi koje različiti autori nazivaju "starohrvatskima".

O dataciji, odnosno vremenu trajanja "starohrvatske kulture", osim perioda kojega je naveo Z. Vinski postoje i druga mišljenja, ponekad vrlo različita. Već je spomenuto Karamanovo, slično onome Vinskoga, od oko 800. pa do iza 1000. godine.³³⁶ Nasuprot njima, Stipe Gunjača je pisao kako se "starohrvatski nakit" izrađivao u Biskupiji i okolici Knina još u 7. stoljeću,³³⁷ s čime se slaže i datacija J. Beloševića, koji materijalnu kulturu ranosrednjovjekovnih Hrvata prati od sredine 7. pa do kraja 11. stoljeća.³³⁸ D. Jelovina navodi istovjetnu dataciju, od 7. do 12. stoljeća.³³⁹ Ante Piteša za dataciju "starohrvatske kulturne skupine" navodi 9. – 11. stoljeće, no u istome djelu nešto kasnije "starohrvatsko razdoblje" datira od druge polovine 8. pa do 11. stoljeća.³⁴⁰ Slavenka Ercegović je u radu o groblju u Bošnjacima kod Županje (lokalitet Daraž-ciglana) datirala "starohrvatski kulturni krug" od 9. do 11. stoljeća, no jednako tako "starohrvatskima" označava filigranske trojagodne naušnice s istoga lokaliteta, koje datira u 12. i 13. stoljeće.³⁴¹ Vedrana Delonga pak datira "starohrvatsku

³³³ Zdenko Vinski, "Dalmatinisch-kroatische Kultur", u: Jan Filip (ur.), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Prag, 1966., str. 263-264. Slično ponavlja i dvadesetak godina kasnije, kada dodatno navodi kako je njome obilježen "(a)rheološko-povijesnoumjetnički odraz ranofeudalne hrvatske države (...)". Isti, "Ponovno o karolinškim mačevima u Jugoslaviji", *VAMZ*, 3. s., XVI-XVII, 1983.-1984., str. 184. Usp. također i gore navedeni opis od strane J. Korošeca.

³³⁴ Vinski, "Autochtone Kulturelemente", str. 192-193; Branko Marušić, "Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri", *SHP*, s. III, 14, 1984., str. 61; Isti, "Materijalna kultura Istre od IX. do XII. stoljeća", *Izdanja HAD-a*, 11/2, 1986., str. 107-124.

³³⁵ Nada Miletić, "Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine", *GZM*, n. s., XVIII, 1963., str. 169.

³³⁶ Na drugim mjestima Karaman je najstarije "starohrvatske grobove" datirao u drugu polovinu 8. (Karaman, "Starohrvatsko groblje na 'Majdanu'", str. 77) ili pak samo u 8. stoljeće (Isti, "Iskopine društva 'Bihaća'", str. 25).

³³⁷ Gunjača, "Postojanje jednog centra", str. 237.

³³⁸ Belošević, "Razvoj i osnovne značajke", str. 71 i dalje.

³³⁹ Dušan Jelovina, "Glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na području između rijeka Zrmanje i Cetine", *SHP*, s. III, 16, 1986., str. 25-50.

³⁴⁰ Ante Piteša, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkome muzeju u Splitu / Catalogue of finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period in the Archaeological Museum in Split*, Split, 2009., str. 7, 53.

³⁴¹ Slavenka Ercegović, "Istraživaje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima", *VAMZ*, 3. s., II, 1961., str. 229, 234-235.

materijalnu kulturu" od 9. pa sve do 15. stoljeća,³⁴² a slično i V. Sokol, od samog kraja 8. pa do sredine 15. stoljeća.³⁴³ Ipak, period od 9. do 11. stoljeća, koji se u grubo poklapa s postojanjem "države narodnih vladara", može se nazivati "starohrvatskim" periodom u užem smislu.³⁴⁴ Potonje određenje trajanja "starohrvatskog" perioda, a time i "starohrvatske kulture", u principu se najčešće susreće u literaturi, s eventualnim produženjem do 12. stoljeća, pri čemu se najvjerojatnije misli na sam početak toga stoljeća, otprilike oko 1102. godine. Navodeći dataciju autori nikada ne iznose detaljnije obrazloženje te stoga ovaj zaključak ostavljamo otvorenim, odnosno kao najvjerojatniju mogućnost.

Prema svemu navedenom jasno je vidljivo da postoje brojne nejasnoće i problemi kao odraz nedefiniranosti pojma "starohrvatski" i koncepta "starohrvatske kulture", a koji proizlaze prije svega iz nedostatka teorijske rasprave o njima. Rijetka takva nastojanja bila su Karamanova sredinom 20. stoljeća, no i u njegovom su se radu pokazale brojne kontradiktornosti. Poneki kasniji autori ukazivali su na pojedine "starohrvatske" probleme, najčešće u odnosu toga perioda i predromanike. Tako je primjerice Nikola Jakšić pisao kako se predromanički građevinski stil kod nas pomalo nespretno naziva "starohrvatskim",³⁴⁵ a slično i Miljenko Jurković u radu u kojem raspravlja o ranoromaničkoj arhitekturi i umjetnosti, ističući problematičnost u proizvoljnom izjednačavanju pojmova predromanika i "starohrvatski", čime se zapravo i dio ranoromaničke umjetnosti priključuje predromanici.³⁴⁶ I. Goldstein pak ističe više problematičnih termina koji se često upotrebljavaju u medievističkoj literaturi, a da im nikada nije precizno određeno značenje. Među njima navodi i neriješeno pitanje razlike "predromaničke" i "starohrvatske" umjetnosti. U potpunosti se možemo složiti s autorovom tvrdnjom da "iako se ovi problemi čine prilično banalnim i nevažnim, njihovo rješavanje, odnosno, izdavanje jednog priručnika umnogome bi pomoglo jednoznačnosti znanstvenog izričaja i bitno umanjivalo mogućnost nesporazuma."³⁴⁷ I Željko Rapanić je više puta ukazao na ovakve probleme. Tako u svojim radovima ponekad navodi predznak "tzv." uz izraz

³⁴² Vedrana Delonga, "Rezultati novijih istraživanja srednjovjekovnih arheoloških nalazišta u Dalmaciji", *SHP*, s. III, 21, 1991. [1995. (1996.)], str. 10. U istome radu autorica navodi groblje u Dubravici kao lokalitet "najranijeg starohrvatskog horizonta", datiran od kraja 7. stoljeća, čime se zapravo implicira i raniji početak "starohrvatske kulture".

³⁴³ Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 101-119.

³⁴⁴ Jarak, "Zapažanja o grobljima", str. 248.

³⁴⁵ Nikola Jakšić, "Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji", *SHP*, s. III, 13, 1983., str. 204.

³⁴⁶ Miljenko Jurković, "Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 191-192. Sličan problem Jurković ističe i za druga europska područja s pojmovima karolinške, otonske ili capetijenske umjetnosti.

³⁴⁷ Ivo Goldstein, "Sadašnje stanje i budući zadaci u istraživanju hrvatskog ranosrednjovjekovlja", *VAHD*, 85, 1992., str. 309.

starohrvatski, ili sami termin stavlja pod navodne znakove.³⁴⁸ Izraz "starohrvatska umjetnost" smatra neadekvatnim i nepreciznim, ponajviše upravo stoga što od svojih početaka pa do danas nije definiran njegov sadržaj niti prostor.³⁴⁹ U pogledu "starohrvatskog" i predromaničkog graditeljstva uobičajeni period njegova trajanja od 9. do 11. stoljeća drži nelogičnim, navodeći čak i da ga se može sasvim napustiti.³⁵⁰ Piše i kako ranosrednjovjekovno graditeljstvo i umjetnost nisu obilježeni etničkim predznakom,³⁵¹ naglašavajući važnost davnih Karamanovih konstatacija na tu temu, uz opasku kako mnogi poslije Karamana nisu shvatili smisao tih njegovih riječi.³⁵²

Potonji Rapanićev navod možda ponajbolje oslikava žustra replika D. Jelovine u kritici članka N. Jakšića o lokalitetu Begovača u Biljanima Donjim i drugim "starohrvatskim" grobljima. Naime, Jakšić u svome radu donosi interpretaciju groblja na Begovači koja se značajno razlikovala od tada uobičajenih tumačenja i datiranja "starohrvatskih" groblja, predlažući, između ostaloga, i mogućnost znatno kasnije datacije grobova s priložima keramičkih posuda te onih s karolinškim nalazima. Većinu grobova s ovoga lokaliteta uopće datira tek od kraja 11. stoljeća.³⁵³ Također se osvrće na problematičnost "starohrvatskog" perioda i pripadajućih nalaza. Naglašava i važnost davne Karamanove sistematizacije i datacije "starohrvatskih" nalaza i kulture između 9. i 12. stoljeća te utjecaja takve kronologije i determinacije na kasnije autore. Takvo određenje nalaza nije dopuštalo kasniju dataciju pojedinih oblika nakita, poput luksuznih i bogato ukrašenih trojagodnih naušnica, premda su brojna istraživanja tijekom druge polovine 20. stoljeća definitivno potvrdila njihovu pretežnu zastupljenost u 14. i 15. stoljeću. Stoga Jakšić smatra kako izraz "starohrvatski" u tom pogledu "(...) valja ili napustiti ili mu pak mijenjati semantičko polje u kronološkom ili kulturološkom smislu."³⁵⁴ I dok se s Jakšićevom interpretacijom i datacijom nalaza (osim onih najkasnijega horizonta, po njemu prozvanog gotičkim) teško složiti,³⁵⁵ valja istaknuti kako je u kritici "starohrvatske problematike" uočio i obrazložio neke od glavnih boljki toga koncepta, o kojima se do tada u hrvatskoj medievistici rijetko, ako i uopće, raspravljalo.

³⁴⁸ Rapanić, "Istočna obala Jadrana", str. 14, 23, 29; Isti, "Pedeset godina", str. 11.

³⁴⁹ Isti, *Predromaničko doba*, str. 15.

³⁵⁰ Isti, "'*Ecclesiae destructae...ut restaurentur imploramus*'. (Iz pisma Stjepana VI pape biskupu Teodosiju 887. godine", u: Miljenko Jurković – Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 61.

³⁵¹ Isti, "Istočna obala Jadrana", str. 25.

³⁵² Isti, "Pedeset godina", str. 20-21.

³⁵³ Jakšić, "Crkve na Begovači".

³⁵⁴ Isto, str. 410-415. Citat je preuzet sa str. 414.

³⁵⁵ Usp. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 9.

D. Jelovina je pak u interpretaciji i dataciji grobnih nalaza ostao vrlo odan Karamanovim postavkama te u svojoj kritici Jakšićeva rada ne samo da se ne slaže s njegovom datacijom, nego takvo pisanje smatra čak i temeljitim negiranjem "starohrvatskoga" stvaralaštva. Kako se u jednom dijelu teksta zorno odražava snaga i ukorijenjenost tradicionalnoga koncepta, prenosimo ga ovdje u većem obujmu. Jelovina prigovara Jakšiću da ne uzima u obzir sve relevantne stručne i znanstvene čimbenike pri dataciji, što ujedno rezultira dalekosežnim posljedicama:

"Dovodi u pitanje ne samo vrijeme nastanka starohrvatske materijalne kulture nego i njezin cjelokupni dugogodišnji razvojni put u tehnološkom i u stilskokreativnom smislu. Prihvatanje Jakšićeve znanstvene interpretacije groba 422 s nalazom ugarskog novčića, značilo bi negiranje postojanja svih onih kulturnih, toliko puta nedvojbeno iskazanih i potvrđenih postignuća u stvaranju i kreiranju duhovne i materijalne kulture hrvatskog naroda od 9. do kraja 11. st., koji se najočitije odražavaju mnogobrojnim i raznolikim kovinskim i drugim nalazima, među kojima se naročito ističu primjerci ženskog nakita i ratnička oprema. Negiranje tog osebujnog stvaralačkog kulturnog dometa u vrijeme hrvatske državne samostalnosti, upućivalo bi na pretpostavku da ga u tom vremenu uopće nije ni bilo, ili možda ne u takvu obliku u kakvu nam je danas poznat, a što nas vidno razgraničava od drugih etničkih skupina na ovom dijelu Europe. Prema takvu Jakšićevu rasuđivanju izlazi da je sva ta brojna i bogata arheološka građa, koja se čuva u zbirkama naših muzeja, otkopana u više od pedesetak starohrvatskih grobalja na središnjem prostoru stare hrvatske države, nastala tek početkom 12. stoljeća. To nije samo pogrešna i kriva znanstveno neodrživa argumentacija nego je takva tvrdnja potpuno neodgovorna."³⁵⁶

Jelovina se u navedenom radu ne osvrće na Jakšićevu kritiku "starohrvatskoga", nego prvenstveno na njegovu interpretaciju groblja na Begovači i dataciju grobova te nalaza u njima. Ipak, zabrinutost koju izražava povodom takve interpretacije i njezinih navodno mogućih posljedica mogla bi se ocijeniti pretjeranom. Razvidno je duboko uvjerenje u etničku obilježnost "starohrvatskog stvaralaštva" i njegovu povezanost s periodom vlasti "narodne dinastije", u čemu je uočljiva sličnost s ranije citiranom tvrdnjom M. Šepera o korelaciji ranosrednjovjekovnih Hrvata i "starohrvatskih" arheoloških nalaza. Prema novijim istraživanjima pokazuje se, međutim, kako su brojni oblici nakita (sljepoočničarke s jednom

³⁵⁶ Dušan Jelovina, "Nikola Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola (kratki osvrt)", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 303. Jakšić je grob 422 na temelju novca ugarskog kralja Kolomana datirao na sam kraj 11. ili početak 12. stoljeća.

ili četiri jagode, s jednom okomitom jagodom, s tri glatke neukrašene jagode i sl.), koji su se ranije uglavnom tek okvirno datirali u čitavi period od 9. do kraja 11. stoljeća, korišteni u nešto kraćem razdoblju. Većina toga nakita pojavljuje se tek od sredine ili tijekom druge polovine 9. stoljeća, a najčešće je u upotrebi tijekom 10. stoljeća. Uglavnom nestaje iz upotrebe s prestankom ukopavanja u grobljima na redove s kršćanskim značajkama pokapanja tijekom ranijeg dijela 11. stoljeća, svakako prije kraja "narodne dinastije". Dapače, najvjerojatnije i prije vladavine njezinih ponajjačih predstavnika, kraljeva Krešimira IV. i Zvonimira. S druge strane, određene varijante sporadično se pojavljuju i u 12. stoljeću.³⁵⁷ Dakle, nalazi nakita iz grobova naprosto ne korespondiraju kao zaokružena cjelina sa "starohrvatskim" periodom 9. – 11. stoljeća. Još je manje osnove za uključivanje u tu cjelinu ranijih nalaza, iz horizonta s poganskim značajkama pokapanja, budući da se oni u najvećem dijelu jasno razlikuju od nalaza kasnijega horizonta. S time postaje upitna ranija datacija "starohrvatske kulture", koju pojedini autori, kako je navedeno, protežu sve do 7. stoljeća.

Što se tiče crkvene arhitekture i plastike, valja se složiti s gore navedenim opaskama M. Jurkovića i N. Jakšića o, u najmanju ruku, nespretnosti i problematičnosti izjednačavanja predromanike i "starohrvatske" crkvene arhitekture i skulpture. Jakšić je raspravljajući o odjecima liutprandske renesanse na istočnoj obali Jadrana čak istaknuo i nerijetku ideološku obilježnost rasprava hrvatskih autora o predromanici, koja se odražava u nastojanjima da se što više spomenika uključi u "starohrvatski" korpus.³⁵⁸ I dok su u Karamanovo vrijeme postojale brojne objektivne poteškoće oko njihovog preciznijeg datiranja, nebrojenim studijama kasnijih desetljeća omogućeno je puno jasnije razlučivanje ranih predromaničkih crkava i crkvenog namještaja te njihova sigurnija datacija već od posljednjih desetljeća 8. stoljeća.³⁵⁹ Time i dobar dio predromaničkog stvaralaštva izlazi iz klasičnog "starohrvatskog" perioda (9. – 11. stoljeće) te nipošto nije vezan uz vrijeme vlasti "narodne dinastije", budući da ona tada još nije postojala. Problem oko gornje granice toga perioda, onaj ranoromaničke produkcije u "starohrvatskom" kontekstu, već je istaknut pa se nećemo na njega ponovno osvrnati.

³⁵⁷ Za detaljnu raspravu o kronologiji nakita tzv. horizonta s kršćanskim značajkama pokapanja v. Petinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 199-258. Toga su bili svjesni već i raniji autori. Usp. Zdenko Vinski, "Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu", *SHP*, s. III, 1, 1949., str. 33 s navedenom ranijom literaturom.

³⁵⁸ Nikola Jakšić, "Dalmatinski primjeri reljefa u stilu liutprandske 'renesanse'", u: Predrag Marković – Jasenka Gudelj (ur.), *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova "Dani Cvita Fiskovića" održanih 2003. i 2004. godine*, Zagreb, 2008., str. 402.

³⁵⁹ Za crkvenu arhitekturu i skulpturu toga razdoblja v. Mirja Jarak, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća: uvod u studij predromanike*, Split, 2013., str. 153-221, 231-250.

Sadržaj "starohrvatske" kulture po svemu se sudeći ne pokazuje kao jasno definirana cjelina i time čak teško može biti obuhvaćen pojmom arheološke kulture u klasičnom kulturno-povijesnom smislu. S time u vezi mogu se istaknuti još neke nelogičnosti u pogledu takvog određivanja materijala. Naime, "starohrvatska" je kultura uglavnom izdvajana na temelju određenih nalaza koji se smatraju karakterističnima za područje ranosrednjovjekovne Hrvatske, odnosno onih nalaza koji se javljaju u najvećoj mjeri ili čak isključivo na tome prostoru. Takve su primjerice sljepoočničarke s jednom jagodom, pogotovo one s okomito postavljenom.³⁶⁰ S druge strane, opće je prihvaćeno izvorno kasnoantičko i bizantsko podrijetlo većine oblika "starohrvatskog" nakita, premda se na temelju njegove velike koncentracije upravo na području ranosrednjovjekovne Hrvatske pretpostavlja lokalna proizvodnja. Za pojedine oblike, poput luksuznih filigranskih zvjezdolikih i grozdolikih naušnica često se pretpostavlja i da je riječ o izravnom importu.³⁶¹ Kako, međutim, ostaci radionica za sada nisu pronađeni, nije moguće decidrano tvrditi jesu li se one nalazile na tome teritoriju ili pak unutar obalnih gradova bizantske Dalmacije. Ako bi bila riječ o radionicama u bizantskim gradovima, onda bi se moglo postaviti pitanje opravdanosti nazivanja toga nakita "starohrvatskim" u punom i tradicionalnom smislu riječi, barem u 9. i većem dijelu 10. stoljeća, jednako kao što je Karaman u tom pogledu pristupao predromaničkim crkvama. Također, pojedini oblici naušnica se pojavljuju i u drugim zemljama (najočitiji primjer su nalazi grozdolikih i četvero jagodnih naušnica u Moravskoj)³⁶² pa se ne čini opravdanim inzistirati na manjim razlikama koje među njima doista postoje, ako je općenito riječ o nakitu bizantske provenijencije ili izrađenom po kasnoantičkim i bizantskim uzorima.

³⁶⁰ Usp. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 212, 216. Jednako je tako u pogledu arhitekture I. Petricioli istaknuo kako se crkve s oblim kontraforima mogu opravdano nazivati "starohrvatskom arhitekturom", budući da su prisutne jedino ovdje. Petricioli, "Oko datiranja", str. 117.

³⁶¹ Iz doista brojne literature o pitanju podrijetla ovoga nakita možemo izdvojiti nekoliko radova: Karaman, "Starohrvatsko groblje na 'Majdanu'", str. 81, 89; Vinski, "Starohrvatske naušnice", str. 32-35; Paola Korošec, "Bizantski import v zgodnjih slovansih kulturah Jugoslavije", *Arheološki vestnik*, I/1-2, 1950., str. 123-135; Janko Belošević, "Bizantske naušnice grozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije", *RFfZd*, 23 (10), 1983.-1984., str. 41-60; Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 216, 220; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 123-126, 212, 219, 243, 278. Najnoviju raspravu o pitanju radionica i podrijetla nakita s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske donosi Burić, "Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje", str. 195-198.

³⁶² Usp. Hana Chorvátová, "Horizonty byzantsko-orientálneho šperku na tzv. veľkomoravských pohrebiskách", *Zborník Slovenského národného múzea Archeológia Supplementum*, 2, 2007., str. 83-101. O snažnim utjecajima bizantskog zlatarstva i nakitne produkcije na slavenska područja v. Bartłomiej Szymon Szmoniewski, "Byzantium and the Slavs in the Light of Goldsmiths' Production", u: Chris Entwisle – Noël Adams (ur.), *'Intelligible Beauty': Recent Research on Byzantine Jewellery*, London, 2010., str. 161-172; Jenny Albani, "Elegance Over the Borders: The Evidence of Middle Byzantine Earrings", u: Chris Entwisle – Noël Adams (ur.), *'Intelligible Beauty': Recent Research on Byzantine Jewellery*, London, 2010., str. 193-202 (osobito 197-200).

Nasuprot ovom specifičnom nakitu, rana faza "starohrvatske" kulture obilježena je brojnim nalazima karolinške provenijencije, mahom oružjem i elementima opreme konjanika. U najranijoj ih se literaturi doduše smatralo lokalnim, slavenskim, proizvodima i time "starohrvatskima" u punome smislu riječi.³⁶³ Kasnije su zbog velikog broja i male tipološke raznolikosti karolinških mačeva s hrvatskih i bosansko-hercegovačkih nalazišta pojedini autori navodili mogućnost njihove lokalne proizvodnje, ali od strane franačkih putujućih kovača.³⁶⁴ Za velik dio ostruga je pak predlagana i lokalna proizvodnja prema franačkim uzorima, budući da su na ovom području pronađene u doista velikom broju i, premda nedvojbeno karolinških karakteristika, bez potpunih paralela drugdje u Europi.³⁶⁵ Vjerojatnijim se ipak čini mišljenje o njihovom stranom, franačkom, podrijetlu,³⁶⁶ dok se spomenute specifične ostruge doista prema svojim karakteristikama i rasprostranjenosti mogu navesti kao *karolinške ostruge hrvatskog tipa*.³⁶⁷ Detaljno će se o ovim nalazima raspravljati u sljedećem poglavlju, dok je na ovom mjestu dovoljno zaključiti kako su njuksuzniji i najbogatiji nalazi ranije faze "starohrvatske kulture" zapravo stranoga podrijetla. Kako se isto barem djelomično odnosi i na nakit, možemo se zapitati koliko su "starohrvatski" nalazi zaista "starohrvatski"?

S time dolazimo i do za ovaj rad vjerojatno najvažnije "starohrvatske" problematike, a to je izravno povezivanje takvih nalaza s hrvatskom etničkom skupinom. Ranije je već pokazano da se u principu još od samih početaka korištenja pojma "starohrvatski" pa tako gotovo u pravilu i danas pod time najčešće podrazumijeva etničko određenje arheoloških nalaza, uz tek rijetke iznimke. Ovdje ćemo ukratko pokazati metodološke poteškoće takvih polazišta na primjeru rasprostranjenosti "starohrvatske kulture". Jedan od zornih primjera jesu "starohrvatski" nalazi s područja sjeverozapadne Bosne i Hercegovine i međurječja Drave, Dunava i Save. Oni se, kao i analogno tome pojava bjelobrdskih nalaza u Dalmaciji, nerijetko tumače kao vjerojatno svjedočanstvo postupne integracije južnopanonskoga područja u

³⁶³ Primjerice Radić, "Starohrvatski ratni mač", str. 245.

³⁶⁴ Vinski, "O nalazima karolinških mačeva", str. 37.

³⁶⁵ Zdenko Vinski, "Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji", *VAMZ*, 3. s., X-XI, 1977.-1978., str. 159-162; Dušan Jelovina, *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika / Schwerter und Sporen karolingischer Formgebung in Museum kroatischer archäologischer Denkmäler*, Split, 1986., str. 11-13; Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 107; Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 102.

³⁶⁶ Usp. Ante Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine", *SHP*, s. III, 38, 2011., str. 111-147.

³⁶⁷ Potonji tip je tako određen u Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 120. U stranoj literaturi ovakve se ostruge nazivaju ponekad i *tipom Biskupija – Crkvina*, čime se svakako potvrđuje njihova specifičnost. Usp. Pavel Kouřil, "Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzens und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen", u: Pavel Kouřil (ur.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Brno, 2005., str. 73.

ranosrednjovjekovnu Hrvatsku i širenja njezine sjeverne granice, u kontekstu povijesnih događanja tijekom 10. stoljeća.³⁶⁸ Međutim, ako se ti nalazi uzmu kao pokazatelji širenja sjeverne granice ranosrednjovjekovne Hrvatske, analogno bi iz strogo arheološke perspektive "starohrvatske" nalaze s istoka Bosne i Hercegovine pa i dalje preko Drine trebalo tumačiti kao pokazatelje njezina širenja na istok. Jednako tako bi i nalazi iz Istre mogli biti tumačeni kao širenje vlasti hrvatskih vladara u tome smjeru. Ipak, ove se nalaze redovito tumači kao odraz prvenstveno utjecaja i trgovine,³⁶⁹ u Istri i kao rezultat naseljavanja stanovništva iz Hrvatske.³⁷⁰ Nikada, međutim, kao širenje područja vlasti hrvatskih vladara, odnosno teritorija ranosrednjovjekovne Hrvatske. Zasigurno stoga što za takve procese ne postoje podaci u pisanim izvorima.³⁷¹ Iz ovog primjera slijedi kako je navedeno tumačenje arheoloških nalaza očito uvjetovano historiografskim podacima.

"Starohrvatska" se kultura doista većinom rasprostire upravo na području ranosrednjovjekovne Hrvatske, iako opet ne obuhvaća cijelu njezinu površinu, ni u 9., niti u 10. – 11. stoljeću. Istovremeno, tijekom 10. odnosno 11. stoljeća na njezinu se području javljaju još dvije arheološke kulture – karantansko-ketlaška i bjelobrdska. Prva pretežno u zapadnim dijelovima, a potonja ponajviše u međurječju i sjevernijim dijelovima Bosne, no brojni njezini elementi nerijetko dopiru i do samog središta ranosrednjovjekovne Hrvatske.³⁷² Kada bi se dosljedno primijenio kulturno-povijesni pristup i tumačenje arheoloških kultura, takav slučaj bi trebao svjedočiti o postojanju triju različitih naroda ili etničkih skupina (time vjerojatno i država) na ovome području, za što opet nema potvrde u pisanim izvorima. Već je sama bjelobrdska kultura dovoljan pokazatelj kako su tradicionalno shvaćane arheološke kulture u kontekstu ranoga srednjeg vijeka u raskoraku s tadašnjom realnošću, budući da se prostire od Moravske i istočnih Alpa na zapadu, na istoku seže do područja današnje Ukrajine, a na jugu praktički do jadranske obale. Time je obuhvaćala nekoliko ranosrednjovjekovnih kraljevstava i kneževina te nebrojeno mnoštvo različitih etničkih i drugih skupina. Nedavno je o njoj kritički pisao Krešimir Filipec, koji ju u potpunosti negira

³⁶⁸ Petrinec, "Dva starohrvatska groblja", str. 201-203; Ista, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 211, 220. V. Sokol pak smatra kako su Hrvati još u 9. stoljeću naseljavali i krajeve sjeverno od Drave, sve do Balatona. Sokol, "Panonija i Hrvati", str. 194-195; Isti, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str.109-110. V. također Mirjana Matijević Sokol – Vladimir Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 2. izd., Zagreb, 2005., str. 16-32.

³⁶⁹ Miletić, "Nakit i oružje", str. 169; Korošec, "Delitevi slovenskih kultur", str. 153.

³⁷⁰ Branko Marušić, *Starohrvatska nekropola u Žminju*, Pula, 1987., str. 91-101.

³⁷¹ Za glavne događaje političke povijesti 10. stoljeća u Hrvatskoj v. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 30-36; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 274-309; detaljnije za prostor međurječja Gračanin, *Južna Panonija*, str. 199-208.

³⁷² Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 229-239. Naravno, na tome su području oni, gledajući arheološke nalaze u cjelini, ipak relativno malobrojni.

kao arheološku kulturu i smatra da se jednostavno radi o modi toga vremena te da joj treba naći novo i neutralno ime.³⁷³

Dakle, niti se "starohrvatska kultura" svojim rasprostiranjem poklapa s cijelom ranosrednjovjekovnom Hrvatskom, niti se na području potonje nalazi samo ta jedna arheološka kultura. Vremenski ona ne odgovara periodu vlasti "hrvatske narodne dinastije", javlja se i prije nego što sa sigurnošću znamo za prisutnost Hrvata u Dalmaciji i nestaje prije smjene dinastije na početku 12. stoljeća.³⁷⁴ Sadržaj, arheološki materijal, koji ju obilježava je uvelike stranoga podrijetla ili je nastao prema stranim uzorima te se ne pokazuje kao jasno definirana i zaokružena cjelina. Jednako su velik problem i očite etničke konotacije u njezinom imenu, koje implicira da se radi isključivo o ostavštini ranosrednjovjekovnih Hrvata, a pokazuje se da se takav koncept odražava i na tumačenje arheološkog materijala. Kada bi bilo nužno koristiti se konceptom arheološke kulture u ovome razdoblju, onda bi možda bilo prikladnije nazvati ju "hrvatsko-dalmatinskom", čime bi se proširio njezin raspon i otvorila mogućnost valorizaciji uloge bizantskih gradova u njezinome stvaranju. Ipak, kako suvremena istraživanja (ne samo ranosrednjovjekovnih etničkih identiteta) pokazuju, koncept arheološke kulture u tradicionalnom kulturno-povijesnom obliku neprimjeren je ranosrednjovjekovnom razdoblju. Jasno je takvo mišljenje iskazao još H. M. A. Evans govoreći o neprikladnosti upotrebe koncepta "starohrvatske kulture":

"Međutim, koliko u periodu u kojemu postoje povijesni entiteti ima smisla prihvaćanje kulture koja ne predstavlja jedinicu političkog djelovanja, kao vjerojatno niti jedinicu etničkog sastava?"³⁷⁵

Pojam "starohrvatski" nastao je krajem 19. stoljeća i njegovo su se značenje i sadržaj razvijali u narednim desetljećima, sasvim odgovarajući svojem vremenu.³⁷⁶ "Starohrvatska kultura" je prije svega znanstveni konstrukt razvijen od sredine 20. stoljeća na temeljima dotadašnjih

³⁷³ Krešimir Filipec, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Zagreb – Lohor, 2012., str. 227-232. Slično je i jedan od karakterističnih elemenata ove kulture, S-karičice, Csanád Bálint okarakterizirao kao jednostavni objekt trgovine, element tadašnje mode, a ne etnospecifični proizvod. Bjelobrdsku kulturu autor, doduše, smatra usko povezanom s mađarskom ranosrednjovjekovnom državom, no to je već druga tema. Usp. Csanád Bálint, "Some ethnospecific features in central and eastern European archaeology during the early Middle Ages: the case of Avars and Hungarians", u: Stephen Shennan (ur.), *Archaeological approaches to cultural identity*, London – New York, 1994., str. 188-189.

³⁷⁴ "Starohrvatsko" razdoblje bi se kao isključivo vremenska odrednica moglo s nešto više opravdanja koristiti eventualno za period ranosrednjovjekovne Hrvatske Kneževine/Kraljevine pod vlašću "narodnih vladara", odnosno za 9. – 11. stoljeće, no oko toga bi trebao postojati konsenzus među autorima.

³⁷⁵ Evans, *The Early Mediaeval Archaeology*, str. 9: "Yet, in a period where historical entities exist, how much point is there in adopting a culture which does not represent one unit of political action nor probably one of ethnic composition?"

³⁷⁶ Istovremeno se pojavljuju i koriste u susjednim zemljama pojmovi kao što su "starosrpski" i "starobosanski", kojima se označavaju i određuju (rano)srednjovjekovni nalazi iz tih zemalja. Brojni primjeri su prisutni u prve tri serije beogradskog časopisa *Starinar*, odnosno prvoj seriji *Glasnika zemaljskog muzeja u Sarajevu*.

tumačenja "starohrvatskih" arheoloških nalaza, u okviru prevladavajućeg kulturno-povijesnog pristupa u tadašnjoj arheologiji, i time se ni po čemu ne razlikuje od sličnih koncepata drugdje u Europi. Međutim, treba prihvatiti činjenicu da promjena interpretacija prošlosti ovisi i o promjenama u društvenim i kulturnim kontekstima sadašnjosti. Kada se radi o područjima i konceptima unutar određene znanosti koji se u osnovi jako oslanjaju na istraživanja drugih znanosti i znanstvenih disciplina (poput istraživanja etničkih identiteta na temelju arheoloških nalaza), onda treba promatrati i razvoj u tim područjima te prihvatiti i poticati raspravu. Stoga u narednim poglavljima, u kojima će se analizirati grobni nalazi te crkvena arhitektura i plastika, nećemo koristiti izraz "starohrvatski". Time se nipošto ne negira postojanje specifične produkcije i umjetnosti na području ranosrednjovjekovne Hrvatske i među ranosrednjovjekovnim Hrvatima. Dapače, na taj se način samo afirmira postojanje i drugih skupnih identiteta, znanih i neznanih, koji su postojali na području ranosrednjovjekovne Hrvatske i u njezinom susjedstvu.

4.3. Materijalna kultura i kontekst

Analiza koncepta "starohrvatske" kulture pokazala je mnogostruke probleme, koji su dijelom specifični za njega, no velikim se dijelom tiču i slabosti kulturno-povijesnog pristupa u cjelini. Brojne su kritike iznesene na račun toga pristupa tijekom druge polovine 20. stoljeća pa do danas te je odavno pokazano da se tradicionalno definirane arheološke kulture ne mogu jednostavno povezati s određenim ljudskim zajednicama poput etničkih skupina.³⁷⁷ Takva je situacija sasvim jasna kada se uzmu u obzir suvremena proučavanja etniciteta i etničkih skupina. Kako bi se taj problem izbjegnulo, često se ni ne promatra cjelokupna kultura, nego samo pojedinačni predmeti za koje se smatra da su imali etničko značenje.³⁷⁸ U srednjovjekovnoj se arheologiji tako određeni predmeti pripisuju pojedinim skupinama poznatima iz pisanih izvora te zatim promatraju kao njihovi etnički markeri, konstantni i uglavnom nepromjenjivi kroz vrijeme. Istim se markerima zatim pokušavaju potvrditi

³⁷⁷ V. gore, potpoglavlje 2.3. Usp. također i Lev S. Klejn, *Arheološki viri*, Ljubljana, 1987., str. 78-79; Stephen Shennan, "Introduction: archaeological approaches to cultural identity", u: Stephen Shennan (ur.), *Archaeological approaches to cultural identity*, London – New York, 1994., str. 5-16; Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 71-72; Kulenović, *Materijalna kultura*, str. 84-85.

³⁷⁸ Klejn, *Arheološka tipologija*, str. 231-233.

povijesni izvori i etnički atribuirati nalazišta za koja nema izravnih pisanih podataka.³⁷⁹ Na problem ovakvog cirkularnog argumentiranja upozorava S. Jones i izdvaja tri osnovne pretpostavke na kojima se ono temelji – da su povijesni izvori izravni i vjerodostojni iskazi o prošlim etničkim skupinama, da postoji fiksna veza između određenih stilova materijalne kulture i određenih identiteta te da su etničke skupine homogene.³⁸⁰ U obranu bi se mogla istaknuti činjenica da pojedini ranosrednjovjekovni autori u svojim djelima doista navode određene etničke oznake na temelju kojih razlikuju pojedine skupine. Međutim, činjenica je da se nerijetko radi tek o općim mjestima, prisutnima vrlo često pri opisima različitih skupina, te da je njihov izbor bio subjektivan. Također, one oznake koje mogu postati arheološki nalazi, poput oružja, nakita ili drugih ostataka nošnje, praktički je nemoguće s potpunom sigurnošću identificirati s njihovim spomenom u izvorima.³⁸¹

Razmatrajući pak koncept arheoloških kultura, pojedini autori postavljaju pitanje treba li ga uopće i dalje koristiti ili bi bolje bilo naprosto ih odbaciti. Najčešće se zaključuje kako se treba suzdržati od njihove upotrebe u tradicionalnom smislu, ali i da bi njihovo potpuno odbacivanje bilo predrastično te bi se time izgubio njihov potencijal i korisnost u osnovnoj klasifikaciji i organizaciji arheološkog materijala. Nužno je, međutim, biti svjestan takve njihove ograničenosti i koristiti ih na odgovarajućem stupnju interpretacije. Jednako je tako nužno imati na umu da su arheološke kulture klasifikacijski konstrukt arheologa, proizvod znanosti, a ne odraz nekadašnje realnosti, odnosno da nisu objektivni i stvarni "povijesni akteri".³⁸² Dapače i sami arheološki nalazi, kako skupovi nalaza, tako i pojedinačni artefakti, objektivni su samo u svojoj materijalnoj pojavnosti, kao predmeti koji su nekoć izrađeni te zatim u naše vrijeme pronađeni. Međutim, arheološki nalazi kao ostaci materijalne kulture nisu sami po sebi objektivni, već upravo suprotno, pružaju nam subjektivan pogled u prošlost. Kako je materijalna kultura konstituirana smišljeno i značenjski, subjektivan je kontekst u kojem su takvi predmeti nastali, subjektivni su konteksti u kojima su korišteni, a svakako je subjektivna i naša suvremena interpretacija nalaza, koliko god se temeljila na čvrsto strukturiranom znanstvenom postupku proučavanja.³⁸³

³⁷⁹ Jones, "Historical categories and the praxis of identity", str. 219-220.

³⁸⁰ Isto, str. 220.

³⁸¹ Usp. Pohl, "Telling the difference"; također Geary, "Ethnic identity as a situational construct".

³⁸² Klejn, *Arheološka tipologija*, str. 297, 522-523; Zbigniew Kobylinski, "Editorial", *Archaeologia Polona*, 29, 1991., str. 2; Lech Czerniak, "Archaeological cultures and reality", *Archaeologia Polona*, 34, 1996., str. 83-96; Božena Werbart, "All these fantastic cultures? Concepts of archeological cultures, identity and ethnicity", *Archaeologia Polona*, 34, 1996., str. 97-128; Brather, *Ethnische Interpretationen*, str. 72-75.

³⁸³ Klejn, *Arheološki viri*, str. 98-105, 153; Jones, "Historical categories and the praxis of identity", str. 223; Hodder – Hutson, *Reading the past*, str. 1-19; Ulrich Veit, "Menschen – Objekte – Zeichen: Perspektiven des Studiums materieller Kultur", u: Ulrich Veit – Tobias L. Kienlin – Christoph Kümmel – Sascha Schmidt (ur.),

Imajući na umu navedeno, potrebno je arheološke nalaze analizirati unutar adekvatnog teorijsko-metodološkog okvira, kakvim se pokazuje upravo ranije navedeni kontekstualni pristup,³⁸⁴ prema kojemu se o značenju pojedinog artefakta ne donose generalizirajući zaključci temeljeni prvenstveno na njegovoj formi i shodno tome pretpostavljenoj funkciji. Možemo se složiti s Ulrichom Veitom, koji navodi kako treba krenuti od analize objekta u njegovu nekadašnjem kontekstu i kroz vrijeme, jer se upravo na taj način mogu dobiti polazišne točke za traženje odgovora na pitanja na koji način su određeni objekti, i s instrumentalne i s funkcionalne strane, bili nosioci kolektivnih, kulturno kodiranih informacija.³⁸⁵ U tome smislu Veit citira odgovarajuću definiciju pojma materijalne kulture od strane Julesa Davida Prowna:

"Materijalna je kultura ono što kaže da jest – naime, manifestacije kulture kroz materijalna stvaralaštva. A proučavanje materijalne kulture je proučavanje materijala kako bi se razumjela kultura, otkrila vjerovanja – vrijednosti, ideje, stavovi i pretpostavke – pojedine zajednice ili društva u određenom vremenu. Osnovna je pretpostavka da predmeti koje stvara čovjek svjesno ili nesvjesno, izravno ili neizravno odražavaju vjerovanja pojedinaca koji su ih naručili, izradili, kupili ili koristili te na taj način i vjerovanja većeg društva kojemu su ti pojedinci pripadali. Materijalna kultura je dakle grana kulturne antropologije ili kulturne povijesti temeljena na predmetima."³⁸⁶

Kao što je već rečeno, u počecima kontekstualnog pristupa su etnoarheološka istraživanja I. Hoddera, koja su pokazala kako materijalna kultura nije pasivni odraz društva i društvenih odnosa, već da ima aktivnu ulogu u tome pogledu. Pojedini njezini elementi korišteni su za stvaranje društvenih razlika ili pak za isticanje društvenih granica.³⁸⁷ Materijalna kultura djeluje na društvo koje ju stvara, ali ne sama po sebi, nego unutar okvira značenja (vjerovanja, konceptata, odluka) koji postoje unutar samoga društva, a značenje se pak kontinuirano stvara

Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur, Münster – New York – München – Berlin, 2003., str. 25.

³⁸⁴ V. također gore, potpoglavlje 2.3.

³⁸⁵ Ulrich Veit, "Über die Grenzen archäologischer Erkenntnis und die Lehren der Kulturtheorie für die Archäologie", u: Ulrich Veit – Tobias L. Kienlin – Christoph Kümmel – Sascha Schmidt (ur.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Münster – New York – München – Berlin, 2003., str. 476-477.

³⁸⁶ "Material culture is just what it says it is – namely, the manifestations of culture through material productions. And the study of material culture is the study of material to understand culture, to discover the beliefs – the values, ideas, attitudes, and assumptions – of a particular community or society at a given time. The underlying premise is that human-made objects reflect, consciously or unconsciously, directly or indirectly, the beliefs of the individuals who commissioned, fabricated, purchased, or used them and, by extension, the beliefs of the larger society to which these individuals belonged. Material culture is thus an object-based branch of cultural anthropology or cultural history." Isto, str. 476, bilj. 31.

³⁸⁷ Hodder – Hutson, *Reading the past*, str. 8-9.

kroz djelatne skupove odnosa koje uspostavljaju pripadnici društva. Hodder navodi razliku između individualnih i društvenih značenja, gdje je među potonjima ovdje posebno važno konstitutivno značenje, vrsta značenja koje sačinjava određenu situaciju i ne odnosi se na neki određeni smisao predmeta. Ono stvara zajednički jezik o kojemu ovise individualna značenja i na taj način omogućuje praksu davanja smisla nečemu uopće. Na takvo se značenje odnosi postavka da je (materijalna) kultura značenjski konstituirana.³⁸⁸

Materijalnu kulturu Hodder uspoređuje s pisanim tekstom (metaforički, ne u smislu analogije). Prema njegovu viđenju odnosi pojedinaca, pripadnika društva, doprinose stvaranju i održavanju posebnih oblika kulturnog poretka, gdje se svaki oblik iskazuje kroz specifičnu upotrebu materijalne kulture, koja se stoga može smatrati jednom vrstom "teksta" koji kodira predodžbe posebnog kulturnog univerzuma. Čitaje takvog "teksta" (ili njegovih dijelova), a time i "čitanje prošlosti", moguće je putem kontekstualizacije arheoloških podataka pri čemu se značenje pojedinog simbola može izvesti iz poveznica i razlika njega u odnosu na druge simbole.³⁸⁹ Sami kontekst je pak definiran kao sveukupnost relevantnog okoliša, a relevantnost se odnosi na odnos prema objektu potreban za raspoznavanje njegovog značenja,³⁹⁰ koje ne leži samo u suprotnosti predmeta u odnosu na druge unutar skupa, nego proizlazi i iz poveznica i upotrebe predmeta, koji sam putem poveznica postaje čvor u mreži odnosa i implikacija.³⁹¹ U tome smislu predmeti, artefakti (u konačnici – arheološki nalazi), prenose značenja, odnosno informacije o njima. Velik dio materijalne kulture, naravno, ispunjava primarno praktičnu funkciju, a ne komunikacijsku. Međutim, obje su funkcije usko povezane, a s njima onda i forma samih predmeta. Forma označava funkciju predmeta samo na temelju sustava stečenih očekivanja i navika, odnosno na temelju određenog "kulturnog koda", jer ljudi predmete, pogotovo strane, ne uzimaju u obzir tek tako, neodređeno, već ih obilježavaju određenim "kodom". Na taj način predmeti sudjeluju u komunikaciji i prenošenju značenja.³⁹²

U arheološkom kontekstu predmeti, artefakti, pokazuju različitu prostornu varijaciju, odnosno na različitim se mjestima i prostorima te u različitim vremenima pronalaze različiti oblici i tipovi predmeta. Upravo na temelju toga je izvorno nastao koncept arheoloških kultura. Međutim, posljednjih se nekoliko desetljeća, primarno u anglo-američkoj arheologiji,

³⁸⁸ Isto, str. 158-159.

³⁸⁹ Veit, "Über die Grenzen archäologischer Erkenntnis", str. 478-479; Hodder, "Theoretical archaeology", str. 9-10; Hodder – Hutson, *Reading the past*, str. 167-169.

³⁹⁰ Hodder – Hutson, *Reading the past*, str. 188.

³⁹¹ Hodder, "Theoretical archaeology", str. 9.

³⁹² Usp. Veit, "Menschen – Objekte – Zeichen".

razmatra pitanje stila, odnosno stilističke varijacije među artefaktima za koju se drži da funkcionira kao prenositelj određene vrste poruka i informacija koje olakšavaju društvenu interakciju.³⁹³ Polazeći od takve pretpostavke i na temelju etnoarheoloških istraživanja među različitim populacijama Sana na području Kalaharija, Polly Wiessner je razvila dvije kategorije koncepta aktivne upotrebe stila.

Prvi je amblemski stil (*emblemic style*), formalna varijacija u materijalnoj kulturi koja ima jasnog označitelja i prenosi jasnu poruku određenoj ciljanoj populaciji o svjesnoj pripadnosti ili identitetu. On se odnosi prvenstveno na društvene skupine te prenosi informacije o postojanju skupina i granica, a ne o stupnju interakcije preko ili unutar njih. Budući da nosi jasnu poruku, trebao bi proći jaku selekciju za uniformnost i jasnoću, a kako označava i održava granice, trebao bi biti prepoznatljiv arheološki prema uniformnosti unutar svojeg funkcionalnog opsega. Druga kategorija je izražajni stil (*assertive style*), formalna varijacija u materijalnoj kulturi koja je osobno bazirana i koja nosi informacije koje podržavaju individualni identitet. Nije usmjeren na određenu ciljanu skupinu te može biti izražavan i svjesno i nesvjesno. Kako nema jasnog označitelja, ima potencijal za difuziju akulturacijom te može pružiti informacije o komunikaciji preko granica.³⁹⁴

Wiessner je nešto kasnije ujedinila ove dvije kategorije zajedno s pogledom Jamesa Sacketta, koji je većinu stilističkih varijacija promatrao kao pasivne (*isochrestic variation*), smatrajući da je materijalna kultura nabijena etničkim simbolizmom jer je proizvedena u etnički ograničenim kontekstima. Takav novi okvir utemeljila je na ideji identifikacije usporedbom (*identification by comparison*). Naime, hoće li određeni stil biti amblemski ili izražajan ovisi o kontekstu i uvjetima, odnosno jesu li jasne društvene jedinice prepoznate u društvu, čine li uvjeti poput kompetitivnosti slanje jasne stilističke poruke definiranoj ciljanoj populaciji oportunim ili ne i slično. Pasivna varijacija se pak javlja tamo gdje određeni artefakti ili njihovi aspekti nisu posebno važni pa se odluke kako ih izrađivati i koristiti javljaju uglavnom automatski i podsvjesno. Stvaranje različitih oblika stila uvjetuju konteksti.³⁹⁵

Prema Stephenu Shennanu, upravo se amblemski stil može u određenim kontekstima odnositi na različite razine i oblike identiteta, što pokazuju i Hodderova istraživanja. Stoga je model stila kakvog predlaže P. Wiessner komplementaran s pogledima na etnicitet koji naglašavaju kulturnu prirodu procesa stvaranja etničkih identiteta i temelje se na Bourdieuovu konceptu

³⁹³ Shennan, "Introduction: archaeological approaches to cultural identity", str. 18.

³⁹⁴ Polly Wiessner, "Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points", *American Antiquity*, 48/2, 1983., str. 257-259. Hrvatski nazivi za stilske kategorije su preuzeti prema Kulenović, *Materijalna kultura*, str. 81.

³⁹⁵ Shennan, "Introduction: archaeological approaches to cultural identity", str. 18-19.

habitusa.³⁹⁶ Kada se koristi kao sredstvo u društvenim strategijama, stil pruža potencijal za kontrolu značenja i time za ostvarenje moći, a upravo se amblemski stil pojavljuje u kritičnim trenucima, kada promjenjivi društveni uvjeti nalažu isticanje skupnog identiteta.³⁹⁷

Uz prikazane mogućnosti analize valja istaknuti da i kontekstualni pristup svakako ima svoja ograničenja. Jednim dijelom ona se tiču općih problema vezanih uz postprocesualističke smjerove u arheologiji, jedan od kojih je i navedeni. Među najčešćim kritikama postprocesualizma jest relativiziranje. Primjerice relativiziranje izvora ili teorija koje pojedinim arheolozima ne odgovaraju, kao i stvaranje novih narativa nadopunjavanjem dostupnih arheoloških podataka novima, ponekad i nepostojećima, ili barem nedovoljno provjerenima. Često se arheološki materijal ne koristi za provjeru vlastitih teorija i njihove valjanosti. Također, kako se postprocesualističke teorije nerijetko ne mogu čvrsto dokazati, opravdava se spekulativni pristup (barem donekle) i pristup gdje bi praktički svako mišljenje moglo biti jednakovrijedno. Pretjerani relativizam u konačnici može dovesti do potpunog nihilizma.³⁹⁸ I U. Veit, koji se sam poprilično oslanja na Hodderova istraživanja i pristup ističe nedostatke poput implicitnog izjednačavanja ideologije i kulture ili pak upitnu mogućnost arheologa da čitaju "tekst" materijalne kulture bez poznavanja potrebnog koda.³⁹⁹ Potonji je nedostatak znatno izrazitiji u kontekstu prapovijesti, dok je u srednjovjekovnoj arheologiji (ili historijskoj uopće) ipak umanjen postojanjem pisanih izvora koji mogu potkrijepiti arheološke teorije.⁴⁰⁰ Oni naravno nisu uvijek i svugdje jednako brojni i opširni i toga ograničenja treba biti svjestan. Jednako kao što osnovno ograničenje arheološkim teorijama uvijek mora biti sami materijal, odnosno arheološki nalazi, i to je nužno poštovati.⁴⁰¹ Na taj se način otklanja, ili barem smanjuje, mogućnost plasiranja potencijalno atraktivnih, ali slabo utemeljenih teorija.

Sažimajući zaključno sve izneseno u ovome potpoglavlju, možemo citirati Shennanov navod o zadatku arheologije vezano uz proučavanje prostorne varijacije i stila:

³⁹⁶ Isto, str. 19-20.

³⁹⁷ Curta, *The making of the Slavs*, str. 33-34.

³⁹⁸ Usp. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 470-480; Moreland, *Archaeology, Theory and the Middle Ages*, str. 52-55; Werbart, "All these fantastic cultures?", str. 107.

³⁹⁹ Veit, "Über die Grenzen archäologischer Erkenntnis", str. 480-481.

⁴⁰⁰ Trigger, *A History of Archaeological Thought*, str. 476.

⁴⁰¹ Veit, "Menschen – Objekte – Zeichen", str. 25.

"(...) zadatak arheologije jest prepoznati bilo kakvu amblemsku upotrebu stila u definiranju skupina koja proizlazi iz određenih interesa u određenim društvenim mrežama različitih razmjera."⁴⁰²

Takva se tvrdnja dobro uklapa u općeniti teorijsko-metodološki okvir predstavljen na početku ovoga rada. Imajući na umu vrstu i dostupnost izvora s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske, kako materijalnih, tako i pisanih, čini se da su oni vrlo pogodni za primjenu takvoga okvira. Pod arheološkim nalazima se to prije svega odnosi na grobne nalaze, koji su ujedno i najčešći te najbrojniji. Prema Hodderu, smrt i stavovi prema smrti tvore simboličku arenu velike emotivne snage koja se koristi u životu. Grobni uzorak nije izravan bihevioralni odraz društvenog uzorka, nego je strukturiran kroz simbolički smislene kodove kojima se može manipulirati unutar društvenih strategija⁴⁰³ Kako navodi Michael Parker Pearson, kontekst smrti je kontekst ritualnih radnji i komunikacije, nasuprot svakodnevnoj praktičnoj komunikaciji, a uloge prikazane u posmrtnim ritualima su izrazi statusa koji se odnose na društveni položaj, radije nego li njegov neposredni odraz.⁴⁰⁴ Kao što je ranije istaknuto, u ranome srednjem vijeku isticanje statusa i etnički identiteti često su bili vrlo povezani. U narednom će se poglavlju stoga provesti analiza grobnih nalaza s područja nekadašnje ranosrednjovjekovne Hrvatske Kneževine, kao svojevrsna "studija slučaja" u svjetlu navedenih pristupa.

⁴⁰² "(...) archaeology has the task of recognizing any emblemic uses of style in the definition of groups arising from particular interests in particular social networks of differing scales." Shennan, "Introduction: archaeological approaches to cultural identity", str. 21.

⁴⁰³ Hodder, "Theoretical archaeology", str. 10.

⁴⁰⁴ Michael Parker Pearson, "Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study", u: Ian Hodder (ur.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 1982., str. 100-101. Usp. također Heinrich Härke, "Cemeteries as places of Power", u: Mayke de Jong – Frans Theuws – Carine van Rhijn (ur.), *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, Leiden – Boston – Köln, 2001., str. 9-30.

5. GROBLJA, ORUŽJE I IDENTITET

5.1. Pretkarolinško razdoblje

Život na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije u drugoj polovini 7. i većem dijelu 8. stoljeća uvelike je nepoznanica. Kako u pogledu političke povijesti, koja nam je zbog nedostatka ikakvih konkretnih pisanih izvora u tome razdoblju praktički sasvim u magli, tako i u drugim segmentima, poput ekonomije, organizacije društva, kulture, a pogotovo stvaranja ili postojanja određenih skupnih identiteta. Hrvatska historiografija ponudila je različite odgovore na taj problem. Prema F. Šišiću, primjerice, Hrvati su kao dio velike slavenske mase bratstava i plemena koja je naselila Balkan nastavili živjeti u novoj domovini starim životom po župama i sa županima na čelu te se upravo stoga ne nalaze u izvorima 7. i 8. stoljeća. Dotadašnje stanovništvo bi pak bilo znatnim dijelom istrijebljeno i ograničeno uglavnom na uski istočnojadranski obalni pojas i otoke.⁴⁰⁵ N. Klaić navodi da se Slaveni nisu doselili u čvrsto organiziranim plemenima kako ih je zamišljala ranija historiografija, budući da bi u tom slučaju trebalo očekivati i da se kasnije poznate županije nazivaju prema njima, a ne prema geografskim pojmovima. Glavnu ulogu svakako pridaje Hrvatima, ali ne u smislu socijalnoga dualizma gdje bi oni bili jasno odvojeni kao viši sloj od podloženih im Slavena. Smatra kako su Hrvati već od doseljenja stvorili svoju političku organizaciju, određeni oblik države, u koju je bilo uključeno svo stanovništvo dalmatinskoga zaleđa, a koja će dolaskom Franaka prerasti u kneževinu.⁴⁰⁶ R. Katičić je predložio tezu kako su Hrvati (kao i Srbi) u vrijeme cara Heraklija stupili u federatski odnos s Bizantom, što je omogućilo miran suživot s dalmatinskim obalnim gradovima te upravo zbog toga, budući da su odnosi nastavili biti miroljubivi i uredni, nema vijesti o njima u izvorima 7. i 8. stoljeća.⁴⁰⁷ N. Budak se inicijalno bio priklonio Katičićevu mišljenju, držeći da je moguće kako je doista postojao neki oblik federatskog ugovora te da su međuodnosi Bizanta i dalmatinskoga zaleđa bili miroljubivi.⁴⁰⁸ Prema novijemu autorovu radu, međutim, proizlazi da je takvo mišljenje ipak napustio, budući da uopće ne spominje Hrvate prije njihve pojave u izvorima 9. stoljeća. Što se tiče

⁴⁰⁵ Šišić, *Povijest Hrvata*, str. 264-269.

⁴⁰⁶ Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 143-148.

⁴⁰⁷ Katičić, "Die Anfänge des kroatischen Staates", str. 310-311.

⁴⁰⁸ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 13-14.

političke organizacije, smatra da vjerojatno nisu postojale slavenske političke jedinice veće od osnovnih župa.⁴⁰⁹ I. Goldstein također promatra ove odnose kao uglavnom miroljubive, bez većih sukoba, iako vjerojatno sa stalnim manjim razmiricama. Smatra kako nije postojala razina integracije veća od rodovske i porodične, odnosno od područja koja u kasnijim stoljećima zauzimaju županije, te da je primjerenije u ovome razdoblju govoriti o "hrvatskim društvima", nego li o društvu u jedini. Također drži kako je Bizant, usmjeren prvenstveno na obuzdavanje slavenskih prijetnji na jugoistoku Balkana, ali i na osvajanja na području današnje Bugarske, Makedonije i Grčke, bio nezainteresiran za istočnojadransko zaleđe pa ni stoga nije postojala potreba za čvršćom slavenskom integracijom na tome prostoru. Upravo bi sve te okolnosti rezultirale posvemašnjom šutnjom povijesnih izvora te se stoga hrvatsko ime pojavljuje tek u 9. stoljeću.⁴¹⁰

Zbog rečenog nedostatka podataka iz pisanih izvora nije teško načelno se složiti s navedenim pretpostavkama i zaključcima o ovakvoj, jednostavnijoj i lokalnoj, razini društvene organizacije. Za veći dio promatranog razdoblja niti arheološki nalazi nisu posebno od pomoći, budući da su, kako je obrazloženo u poglavlju 3., oni koji bi se sa sigurnošću mogli datirati između sredine 7. i druge polovine 8. stoljeća također vrlo rijetki. Nalazi pak koji se prema najnovijim analizama i mogu datirati prije sredine 8. stoljeća većinom su vrlo jednostavni, često svakodnevni upotrebnih predmeta poput noževa i češljeva, ili pak jednostavniji oblici nakita (karičice, limeno prstenje). Velik problem za proučavanje onodobnoga društva na temelju arheoloških nalaza predstavlja i činjenica što su sve navedeno grobni nalazi, dok istražena naselja praktički u potpunosti nedostaju.

Zanimljiv je stoga prijedlog tumačenja tadašnjih društvenih promjena i društvene organizacije kojega donosi D. Dzino, oslanjajući se na antropološki koncept vođa kojega je razvio Marshall D. Sahlins na temelju istraživanja u Melaneziji i Polineziji.⁴¹¹ Prema tome konceptu razlikuju se dvije razine vodećih ljudi. Uglednik (*big-man*) je pojedinac koji moć dobiva putem neformalnih osobnih utjecaja i bogatstva. Takvi se vođe javljaju u relativno egalitarnim društvima, bez osobite društvene stratifikacije. Natječu se s drugim pojedincima istoga ili sličnoga položaja i ostvaruju moć bilo na temelju fizičke snage, bilo na temelju snažnog karaktera. Nasuprot njima, moć poglavica (*chiefs*) je ukorijenjena u privilegiranoj, uglavnom nasljednoj i institucionaliziranoj kontroli bogatstva u kontekstu visoko stratificiranog društva,

⁴⁰⁹ Isti, "Identities in Early Medieval Dalmatia".

⁴¹⁰ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 102-10. Slično u tome pogledu, ali detaljnije o bizantskoj politici i odnosima sa zaleđem tijekom 7. i 8. stoljeća u: Isti, *Bizant na Jadranu*, str. 130-149.

⁴¹¹ Marshall D. Sahlins, "Poor Man, Rich Man, Big-Man, Chief: Political Types in Melanesia and Polynesia", *Comparative Studies in Society and History*, 5/3, 1963., str. 288-300.

a koja se može poduprijeti i silom. Kasnije je definirana i svojevrsna međukategorija ratnih vođa (*great-men*), koji su pak samoostvoreni karizmatični pojedinci koji se dokazuju u iznimnim situacijama poput ratnih pohoda, u kojima mogu postići velik ugled unutar zajednice, ali ne i bogatstvo. Taj ugled zadržavaju i u razdobljima mira, kao i stanoviti utjecaj u zajednici, ali nemaju stalni autoritet.⁴¹²

Prema Dzinu, zajednice u postrimskoj Dalmaciji bi se uklapale u koncept uglednika (*big-men*), kao redistributivna rodovska društva, a koja bi tek u kasnom 8. stoljeću zamijenila poglavištva. Početak većih društvenih promjena koje su dovele do takve situacije, kao i njihovo izražavanje, autor vidi već u 6. stoljeću, zajedno s pojavom grobalja na redove. Povezuje ih s pucanjem unutarnjih provincijskih mreža uzrokovanim Justinijanovom rekonkvistom i pretvaranjem sjevernog dijela provincije Dalmacije u pogranično područje nakon gubitka Panonije, a pogotovo nakon njezina zauzimanja od strane Avara 567. godine. To bi dovelo do repozicioniraja postojećih društvenih mreža i naglaska na osobnim postignućima i ulozi vođe zajednice. Nastaje egalitarnije pogranično društvo s nesigurnim hijerarhijama i razlikama u statusu. Promjene također donosi i depopulacija, zbog koje dolazi do veće potražnje za radnom snagom, kao i do redefiniranja odnosa postojećih vlasti i podređenih, odnosno do oslabljenja hijerarhije i veće društvene mobilnosti. Upravo u takvom kontekstu Dzino vidi pojavu uglednika, koji su mogli biti bilo lokalni ljudi ("autohtoni"), bilo doseljenici različitoga podrijetla, a čija pozicija u društvu nije određena rođenjem, nego vlastitim postignućima.⁴¹³ Moguće začetke pojedinih takvih skupina predvođenih uglednicima, koje bi postale dominantne primjerice na području Ravnih kotara tijekom 8. stoljeća Dzino vidi u bizantskim, odnosno istočnorimskim, vojnim posadama u utverdama na strateškim punktovima u tome području,⁴¹⁴ oslanjajući se na prijedloge ranijih autora o postojanju svojevrsnog bizantskog limesa, prvenstveno uz rijeku Cetinu, ali i drugdje.

Naime, takvu tezu iznio je N. Jakšić još 1984. godine u tekstu posvećenom Porfirogenetovoj priči o padu Salone, u kojemu nadopunjuje ranije zaključke Relje Novakovića te iznosi nove podatke, a prema kojima izravno neimenovana granična rijeka iz 29. poglavlja *DAI* ne bi bio Dunav, nego Cetina, koja bi funkcionirala kao granica između "barbarskog" i mediteranskog

⁴¹² Dzino, *Becoming Slav*, str. 152; Isti, "The rise and fall of the Dalmatian 'Big-men'", str. 130-131. V. također i Curta, "Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji", str. 19-20, odakle su preuzeti hrvatski prijevodi pojmova.

⁴¹³ Dzino, "The rise and fall of the Dalmatian 'Big-men'", str. 136-137. Usp. također Alajbeg, "O topografskoj kronologiji", s većim osvrtom na ekonomske značajke u takvome kontekstu.

⁴¹⁴ Dzino, *Becoming Slav*, str. 160.

svijeta kroz nekoliko desetljeća prije pada Salone.⁴¹⁵ Također, analizirajući u kasnijim radovima nekoliko crkava s područja Nina te uz prometni put prema Kninu, koje su nastale u starokršćansko vrijeme (uglavnom u 6. stoljeću), a obnavljaju se u ranijoj predromanici, autor zaključuje kako je na tom području i tijekom 7. i 8. stoljeća postojala značajna kršćanska zajednica, koja se oduprijela avaroslavenskim napadima, dok bi Nin bio obuhvaćen Hrvatskom Kneževinom tek u 9. stoljeću.⁴¹⁶ Štoviše, pretpostavlja kako je navedeni prometni put uspješno držala bizantska vojska te da intenzitet provala "barbara" tijekom 7. stoljeća nije bio osobito postojan.⁴¹⁷ Iz toga bi se moglo zaključiti da se limes nalazio ne samo na Cetini, već na neki način na cijelom potezu do Nina.

Postojanje vojnih posada u kasnoantičkim utvrdama na prostoru između Nina i Knina, odnosno uz komunikacije koje povezuju kninsko područje sa zadarskim, svakako je realno očekivati, kao uostalom i na svim važnim i strateškim punktovima uz komunikacijske pravce (pa tako i na sinjskome području). Međutim, arheološki nalazi koji bi govorili o snazi takvih postrojbi ili o funkcioniranju navedenog područja kao graničnoga, naprosto nedostaju. Također, upravo s toga područja potječu nalazi koji svjedoče o naseljavanju novoga sanovništva (primjerice s lokaliteta Dubravice, Kašić – Maklinovo brdo, Podvršje), bilo to u 7. stoljeću ili nešto kasnije. Što se kontinuiteta crkava tiče, navodi se tek činjenica da su nastale u 6. stoljeću i obnovljene u 9., što nije upitno, no time nije dokazano i njihovo korištenje tijekom 7. i 8. stoljeća.⁴¹⁸ Kritiku osnovnoj Jakšićevoj tezi, o cetinskome limesu, iznio je već I. Goldstein, smatrajući ju neprihvatljivom, budući da bi implicirala da se na području sjeverno od limesa toponimi i ostali nazivi slaveniziraju u vrlo kratkom roku, unutar svega nekoliko desetljeća, a nakon skorog pada granice na području južno od nje ostaju nepromijenjeni.⁴¹⁹

Mišljenje o postojanju limesa na Cetini u potpunosti je prihvatio A. Milošević, koji se višekratno bavio tom problematikom, nastojeći ju dodatno elaborirati arheološkom argumentacijom. U osnovi, na zaustavljanje slavenskog prodiranja na tome prostoru trebao bi ukazivati nedostatak tipičnih slavenskih nalaza između rijeke Cetine i jadranske obale. Dapače, Milošević u novije vrijeme smatra da je navedeni limes trajao znatno duže te da bi

⁴¹⁵ Jakšić, "Vijesti o padu Salone", str. 432-436. Rad je izvorno objavljen 1984. godine, dok je ovdje citirana verzija iz 1991. neznatno dopunjena.

⁴¹⁶ Jakšić, "Preživjele ranokršćanske crkve"; Isti, "Il ruolo delle antiche chiese rurali". O kontinuitetu crkava na tome području v. i Pavuša Vežić, "Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja", u: Miljenko Jurković – Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 87-99.

⁴¹⁷ Jakšić, "Il ruolo delle antiche chiese rurali", str. 106-107.

⁴¹⁸ Bilogrivić, "Čiji kontinuitet?", str. 40-41, 44.

⁴¹⁹ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 127.

nedostatak kasnijih tipičnih nalaza ranokarolinške provenijencije na istome prostoru ukazivao na njegovo uspješno održavanje još i u pretpostavljenom trenutku dolaska Hrvata krajem 8. stoljeća.⁴²⁰ U prilog tezi bi trebale ići i kasnoantičke tradicije i ostavština, navodno na prostoru Sinjskoga polja izraženije nego drugdje, a koje bi odražavale veličinu i značaj tamošnje "autohtone" populacije.⁴²¹

Sinjsko područje arheološki doista pokazuje stanovite posebnosti, no što se teze o cetinskome limesu tiče, uz Goldsteinovu kritiku možemo istaknuti još neke nelogičnosti. Na prvome mjestu, upitna je uopće njegova funkcionalnost u smislu obrane salonitanskoga područja, budući da se do Salone moglo doći na više načina. Kao najočitiiji pravac iz unutrašnjosti nameće se onaj s kninskoga ili burnumskoga područja preko Petrova polja prema Muću i Klisu, odnosno trasom starih rimskih cesti *ad imum montem Ditionum Ulcirum* i *ab Salonis Andetrium*, izgrađenih još u 1. stoljeću.⁴²² Postojao je također i južniji pravac, iz smjera Bribira i Skradina preko Danila, odnosno unutrašnjosti i zaleđa Hilejskog poluotoka prema Trogiru.⁴²³ Prema tome, prelazak Cetine i prolaz kroz Sinjsko polje nipošto nije bio uvjet za dolazak slavenskih ili kojih drugih napadača i doseljenika do Salone.

Osim toga, u posljednje su vrijeme sve prisutnija istraživanja staroslavenske mitološke topografije, odnosno nekadašnjih staroslavenskih kulturnih mjesta u krajoliku, gdje se prvenstveno na temelju toponima i hidronima te njihova rasporeda uočavaju ostaci tadašnje sakralizacije prostora. Potonji se proces tumači kao jedan od ključnih elemenata zaposjedanja novonaseljenog prostora, gdje se smještanjem mita u krajolik ujedno uvodio red i neutralizirala tamo otprije prisutna druga božanstva. Mnogi autori zastupaju tezu kako se strukturalno takvi ostaci očituju kao tzv. sveti trokuti, gdje glavne točke trokuta nose imena

⁴²⁰ Milošević, "Die spätantike territoriale und kulturelle Kontinuität", str. 173-174; Isti, "Ranosrednjovjekovno groblje kod *Gluvinih kuća*", str. 121; Isti, "Gramatika prostora uz rijeku Cetinu", str. 107-111; Isti, *Križevi na obložnicama*, str. 73-74; Isti, "O ostavštini kasnoantičkih starorsjeditelja", str. 284-285, 295. Postojanje kasnoantičkog limesa na Cetini prihvaća i Rapanić, "Od grčkih kolonista do franačkih misionara", str. 52-53; Isti, *Od carske palače*, str. 143-144, 147-148.

⁴²¹ Milošević, *Križevi na obložnicama*; Isti, "O ostavštini kasnoantičkih starorsjeditelja"; Isti, "Ranosrednjovjekovna stela". U navedenim djelima se donosi i sva relevantna starija literatura.

⁴²² Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974., str. 130-132, 203-220. Prema Bojanovskome (str. 218-219), upravo je cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, koja je vodila do Strmice, s nastavkom u unutrašnjost preko Grahova i Drvara do doline rijeke Sane i dalje prema Posavini bila najkraća i najfunkcionalnija veza Salone s Panonijom, a kasnije je kao takva (zajedno sa svojim priključcima) postala i glavna cesta srednjovjekovne Hrvatske.

⁴²³ Željko Miletić, "Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone", *RFfZd*, 32 (19), 1992.-1993., str. 142-150; Isti, "Rimske ceste na Hilejskom poluotoku", u: Jadran Kale – Željko Krnčević (ur.), *Povid*, Primošten – Šibenik, 1997., str. 169-179.

božanstava Peruna, Velesa i Mokoš ili pak reminiscencije na njih.⁴²⁴ Među do sada već brojne svete trokute na području današnje Hrvatske spadaju i oni uočeni i definirani na brdu Perun i širem području Žrnovnice i Podstrane u njegovu podnožju,⁴²⁵ a takvu tezu zadnjih godina snažno zastupa upravo A. Milošević.⁴²⁶ Također, nastavljajući se na ova istraživanja, nedavno je Tonči Burić predložio postojanje staroslavenskog poganskog kulturnog pejzaža i nešto zapadnije, na području sela Ostrog iznad Kaštela, na južnim obroncima Kozjaka.⁴²⁷ Na Burićeva se istraživanja nadovezuju te ih nadopunjuju Vitomir i Juraj Belaj, predlažući moguće postojanje dvaju svetih trokuta na kaštelanskome području, jednoga u smjeru Trogira, a drugoga prema Solinu.⁴²⁸ I premda određivanje slavenskih svetih trokuta u krajoliku nije uvijek potpuno sigurno te i sami autori takvih istraživanja nerijetko ističu zadržske, postojanje nemale količine ostataka starih slavenskih mitoloških elemenata u krajoliku je ipak neosporno.⁴²⁹ Takva tumačenja svakako podrazumijevaju ranu slavensku prisutnost i nešto duži period zadržavanja poganstva, a postojanje tragova staroslavenskog kulturnog krajolika ne samo s desne strane Cetine, nego i u neposrednoj blizini Salone i Splita, svakako je u izravnoj suprotnosti s tezom o uspješnome bizantskom limesu na toj rijeci, pogotovo o njegovu dužem trajanju.

Što se arheoloških nalaza na sinjskome području tiče, kao najindikativniji pokazatelji postojanja cetinskoga limesa ističu se groblja i grobni nalazi, prije svega groblja s Poljakove grede na sjevernom rubu Sinjskoga polja. Istraženo je više lokaliteta sa sveukupno preko osamdeset kosturnih grobova, od kojih je otprilike trećina sadržavala nalaze. Oni su uglavnom relativno skromni, uporabni predmeti i jednostavniji oblici nakita (keramičke posude, noževi, prstenje od raskovanog brončanog ili srebrnog lima s rombičnim ili ovalnim proširenjem

⁴²⁴ Za najnoviji opsežni pregled i uvod o slavenskoj sakralizaciji prostora i svetim trokutima v. Vitomir Belaj – Juraj Belaj, *Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije*, Zagreb, 2014., str. 67-122, gdje se donosi i pregled dosadašnjih istraživanja.

⁴²⁵ Vitomir Belaj, *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*, 2. izd., Zagreb, 2007., str. 441-443; Radoslav Katičić, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše prekršćanske starine*, Zagreb – Mošćenička Draga, 2008., str. 285-299; Belaj – Belaj, *Sveti trokuti*, str. 183-200. U potonjem se djelu (str. 200-215) raspravlja i o postojanju još jednoga toponima Perun na Mosoru, ali na njegovim sjevernim padinama. Ipak, ostaci svetog trokuta tamo nisu uočeni.

⁴²⁶ Ante Milošević, "Slika 'božanskog boja' – likovni i ikonografski pogled na konjanički reljef iz Žrnovnice u Dalmaciji", u: Andrej Pleterski – Tomo Vinšćak (ur.), *Perunovo koplje*, Ljubljana, 2011., str. 44-56; Isti, *Tragovi starih vjerovanja u kršćanstvu ranoga srednjeg vijeka / Traces of Ancient Beliefs in Early Medieval Christianity*, Dubrovnik – Split, 2013., str. 52-69.

⁴²⁷ Tonči Burić, "Perunovo brdo (*monte Borun*) – prilog poznavanju poganske slavenske toponimije u Kaštelima", *SHP*, s. III, 38, 2011., str. 59-82. Burić također smatra kako je slavensko stanovništvo brojčano višestruko nadvladalo te brzo asimiliralo "autohtonu" populaciju na kaštelanskome području, odnosno prostoru nekadašnjeg salonitanskog agera. Isti, "Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje", str. 190-191.

⁴²⁸ Belaj – Belaj, *Sveti trokuti*, str. 339-358. Dapače, autori raspravljaju i o mogućem postojanju veće takve strukture i na splitskom području, između Otoka u Solinu, Poljuda i brda Perun. Isto, str. 309-312.

⁴²⁹ Kritički o ovoj temi piše primjerice Dzino, *Becoming Slav*, str. 165-168.

ukrašenim graviranim motivima, ogrlice od staklenih perli ili srebrnih jagoda, naušnice i karičice i sl.). U pojedinim grobovima pronađeni su i predmeti antičkog i kasnoantičkog podrijetla (brončano rimsko zvonice i fibule, amuleti, pokoji kasnoantički stakleni ili metalni ulomak i slični predmeti korišteni kao privjesci na ogrlicama s perlama).⁴³⁰ Potonji predmeti, naravno, nemaju datacijsku vrijednost budući da se nalaze unutar ranosrednjovjekovnih grobova i to nije sporno. Međutim, u dijelu literature se upravo ti nalazi, kao i činjenica da se za jedan dio gore navedenih ostalih nalaza iz grobova izravni prethodnici i uzori nalaze u kasnoantičkom i ranobizantskom kulturnom krugu, tumače kao jasan pokazatelj naseobinskog, kulturnog, ali i etničkog kontinuiteta "autohtonog" stanovništva na ovome području. U istome se svjetlu tumači i pojava križeva urezanih na obložnim pločama dijela grobova iz sinjske okolice.⁴³¹ Prema ovome viđenju, "autohtono" se stanovništvo dakle "razlikuje nakitnim predmetima, tj. ciljanom ponovnom upotrebom staklenih i brončanih ulomaka antičkoga i kasnoantičkoga porijekla, a po svoj prilici i urezivanjem križeva na obložnicama svojih grobova" od susjednih populacija sjeverno od limesa.⁴³² A. Milošević grobove u kojima se nalaze urezani križevi datira vrlo široko, od druge polovine 8. stoljeća, preko vrhunca upotrebe u 9. pa do postupnog nestanka tijekom 10. stoljeća te smatra kako do intenzivnijih kontakata novodoseljenog i starosjedilačkog stanovništva dolazi tek tijekom 10. i 11. stoljeća.⁴³³

Takvo viđenje implicira popriličnu izoliranost stanovništva toga kraja i to kroz razdoblje od barem četiri stoljeća, što je u najmanju ruku teško za očekivati. S druge strane, citirano razmišljanje o aktivnoj i ciljanoj upotrebi elemenata materijalne kulture u isticanju (skupnog) identiteta je u hrvatskoj medievističkoj arheološkoj literaturi relativno rijetko te je stoga već i samo po sebi zanimljivo. Ipak, u ovom se slučaju može postaviti pitanje koliko je efektivno i efikasno moglo biti korištenje kasnoantičkih staklenih i sličnih ulomaka ako su doista bili korišteni u tome smislu? Navedeni predmeti teško da su mogli biti jasno prepoznatljivi ciljanoj drugoj skupini u kontekstu identitetskog diskursa i razgraničavanja. Rimska fibula je sama po sebi nešto očitiji predmet u tome smislu, no opet je upitno koliko je doista povezanost s nekadašnjim antičkim svijetom ona mogla signalizirati i bi li ciljana publika takvo značenje razumjela. Također, ti bi predmeti onda morali biti lako dostupni skupini koja

⁴³⁰ Usp. Petrincec, "Dosadašnji rezultati"; Milošević, "Ranosrednjovjekovno groblje kod *Gluvinih kuća*"; Isti, *Križevi na obložnicama*, str. 9-51.

⁴³¹ Primjerice Milošević, "O ostavštini kasnoantičkih starosjeditelja", str. 284, 296; Isti, "Ranosrednjovjekovna stela", str. 587-589.

⁴³² Isti, *Križevi na obložnicama*, str. 71.

⁴³³ Isto, str. 72-75. Najmlađe grobove na ovim lokalitetima uopće (Glavice – Gluvine kuće I) datira u 11. stoljeće (Isto, str. 20).

se njima nastoji razlikovati od drugih, da bi ih mogli koristiti kada im zatrebaju. U slučaju fibule iz Glavica – Gluvine kuće I, grob 1, to bi značilo da se čuvala 600 ili više godina. Prikladnijim se stoga čini tumačiti takve predmete kao slučajno pronađene u ranosrednjovjekovnom razdoblju te korištene prije svega kao ukrasne,⁴³⁴ premda su neki od njih svakako mogli imati i određenu praktičnu primjenu ili apotropejsku simboliku. Takvi se slučajevi, uostalom, susreću na brojnim lokalitetima od Vinodola do Hercegovine, ali također i na području Bugarske, Moravske, zapadne Mađarske i drugdje.⁴³⁵

Sveukupno gledajući, ranije navedeni nalazi iz grobova na ovim lokalitetima pripadaju uobičajenim nalazima tzv. horizonta grobova s poganskim značajkama pokapanja i imaju svoje paralele na širem području ranosrednjovjekovne Hrvatske i susjednih slavinja. Valja opet naglasiti da nije sporno da pojedini od tih nalaza doista imaju uzore u kasnoantičkoj produkciji i nastaju na tim tradicijama, međutim nalaze se u sasvim uobičajenom kontekstu ranosrednjovjekovnih grobova i groblja ovoga područja.⁴³⁶ Tako se primjerice ogrlice sastavljene od različitih tipova i oblika perli javljaju i unutar grobova tzv. komanske kulture na području Albanije, ali i u grobovima avaroslavenskog kulturnog kruga Karpatske kotline, istočnoalpskom prostoru i drugdje. Također, općenito se datiraju u širok vremenski period od kasne antike pa kroz sva ranosrednjovjekovna stoljeća te stoga same po sebi nisu datacijski osjetljive već je nužno sagledavanje cjelokupnog konteksta nalaza.⁴³⁷

Križevi na obložnim pločama grobova pak doista jesu posebnost do sada zabilježena samo na sinjskome području, no ponuđeno je i drugačije, uvjerljivije tumačenje te pojave. Naime, u grobljima s Poljakove grede M. Petrinec na temelju stratigrafskih odnosa grobova i analize nalaza u njima luči dva sloja pokapanja, gdje bi stariji pripadao drugoj polovini 8. stoljeća, a mlađi pretežno prvoj polovini 9. stoljeća (najmlađi među potonjim grobovima datiraju se i u drugu polovinu 9., pojedini i do početka 10. stoljeća).⁴³⁸ Obložne ploče s urezanim križevima javljaju se samo u dijelu grobova mlađega sloja. Kako autorica primjećuje, najdosljednije se taj običaj provodio na lokalitetu Glavice – Gluvine kuće II, gdje se križevi nalaze isključivo

⁴³⁴ Naravno, ne može se isključiti ni namjerna potraga za takvim "antikvitetima" primjerice raskopavanjem starih grobova ili unutar nekadašnjih (kasno)antičkih naselja i objekata. Ako tako nešto i jest bio slučaj, opet bi se prije moglo tumačiti upravo u tome smislu, traganjem za atraktivnim starinama, a ne za identitetskim simbolima.

⁴³⁵ V. Petrinec, "Dosadašnji rezultati", str. 219-220.

⁴³⁶ Detaljno o tim nalazima upravo na temelju groblja s područja Poljakove grede na sjeveru Sinjskoga polja piše Petrinec, "Dosadašnji rezultati".

⁴³⁷ Usp. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata*, str. 91; Isti, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 266-268; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 137-141.

⁴³⁸ Petrinec, "Dosadašnji rezultati", str. 215, 223. Ovdje izostavljamo jame s paljevinom, koje prema autorici možda indiciraju postojanje sloja paljevinskih grobova te ih ona datira kao najstarije, u drugu polovinu 7. stoljeća. Isto, str. 206-209, 223.

na donožnici groba i razlikuju se morfološki oni u grobovima odraslih od onih u dječjim grobovima. S druge strane, na lokalitetu Glavice – Gluvine kuće I križevi se nalaze i na donožnicama i na uzglavnicama te nema posebne razlike u njihovim oblicima između grobova odraslih i djece.⁴³⁹ Grobovi na potonjem lokalitetu su ujedno najmlađi među svim glavičkim grobovima. Stoga Petrinec pojavu križeva urezanih na obložnim pločama grobova tumači kao mogući ostatak lokalnog običaja tamošnjeg stanovništva iz vremena pokrštavanja, dakle jednog kraćeg perioda.⁴⁴⁰ Na istome mjestu autorica ističe dataciju ovih grobova u prvu polovinu 9. stoljeća, no neki od njih bi se morali datirati i nešto kasnije, odnosno nakon sredine 9. stoljeća, poput groba 13 s lokaliteta Glavice – Gluvine kuće I, u kojemu je pronađen par neukrašenih brončanih jednojagodnih sljepoočničarki.⁴⁴¹

U svakom slučaju, ovakvo se tumačenje konteksta i običaja urezivanja križeva na obložne ploče grobova čini uvjerljivim, svakako uz naglasak da je doista riječ o specifičnoj pojavi, karakterističnoj za jednu zajednicu na manjem prostoru, odnosno, kako piše A. Milošević, "u skladu s nastojanjima dijela tadašnjih stanovnika širega sinjskoga područja da se u nekom smislu obilježe (a time i razlikuju) od onoga dijela koje kršćanstvo još uvijek nije znatnije prihvatilo."⁴⁴² Ovdje bi, dakle, mogla biti riječ o prilično jasnom namjernom isticanju identiteta jedne manje skupine, no identitet koji se može iščitati jest prvenstveno kršćanski. Za zaključke o etničkome nema dovoljno osnova. Po svemu sudeći, ipak, radi se o jednom kraćem periodu ukopavanja tijekom 9. stoljeća i pretjerano bi bilo uspostavljati izravnu vezu sa stanovništvom toga prostora još od kraja 6. ili ranog 7. stoljeća. Koji je točno bio skupni identitet tih ljudi, odnosno jesu li se oni i imenom razlikovali od svojih susjeda, jesu li (među njima) bili ujedno i Slaveni, ili pak i Hrvati, prema dostupnim arheološkim nalazima nije moguće izričito zaključiti.

Prema svemu navedenome, teško se možemo složiti s tezom o postojanju limesa ili granice na rijeci Cetini i sjevernom dijelu Sinjskoga polja, kako u 7. stoljeću, tako svakako i u kasnijem razdoblju. Još je teže prihvatljiva teza o trajnom kulturnom i etničkom identitetu jedne zajednice na tome području sve od kasnoantičkoga razdoblja pa kroz većinu ranosrednjovjekovnih stoljeća. Kao što je ranije obrazloženo, trenutno stanje istraživanja na području dalmatinskoga zaleđa i dublje unutrašnjosti pokazuje diskontinuitet između

⁴³⁹ Treći lokalitet s nešto većom količinom obložnih ploča s urezanim križevima jest Podgreda, s četiri groba, dok je na ostalim lokalitetima riječ o pojedinačnim nalazima. Usp. Milošević, *Križevi na obložnicama*, str. 9-51.

⁴⁴⁰ Petrinec, "Dosadašnji rezultati", str. 222-223; Ista, *Glavice, Konjsko, Tugare – starohrvatska groblja*, Katalog izložbe, Split – Sinj, 2006., str. 12-14.

⁴⁴¹ Za dataciju ovog tipa nakita usp. Ista, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 208-212.

⁴⁴² Milošević, *Križevi na obložnicama*, str. 41.

kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih grobalja, a time posljedično i vjerojatni diskontinuitet u lokalnome naseljavanju tijekom druge polovine 7. i dijela 8. stoljeća.⁴⁴³ Nema razloga zašto bi onda i naseljavanje slavenskoga (ili nekog drugog) stanovništva na sinjskome području bilo posebno drugačije nego drugdje u dalmatinskome zaleđu. Možemo svakako očekivati da su postojale pojedine skupine, bile one predvođene uglednicima ili ne, koje su zadržale određene kasnoantičke tradicije u većoj mjeri od drugih ili da su se svjesno na njih pozivale. Međutim, nastojati ih identificirati na temelju pojedinačnih nalaza ili upotrebe pojedinog nalaza kasnoantičkog podrijetla je pretjerano simplificiranje.

Iz istih se razloga pokazuje nedovoljno osnovanim i traženje izravnog kontinuiteta dalmatinskih uglednika (*big-men*) u događanjima tijekom druge polovine 6. stoljeća. Tom turbulentnijem periodu, do sredine 7. stoljeća, više bi uostalom odgovarala mogućnost profiliranja ratnih vođa (*great-men*), koji su tada mogli ostvarivati svoj dominantni položaj kroz pljačkaške i ratne pohode. Nasuprot njima, uglednici zbog fragmentiranosti stvarne vlasti često imaju poteškoće s mobilizacijom većih skupina ljudi za ostvarenje određenih ciljeva poput ratovanja pa niti ne ostvaruju svoju moć na taj način.⁴⁴⁴ Izglednijim se stoga čini tražiti zamjetniji razvoj takve organizacije stanovništva u dalmatinskome zaleđu u općim uvjetima i okolnostima nakon sredine 7. stoljeća na ovome području, dok je slabljenje središnje vlasti i fragmentiranje društva u ranijem periodu svakako postavljalo temelje za to. U svakom slučaju, navedeni koncept kako ga je predložio D. Dzino dobro se slaže s dosadašnjim historiografskim pogledima na karakter odnosa Bizanta i dalmatinskoga zaleđa tijekom druge polovine 7. i većeg dijela 8. stoljeća. Kod takvog oblika društvene organizacije i tome shodnih mogućih ili očekivanih međudnosa ovih dvaju područja ni izostanak vijesti o sukobima, a posljedično ni izostanak vijesti u pisanim izvorima toga vremena uopće, nije posebno čudan. Također, arheološki nalazi i pokazatelji analizirani ranije, u potpoglavlju 3.2. ovoga rada, idu takvoj tezi u prilog.

Raspravom o problematici kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog limesa na Cetini dotaknuta je i tema "autohtonoga" stanovništva u kulturnom i etničkom smislu. Naime, kako u ovdje citiranim radovima, tako se i inače u velikom dijelu hrvatske medievističke literature "autohtono", "starosjedilačko", "više ili manje romanizirano ilirsko" stanovništvo često

⁴⁴³ V. Gore, potpoglavlje 3.2. Također i Petrinec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 120-125; Bilogrivić, "Čiji kontinuitet?"

⁴⁴⁴ Sahlins, "Poor Man, Rich Man", str. 290. O uglednicima i ratnim vođama na čelu slavenskih skupina usp. Curta, *The making of the Slavs*, str. 325-332; Paul M. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, Ithaca, NY, 2001., str. 125-129.

promatra kao u načelu jedinstvena etnička skupina.⁴⁴⁵ Na taj se način stvara svojevrsna dihotomija između toga stanovništva kao prežitka nekadašnjeg Rimskog Carstva s jedne strane te slavenskih i/ili hrvatskih doseljenika s druge. S obzirom na nedostatak pisanih izvora, "autohtono" stanovništvo se proučava i definira uglavnom iz arheološke perspektive, kroz nalaze koji se nastavljaju na kasnoantičke uzore i tradicije i koji imaju podrijetlo u širem mediteranskom kulturnom krugu. Jedan segment unutar toga kulturnog kruga su i nalazi tzv. komanske kulture, koja je specifična prvenstveno za današnju sjevernu Albaniju, zapadnu Makedoniju i istočnu Crnu Goru, no čiji se pojedini elementi nalaze i drugdje pa tako i sjevernije na istočnoj obali Jadrana. Njezin se početak obično datira u kasnije 6. stoljeće (u novije vrijeme već i u kasno 5.), vrhunac u 7. i prvu polovinu 8. stoljeća, a traje sve do ranog 9. stoljeća.⁴⁴⁶ U dalmatinske nalaze koji se povezuju s komanskom kulturom ubrajaju se filigranske naušnice, prstenje od raskovanog lima s rombičnim ili ovalnim proširenjem ukrašenim graviranim motivima, ranobizantske fibule, pojasne kopče i jezičci te oružje.⁴⁴⁷ Pored nastojanja identifikacije i određivanja pojedinih ukopa te pokojnika u njima kao "autohtonih", pojedini autori na temelju ovih nalaza smatraju kako je "autohtona" populacija na cijelom području istočnog Jadrana bila brojna i jedinstvena.⁴⁴⁸

Osim apriornog povezivanja nalaza komanske kulture, odnosno nalaza mediteranskog kulturnog kruga uopće, isključivo s "autohtonim" stanovništvom, problem predstavlja i činjenica da dio tih nalaza zapravo i nije toliko brojan kako se ponekad predstavlja, a još više da se često nalaze u kontekstima drugačijima od onih na matičnom području rasprostiranja komanske kulture. Primjerice, bizantske pojasne kopče jesu pronađene u ne toliko malom broju na istočnoj obali Jadrana, velikim dijelom u Saloni, ali i na (utvrđenim) postajama istočnojadranskoga plovnog puta, uglavnom na otocima.⁴⁴⁹ Riječ je, međutim, o tipovima nalaza koji su rasprostrajeni širom velikog dijela Mediterana. Također, u Dalmaciji su to tipovi kopči koje se datiraju primarno u 6., neki i u prvu polovinu 7. stoljeća (tipovi Sucidava,

⁴⁴⁵ Navedeni su samo neki od izraza koji se koriste za označavanje ovoga stanovništva u hrvatskoj medievističkoj literaturi, no radi se o sinonimima kojima se označava ista kategorija.

⁴⁴⁶ Vinski, "Autochtone Kulturelemente", str. 189; Milošević, "Komanski elementi", str. 347-350; Dzino, *Becoming Slav*, str. 84-86; Petrinc, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 115-120.

⁴⁴⁷ Ante Milošević, "Ponovo o nalazima 'komanskog' obilježja u Dalmaciji", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XXXVIII (36), 2009., str. 98-99.

⁴⁴⁸ Isti, "Komanski elementi", str. 351; Isti, "O kontinuitetu", str. 38; Isti, "Ponovo o nalazima 'komanskog' obilježja", str. 98-99. U nalazima komanske kulture brojno "autohtono" stanovništvo u Dalmaciji, premda s određenom zadržkom, vidi i Rapanić, "Od grčkih kolonista", str. 57.

⁴⁴⁹ Nalaze iz Istre ovdje ćemo izostaviti zbog njezinog specifičnog položaja i razvoja nešto drugačijeg nego u Dalmaciji.

Siracusa i Bologna/Balgota).⁴⁵⁰ Kopče koje pripadaju sredini i drugoj polovini 7. stoljeća, poput tipa Korint, pronađene su za sada u svega četiri primjerka na dva otočna lokaliteta (Stari Grad na Hvaru i Majsan).⁴⁵¹ Kopče s okovom oblika slova "U", šire datacije unutar 7. stoljeća, potječu samo s područja Salone i Zadra uz jedan primjerak iz groblja Knin – Greblje.⁴⁵² Kopče pak "mediteranskog" tipa, koje se javljaju od sredine 6. pa sve do početka 8. stoljeća, uglavnom su pronađene u kontekstu grobalja ranijeg dijela perioda njihove upotrebe, u najvećem broju na lokalitetu Knin – Greblje.⁴⁵³ Dakle, radi se o nalazima u kasnoantičkim kontekstima, dok unutar ranosrednjovjekovnih grobalja horizonta s poganskim značajkama pokapanja na području ranosrednjovjekovne Hrvatske nije pronađen niti jedan primjerak.⁴⁵⁴

Pod oružjem karakterističnim za komansku kulturu misli se primarno na bojne sjekire. Jedina dva primjerka koji su specifični te bi se mogli izravnije povezati s ovom kulturom jesu dvije sjekire iz okolice Trilja. Jedna je slučajni nalaz iz Vedrina, za koji se tek pretpostavlja da je mogao potjecati iz groba i datirana je u 7. stoljeće.⁴⁵⁵ Druga je pronađena u koritu rijeke Cetine i datirana u prvu polovinu 6. stoljeća.⁴⁵⁶ Svi ostali nalazi sjekira u Dalmaciji su drugačijeg, jednostavnijeg, tipa, gotovo isključivo slučajni ili iz nesigurnog konteksta, a prema njihovu obliku zapravo je teško i sasvim pouzdano utvrditi pripadaju li uopće ranom srednjem vijeku ili nekom drugom razdoblju.⁴⁵⁷ Jedina ranosrednjovjekovna sjekira iz Dalmacije pronađena u arheološki istraženom kontekstu jest ona iz groba 20 na lokalitetu Kašić – Maklinovo brdo. Ovu se sjekiru atribuirao kao oruđe, a kontekst je tipičan za tzv. horizont s poganskim značajkama pokapanja.⁴⁵⁸

Na nakit smo se djelomično osvrnuli prilikom razmatranja grobalja iz sinjske okolice, gdje je pokazano kako se radi o nalazima koji nastaju prema kasnoantičkim uzorima, ali široko rasprostranjenima i u Dalmaciji uobičajenima unutar ranosrednjovjekovnih grobalja horizonta

⁴⁵⁰ Tomislav Fabijanić, *Pojasne kopče i predice druge polovice 5. do 7. st. na području rimske provincije Dalmacije*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb, 2004., str. 77-85.

⁴⁵¹ Isto, str. 85-87.

⁴⁵² Isto, str. 87-89.

⁴⁵³ Isto, str. 92-96.

⁴⁵⁴ Usp. Petrinec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 120-121. Isti je zaključak primjenjiv i na fibule.

⁴⁵⁵ Ante Milošević, "Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Vedrina kod Trilja i drugi nalazi sjekira tog vremena na području Hrvatske", *VAMZ*, 3. s., XX, 1987., str. 107, 116-118.

⁴⁵⁶ Isti, "Još jedan tip kasnoantičke bojne sjekire u Dalmaciji", *SHP*, s. III, 18, 1988., str. 200. U nešto kasnijim radovima A. Milošević obje ove sjekire datira u prvu polovinu 7. stoljeća (Isti, "O kontinuitetu kasnoantičkih proizvoda", str. 38), a zatim i oko sredine 7. stoljeća (Isti, "Karolinški utjecaji", str. 106). Razlog ovakvih različitih datacija nigdje nije naveden.

⁴⁵⁷ Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 180-181.

⁴⁵⁸ Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 39, 109; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 180. Milošević, "Ranosrednjovjekovna bojna sjekira", str. 114, također ne sumnja u slavensku atribuciju ove sjekire.

s poganskim značajkama pokapanja. Ovdje ćemo se stoga posvetiti samo jednom tipu, koji je doista specifičan za komansku kulturu, a to su lijevani brončani polumjesečasti privjesci s alkom u gornjem i trima obručima u donjem dijelu, u literaturi znani i kao "komanski privjesci".⁴⁵⁹ Što se funkcije ovih predmeta tiče, ne postoji konsenzus jesu li bili samo dekorativni privjesci koji su visjeli o pojasu ili su kroz njihove obruče bili provješeni neki dodatni predmeti te su možda korišteni na drugi način.⁴⁶⁰ Nalazi iz zatvorenih grobnih cjelina s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske također omogućuju različite zaključke. Naime, privjesak iz Kašića – Maklinovo brdo, grob 54, pronađen je na mjestu nesačuvane lijeve nadlaktice kostura djeteta.⁴⁶¹ Onaj iz Velima još uvijek nije cjelovito objavljen, no u izvještaju je donesena fotografija groba u kojemu se privjesak nalazi između nogu kostura, neposredno ispod zdjelice.⁴⁶² Najnoviji nalaz potječe iz groba 6 ukopanog u humak Duševića glavica u Krnezi (T. I/1). Kostu u ovome grobu nisu sačuvane, no privjesak je pronađen otprilike po sredini groba uz željezni nož i sa željeznom alkom kvadratičnog oblika sa zaobljenim rubovima te brončanim privjeskom kružnog donjeg dijela i gornjeg dijela u obliku slova T s krajevima izvijenima prema van te zoomorfno stiliziranima. Prema tome se može zaključiti da su navedena dva privjeska i alka zajedno činili pojasnu garnituru.⁴⁶³

Veći problem od funkcije ovih predmeta predstavlja njihova datacija, koja je i ključan element u različitom tumačenju kulturne, a često, kako je rečeno, i etničke pripadnosti. Kao osnova za preciznije datiranje polumjesečastih privjesaka A. Miloševiću je poslužio nalaz iz Stona, gdje je u grobu uz privjesak pronađena i pojasna kopča tipa Balgota,⁴⁶⁴ prema kojoj je grob prvotno datirao u drugu četvrtinu 7. stoljeća, dok ostale nalaze polumjesečastih

⁴⁵⁹ Za širi pregled problematike ovih nalaza u Dalmaciji v. Milošević, "Komanski elementi"; Isti, "Ponovo o nalazima 'komanskog' obilježja"; Maja Petrincec, "'Komanski privjesci' i pojasni jezičac s Bribirske glavice", *SHP*, s. III, 34, 2007., str. 79-82; Ista, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlić", str. 109-120; Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 86-91; Gusar – Vujević, "Duševića glavica", str. 114-117.

⁴⁶⁰ Petrincec, "'Komanski privjesci'", str. 80, je na temelju usporedbe s prikazom na freski iz sredine 8. stoljeća iz crkve Santa Maria Antiqua u Rimu pretpostavila da se radi o privjescima koji su bili obješeni o pojasu. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 88, pak smatra da su pojedini primjerci mogli biti nošeni kao privjesci, a drugi kao aplikacije pričvršćene za pojas ili odjeću. Florin Curta, "The Beginning of the Middle Ages in the Balkans", *Millenium*, 10, 2013., str. 169, navodi da su takvi predmeti mogli biti i dijelovi naušnica, a na njih okačeni i dodatni lančići. Elica Maneva, *Srednovjekoven nakit od Makedonija*, Skopje, 1992., str. 31-32, je također istaknula nošenje takvih privjesaka s provješanim lančićima. Također, navodi kako su na takvim lančićima mogli visjeti i dodatni privjesci poput različitih zoomorfni, ključeva i sličnih te bi na taj način služili kao amuleti. U svakom slučaju, budući da se u literaturi ovi predmeti najčešće navode kao privjesci, takav će termin biti korišten i ovdje, čime se ne uvjetuje njihova isključivo takva primjena.

⁴⁶¹ Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 52, 214.

⁴⁶² Jurić, "Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu", str. 228.

⁴⁶³ Gusar – Vujević, "Duševića glavica", str. 112, 127-128.

⁴⁶⁴ Zbog bubrežasto oblikovane predice ova se kopča može smatrati jedinstvenim primjerkom unutar tipa Balgota. Tomislav Fabijanić, "Nova razmatranja o ranobizantskim pojasnim kopčama tipa 'Bologna/Balgota'", *Archaeologia Adriatica*, II, 2008., str. 132, bilj. 27. Florin Curta kopču iz ovoga groba iz nepoznatog razloga naziva tipom Pergamon. Curta, "Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji", str. 30-31; Isti, "The Beginning of the Middle Ages", str. 169.

privjesaka iz Dalmacije smatra nešto starijima, odnosno iz ranijeg 7. stoljeća.⁴⁶⁵ Na temelju stonskoga groba te groba iz Drvenika kod Makarske, u kojemu je uz polumjesečasti privjesak pronađena i keramička posuda s dvjema ručkama, Milošević i grobu 54 iz Kašića – Maklinovo brdo određuje kulturnu i etničku pripadnost "autohtonom" stanovništvu. U nešto kasnijem pak radu kašićki grob postavlja oko sredine 7. stoljeća.⁴⁶⁶ Uskoro opet pomiče dataciju – nalaz iz Stona u sredinu, a grob 54 iz Kašića u drugu polovinu 7. stoljeća.⁴⁶⁷ Na istome mjestu autor navodi i kako je pojasna kopča u grobu iz Stona zapravo u sekundarnoj upotrebi, no time bi ona ujedno izgubila svoju datacijsku vrijednost. Razlog ovako promijenjene datacije i tumačenja nije naveden, kao uostalom ni u posljednjem autorovu osvrtu na tu temu, gdje su grobovi s polumjesečastim privjescima iz Kašića i Velima datirani nešto slobodnije, u 7. stoljeće.⁴⁶⁸ Miloševićevu dataciju stonskoga groba u prvu polovinu 7. stoljeća prihvatio je i Florin Curta, koji jednako datira i grob 54 iz Kašića.⁴⁶⁹ Isti autor također ističe kako je upravo pojasna kopča iz groba u Stonu jedina indikacija za datiranje polumjesečastih privjesaka u 7. stoljeće.⁴⁷⁰ Ako bismo nakon razmatranja ovdje predloženih različitih datacija išli putem potonje tvrdnje, možemo se zapitati ima li onda uopće ikakve osnove za sigurnu dataciju ovih nalaza u 7. stoljeće, s obzirom da se postavlja i sumnja u datacijsku vrijednost pojase kopče tipa Balgota iz groba u Stonu.

Kako se u slučaju Drvenika i Stona radi o uništenim ili neadekvatno istraženim grobovima, dok privjesak koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu potječe s nepoznatog nalazišta negdje u Dalmaciji,⁴⁷¹ valja se okrenuti nalazima iz zatvorenih grobnih cjelina (Kašić – Maklinovo brdo, grob 54 i Duševića glavica, grob 6), a oni pokazuju zamjetno drugačiju sliku.⁴⁷² U grobu s Duševića glavice, vidjeli smo, polumjesečasti privjesak je činio dio netipične pojase garniture, a uz njega su još pronađeni i željezni nož te keramička posuda

⁴⁶⁵ Milošević, "Komanski elementi", str. 353-354.

⁴⁶⁶ Isti, "O kontinuitetu kasnoantičkih proizvoda", str. 39.

⁴⁶⁷ Isti, "Karolinški utjecaji", str. 107.

⁴⁶⁸ Isti, "Ponovo o nalazima 'komanskog' obilježja", str. 116. Na ovakvo autorovo višekratno slobodno mijenjanje datacije već je upozorila Petrinc, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 109-110. Ovdje je dodatno nadopunjen navedeni slijed promjena, čime naprosto ukazujemo na problematičnost datacije pojedinih predmeta, kao što je pokazano i u slučaju sjekira s triljskoga područja. Stoga je potreban još veći oprez prilikom njihova korištenja u etničkim interpretacijama.

⁴⁶⁹ Curta, "Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji", str. 31. Za kritički osvrt na Curtino argumentiranje datacije ovih nalaza v. Petrinc, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 110.

⁴⁷⁰ Curta, "The Beginning of the Middle Ages", str. 169.

⁴⁷¹ Za nalaz iz Splita v. Piteša, *Katalog nalaza*, str. 124. Autor ovaj nalaz datira u drugu polovinu 8. stoljeća, oslanjajući se na noviju interpretaciju M. Petrince.

⁴⁷² Kako groblje u Velimu još nije objavljeno, tamošnji nalaz će za sada morati ostati po strani. Prema dostupnoj fotografiji možemo jedino istaknuti da je u grobu s polumjesečastim privjeskom pronađena i keramička posuda. Usp. Jurić, "Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu", str. 228.

izrađena na sporotirajućem lončarskom kolu i datirana okvirno u 8. stoljeće.⁴⁷³ Slična posuda pronađena je i u grobu 1 na istome lokalitetu, a u obližnjemu grobu 9 nešto jednostavniji oblik posude. Prema ¹⁴C analizi osteološkog materijala iz groba 9 koja je polučila raspon između 640. i 770. godine, autori objave taj grob datiraju u 8. stoljeće, eventualno najranije u kraj 7. stoljeća. Svi ostali grobovi iz ovoga humka, pa tako i grob 6, uklapaju se u uobičajenu sliku horizonta grobalja s poganskim značajkama pokapanja, te u ovom slučaju datiraju u 8. stoljeće.⁴⁷⁴ U kašićkom grobu 54 uz privjesak su pronađeni još i dvije srebrne karičice (naušnice) s ušicom i kukicom na krajevima, ogrlica sastavljena od perli od staklene paste, zasebna olovna perla te manji željezni nož (T. I/2).⁴⁷⁵ Nedaleko od ovoga groba nalaze se i grobovi 51 i 55 s uobičajenim priložima istoga horizonta (keramičke posude, noževi, kresiva, itd.),⁴⁷⁶ a u grobu 55 pronađen je i jedan lijevani brončani pojasni jezičac kasnoavarskog razdoblja koji taj grob nesumnjivo smješta u vrijeme kasnijeg 8. ili samog početka 9. stoljeća. Ta datacija ne određuje, naravno, i preciznu dataciju groba 54, ali je izvjesno očekivati relativno blisko vrijeme njegova ukopa.⁴⁷⁷

Zaključno se možemo složiti s onim autorima koji ističu kako ovi privjesci u načelu jesu tipični nalazi komanske kulture, ali da ih je nužno sagledati u kontekstu grobalja i grobova u kojima su pronađeni.⁴⁷⁸ Također, M. Petrincec u nedavnom kritičkom osvrtu na pitanje komanske kulture uopće navodi da se ona mora promatrati kao regionalna pojava, koja je i unutar sebe heterogena, te kako su brojni njezini elementi zapravo predmeti koji pripadaju širem bizantskom kulturnom krugu.⁴⁷⁹ Prema takvom viđenju, polumjesečasti privjesci bili bi jednostavniji proizvodi gradova na istočnoj jadranskoj obali (od Albanije do Dalmacije) prema bizantskim uzorima, vjerojatno iz prve polovine 8. stoljeća.⁴⁸⁰ Privjeske iz triju

⁴⁷³ Gusar – Vujević, "Duševića glavica", str. 117.

⁴⁷⁴ Isto, str. 117-120.

⁴⁷⁵ Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 52, 230.

⁴⁷⁶ Isto, str. 50, 52-53, 228, 231.

⁴⁷⁷ Usp. Petrincec, "Komanski privjesci", str. 82. Protiv datacije groba 54, ali i drugih nalaza polumjesečastih privjesaka u 7. stoljeće piše i Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 109.

⁴⁷⁸ Gusar – Vujević, "Duševića glavica", str. 116-117; Petrincec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 120.

⁴⁷⁹ Slično i u Etleva Nallbani, "Résurgence des traditions de l'Antiquité tardive dans les Balkans occidentaux : Étude de sépultures du nord de l'Albanie", *HAM*, 10, 2004., str. 25-42. U ovome se radu analizira nekoliko najznačajnijih grobalja s područja sjeverne Albanije (matičnog prostora komanske kulture) te se pokazuju razlike među njima u smještaju grobalja u prostoru, orijentaciji i tipovima grobova, grobnim nalazima. Autorica zaključuje kako nalazi pokazuju lokalni karakter, ali i da su kroz cijelo razdoblje od 6. do ranog 9. stoljeća središnji dio Bizantskog Carstva i tamošnja moda bili stalni uzor, kao što je slučaj i na širem mediteranskom prostoru, te da pogrebne prakse otkrivaju društvene transformacije primjetne i u drugim dijelovima Europe toga vremena.

⁴⁸⁰ Petrincec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 120.

grobalja zadarskoga zaleđa autorica stoga smatra proizvodima upravo radionica iz toga grada te prvim izravnim dokazima kontakata stanovništva grada i zaleđa.⁴⁸¹

Budući da dalmatinski primjerci privjesaka i među sobom pokazuju određene sličnosti i razlike, možda nije nužna takva uska lokalizacija radioničkog podrijetla. Strogo morfološki gledano, privjesak s Duševića glavice (T. I/3) najbliži je onome iz Stona (potonji je tek nešto izduženiji). Naime, oba ova primjerka imaju središnji dio podijeljen na pet segmenata trima lukovima,⁴⁸² dok je u slučaju privjesaka iz Kašića (T. I/5), Velima, Drvenika i Arheološkog muzeja u Splitu (T. I/4) podijeljen dvama lukovima na tri segmenta.⁴⁸³ Naravno, ne može se isključiti izrada različitih tipova u istome gradu, no sličnosti ipak ukazuju na veću regionalnu rasprostranjenost, a s time i mogućnost traženja podrijetla privjesaka iz zadarskog zaleđa i u drugim obalnim gradovima, poput Splita ili Trogira.

U svakom slučaju, provedena analiza pojedinih tipova nalaza te njihovog konteksta ni po čemu ne pokazuje rasprostranjenost jedinstvene komanske kulture na prostoru od dalmatinske obale Jadrana pa sve do današnje Albanije. Još manje je pokazatelja jedinstvenosti "autohtonog" stanovništva u dalmatinskome zaleđu. To ne znači da treba u potpunosti isključiti određeni kontinuitet stanovništva, pogotovo na istočnojadranskim otocima, vjerojatno i ponegdje uz obalu.⁴⁸⁴ Preživljavanje i zadržavanje dijela stanovništva u unutrašnjosti je također izgledno,⁴⁸⁵ no po svemu, međutim, ne u toliko velikom broju i kompaktnosti kako se sugerira u dijelu literature.

Postavlja se i pitanje što uopće znači "autohtono" ili "ilioromansko" stanovništvo u kontekstu ranoga srednjeg vijeka i etničkih identiteta.⁴⁸⁶ Takav izraz implicira izravni i neprekinuti kulturni i etnički kontinuitet od vrlo davnih vremena, a koliko je vidljivo u različitim radovima očito se i misli na kontinuitet iz prapovijesti. Isticanjem autohtonosti, ilirske ili

⁴⁸¹ Isto.

⁴⁸² Usp. Gusar – Vujević, "Duševića glavica", str. 132, T. VI/1; Milošević, "Komanski elementi", T. II/13.

⁴⁸³ Usp. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 238, T. XLIII/1; Jurić, "Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu", str. 228; Milošević, "Komanski elementi", T. I/2; Piteša, *Katalog nalaza*, str. 124. Ovakav oblik je generalno brojniji, prevladavajuć i na makedonskim nalazištima: Sv. Erazmo kod Ohrida (Vlado Malenko, "Novi arheološki naodi na lokalitetite 'Kozluk', 'Gabavci' i 'Sv. Erazmo'", *Macedoniae acta archaeologica*, 2, 1976., str. 233; Maneva, *Srednovjekoven nakit*, str. 31-32, T. 4/55/2, 86/2); Radolišta – Ciganski grobišta (Ista, *Srednovjekoven nakit*, str. 31-32, T.5/55/25), kao i na albanskima: Lješ (Frano Prendi, "Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë", *Iliria*, IX-X, 1979.-1980., str. 138, T. XII, XXII/4); Dalmaces (Hëna Spahiu, "Gjetjet e vjetra nga varreza mesjetare e kalasë së Dalmaces", *Iliria*, I, 1971., str. 253, T. VIII/4, 6, 8). S potonjeg lokaliteta potječe i zanimljiv primjerak sličan onima iz Stona i Duševića glavice, samo bogatije ukrašen, s dvostrukim nizom od po pet obruča u donjem dijelu te po tri obruča na svakoj strani glavnog luka (Isto, T, VIII/7). U navedenoj se literaturi svi ovi nalazi datiraju tek u širi period, u 7. – 8. stoljeće.

⁴⁸⁴ Petrincec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic", str. 121.

⁴⁸⁵ Usp. gore, poglavlje 3.

⁴⁸⁶ Kao što je ranije navedeno, u literaturi su prisutni različiti izrazi za označavanje iste populacije te se ovaj komentar odnosi zapravo na sve varijante.

rimske komponente, zanemaruju se mnogi drugi doseljenici (prvenstveno germanski, ali i ostali) koji su prošli područjem rimske provincije Dalmacije kroz duga kasnoantička stoljeća, od kojih su neki na tome prostoru i ostali, a time zasigurno bili ostavili i specifičan trag u svoje vrijeme.⁴⁸⁷ Višeslojnost i fragmentiranost kasnoantičkog društva u Dalmaciji vrlo dobro opisuje jedan navod Đure Baslera, kojeg stoga prenosimo ovdje u cijelosti:

"No, pitanje je i u kolikoj su mjeri skupine pojedinih naroda ostajale u etničkom pogledu 'čiste', nakon što su se kao parni valjak probijale kroz teritorije duge po nekoliko stotina kilometara. Da li je moguće izdvojiti Herule od drugih Germana u okvirima hunske države, da li su striktno odvojeni Gepidi od Gota i Slaveni od Avara? To su samo poznati slučajevi! Umbo i rune iz Breze su germanska kulturna svojina za koju ne možemo (pa i ne smijemo) tvrditi da su istočnogotska. Za vrijeme njihove vladavine ovdje nisu postojali samo oni i Iliri. Teodorih jasno zahtijeva da se u Dalmaciji uzima porez i od onih 'starih barbara koji su oženjeni Rimljankama'. Mogućnost prisustva i drugih ljudi, tako potomaka rimskih građana s heleniziranog Istoka, nećemo ni spominjati. U toj mješavini naroda postojalo je samo jedno vezivo: crkva. Sve druge veze bile su razbijene. Kod rimskih građana, svakako, nije izbljednula svijest o pripadnosti municipijima – sada već više neovisnih o provincijalnim centrima – a kod Istočnih Gota plemenska pripadnost. U takvom društvu, svaki, iole značajni centar, bio je u prilici da radi i gradi sa vlastitim snagama i po vlastitom ukusu."⁴⁸⁸

Valja uzeti u obzir da ni vezivo koje ističe Basler, dakle kršćanstvo i Crkva, nije bilo monolitna pojava, jedinstvena na cijelom području kasnoantičke Dalmacije. Razlike su postojale i među velikim centrima na obali, a pogotovo između obale i unutrašnjosti provincije.⁴⁸⁹ Prema svemu navedenom, "autohtono" stanovništvo se očito sastoji od mnoštva pojedinačnih skupina i to nipošto samo etničkih.⁴⁹⁰ Uočava se na neki način sličan problem kao i s izrazom "starohrvatski", gdje se također upotrebom jednog pojma vrlo širokog obujma značenja zapravo maskira znatno kompleksnija slika, bez obzira podrazumjeva li se pod tim pojmom doista jedna jedinstvena populacija ili ipak nešto heterogenija. Stoga nije na odmet

⁴⁸⁷ Zanimljivu raspravu o različitim identitetima u kasnoantičkoj Dalmaciji donosi Dzino, *Becoming Slav*, str. 66-73.

⁴⁸⁸ Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972., str. 160-161.

⁴⁸⁹ Postepenu kristijanizaciju unutrašnjosti provincije, selektivno prihvaćanje pojedinih elemenata religije u ranoj fazi procesa te specifičnosti u sakralnoj umjetnosti koje iz toga proizlaze opisuje Mirja Jarak, "Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia", u: Marina Šegvić – Ivan Mirnik (ur.), *Illyrica antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 2005., str. 305-314. V. također i Dzino, *Becoming Slav*, str. 69-71.

⁴⁹⁰ O fragmentiranosti i heterogenosti kasnoantičkog stanovništva piše i Dzino, "Novi pristupi", str. 42.

još jednom ponoviti da se u ovome radu izraz "autohtono" stanovništvo (jednako kao i slavensko) koristi kao svojevrsni generički izraz, uobičajen u literaturi, kojim se ne implicira jedinstvena etnička pripadnost.

Na kraju ovoga potpoglavlja može djelovati kako njegov naslov zavarava, budući da je velik dio teksta zapravo posvećen grobljima i nalazima druge polovine 8. i prve polovine 9. stoljeća. Tomu je tako iz dva razloga. Kao prvo, u dijelu literature se brojni ovdje promatrani nalazi datiraju u drugu polovinu 7. ili ranije 8. stoljeće, dakle svakako u pretkarolinško vrijeme, te ih je bilo nužno analizirati u tome svjetlu. Pokazalo se kako takva datacija uglavnom nije održiva te velik dio tih nalaza pripada kasnijem vremenu. Drugi razlog jesu i dalje postojeće poteškoće u sigurnom datiranju nalaza u kasno 7. i prvu polovinu 8. stoljeća uopće. U posljednje se vrijeme dio grobalja i nalaza može s većom sigurnošću opredijeliti u prvu polovinu 8. stoljeća, a zasigurno će ih biti i više kada se u potpunosti objavi i veći broj istraženih grobalja na redove s poganskim značajkama pokapanja. U svakom slučaju, takvi nalazi ne pokazuju posebno isticanje bogatstva i statusa, odnosno zamjetno je pomanjkanje isticanja društvene raslojenosti u grobljima. Takva situacija ide u prilog predloženom modelu organizacije društvenih skupina s uglednicima (*big-men*) na čelu, kao i historiografskim prijedlozima objašnjenja "mračnih stoljeća". Na žalost, dostupnih arheoloških nalaza je još uvijek premalo da bi se moglo konkretno govoriti o kakvim zasebnim identitetskim skupinama u to vrijeme. Pokazano je, doduše, postojanje specifičnog, lokalnog isticanja identiteta jedne manje skupine, premda u kasnijemu razdoblju. Identitet te skupine ostat će ipak nespoznat do kraja, prvenstveno radi izostanka pisanih izvora. S pojavom prvih suvremenih pisanih izvora o Dalmaciji i susjednim regijama na kraju 8. i početkom 9. stoljeća, odnosno s dolaskom Karolinga u ovo područje, takva se situacija mijenja. Tada se javlja i prvi u suvremenim izvorima sigurno poznati skupni identitet u unutrašnjosti ranosrednjovjekovne Dalmacije, onaj Guduščana (*Guduscani*).

5.2. Karolinško razdoblje

Franci u neposredno susjedstvo Dalmacije dolaze u posljednjim desetljećima 8. stoljeća. Po zauzimanju sjeverne Italije i svrgavanju langobardskog kralja Deziderija, Karlo Veliki se proglašava i kraljem Langobarda 774. godine, dvije godine potom svome kraljevstvu pripaja i Furlaniju, a ubrzo na red dolazi i Istra.⁴⁹¹ Premda točna godina franačkog osvajanja Istre nije poznata, u historiografiji se najčešće navodi 788.⁴⁹² Indicije o nešto ranijim franačkim akcijama u tome smjeru pruža pismo pape Hadrijana I. Karlu Velikome, datirano 778. godinom, u kojemu se spominje slučaj istarskoga biskupa Mauricija, kojega je sam Karlo bio poslao u Istru. Detaljne okolnosti Mauricijeva dolaska i djelovanja u Istri na žalost nisu poznate, no naposljetku je od strane "Grka", odnosno bizantskoga stanovništva Istre, kažnjen oslijepljivanjem i protjerivanjem.⁴⁹³ M. Ančić taj čin tumači kao posljedicu straha lokalnog stanovništva od susjednih Franaka, a Mauricija svojevrsnom franačkom prethodnicom, odnosno osobom koja je trebala utrti put franačkom osvajanju Istre.⁴⁹⁴ U svakom slučaju, nedugo potom, 791. godine, uslijedio je prvi franački ratni pohod na Avarski Kaganat, u kojemu sudjeluje i Karlo vjerni istarski *dux*. Avarska moć je slomljena i Kaganat pokoren u sljedećem ratnom pohodu, 796. godine, iako će narednih godina uslijediti višekratne avarske pobune i franačko gušenje istih, sve do početka 9. stoljeća, kada su se 803. godine Avari i panonski Slaveni podvrgnuli carevoj vlasti.⁴⁹⁵

U tom je periodu, 797. godine, italjski kralj, Karlov sin Pipin, poduzeo i jedan pohod na Slavene u kojemu su na njegovoj strani sudjelovali i Bavarci i Langobardi. Premda u izvoru nije točno navedeno gdje su se ti Slaveni nalazili, prema nekim autorima ova bi se vijest mogla odnositi na Hrvate, budući da su upravo oni bili Pipinu i Langobardima najbliži nepokoreni Slaveni.⁴⁹⁶ Ako ne već 797., u izravni su dodir s prostorom buduće Hrvatske Kneževine Franci definitivno došli 799. godine, kada furlanski markgrof Erik pogiba kod Tarsatike, u zasjedi koju su izvršili poblize neimenovani stanovnici toga grada.⁴⁹⁷ Erikov

⁴⁹¹ Neven Budak, *Karlo Veliki: Karolinzi i Hrvati*, Split, 2001., str. 42-46; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 140.

⁴⁹² Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 142. Budak, *Karlo Veliki*, str. 116. Jedino je u Istri, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 15, navedena 778. godina, moguće greškom.

⁴⁹³ Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, 2000., str. 271.

⁴⁹⁴ Isto; Ančić, "U osvit novog doba", str. 71.

⁴⁹⁵ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 142-143; Budak, *Karlo Veliki*, str. 68-72.

⁴⁹⁶ Tako objašnjava Maurizio Levak, *Slaveni vojskovođe Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*, Zagreb, 2007., str. 42. Istoga je mišljenja i Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 143.

⁴⁹⁷ Vijest o Erikovoj pogibiji zabilježena je u nekoliko franačkih anala, Einhardovu životopisu Karla Velikoga, popisu Karlovih djela pjesnika Saksona, kao i u pjesmi akvilejskog patrijarha Paulina posvećenoj upravo

prolazak tim putem, kroz Liburniju, tumači se kao jasan pokazatelj franačkog interesa za širenje dalje na jugoistok ili čak kao otvoreni napad na hrvatsko područje.⁴⁹⁸ Takve su aspiracije ubrzo dovele do otvorenog rata između Franaka i Bizanta na Jadranu, koji će nakon nekoliko sukoba biti okončan 812. godine mirom sklopljenim u Aachenu. Mirovne odredbe su potvrđene 814. i 815. godine, a 817. su dodatno precizno definirane granice između franačkih i bizantskih posjeda u dalmatinskome zaobalju. Na taj su način pod bizantskom vlašću ostali glavni dalmatinski obalni gradovi s neposrednim uskim okolnim teritorijem te pojedini istočnojadranski otoci, dok je ostatak teritorija došao pod franačko vrhovništvo s furlanskim markgrofom na čelu.⁴⁹⁹ Navedene okolnosti omogućile su i odredile i razvoj Hrvatske Kneževine, koja će se, kao uostalom i Hrvati, sredinom 9. stoljeća prvi put pojaviti u pisanim izvorima.

Do tada, odnosno u izvorima koji prenose i opisuju gore navedena događanja iz kasnog 8. i početka 9. stoljeća, spominju se isključivo veće identitetske kategorije – Dalmati(ni), Romani i Slaveni. N. Budak predlaže tri razloga za takvu jednostavnu klasifikaciju. S jedne strane bi bio mali interes karolinških pisaca za pobližu situaciju u Dalmaciji u to vrijeme, sve do ustanka donjopanonskoga kneza Ljudevita. S druge činjenica da su svi karolinški autori bili pod snažnim utjecajem klasičnog učenja i stoga upotrebljavali samo klasična imena, uz Slavene kao jedinu iznimku u ovom slučaju. Na trećem mjestu predlaže mogućnost da dalmatinski Slaveni nisu još bili razvili jasne identitete osim općeg slavenskog jer nisu stvorili političke jedinice veće od osnovnih župa.⁵⁰⁰ Ako se uzme u obzir postojanje određene hijerarhije ranosrednjovjekovnih identiteta ovoga područja u suvremenim pisanim izvorima gdje su na vrhu Dalmacija i Dalmati(ni), ispod njih Romani kao stanovnici bizantske Dalmacije i Slaveni kao stanovnici preostalog područja, na trećem mjestu lokalni urbani

poginulom Eriku. Usp. *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, prir. Franjo Rački, Zagreb, 1877., str. 300-303; *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, prir. Franc Kos, Ljubljana, 1902., str. 358-364. Niti u jednom od izvora nije navedena politička, kao ni etnička, pripadnost tarsatičkih stanovnika, koji se navode samo kao *oppidani*. Stoga su predlagane brojne mogućnosti, od toga da se radi o Bizantincima ili bizantskim podložnicima, Slavenima općenito ili preciznije Hrvatima, a pojavilo se čak i mišljenje da su tarsatičku posadu činili Avari. Usp. Nenad Labus, "Tko je ubio vojvodu Erika?", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, 2000., str. 1-16; Tin Turković – Ivan Basić, "Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (*Liburnia Tarsaticensis*) u svjetlu geografskih izvora", *SHP*, s. III, 40, 2013., str. 59-62, gdje se donosi i pregled svih dosadašnjih razmišljanja i relevantne literature. Ipak, ako se i radi o bizantskim podložnicima, kako se najčešće smatra u literaturi, njihov precizniji (etnički) identitet nije moguće sa sigurnošću utvrditi.

⁴⁹⁸ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 143; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 15; Isti, *Karlo Veliki*, str. 90-92.

⁴⁹⁹ Goldstein, *Bizant na Jadranu*, str. 152-158; Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 144-150; Neven Budak, "Croats Between Franks and Byzantium", *HAM*, 3, 1997., str. 15; Isti, *Karlo Veliki*, str. 92-94; Ančić, "The Waning of the Empire", str. 17; Isti, "U osvit novog doba", str. 80-81.

⁵⁰⁰ Budak, "Identities in Early Medieval Dalmatia", str. 233.

identiteti koji su sačinjavali navedeni romanski, kao što su i hrvatski, srpski ili dukljanski bili dio veće slavenske cjeline, te naposljetku niz manjih slavenskih identiteta koji su mogli biti smatrani dijelovima bilo hrvatskog, bilo srpskog, ali i neovisni,⁵⁰¹ onda se nije teško složiti s gore navedenim razlozima pojavljivanja samo "najviših" identitetskih skupina u ranim karolinškim izvorima.

5.2.1. Borna i Guduščani

Situacija se, kao što je istaknuto, mijenja u vrijeme ustanka kneza Ljudevita, franačkog vazala u Donjoj Panoniji. Godine 818. se na saboru u Herstalu pred carom Ludovikom Pobožnim pojavljuju poslanici različitih *nationum*, među kojima i poslanici Borne, kneza Guduščana.⁵⁰² Ljudevitovi poslanici su iznijeli žalbu na okrutnost i bahatost tadašnjega furlanskog markgrofa Kadolaha, no kako je izostala očekivana careva reakcija, Ljudevit je sljedeće godine digao ustanak koji će potrajati do njegove smrti 823. godine. Protiv njega je na franačkoj strani sudjelovao drugi vazalni knez, upravo Borna.⁵⁰³ Kako se Guduščani spominju kao prvi poznati "uži" ranosrednjovjekovni skupni identitet u dalmatinskome zaleđu, valja im posvetiti više pozornosti.

Za početak nekoliko riječi o samome imenu ove skupine. U domaćoj je medievistici odavna uvriježeno poistovjećivanje spomenutih *Guduscanorum* sa stanovnicima jedne od triju hrvatskih županija kojima je u 10. stoljeću upravljao ban, navedenih u 30. poglavlju *DAI* Konstantina VII. Porfirogeneta.⁵⁰⁴ Ta se pak županija poistovjećuje s Gackom pa se prema tome i *Guduscani* uobičajeno navode kao Gačani. Nasuprot tome, Damir Karbić je nedavno iznio prijedlog prema kojemu bi njihovo matično područje bilo južnije, na prostoru rječice Guduče i Bribira te ih naziva Guduščanima.⁵⁰⁵ Kako je takav oblik imena ujedno bliži onome

⁵⁰¹ Isto, str. 240.

⁵⁰² Mladen Ančić, "From Carolingian Official to Croatian Ruler – The Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the Ninth Century", *HAM*, 3, 1997., str. 7-8,10, nudi pak drugačije čitanje ove vijesti, prema kojemu Borna uopće nije izvorno bio *dux Guduscanorum*, nego isključivo franački vazalni knez u Dalmaciji. Ipak, u historiografiji prevladava tradicionalno čitanje teksta. Za kritiku Ančićevog čitanja v. Dzino, *Becoming Slav*, str. 184-185; Gračanin, "Guduskani/Guduščani", str. 55, bilj. 18; Turković – Basić, "Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija", str. 55.

⁵⁰³ Za izvore o Ljudevitovu ustanku v. Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972., str. 16-18; Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, 2000., str. 258-261.

⁵⁰⁴ *DAI*, str. 78.

⁵⁰⁵ Karbić, "Zlatni vijek Bribira", str. 12-13. Na nedostatak detaljnije lingvističke raščlambe imena *Guduscani* kao i dokaza za ranosrednjovjekovnu upotrebu imena Guduče upozoravaju Turković – Basić, "Kasnoantička i

poznatom iz izvora 9. stoljeća, tako će biti navođen i ovdje. Također, najčešće se u literaturi smatra kako su Guduščani zapravo pripadali hrvatskom "etničkom korpusu", dakle da je i Borna bio hrvatski knez.⁵⁰⁶ Tek u novije vrijeme primjerice N. Budak, D. Dzino i H. Gračanin izričito pišu kako se radi o dvjema odvojenim identitetskim skupinama.⁵⁰⁷

Poteškoće oko sigurnijih zaključaka stvara činjenica da se Guduščani u izvorima spominju svega četiri puta povodom dva događaja. U *Analima Franačkog Kraljevstva* (dalje: *ARF*) radi se o spomenutoj vijesti iz 818. godine, kao i onoj iz naredne godine kada su u bitci između Borne i Ljudevita na rijeci Kupi Guduščani napustili Bornu, koji ih je ipak uskoro uspio ponovno pokoriti,⁵⁰⁸ a isti se događaji s neznatnim razlikama donose i u 31. i 32. poglavlju *Životopisa cara Ludovika* (dalje: *VHI*), anonimnog autora poznatoga kao Astronom.⁵⁰⁹ Osim ovih kratkih spomena, drugih podataka o Guduščanima u pisanim izvorima nema.

Knez Borna se pak spominje u istim izvorima još i sljedeće dvije godine, posljednji put 821., kada se donosi vijest o njegovoj smrti. Zanimljivo je da se praktički svaki put Borna spominje s drugom titulom, odnosno podatkom o području ili ljudima kojima je vladao kao knez. Tako je rečene 818. naveden kao *dux Guduscanorum*, odnosno gentilni knez Guduščana, 819. je pak *dux Dalmatiae*, a 821. godine *dux Dalmatiae atque Liburniae*.⁵¹⁰ Ovakav slijed Borninih naslova tumačen je na različite načine.⁵¹¹ Uvjerljivo je tumačenje titule kneza Guduščana ponudio R. Katičić, koji je u njima vidio osnovu Bornine vlasti, njegovu gentilnu legitimaciju.⁵¹² Također, njihovo napuštanje Borne u bitci na Kupi tumači kao pobunu jer "su

ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija", str. 55-56. Lingvistički problem oko izjednačavanja Guduče i Guduščana ističe i Gračanin, "Guduskani/Guduščani", str. 58.

⁵⁰⁶ Primjerice Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 206-208; Radoslav Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 69-70; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 78; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 167-171; Ančić, "U osvjet novog doba", str. 70 i dalje; Sokol, "Gacka u IX. stoljeću", str. 30, 39; Krešimir Filipić, "Guduscani 9. stoljeća između kneza Borne i kneza Ljudevita", u: Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac (ur.), *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, Zagreb – Otočac, 2012., str. 72. Budak, *Karlo Veliki*, str. 118, ističe kako se o Borninu podrijetlu ne zna ništa pa niti je li bio izvorno iz Dalmacije, ili su ga možda Franci poslali onamo da vlada u njihovo ime.

⁵⁰⁷ Budak, "Identities in Early Medieval Dalmatia", str. 232; Dzino, *Becoming Slav*, str. 185; Gračanin, "Guduskani/Guduščani", str. 59 i bilj. 38. Bornu je odvojeno od Hrvata već ranije razmatrao Pohl, *Die Awaren*, str. 433-434, bilj. 25.

⁵⁰⁸ *ARF*, s. a. 818, 819, str. 149, 151.

⁵⁰⁹ *Vita Hludowici imperatoris* (dalje: *VHI*), u: *Thegan, Die Taten Kaiser Ludwigs (Gesta Hludowici imperatoris)*. Astronomus, *Die Leben Kaiser Ludwigs (Vita Hludowici imperatoris)*, ured. i prev. Ernst Tremp, MGH SSRG 64, Hannover, 1995., str. 388, 394. U ovom se izvoru navode kao *Goduscani*, što se objašnjava omaškom, budući da su u rukopisima slova "u" i "o" međusobno slična. Gračanin, "Guduskani/Guduščani", str. 52-53.

⁵¹⁰ *ARF*, s. a. 818, 819, 821, str. 149, 151, 155. Godine 820. navodi se samo Bornino ime, bez ikakve titule. U *VHI* se pak Borna spominje u 32. – 34. poglavlju, s titulom jedino u kontekstu bitke na Kupi, kao *dux Dalmatiae*. *VHI*, str. 394, 396, 402.

⁵¹¹ Za opširniji pregled dosadašnjih mišljenja v. Dzino *Becoming Slav*, str. 184-185; Gračanin, "Guduskani/Guduščani".

⁵¹² Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", str. 69.

htjeli nastaviti život onako kako su bili svikli od starine i odbijali nastojanje svojega kneza da ih kao vladar ujedinjene i čvršće uređene kneževine oslanjajući se na karolinško carstvo potpuno uklopi u nju."⁵¹³ U opisu ovoga događaja navodi se i kako su Bornu spasili njegovi pretorijanci, odnosno *domestici*,⁵¹⁴ u kojim izrazima Katičić vidi zapravo družinu, odnosno pripadnike Bornina dvora i ljude iz njegove najbliže okoline (stalna vojska, pratnja, ali i savjetnici i ostalo osoblje).⁵¹⁵

Nadovezujući ovakvo tumačenje na ranije predstavljeno objašnjenje društvenog uređenja tijekom 8. stoljeća, u događajima vezanima uz Bornu možemo vidjeti i transformaciju iz ranijeg društvenog uređenja s uglednicima na čelu u poglavištva.⁵¹⁶ To ne znači da nije takvih pokušaja možda bilo i ranije, ali Bornin je, po svemu, prvi koji je uspio. Također, u njegovu se slučaju jasno vide i velike poteškoće koje su u tom procesu stajale na putu. Stare i ustaljene društvene strukture nisu se mogle tek tako promijeniti i bila je potrebna pomoć snažnog vanjskog pokrovitelja kako bi lokalna elita zavládala većim teritorijem i drugim skupinama. Taj pokrovitelj bili su, naravno, Franci, a kao njihov vazalni knez i odani saveznik Borna je dobio na upravljanje veći dio nekadašnje provincije Dalmacije, što se odražava upravo u njegovim drugim dvjema titulama.

Većina dosadašnjih tumačenja ovisila je o smještanju Guduščana i središta Bornine vlasti u Liku, međutim, slijed širenja Borninih naslova i ovlasti kakav je sačuvan u izvorima mogao bi ići u prilog upravo Karbićevoj tezi o širem bibrirskom području kao sjedištu Guduščana. Naime, da je prvotno Bornino područje vlasti bila Gacka, logično bi bilo očekivati da će i prva titula koja mu je dodijeljena prema kasnoantičkoj administrativnoj podjeli biti *dux Liburniae*, budući da se Gacka nalazi upravo u njezinim nekadašnjim granicama.⁵¹⁷ Doduše, ako se *Liburnia* franačkih anala ne odnosi na cijelu nekadašnju istoimenu prokuratorsku provinciju, već samo na njezin manji dio, Tarsatičku Liburniju (*Liburnia Tarsaticensis*), što se čini vjerojatnijim,⁵¹⁸ gornji argument gubi na snazi, jer je Gacka u tom slučaju dio teritorija

⁵¹³ Isto, str. 71.

⁵¹⁴ *ARF*, s. a. 819, str. 151: "(Borna) auxilio tamen praetorianorum suorum protectus evasit."; *VHI*, str. 394: "(...) suorum tamen iutus auxilio domestico (...)".

⁵¹⁵ Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", str. 76-81.

⁵¹⁶ Slično i Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", str. 70, koji piše kako se ovdje nazire nastanak kneževine pod vlašću jednog vladara, kojemu je legitimacija gentilna, ali vlast sve nezavisnija od rodovskih struktura i institucija.

⁵¹⁷ Opširno o Liburniji u Julian Medini, "Provincia Liburnia", *Diadora*, 9, 1980., str. 363-444.

⁵¹⁸ Usp. Mate Suić, "Liburnia Tarsaticensis", u: Vladimir Mirosavljević – Duje Rendić-Miočević – Mate Suić (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 1970., str. 711-713; također Medini, "Provincia Liburnia", str. 423-426; Katičić, "Die Anfänge des kroatischen Staates", str. 302-303. Opširan pregled tematike donose Turković – Basić, "Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija", str. 45-58, 69-78. Autori se zalažu za jasnu razdvojenost pojmova i teritorija *Liburnia* i *Liburnia Tarsaticensis*.

kojega Franci nazivaju Dalmacijom.⁵¹⁹ Ipak, spomenuti slijed Borninih titula kako se susreće u izvorima, *dux Guduscanorum – dux Dalmatiae – dux Dalmatiae atque Liburniae*, ako doista odražava postepeno širenje Bornine ovlasti, svakako ukazuje na širenje prema sjeverozapadu i sasvim je logično pretpostaviti da je knez Guduščana, sa sjedištem na širem području Bribira, kao franački vazal i potrebni saveznik u suzbijanju Ljudevitovog ustanka mogao dobiti na upravljanje područje Dalmacije koje se nalazilo pod njihovom prevlašću, a zatim i Liburniju, odnosno kvarnersko priobalje. I arheološki nalazi, uostalom, idu u prilog tezi o Guduščanima oko Guduče, budući da s toga područja potječu relativno brojni nalazi karolinških mačeva i ostruga (suvišno je naglašavati ulogu Bribira kao važnog ranosrednjovjekovnog središta), dok su isti na području današnje Like usporedno rijetki.⁵²⁰

R. Katičić doduše navodi kako je ovakvo tumačenje Bornina "napredovanja", predloženo još u 19. stoljeću, preinterpretacija te da su podaci u izvorima prešturi za takve zaključke, a vrijeme od svega dvije godine prekratko za takav uspjeh.⁵²¹ Umjesto toga pretpostavlja kako je Borna već 819. godine bio knez Dalmacije i Liburnije, a naslov donesen u *ARF* je samo skraćeni oblik. Dapače, puni naslov bi bio *dux Sclavorum Dalmatinorum atque Liburnorum*, gdje su zapravo Hrvati s franačkoga gledišta *Sclavi Dalmatini*. Knez Guduščana je, prema Katičiću, bio samo jedan od tadašnjih hrvatskih knezova, jednako kao što se u množini navode i knezovi Srba u istočnom dijelu Dalmacije (nekadašnja Prevalitana).⁵²² Ipak, i sam navodi kako je Borna u nekom trenutku nadvladao nad tim drugim hrvatskim knezovima, a to je mogao učiniti najlakše upravo "uz podršku Franaka za dobre i vjerne usluge, uređujući za njih njihovu Dalmaciju (...)"⁵²³ Time na neki način pristaje uz tezu koju osporava.⁵²⁴

⁵¹⁹ Prema Katičiću, Dalmacija se u franačkim izvorima javlja u dva različita smisla. Prvi je geografski, zasnovan otprilike na opsegu rimske provincije Dalmacije, a drugi, uži, se odnosio na politički pojam Dalmacije s knezom na čelu. Franačkom je vlašću bio obuhvaćen samo jedan dio Dalmacije, kojemu je na čelu bio Borna, dok drugi dio, kojega drže Srbi, nije bio pod njihovom ingerencijom. Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", str. 66-68. Ančić, "From Carolingian Official", str. 7, ističe i treći vid Dalmacije, a to je bila ona koju drži Bizant.

⁵²⁰ Na samoj Bribirskoj glavici je pronađen i srebrni novčić Karla Velikog, a u petnaestak kilometara zapadnijim Lepurima denar Ludovika Pobožnog. Karolinški novci su i dalje velika rijetkost na području ranosrednjovjekovne Hrvatske. Usp. Tomislav Šeparović, "Razmatranja o karolinškom novcu iz Donjih Lepura", *SHP*, s. III, 39, 2012., str. 35-44. Nužno je, međutim, istaknuti da je ličko područje općenito arheološki jako slabo istraženo te da se zadnjih godina ipak pronalaze novi (i valoriziraju stari) nalazi karolinškog horizonta (usp. Tatjana Kolak – Dalibor Šušnjić, "Novi ranosrednjovjekovni nalazi iz Gacke", u: Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac (ur.), *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, Zagreb – Otočac, 2012., str. 83-94; Sokol "Starohrvatska ostruga iz Brušana"; Isti, "Gacka u IX. stoljeću"; Filipec, "Guduscani 9. stoljeća"), no za sada je prevaga ipak na strani bribirskoga područja. Također, ključni argument svih povezivanja Guduščana i Borne s Gackom je *De administrando imperio*, izvor nastao više od jednog stoljeća nakon ovdje razmatranih događaja, u kojemu se Gacka spominje u sasvim drugačijem vremenskom i administrativnom kontekstu. Usp. *DAI*, str. 78.

⁵²¹ Katičić, "Die Anfänge des kroatischen Staates", str. 306-307, bilj. 30; Isti, "Pretorijanci kneza Borne", str. 69, 81, bilj. 6.

⁵²² Isti, "Die Anfänge des kroatischen Staates", str. 305-307; Isti, "Pretorijanci kneza Borne", str. 68-70.

⁵²³ Isto, str. 70.

⁵²⁴ Na to je upozorio već Ančić, "From Carolingian Official", str. 8.

Drugi dio Katičićeva argumenta, vremenski raspon između gentilne titule i one kneza Dalmacije te zatim i Liburnije, ne čini se prekratkim za takav uspjeh. Dapače, nije nužno riječ ni o kakvom posebnom uspjehu. Dodjeljivanje titula i funkcija Borni Francima je s jedne strane moglo poslužiti i kao osiguranje da će on ostati na njihovoj strani, odnosno da se dalmatinski Slaveni neće pridružiti Ljudevitovom ustanku. Stoga se brzina njihova dodjeljivanja može promatrati i u "pacifikacijskom" smislu, bez da iza njih stoje konkretni Bornini uspjesi u ratnim akcijama.⁵²⁵ S druge strane, upravo pretpostavljeni, a nepotvrđeni, puni naslov bi se mogao protumačiti kao preinterpretacija. Kao prvo, Hrvati se naprosto ne spominju niti u jednom franačkom izvoru.⁵²⁶ Ne možemo sasvim isključiti mogućnost da su Guduščani doista predstavljali manji skupni identitet koji je smatran dijelom većega hrvatskoga, no dostupni izvori na takav zaključak ne upućuju. Pogotovo u vremenu Ljudevitova ustanka, kada je izražen interes franačkih analista i pisaca za Dalmaciju i kada se bilježe pojedinačne manje skupine, kao što su osim Guduščana i Srba u bližem susjedstvu još i Timočani te Obodriti, bilo bi za očekivati spomen Hrvata, da su tada doista činili relevantan politički faktor.⁵²⁷ Također, kako je Borna i osobno bio na carevu dvoru 820. godine, teško je objašnjivo da niti tada nije zabilježena njegova pretpostavljena pripadnost Hrvatima.⁵²⁸

Kao dodatni argument za očekivanje podataka o Hrvatima, da je Borna doista bio njihov knez, možemo ovdje spomenuti i jedan zanimljiv slučaj iz 839. godine, u kojemu se na neki način pokazuje zanimanje baš Ludovika Pobožnog (ili barem njegova dvora) za "identitetske teme". Naime, na carev su dvor u Ingelheimu te godine pristigli poslanici bizantskoga cara Teofila.⁵²⁹ Uz kalcedonskog metropolita Teodozija te spatara Teofana, Teofil je poslao i neke

⁵²⁵ Usp. Peter J. Heather, "Frankish Imperialism and Slavic Society", u: Przemysław Urbańczyk (ur.), *Origins of Central Europe*, Warsaw, 1997., str. 176-177, gdje autor kao standardnu i provjerenu franačku taktiku za održavanje mira i zaštitu svojih interesa od prijetnje novooformljenih političkih entiteta u pograničnim područjima navodi upravo vrbovanje lokalnog slavenskog pretendenta na dinastički položaj koji je bio voljan surađivati u održavanju mira, a potom Franci nastoje promicati stabilnost protežiranjem upravo toga dinasta na vlasti.

⁵²⁶ Budak, "Identities in Early Medieval Dalmatia", str. 234.

⁵²⁷ Usp. Dzino, *Becoming Slav*, str. 185.

⁵²⁸ *ARF*, s. a. 820, str. 152. Istini za volju, u ovoj prilici uz Bornino ime nije zabilježena nikakva titula. Ančić, "From Carolingian Official", str. 8, koji također redovito navodi Bornu kao kneza Hrvata i njegovu kneževinu naziva Hrvatskom, zaključuje kako su podaci u *ARF* unošeni s određenim odmakom, odnosno da su događaji iz 818. i 819. godine moguće zapisani zajedno tek nakon prve faze suzbijanja ustanka. Međutim, unos za 819. godinu govori i o Ljudevitovu upadu u Dalmaciju u prosincu te godine, dok onaj za 820. započinje sa saborom održanim u siječnju upravo povodom Ljudevitova ustanka, a tamo je prisutan bio i sam Borna (*ARF*, s. a. 819, 820, str. 151-152). Stoga, da su unosi za 818. i 819. godinu upisani zajedno, to se prema slijedu događaja moglo dogoditi tek početkom 820. godine, najvjerojatnije nakon održavanja siječanjskog sabora u Aachenu. Tako je još manje vjerojatno da analist ne bi naveo Bornu kao Hrvata u upisu za 818. godinu, nakon što je Borna već dobro poznat karolinškome dvoru, nosi titulu njihova vazalnog kneza Dalmacije (819.) i osobno dolazi pred cara (820.).

⁵²⁹ *Annales Bertiniani*, ur. Georg Waitz, MGH SSRG 5, Hannover, 1883., s. a. 839, str. 19-20.

ljude čiji se "narod" naziva Rus'.⁵³⁰ Njih je pak njihov kralj bio poslao njemu u znak prijateljstva, a on sada moli Ludovika da im omogući prolaz kroz Franačko Carstvo i ukaže potrebnu pomoć na njihovu putu kući. Ludovik je, pomnije proučivši razlog njihova dolaska, zaključio da pripadaju "narodu Šveđana".⁵³¹ Zatim je posumnjao da su zapravo špijuni pa ih je odlučio duže zadržati, dok se ne pokaže kakve su im prave namjere, no to je ovdje manje bitno. S jedne strane je važno što se pokazuje još jedna potvrda mnogostrukosti ranosrednjovjekovnih identiteta, a s druge što je vidljiv izravan interes samoga franačkog cara za nečiji skupni identitet. Ako je takav interes pokazao za nekoliko ljudi koji su pristigli u pratnji poslanika bizantskoga cara tražeći slobodan prolazak Carstvom prema sjeveru, čudno je doista da u četiri godine izvještavanja o Borni, koji je na carev dvor prvo slao poslanike, a zatim i osobno došao, niti jednom nije uz njega zabilježen i podatak o Hrvatima. Osim ako Borna nije zaista bio samo *dux Guduscanorum*, kao što i stoji u *ARF*. Tada u izvorima nema ničega problematičnog u ovom smislu. Vjerojatnijim se stoga čini da su Guduščani u franačkim izvorima spomenuti upravo zato jer su se Bornini glasnici 818. godine tako i predstavili, odnosno njega naveli kao svoga kneza. Nakon što se uključio u rat protiv Ljudevita na franačkoj strani i time pokazao potpunu odanost, uklopljen je u uobičajenu karolinšku teritorijalnu terminologiju.

U to vrijeme u franačkim su izvorima sve češći upravo teritorijalni izrazi,⁵³² pogotvo oni po uzoru na antičku terminologiju. Važno je istaknuti da to ne znači da termini kao što su *Liburnia* ili *Dalmatia* nužno i odgovaraju opsegu tih područja u (kasno)antičkome razdoblju. Njihovo je značenje s vremenom promijenjeno i odgovara aktualnoj društveno-političkoj situaciji.⁵³³ Tako bi se iz promjene Bornine titule iz kneza Guduščana u kneza Dalmacije, a zatim i Liburnije, možda moglo još nešto iščitati. Naime, Helmut Reimitz navodi kako se u *Annales Mettenses priores* i *ARF* prilikom opisa pohoda i osvajanja pojedinog karolinškog vladara navode brojni *gentes* i područja koja su osvojena, no u narednim je godinama opet i iznova potrebno odlaziti u nove pohode na ta područja da ih se pokori, da se obnove sporazumi, da se zahtijeva danak. Na temelju toga Reimitz utvrđuje postojanje retoričkoga modela u tadašnjim tekstovima za opisivanje zasnivanja karolinške prevlasti te ga naziva

⁵³⁰ Isto, str. 19: "*Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant.*"

⁵³¹ Isto, str. 20: "*Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit, eos gentis esse Sueonum.*"

⁵³² Goetz, "*Gens. Terminology and perception*", str. 55.

⁵³³ Usp. Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", str. 67-68; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 170; Ančić, "From Carolingian Official", str. 8-9; Isti, "U osvjet novog doba", str. 93-94; Turković – Basić, "Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija", osobito str. 69-78.

"pozitivnom afirmacijom".⁵³⁴ U tome smislu važni su i popisi sudionika na državnim saborima, u opisima važnih pohoda i graničnih područja. Takvim se postupkom definiraju granični *gentes* i daje im se društveni položaj podložnika.⁵³⁵ Također, kako je utvrdio Hans-Werner Goetz, u franačkim se izvorima 9. stoljeća gentilna/etnička imena i imena teritorija koriste potpuno paralelno, no različita je frekventnost njihove upotrebe. Za zapadnu Franačku i Italiju primjerice uvelike prevladava teritorijalno izražavanje, a za istočnu Franačku blago prevladava etničko. Etničko izražavanje pak uvelike prevladava kada je riječ o ljudima i krajevima izvan područja Carstva.⁵³⁶ U tome je smislu zanimljiva okolnost koju ističe N. Budak vezano uz sabor održan u Frankfurtu 822. godine, na kojemu su prisustvovali poslanici "svih istočnih Slavena", odnosno, kako autor navodi, prema popisu očito svih Slavena koji žive istočno od Elbe.⁵³⁷ Na temelju toga zaključuje kako je riječ očito o onim Slavenima koji priznaju carsko vrhovništvo, ali nisu dio Carstva u punome smislu te da iz toga proizlazi da oni u Dalmaciji tada jesu bili uključeni u Carstvo.⁵³⁸

Promatramo li Bornine titule u takvome svjetlu, mogli bismo zaključiti kako možda odražavaju i proces konačne stvarne uspostave franačke vlasti u dalmatinskome zaleđu. Etničko bi označavanje poslanika 818. godine tako pokazivalo još uvijek ne do kraja definiranu situaciju na tome području, iako je tamošnje stanovništvo bez daljnijega u ovisnom odnosu prema Franačkom Carstvu, s Guduščanima kao trenutno vodećom skupinom. U jeku ratnih događanja od 819. godine na dalje, Borna iskorištava priliku i stajući čvrsto na franačku stranu učvršćuje do kraja (barem za kraće vrijeme) svoju i guduščansku poziciju, dobivajući od Franaka formalnu upravu nad područjem pod njihovom vlašću.⁵³⁹ Dakako, već tijekom sukoba s Bizantom na Jadranu početkom 9. stoljeća ovo područje jest došlo pod njihovu kontrolu, kako je definirano i spomenutim Aachenskim mirom 812., a potvrđeno i kasnije, utvrđivanjem razgraničenja 817. godine. U tome je periodu ono bilo izravno podloženo

⁵³⁴ Helmut Reimitz, "Conversion and control: The establishment of liturgical frontiers in Carolingian Pannonia", u: Walter Pohl – Ian Wood – Helmut Reimitz (ur.), *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden – Boston, 2001., str. 194-195.

⁵³⁵ Isto, str. 196.

⁵³⁶ Goetz, "Gens. Terminology and perception", str. 55-57.

⁵³⁷ ARF, s. a. 822, str. 159: "*In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wilzorum, Beheimorum, Marvanorum, Praedenecentorum, et in Pannonia residentium Abarum legationes cum muneribus ad se directas audivit.*"

⁵³⁸ Budak, "Croats Between Franks", str. 16.

⁵³⁹ Usp. Isto, str. 15-16, gdje se ističe kao je Borna bio i gentilni vladar manje skupine i franački službenik odgovoran za upravljanje regijama pod njihovom vlašću te je tako titula kneza Dalmacije (i Liburnije) posljedica njegova ustoličenja od strane Franaka. Također i Gračanin, "Guduskani/Guduščani", str. 59, koji navodi kako su Franci pred opasnošću Ljudevitova ustanka dodijelili titule knezu Guduščana s namjerom da tako ojačaju integraciju Bornine oblasti, bez obzira na druge identitetske skupine koje su tamo živjele. Gračanin doduše smatra kako je Bornino i guduščansko područje već inicijalno sezalo od Bribira sve do Gacke (Isto, str. 58-59).

furlanskome markgrofu, odnosno središnjoj carskoj vlasti.⁵⁴⁰ Širenje franačkog vrhovništva na to područje ne mora, međutim, značiti i stvarnu uspostavu vlasti. Zasjeda kod Tarsatike 799. godine samo je pokazatelj onoga što se moglo događati, a vjerojatno povremeno i jest, i jugoistočnije. Uostalom, odnos Borne i Guduščana odlično pokazuje veliku nestabilnost toga vremena i poteškoće pri uspostavi čvršće vlasti, a činjenica da je na početku ustanka Dragomuž napustio vlastitoga zeta Ljudevita i prešao na Borninu stranu otkriva osnovu takvih problema već na bazičnoj razini.⁵⁴¹ Može se pretpostaviti da je tada Dragomuž sa sobom poveo i svoju družinu, kakvu je zasigurno imao uza sebe, kao što je već opisano za Bornu.

Iz istih razloga ne bi trebalo niti precijeniti Borninu realnu moć. Francima je svakako trebao pouzdan lokalni saveznik, no vodeća uloga i snaga u ratu protiv Ljudevita bila je, naravno, njihova. Nakon poraza u bitci na Kupi 819. godine, Borna iste zime nije uspio spriječiti Ljudevita da upadne u Dalmaciju i neko vrijeme hara pokrajinom. Naposljetku mu je, doduše, nanio velike gubitke, no iz višekratnih iznenadnih napada pokretanih iz utvrda. Za suprotstavljanje u otvorenoj bitci na bojnom polju nije imao dovoljnu snagu.⁵⁴² Ovi podaci govore o veličini i snazi Borninih trupa, kojih očito nije mogao u svakom trenutku okupiti dovoljno velik broj.⁵⁴³ Glavne vojske koje se šalju na Ljudevita u više navrata su upravo franačke, sastavljene od ljudi iz drugih dijelova Carstva.

Da franačka vlast u to vrijeme više nije samo formalna vidljivo je pogotovo u vijesti *Anala* o Borninoj smrti 821. godine, kada ga je i naslijedio njegov nećak ili unuk Ladislav:

"Međutim je umro Borna, knez Dalmacije i Liburnije, i na traženje naroda te uz carev pristanak postavljen mu je nećak (ili sinovac, ili unuk) Ladislav za nasljednika."⁵⁴⁴

⁵⁴⁰ Budak, "Croats Between Franks", str. 15; Turković – Basić, "Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija", str. 56.

⁵⁴¹ O tome događaju usp. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 103.

⁵⁴² *ARF*, s. a. 819, str. 151.

⁵⁴³ Sokol, "Gacka u IX. stoljeću", str. 37, pak smatra kako su Bornini pretorijanci bili "hrvatska državna vojska izabrana prema kriterijima profesionalizma, dakle vrhunski uvježbane i uspješne postrojbe", odnosno "moćna kombinacija konjice, pješništva i komore". Ako uzmemo u obzir da su oni bili samo dio Bornine "velike vojske" 819. godine, onda bi ta vojska doista bila impozantna. Gore navedeni podaci, međutim, govore protiv takvih zaključaka. Također je nerealno očekivati nekakvu profesionalnu državnu vojsku početkom 9. stoljeća u dalmatinskome zaleđu, kada je u to vrijeme nije bilo niti u središtu Franačkoga Carstva. Osnova vojne službe toga vremena bio je vazalni odnos temeljen na obvezama zemljoposjednika prema vladaru. Temelj vojske činila je elita sa svojim podređenima pa se i tamo vladar nerijetko susretao s poteškoćama pri organizaciji vojske potrebne za određeni pohod. V. Guy Halsall, *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*, London – New York, 2003., str. 75–110.

⁵⁴⁴ *ARF*, s. a. 821, str. 155: "*Interea Borna, dux Dalmatiae atque Liburniae, defunctus est, et petente populo atque imperatore consentiente nepos illius, nomine Ladasclavus, successor ei constitutus est.*" Prijevod preuzet prema Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", str. 68. Isti se događaj spominje i u 34. poglavlju *VHI* (str. 402),

Iz ovog kratkog zapisa moguće je izvući barem dva važna podatka: 1. Ladislav jest naslijedio Bornu, no za dolazak na vlast je bila potrebna odluka "naroda"; 2. tu je odluku morao potvrditi franački car. Iz toga pak proizlazi da je moć lokalne elite s jedne strane ovisila o Francima (o čemu je već bilo riječi gore),⁵⁴⁵ dok je s druge bilo nužno osigurati ju i među vlastitim "narodom". U navodu o odluci "naroda" R. Katičić vidi važnu ulogu vijeća šire gentilne zajednice, odnosno ostatak ustanove starog slavenskog rodovskog sustava (*vět'e*), skupa na kojem se oblikovala volja roda ili rodovskih starješina.⁵⁴⁶ U svakom slučaju, u ovoj kratkoj vijesti naznačena su dva ključna aspekta za dolazak lokalne elite na poziciju kneževske vlasti.

5.2.2. Karolinško oružje i formiranje identiteta elite⁵⁴⁷

Navedeni razvoj društveno-političkih okolnosti, predstavljen do sada prvenstveno kroz sačuvane suvremene pisane izvore, odražavaju i arheološki nalazi. Nakon relativno ujednačene i jednostavne slike tijekom "mračnih stoljeća", oko posljednje četvrtine 8. stoljeća situacija se prilično naglo mijenja. Najočitiiji je velik priljev nalaza ranokarolinške provenijencije, prvenstveno oružja i elemenata opreme konjanika, a kao pandan u pojedinim ženskim grobovima javlja se luksuzni nakit. Osim što potvrđuju pisane izvore, ovi nalazi pružaju i dodatni uvid u tadašnje društvene odnose. Pokazuju ranije spomenutu transformaciju društvene organizacije i s time usko povezano izdizanje lokalne elite. Karolinški nalazi s

doduše bez navođenja Borninih titula i odluke "naroda": "*Inter haec Borna vita privato, successorem ei constituit imperator nepotem suum nomine Ladasclao.*"

⁵⁴⁵ Odgovarajući je slučaj Pribine, zabilježen u 11. – 13. poglavlju *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Pribini je car Ludovik dodijelio u posjed dio Donje Panonije, a po njegovoj smrti ta je kneževina prešla u vlast njegova sina i nasljednika Kocelja. Kocelj je također prihvaćen kao knez od strane gentilne skupine ili pratnje koja ga je podržavala, no trebao je i franačku potvrdu svoje vlasti. Dapače, kako ističe H. Wolfram, činjenica da je za razliku od svoga oca Pribine nosio franačku titulu *comes* osiguravala mu je jaču legitimaciju za kneževinu. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantaniem und Pannonien*, ur., prev. i komentirao Herwig Wolfram, 2. izd., Ljubljana, 2012., str. 74-78, 200, 320-321.

⁵⁴⁶ Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", str. 72-73. Usp. Ančić, "From Carolingian Official", str. 10; Budak, "Croats Between Franks", str. 15. Također i Turković – Basić, "Kasnokarolinška i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija", str. 57-58 i bilj. 96, gdje autori ističu kako bi se iz podatka da je Ladislav možda bio Bornin unuk, a ne nužno nećak, mogao iščitati pokušaj stvaranja nasljedne kneževine s dinastičkim pretenzijama.

⁵⁴⁷ Ovo se potpoglavlje temelji na izlaganju održanom pod naslovom "Karolinški nalazi i formiranje identiteta elite u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj" na znanstvenom skupu *Hrvatska arheologija i Aachenski mir, 812.-2012.* (Sveučilište u Zadru, 29. 11. – 1. 12. 2012.) te prihvaćenom za tisak u zborniku toga skupa.

područja današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine mnogo su puta obrađivani, relativno su dobro poznati i stranim autorima te o njima postoji prilično opsežna literatura.⁵⁴⁸

Međutim, u domaćoj se medievističkoj literaturi pri njihovu proučavanju govori najčešće u općenitim kategorijama utjecaja i importa. Smatra ih se odrazom franačkog vrhovništva i pokršćavanja, često u kontekstu naoružavanja franačkih saveznika u gore opisanim ratovima kraja 8. i ranog 9. stoljeća, a preciznije darovima vladajućem sloju ili pak rezultatom razmjene dobara, odnosno trgovine.⁵⁴⁹ Z. Vinski je u svojim najznačajnijim radovima o karolinškim mačevima na području današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine predložio i vjerojatni trgovački pravac kojim su mačevi, koplja i ostruge mogli stići ovamo – preko alpskih prijevoja i sjeverne Italije, kroz Istru i Liburniju pa do dalmatinskoga zaleđa.⁵⁵⁰ Tako predloženi kopneni pravac uglavnom nije osporavan, iako su prisutna i donekle drugačija mišljenja pojedinih autora, koji ističu ulogu koju su bizantski obalni gradovi u Dalmaciji mogli imati u distribuciji franačke robe prema zaleđu. U tom slučaju bi put dolaska robe iz središnjeg područja Franačkoga Carstva do Dalmacije bio najvjerojatnije pomorski, odnosno brodom preko Jadrana.⁵⁵¹ Također, često se postavlja i pitanje mogućnosti lokalne izrade barem dijela ovih nalaza, ponajprije jednostavnijih ostruga, bilo od strane hipotetičnih franačkih putujućih kovača, bilo pak domaćih slavenskih pod njihovim utjecajem.⁵⁵² Pojedini autori također ističu i važnu ulogu ovih nalaza upravo u održavanju društvenih odnosa,⁵⁵³ nadmetanju elite i formiranju novih identiteta.⁵⁵⁴ Ipak, detaljnija i opsežnija arheološka analiza karolinških i drugih grobnih nalaza toga horizonta s naglaskom na korištenju elemenata materijalne kulture u procesu formiranja elite i s tim povezanog stvaranja i

⁵⁴⁸ I dalje najopsežniji pregled tematike pruža Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)* i *Katalog*, Katalog izložbe, Split, 2000., gdje su obrađeni praktički svi do tada poznati nalazi i navedena sva relevantna ranija literatura.

⁵⁴⁹ Npr. Zdenko Vinski, "Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Europi", *SHP*, s. III, 15, 1985., str. 64; Jelovina, *Mačevi i ostruge*, str. 10-13; Ančić, "U osvit novog doba", str. 75; Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 17-18, 279-284; Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 135.

⁵⁵⁰ Vinski, "O nalazima karolinških mačeva", str. 19; Isti, "Marginalia uz izbor", str. 64-65.

⁵⁵¹ Goldstein, "Uloga Bizanta u procesu etnogeneze", str. 107; Florin Curta, "A Note on Trade and Trade Centers in the Eastern and Northern Adriatic Region Between the Eighth and the Ninth Century", *HAM*, 16, 2010., str. 270-272. S ovakvim se viđenjem ipak teže složiti. S jedne strane zato što se radi o vremenu sukoba između Bizanta i Franaka, a s druge jer se kvalitetno i luksuzno oružje, kakvi su brojni ovdašnji primjeri, nije tek tako distribuiralo uobičajenim trgovačkim putevima. Usp. Steuer, "Der Handel der Wikingerzeit", str. 194.

⁵⁵² Vinski, "Marginalia uz izbor", str. 72-74; Ante Milošević, "Ranokarolinška brončana ostruga iz korita rijeke Cetine u Sinjskom polju", *VAPD*, 99, 2006., str. 301; Isti, "Sarkofag kneza Branimira", *Histria Antiqua*, 18/2, 2009., str. 360-361; Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 107; Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 284; Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 102. Za drugačije mišljenje usp. Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja".

⁵⁵³ Ančić, "From Carolingian Official", str. 10.

⁵⁵⁴ Dzino, *Becoming Slav*, str. 150; Isti, "The rise and fall of the Dalmatian 'Big-men'", str. 141

komuniciranja identiteta na području ranosrednjovjekovne Hrvatske i dalje nedostaje.⁵⁵⁵ Stoga će se u narednom dijelu rada nastojati pružiti prilog u tome smjeru.

U perifernim i graničnim područjima Carstva, a u takvo, kako je pokazano, spada hrvatski prostor, važnu su ulogu svakako imali lokalni moćnici.⁵⁵⁶ Kao potvrda njihove odanosti tražila se, između ostaloga, i zakletva caru, postupak zabilježen i detaljno opisan na više mjesta u carskim kapitulacima i drugim izvorima.⁵⁵⁷ Usto, društveni odnosi među elitama održavali su se i izmjenom darova, luksuznih predmeta koji su služili kao statusni simboli i simboli moći,⁵⁵⁸ a darivanje oružja imalo je važnu ulogu i pri zasnivanju vazalnog odnosa.⁵⁵⁹ Tako je primjerice dobro poznat i u literaturi više puta istican kao primjer slučaj danskoga kralja Haralda Klaka, kojega donosi Ermold Nigell u tekstu napisanom u čast cara Ludovika Pobožnog. Ermold navodi kako je Ludovik Haraldu darovao konja i oružje kada mu je ovaj postao vazal, a kad se 826. godine Harald i pokrstio pod Ludovikovim kumstvom te položio zakletvu vjernosti, od cara je kao darove primio, između ostalog, luksuzno ukrašen pojas za nošenje mača te Ludovikov vlastiti mač i zlatne ostruge.⁵⁶⁰

U svjetlu ovoga događaja Egon Wamers je ponudio tumačenje poznatog groba pod tumulom na ulazu u Haithabu (Haiðaby/Hedeby), nekoć važni trgovački grad na samom jugu vikinške Danske, a danas lokalitet kod Schleswiga na sjeveru Njemačke. U tome su grobu u grobnoj komori bila pokopana najvjerojatnije tri muškarca, svaki s bogatom ratničkom opremom. U komori su se nalazili i drugi prilozi (karolinški stakleni pehar, vjedrica, konjska orma, itd.), a uz nju i tri žrtvovana konja u zasebnoj plitkoj jami. Nad komorom je bio postavljen 17 – 20 m

⁵⁵⁵ Iznimku svakako čini Isti, *Becoming Slav*, no kako sam autor kaže (Isto, str. 151), u navedenom djelu nije bilo prostora za detaljniju specifično arheološku analizu pa su neke od tema koje će se nastojati obraditi ovdje tamo tek dotaknute.

⁵⁵⁶ Heather, "Frankish Imperialism", osobito str. 176-178.

⁵⁵⁷ Rosamond McKitterick, *Charlemagne: The Formation of a European Identity*, Cambridge, 2008., str. 266-270.

⁵⁵⁸ O maču (i pojasu) kao simbolu vlasti i ranga te luksuznom daru v. Costambeys – Innes – MacLean, *The Carolingian World*, str. 278-282; Régine Le Jan, "Frankish giving of arms and rituals of power: continuity and change in the Carolingian period", u: Frans Theuws – Janet L. Nelson, *Rituals of power: from Late antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden – Boston – Köln, 2000., str. 286-287; Curta, "A Note on Trade", str. 271; Janet L. Nelson, "Carolingian royal funerals" u: Frans Theuws – Janet L. Nelson, *Rituals of power: from Late antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden – Boston – Köln, 2000., str. 172. Sličnu simboličku funkciju isticanja statusa i moći imale su i ostruge: Mechthild Schulze-Dörrlamm, "Zeugnisse der Selbstdarstellung von weltlichen und geistlichen Eliten der Karolingerzeit (751-911)", u: Markus Egg – Dieter Quast (ur.), *Aufstieg und Untergang. Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes "Studien zu Genese und Struktur von Eliten in vor- und frühgeschichtlichen Gesellschaften*, Mainz, 2009., str. 167; Wamers, *Die Macht des Silbers*, str. 57-61.

⁵⁵⁹ Le Jan, "Frankish giving of arms", str. 293-294. O darovima u kontekstu moći i društvenih odnosa u karolinško vrijeme opširnije Florin Curta, "Merovingian and Carolingian Gift Giving", *Speculum*, 81, 2006., str. 671-699. V. također Bilogrivić, "Karolinški mačevi tipa K", str. 148-149.

⁵⁶⁰ Ermoldus Nigellus, *In honorem Hludowici*, ur. Ernst Dümmler, MGH Poetae II, Berlin, 1884., lib. IV, 373-384, 607-608, str. 68, 75; usp. Le Jan, "Frankish giving of arms", str. 292-293; Wamers, "König im Grenzland", str. 36-38; Isti, *Die Macht des Silbers*, str. 159-160, 165-166.

dugačak drveni brod te je sve zajedno djelomično prekriveno manjim humkom od pijeska i kamenja.⁵⁶¹ Za temu ovoga poglavlja najzanimljivije priloge predstavljaju tri luksuzna mača, dva tipa K i treći posebnoga tipa 1 prema Petersenovoj klasifikaciji. Riječ je o nedvojbeno karolinškim mačevima, od kojih je najluksuzniji, tzv. mač Bb, ukrašen motivima kršćanske ikonografije, kao što je već spomenuto u potpoglavlju 3.1. Ovaj grob odaje mješavinu kontinentalnih i kršćanskih, kao i vikinških značajki, no u cjelini se može okarakterizirati kao poganski vikinški ukop. Kako je nesumnjivo riječ o ukopu pokojnika iz najvišeg vrha tadašnje danske elite, Wamers je ponudio tumačenje kako bi se moglo raditi i o samome Haraldu, iako je takva identifikacija, naravno, nedokaziva u potpunosti. Uostalom, kako autor naglašava, tijekom prve polovine 9. stoljeća poznata su brojna poslanstva danske elite franačkome dvoru, međusobni kontakti i darivanja te su moguće identifikacije pokojnika također višestruke. Dapače, ističe da nije ni toliko važno je li ovdje pokopan Harald osobno, koliko je važna mogućnost da je to mogao biti on.⁵⁶² Naime, u korištenju karolinških mačeva, ostruga, staklenog pehara, dakle namjernom isticanju luksuznih predmeta karolinške provenijencije, njihovih simbola statusa i moći, zrcale se tijesni odnosi dviju elita unatoč stalnim i žestokim ratovanjima u tome razdoblju. I više, upotreba ovih predmeta u pogrebnom kontekstu, a ranije svakako u održavanju regularnih društvenih odnosa, tumači se i kao svojevrsna *imitatio imperii*, odnosno preuzimanje franačkih oblika i uzoraka isticanja moći i vlasti kod različitih "naroda" na rubnim područjima Carstva. Pri ceremoniji krštenja, nakon Haralda je i njegova pratnja odjevena "na franački način" te je cjelokupnim činom Harald svečano uveden u položaj kao franački, odnosno kršćanski, kralj Danske, a njegov "narod" kao novi franački "narod".⁵⁶³

Wamers kao dodatni analogni primjer ovakvih odnosa navodi upravo ranije spomenuti sabor održan u Frankfurtu 822. godine, na kojemu su prisustvovali poslanici različitih Slavena s istočnog pograničnog područja.⁵⁶⁴ I dok su u zapisu *ARF* samo navedeni dotični slavenski *gentes* koji su pred cara pristigli s darovima, u 36. poglavlju Astronomove *VHI* opisano je kako je car na istome saboru rješavao slučaj dvojice braće, pretendenta na položaj vođe

⁵⁶¹ Detaljno o ovome grobu, okolnostima pronalaska i priložima u njemu: Michael Müller-Wille, "Das Bootkammergrab von Haithabu" (mit Beiträgen von Ole Crumlin-Pedersen und Maria Dekówna), *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu*, 8, 1976., str. 10-30.

⁵⁶² Wamers, "König im Grenzland", str. 39-42; Isti, *Die Macht des Silbers*, str. 165-168. Vrijedi stoga upozoriti i na dataciju mača Bb na temelju stilskih, ali i tehnoloških karakteristika od strane Monike Lennartsson na kraj raspona kojega Wamers predlaže za ukop, odnosno oko 850. godine. Usp. Monika Lennartsson, "Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik", *Offa*, 54-55, 1997.-1998., str. 497.

⁵⁶³ Wamers, "König im Grenzland", str. 42; Isti, *Die Macht des Silbers*, str. 166-167, 169-170; Pentz, "To vikingesværd", str. 137. Dapače, oba autora u drugim dvama pokojnicima, koji su bili pokopani u odvojenom dijelu grobne komore, na temelju priloga vide članove pratnje po uzoru na franački dvor – peharnika i maršala.

⁵⁶⁴ Wamers, "König im Grenzland", str. 34.

(*princeps*) Ljutiča (*Wilzi*) nakon smrti njihova oca. Ludovik je, kako piše Astronom, istražio volju "naroda", koja je bila na strani mlađega brata, pa je njega i odredio za vođu. Zatim je obojicu obilato darivao te ih obvezao zakletvama i otpustio u prijateljskim odnosima.⁵⁶⁵ Arheološki odraz ovakvih odnosa (makar ne nužno ove konkretne situacije) na slavenskome području uz istočnu granicu Carstva bili bi primjerice bogati grobovi s raskošnim karolinškim pojasnim garniturama, ostrugama i drugim predmetima iz Češke i Moravske, poput onih s lokaliteta Kolín i Stará Kouřim.⁵⁶⁶

Prema tome, u sličnome bi se svjetlu možda mogao promatrati i veći dio nalaza karolinške ratničke opreme iz današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine, a svakako luksuzni primjerci mačeva i ostruga.⁵⁶⁷ I dok su Franci takvim činom dobivali potvrdu odanosti, pripadnici lokalne elite mogli su ovim predmetima demonstrirati povezanost s Franačkim Carstvom, time si osiguravajući poseban status, povlašteni položaj i moć u društvu,⁵⁶⁸ te se upravo navedeni odnos može smatrati jednim od temelja njihovog novonastajućeg identiteta. Taj se identitet iskazivao i u pogrebnim ceremonijama u kojima se u grob prilagala karolinška ratnička oprema, čime su nasljednici ili potomci pokojnika kreirali određenu sliku o njemu, ujedno legitimirajući vlastiti položaj u društvu. Takva je situacija uostalom karakteristična za ranosrednjovjekovno razdoblje diljem Europe.⁵⁶⁹

Nužno je naglasiti da ovaj novi identitet ne nastaje ni iz čega. Naime, grobni se ritus u posljednjoj četvrtini 8. i tijekom dijela prve trećine 9. stoljeća u osnovi ne mijenja, dio priloga

⁵⁶⁵ *VHI*, str. 412, 414. Zanimljivo je primijetiti da se ovdje spominje isti način postavljanja nasljednika za vladara kao i u Ladislavovu slučaju 821. godine – voljom "naroda" i potvrdom cara.

⁵⁶⁶ Wamers, "König im Grenzland", str. 33-34; Isti, *Die Macht des Silbers*, str. 169-172.

⁵⁶⁷ Još neke okolnosti mogle bi ići u prilog tezi da su luksuzni mačevi i ostruge, poput primjerice onih iz Orlića, Morpolače, Biskupije, Koljana ili Zadvarja bili darovi lokalnoj eliti. Naime, karolinški mačevi s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske i susjednih sklavinja pripadaju svega trima različitim tipovima, od kojih uvjerljivo prevladava Petersenov tip K. Da je riječ o trgovini, ratnom plijenu ili slično, za očekivati bi bilo veću tipološku raznolikost, a svakako i veći udio tipa H, uvjerljivo najbrojnijeg u cijeloj Europi (usp. Bilogrivić, "Karolinški mačevi tipa K", str. 144-148). Također, velik dio ostruga, tzv. karolinških hrvatskoga tipa, pokazuje izrazite radioničke sličnosti i koncentriran je isključivo na ovome području pa je osnovano pretpostaviti da su navedene ostruge pristigle ovamo u kratkom vremenskom periodu i kontroliranim tokovima. Usp. Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja".

⁵⁶⁸ McKitterick, *Charlemagne*, str. 290-291. Usp. također Wamers, "König im Grenzland", str. 34. O eliti u karolinškom svijetu i njihovoj reprezentaciji Costambeys – Innes – MacLean, *The Carolingian World*, str. 271-323; Schulze-Dörrlamm, "Zeugnisse der Selbstdarstellung".

⁵⁶⁹ Julia M. H. Smith, *Europe after Rome: a new cultural history 500-1000*, Oxford, 2005., str. 119-120, 207; Nelson, "Carolingian royal funerals", str. 176; Härke, "Cemeteries as places of power", str. 24-26, 29. Ranosrednjovjekovni grobovi i groblja pokazuju, naravno, puno kompleksniju sliku povezanu s različitim identitetima, vjerovanjima i konstrukcijama sjećanja te je iskazivanje moći i društvenog statusa samo jedan dio cjelokupne slike. Usp. Almut Schülke, "On Christianization and grave-finds", *EJA*, 2/1, 1999., str. 94-98; Howard Williams, "Review article: Rethinking early medieval mortuary archaeology", *EME*, 13/2, 2005., str. 195-217; Brather, "Bestattungen und Identitäten". V. također i potpoglavlje 2.3. ovdje.

i sami grobovi uglavnom su jednaki uobičajenim grobovima druge polovine 8. stoljeća.⁵⁷⁰ Međutim, u gore opisanom novom, dinamičnom političkom kontekstu uzrokovanom ekspanzijom Franačkoga Carstva na istočnom Jadranu i u njegovu zaleđu, dio lokalnog stanovništva pronalazi priliku za vlastitu korist i, stajući na stranu Franaka, priskrbljuje si sigurni visoki položaj u društvu i politički probitak. Može se pretpostaviti da se radi o ljudima (obiteljima?) koji su i prije dolaska Franaka bili na čelu lokalnih zajednica, uglednicima (*big-men*) na čelu nešto većih skupina, no ne treba isključiti ni mogućnost da su i neki drugi pojedinci ili skupine iskoristili novonastale prilike za dolazak na čelne pozicije. Široka rasprostranjenost i prilična uniformnost karolinških nalaza od Vinodola do Neretve, odnosno ukopa pripadnika elite s njima, mogla bi na prvi pogled sugerirati zaključak kako se radi o jednoj (etničkoj) skupini. Takav bi zaključak ipak, barem za razdoblje kasnog 8. i ranijeg 9. stoljeća, bio pretjerano generalizirajuć. Pripadnici lokalnih elita očito su raspolagali sličnim repertoarom predmeta i ukapali se na istovjetan način,⁵⁷¹ no vjerojatnijim se čini da su u određenim periodima prevladavale pojedine skupine, među kojima nam je, kako je pokazano, prva imenom poznata ona Guduščana, dok nakon njih glavnu ulogu preuzimaju Hrvati.

Kao što je ranije spomenuto, važnu ulogu u ovakvim novim i promjenjivim društvenim odnosima igrala je i materijalna kultura, odnosno pojedini njezini elementi, što se može pratiti i u grobnom ritusu,⁵⁷² koji se nadopunjava novim statusnim simbolima, u ovom slučaju elementima karolinške ratničke opreme. Dakle, preuzimaju se novi strani predmeti, koji u poznatom kontekstu postaju potencijalnim označiteljima identiteta.⁵⁷³ Proces definiranja i razvijanja takvog identiteta elite podudaran je sa stvaranjem i razvojem prvih kneževina na ovome području (tako i Hrvatske) i mijenjao se zajedno s društvenim i političkim promjenama tijekom 9. stoljeća. U grobljima ga se najjasnije može pratiti upravo u već navedenom

⁵⁷⁰ Za groblja 8. i prve polovine 9. stoljeća usp. Belošević, "Razvoj i osnovne značajke"; Jarak, "Zapažanja o grobljima"; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 112-115, 119-199.

⁵⁷¹ Pokazuju se ipak određene razlike među pojedinim grobovima i područjima, o čemu će biti više riječi u daljnjem dijelu teksta. Usp. Zdeněk Klanica, "Eliten auf Gräberfeldern altmährischer Zentren", u: Pavel Kouřil (ur.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Brno, 2005., str. 35-47, za grobove s velikomoravskog prostora, gdje autor pokazuje postojanje razlika u količini i tipovima priloga u grobovima, kao i u smještaju i tipovima samih ukopa. Na temelju njih definira različite slojeve unutar elite kao i regionalne razlike u prilaganju mačeva, ostruga, kopalja i drugih predmeta u grobove. Dapače, Klanica pokazuje da u mnogim slučajevima pripadnicima elite treba smatrati pokojnike u grobovima bez priloga, no radi se o vremenu ukapanja uz crkve, gdje je upravo blizina groba crkvi indikator visokog statusa.

⁵⁷² Usp. također Härke, "Cemeteries as places of power", str. 24-25.

⁵⁷³ Dzino, *Becoming Slav*, str. 150, 152; Isti, "The rise and fall of the Dalmatian 'Big-men'", str. 140-141. Značenje određenog predmeta nije fiksno, već proizlazi iz međuodnosa samih predmeta te predmeta i ljudi, a takvi predmeti onda mogu biti korišteni u konstrukciji identiteta unutar postojećih struktura. Usp. potpoglavlja 2.3. i 4.3. ovdje.

radoblju, od kraja 8. pa do druge trećine 9. stoljeća, no osnovni preduvjet, povezivanje s Francima, počeo se ostvarivati možda već nešto ranije.

Naime, prvi kontakti s franačkim područjem mogli su započeti i prije Karlova osvajanja Istre oko 788. godine, možda već ubrzo nakon pada Langobardskog Kraljevstva 774. godine, kako nam sugeriraju arheološki nalazi.⁵⁷⁴ To su prije svega dobro poznati i višekratno obrađivani predmeti ukrašeni u tzv. stilu Tasilova kaleža – pojasna garnitura iz Mogorjela (T. II/1) te jezičac iz Gornjih Vrbljana u Bosni i Hercegovini (T. II/2). Precizni kontekst garniture iz Mogorjela je na žalost nepoznat, osim činjenice da je pronađena unutar okrugle kule utvrđenog kasnoantičkog kompleksa, dok je jezičac iz Gornjih Vrbljana pronađen zajedno s ranokarolinškom ostrugom (T. II/3) u velikoj sobi tamošnjega stambenog objekta u utvrđenju, no riječ je o jedinim nalazima te vrste na lokalitetu.⁵⁷⁵ Uobičajeno se ovi predmeti datiraju u drugu polovinu 8. stoljeća, uz pretpostavku da su na ovo područje dospjeli tek oko 800. godine ili nedugo potom s prvim franačkim misionarima.⁵⁷⁶ Drugačije je tumačenje za pojasnu garnituru iz Mogorjela predložila Mechthild Schulze-Dörrlamm, smatrajući kako je mogla biti izrađena već u prvoj polovini 8. stoljeća. Autorica ističe i kako se kod ovakvih nalaza, specifičnih i pojedinačnih, nikako ne smiju isključiti različite mogućnosti njihovih pojedinačnih sudbina, odnosno načina na koje su mogli pristići u krajeve udaljenije od Carstva i prije poznatih povijesnih događaja poput rata protiv Avara.⁵⁷⁷ Predložena datacija čini se ipak preniskom i lakše se složiti s većinom autora, koji ovaj stil datiraju od sredine te u drugu polovinu 8. stoljeća.⁵⁷⁸ S druge strane, važan je problem mogućeg načina dolaska navedenih predmeta u Dalmaciju kako ga ističe Schulze-Dörrlamm, a on se vrlo dobro može protumačiti u svjetlu novijega tumačenja stila Tasilova kaleža od strane Katje Žvanut.

Za razliku od tradicionalne formalne analize, autorica stil promatra kao propagandno sredstvo, prvenstveno elite. Životinjski se stilovi 5. – 7. stoljeća tako sve češće tumače kao simbolički

⁵⁷⁴ Slično sugerira Dzino, *Becoming Slav*, str. 148-150, no bez detaljnijeg osvrta na arheološke nalaze.

⁵⁷⁵ Joachim Werner, "Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Bosna i Hercegovina)", *GZM*, n. s., XV-XVI, 1960.-1961., str. 235-247; Ivo Bojanovski, "Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani", *GZM*, n. s., XXIX, 1974., str. 251; Vinski, "Novi ranokarolinški nalazi", str. 143-165; Mate Zekan, "Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine", u: Boško Marijan (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split – Livno, 1994., str. 56-72.

⁵⁷⁶ Vinski, "Novi ranokarolinški nalazi", str. 162-165. Slično i Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 112-117, s pripisivanjem nalaza iz Gornjih Vrbljana franačkom ratniku, a ne misionaru.

⁵⁷⁷ Mechthild Schulze-Dörrlamm, "Das karolingische Kreuz von Baume-les-Messieurs, Dép. Jura, mit Tierornamenten im frühen Tassilokelchstil", *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 28/1, 1998., str. 139-140. Početke stila Tasilova kaleža prije godine predlaže i Hermann Ament, u: Heinrich Beck – Dieter Geuenich – Heiko Steuer (ur.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, sv. 30, Berlin – New York, 2005., str. 595, s. v. Tierornamentik, Germanische.

⁵⁷⁸ Za detaljan pregled različitih razmišljanja o stilu Tasilova kaleža v. Katja Žvanut, "The Tassilo Chalice Style: Problems of Interpretation and Definition", *HAM*, 8, 2002., str. 274-279.

jezik izražavanja političkog i ideološkog identiteta "germanskog" dijela ranosrednjovjekovne elite te se slično može gledati i stil Tasilova kaleža. Naime, u sklopu politike *renovatio imperii*, Karlo Veliki se oslanjao na antičke uzore u različitim aspektima pa tako i u umjetnosti, koja je na taj način materijalizacija njegova paneuropskoga kršćanskog carstva i sredstvo širenja i prihvaćanja aktualne ideologije. Nasuprot tome, stil Tasilova kaleža se pojavio kao jedna od varijanti germanskog životinjskog stila sredinom 8. stoljeća, mahom u regijama istočno od Rajne, sve od Frizije do Bavarske, s tek pojedinim nalazima i zapadnije te u Italiji i Dalmaciji. Stoga Žvanut stil Tasilova kaleža tumači kao izraz jasnog suprotstavljanja franačkoj političkoj i kulturnoj premoći, odnosno izražavanje zasebnog identiteta i neovisnosti u odnosu na Franke tijekom druge polovine 8. stoljeća, kada se i vrši najveći pritisak na (jugo)istočna pogranična područja. Upravo bi to bio razlog zašto se ovaj stil brzo javlja, ali i brzo nestaje, s promjenom političke situacije, odnosno čvršćom asimilacijom istočnih područja Carstva.⁵⁷⁹ Moglo bi se stoga možda pomišljati da su nosioci jezičca iz Gornjih Vrbljana te pojasne garniture iz Mogorjela zbog suprotstavljanja politici Karla Velikoga napustili neko od navedenih pograničnih područja te sigurnost potražili dalje na jugoistoku, odnosno u damatinskome zaleđu i unutrašnjosti. Naravno, ovakvo tumačenje nužno ostaje samo pretpostavka, tim više što se radi o pojedinačnim nalazima, no u svakom slučaju je riječ o predmetima druge polovine 8. stoljeća, koji su u tome razdoblju najvjerojatnije i pristigli ovamo. Također, oni pokazuju i da je došlo do ponovnog korištenja kasnoantičkih utvrđenja. I dok je kod Gornjih Vrbljana vjerojatno riječ o kraćoj epizodi, Mogorjelo je doskora preraslo u važno središte Zahumljana, o čemu svjedoče nešto kasniji mač tipa K, koplja s krilcima i karolinške ostruge, kao i brojni drugi kasniji nalazi sa samog lokaliteta, ali i bliže okolice.⁵⁸⁰ Za užu temu ovoga rada važniji su nalazi iz Morpolače i Orlića, lokaliteta u blizini kasnijih centara Bribira odnosno Biskupije i Knina. Na prvome lokalitetu, na položaju Škorića / Tubića kuće, u grobu A su pronađene dvije željezne ostruge, mač, slomljeno šilo i strelica, od čega su danas sačuvani tek mač i jedna ostruga (T. III/1-2).⁵⁸¹ Mač je najbliži varijanti I

⁵⁷⁹ Isto, str. 281-283.

⁵⁸⁰ Usp. Tonči Burić, "Istočnojadranske Sklavinije i Franci u svjetlu arheoloških nalaza", u: Miljenko Jurković - Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 141-142; Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 112-117.

⁵⁸¹ Marun, *Starinarski dnevnik*, str. 162-164, 192-193; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 21-22. Na istome je lokalitetu pronađen i fragment verižnjače, no bez podataka o kontekstu nalaza. Riječ je o iznimno rijetkom nalazu i skupocjenom komadu ratničkog oklopa, no teško je zaključiti je li istovremena s ranokarolinškim nalazima iz grobova. Prilikom istraživanja početkom 20. stoljeća pronađeni su i brojni ostaci željeznih obruča od vjedrica, noževi i drugi nalazi, a u neposrednoj blizini ovoga groba bio je grob B, u kojemu su osim keramičke posude i pojasne kopče pronađene i pozlaćene brončane ostruge vrlo slične onima iz Sultanovića kod Bugojna te iz sarkofaga s Crkvine u Biskupiji, tek malo manje masivne od potonjih. Bez sumnje

kombinacijskog tipa 1 prema tipologiji Alfreda Geibiga, čije je težište proizvodnje u drugoj polovini 8. stoljeća, a ostruga relativno fragilne građe, s oblim kopčama na krajevima krakova i narebrenom bazom trna je najvjerojatnije proizvod zadnje trećine 8. stoljeća,⁵⁸² dok ostali nalazi povezuju ovaj grob s uobičajenim grobovima druge polovine 8. stoljeća na području Hrvatske. Iz orličkih su pak grobova poznata na žalost samo dva mača, bez drugih priloga, pojedinačni i slučajni nalazi iz 1920ih godina. Jedan potječe s oranice Gliše Dujakovića, a drugi iz vinograda Ile Jovičića.⁵⁸³ Primjerak iz groba A (T. III/3), čiji je balčak ukrašen pozlaćenom mjedi s urezanim ornamentima, morfološki je srodan navedenom maču iz Morpolače, dok je balčak mača iz groba B u vrlo lošem stanju sačuvanosti (T. III/4), no također pokazuje najviše sličnosti s Geibigovim kombinacijskim tipom 1, varijante I.

Položaji na kojima su pronađeni ovi mačevi međusobne su udaljenosti tek stotinjak metara, a oba se nalaze neposredno istočno od današnje zgrade Općine Biskupija i nekadašnje seoske poljoprivredne zadruge u Orliću. Od 2010. do 2013. godine provedena su arheološka iskopavanja na tome lokalitetu, nazvanome "Orlič – Zadruga", te su unutar ostataka temelja antičke arhitekture iz 4. stoljeća i uz njih otkrivena tri groba s kosturnim ukopima datiranima u 8. stoljeće. Ovi su grobovi pronađeni otprilike na sredini prostora između položaja s kojih potječu mačevi te sugeriraju kako se najvjerojatnije radi o jednom te istom većem groblju,⁵⁸⁴ kao što je pretpostavljao već i L. Marun na temelju kazivanja tamošnjega stanovništva.⁵⁸⁵ U navedenim grobovima pronađeni su jednostavni nalazi (keramičke posude, željezni nož, strelica, šilo, životinjske kosti), karakteristični za horizont grobova s poganskim značajkama pokapanja. U neposrednoj blizini grobova 1 i 2 nalazila se i kompleksna jama u kojoj su pronađeni također odgovarajući nalazi – životinjske kosti, cjelovita keramička posuda i fragmenti keramike, kresivo, nož, koštani češalj, keramički pršljeni i dr.⁵⁸⁶ Ovi grobovi i s njima povezane jame pružaju vrijedne nove podatke za proučavanje pogrebnih običaja unutar spomenutog horizonta i upućuju na kontinuitet pokapanja na ovome lokalitetu tijekom dužeg razdoblja u 8. stoljeću. Osnovana pretpostavka da su dio istoga groblja kao i grobovi u kojima su se nalazili ranokarolinški mačevi, kao i činjenica da je mač iz groba A luksuzni primjerak, mogli bi upućivati na stvaranje prvog ranosrednjovjekovnog središta na Kosovu polju, no više podataka će pružiti tek daljnja arheološka istraživanja.

se ovdje nalazilo vrlo važno i bogato groblje, na kojemu su se, između ostalih, pokapali i vodeći ljudi nekog ranog središta iz okolice Bribira.

⁵⁸² Bilogrivić, "O mačevima posebnog tipa". U istome su radu obrađeni i mačevi iz Orlića.

⁵⁸³ Marun, *Starinarski dnevnik*, str. 250, 286; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 27-28.

⁵⁸⁴ Petrinec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlič", str. 129-130.

⁵⁸⁵ Marun, *Starinarski dnevnik*, str. 286.

⁵⁸⁶ Petrinec, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlič", str. 88-94 i dalje.

Istom ranokarolinškom horizontu pripadaju još poneki nalazi poput brončane ostruge s reljefno ukrašenim ušicama na krajevima krakova iz korita rijeke Cetine na prijelazu Mali Drinić uzvodno od Trilja ili pak one iz Gradca kod Posušja, od koje je sačuvan samo luk.⁵⁸⁷ Istovremeno je svakako i dio kopalja s krilcima s hrvatskih i bosanskohercegovačkih nalazišta.⁵⁸⁸ Sve u svemu, gledajući ove najranije karolinške nalaze u cjelini, zbog mahom nepoznatog ili nepotpunog konteksta nalaza teško je sa sigurnošću donositi čvrste zaključke. No na temelju tipološke klasifikacije nalaza, može ih se smjestiti u drugu polovinu 8. stoljeća, odnosno prije 800. godine. Važna je i činjenica da je u Morpolači mač druge polovine 8. stoljeća pronađen zajedno s ostrugom iste datacije, dok se u svim drugim grobovima s mačevima i ostrugama iz Hrvatske te Bosne i Hercegovine nalaze redovito tzv. karolinške ostruge hrvatskog tipa u kombinaciji s također nešto kasnijim mačevima tipa K.⁵⁸⁹ Stoga je moguće barem neke od ovdje prikazanih nalaza relativnokronološki datirati prije većine ostalih karolinških nalaza s područja današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine. Također, pojedinačni nalazi predmeta ukrašenih u stilu Tasilova kaleža samo naznačuju prve kontakte između dalmatinskoga i istočnofranačkoga područja, bilo da je doista riječ o dolasku odbjeglih pripadnika tamošnje elite ili posljedici nekog od događaja navođenih u do sada ponuđenim tradicionalnijim tumačenjima. Nalazi iz Morpolače i Orlića pak ukazuju na promjene koje će opsežnije uslijediti na samom kraju 8. i tijekom prvih desetljeća 9. stoljeća.

U tom se periodu priljev karolinških mačeva i ostruga značajno povećava, a uz njih dolaze i drugi nalazi karolinške provenijencije. Najveći broj pronađen je na Crkvinu u Biskupiji, zatim u Gornjim Koljanima, Ninu i u manjem broju na mnogim drugim lokalitetima u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini. Lokaliteti s velikim brojem nalaza karolinške provenijencije i bogatim grobovima obično nazivanim grobovima odličnika, a na kojima će tijekom 9. stoljeća biti podignute važne i bogato opremljene crkve, mogu se s pravom smatrati središnjim mjestima nastajuće kneževine.⁵⁹⁰ Međutim, glavno mjesto među njima pripada svakako Biskupiji, gdje

⁵⁸⁷ Milošević, "Ranokarolinška brončana ostruga", str. 299-307; Zekan, "Karolinški i poslijekarolinški nalazi", str. 61, 66; Petrinc, *Grobja od 8. do 11. stoljeća*, str. 168-169.

⁵⁸⁸ Usp. Željko Demo, "Ranosrednjovjekovno koplje s krilcima iz okolice Dugog Sela u svjetlu novih saznanja o ovoj vrsti oružja na motki", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 61-84. Prema istom autoru dio kopalja mogao bi biti još stariji, bliži sredini 8. stoljeća, što svakako valja imati na umu kada se govori o mogućim ranim kontaktima dalmatinskog zaleđa s Franačkim Carstvom. Vrijeme ukopa kopalja pronađenih u grobovima zajedno s mačevima Petersenova tipa K ili H (Zadvarje, Rudići, Stolac – Čairi) ne može se, doduše, pomicati puno prije kraja 8. stoljeća. Dapače, ovi grobovi u cjelini upućuju prije na rano 9. stoljeće, no to nipošto ne isključuje mogućnost ranije proizvodnje i dužeg perioda upotrebe kopalja.

⁵⁸⁹ U Ninu je riječ o maču bliskom tipu H, no taj je tip također nešto mlađi od mačeva iz Morpolače i Orlića.

⁵⁹⁰ Maja Petrinc, "Brončana petlja ranokarolinške ostružne garniture s Putalja iznad Kaštel Sućurca", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 57.

se na temelju grobova s Crkvine mogu detaljnije pratiti glavni smjerovi razvoja identiteta elite.

Bogati grobovi s priložima karolinške ratničke opreme istraženi oko i unutar temeljnih ostataka predromaničke crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji kod Knina temeljito su obrađeni u arheološkoj literaturi pa ih nije potrebno ovdje pojedinačno opisivati.⁵⁹¹ Oni su se, kao i cijeli horizont srodnih nalaza (ranokarolinški mačevi, ostruge, koplja s krilcima), koji se prema njima često naziva *horizontom Biskupija – Crkvina*, različito datirali, od zadnje trećine 8. pa sve do druge polovine 9. stoljeća.⁵⁹² Nužno je naglasiti da se takva datacija odnosi na čitavi horizont, dio kojega su i netom opisani nalazi iz Orlića, Morpolače i drugih lokaliteta, no oni pripadaju njegovoj najranijoj fazi, dok su grobovi iz Biskupije ipak nešto mlađi.⁵⁹³ Najosnovanijom se stoga čini njegova datacija u zadnju trećinu 8. i prvu trećinu 9. stoljeća. Naime, već su Ulrike Giesler i Krzysztof Wachowski u citiranim radovima prilično uvjerljivo pokazali kako se dio nalaza ovoga horizonta može datirati svakako prije 800. godine i to ne samo u pogledu vremena proizvodnje predmeta, nego i u pogledu vremena njihove upotrebe. Wachowski je također pokazao kako datacije u prvu polovinu 9. stoljeća, odnosno isključivo nakon 800. godine, počivaju dobrim dijelom na povijesnim podacima, odnosno pretpostavci da karolinški nalazi nisu mogli dospjeti na područje ranosrednjovjekovne Hrvatske prije izravne franačke ekspanzije na istočnom Jadranu od početka 9. stoljeća.⁵⁹⁴

Raniji početak horizonta podržavaju i zlatnici bizantskoga cara Konstantina V. Kopronima i sina mu i suvladara Lava IV., koji su pronađeni i u više grobova s karolinškim mačevima i ostrugama, a kovani su između 760. i 775. godine. Naime, datacije horizonta nakon 800. godine oslanjale su se djelomično i na tezu Joachima Wernera kako su ovi zlatnici u većoj

⁵⁹¹ Usp. Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, Split, 2000., str. 209-228, IV. 39-IV. 55; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 66-70, i tamo navedenu stariju literaturu.

⁵⁹² Posljednja trećina 8. stoljeća: Ulrike Giesler, "Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen", u: Georg Kossack – Günter Ulbert (ur.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, München, 1974., str. 528-532; Krzysztof Wachowski, "Das Problem der Chronologie der karolingischen Einflüsse auf das Gebiet von Jugoslawien", *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 11, 1983., str. 163-167. Posljednja trećina 8. i prva trećina 9. stoljeća: Mechthild Schulze-Dörlamm, "Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhundert", *Jahrbuch RGZM*, 40/2, 1993. [1995.], str. 564-565, 568; Maja Petrinec, "Sedmi grob i nekoliko pojedinačnih nalaza s Crkvine u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 33, 2006., str. 26. Prva polovina 9. stoljeća: Joachim Werner, "Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche)", *Schild von Steier*, 15-16, 1978.-1979., str. 227-237; Wilfried Menghin, "Neue Inschriftenschwerter aus Süddeutschland und die Chronologie karolingischer Spathen auf dem Kontinent", u: Konrad Spindler (ur.), *Vorzeit zwischen Main und Donau. Neue archäologische Forschungen und Funde aus Franken und Altbayern*, Erlangen, 1980., str. 254; Jörg Kleemann, *Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert. Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde*, Oldenburg, 2002., str. 289-291; Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 276, 282-284. Kleemann datira trajanje horizonta i nakon sredine 9. stoljeća.

⁵⁹³ Usp. Bilogrivić, "O mačevima posebnog tipa", str. 87-88.

⁵⁹⁴ Wachowski, "Das Problem der Chronologie".

količini dospjeli u posjed jedne uske skupine ili velikaške obitelji nakon vremena njihova kovanja i tako predstavljali svojevrsno "obiteljsko blago" koje je potom razdjeljivano za potrebe ukopa kroz narednih gotovo stotinu godina.⁵⁹⁵ Tomislav Šeparović ponudio je pak tumačenje prema kojemu bi ovi novci bili pristigli u dalmatinsko zaleđe u kontekstu političkih prilika na jadranskome području nakon langobardskog osvajanja Ravenne 751. godine, a s time i pada Ravenskog Egzarhata. Tada je očekivano slabljenje bizantske kontrole nad istočnom jadranskom obalom (ako je u ranijem periodu uopće i bila znatnije prisutna), a uskoro dolazi i do širenja franačke vlasti na italski poluotok i prema Jadranu. Stoga Šeparović pretpostavlja kako su dalmatinski obalni gradovi mogli predati veću količinu tada aktualnih zlatnika Konstantina V. i Lava IV. stanovništvu zaleđa kako bi se osigurali od eventualnih napada, bilo već tijekom 750ih godina, ili u narednim desetljećima Konstantinove vladavine, a koji su zatim korišteni kao dragocjenost narednih nekoliko desetljeća.⁵⁹⁶ Premda ne apsolutnu, ovi bi zlatnici tako ipak imali određenu datacijsku vrijednost, jer se javljaju uvijek unutar istoga sloja grobova, koji se i prema tipologiji drugih nalaza u njima mogu datirati u kasnije 8. i ranije 9. stoljeće.⁵⁹⁷

S druge strane, ne mogu se ni svi nalazi ovoga horizonta datirati prije 800. godine, odnosno neki su grobovi s takvim nalazima svakako kasniji, što pokazuju i sami biskupijski grobovi, među kojima postoje određene kronološke razlike. Na njih ukazuju kako sami predmeti u njima, tako i pojedini grobovi u cjelini te njihov prostorni odnos prema crkvenoj arhitekturi.⁵⁹⁸ Prema tome mogu se izdvojiti tri, uvjetno rečeno, faze pokapanja unutar tri do četiri desetljeća, gdje bi najraniji svakako bili grobovi u zemljanim rakama 1, 2, 4, 6 i 8, u kojima se nalaze mačevi, ostruge s pticolikim jezičcima, (bojni) noževi, vjedrice i drugi

⁵⁹⁵ Werner, "Zur Zeitstellung", str. 228-229, 237. Za pregled različitih razmišljanja o Kopronimovim zlatnicima v. Tomislav Šeparović, "Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u južnoj Hrvatskoj", *SHP*, s. III, 30, 2003., str. 129-132.

⁵⁹⁶ Šeparović, "Nove spoznaje", str. 132. Možemo ovdje u prilog Šeparovićevoj tezi dodati i da upravo za vrijeme vladavine Konstantina V. dolazi do intenziviranja sukoba Bizanta s Bugarima, s čestim pohodima i napadima jedne i druge strane, od 756. godine pa sve do Konstantinove smrti. Stoga nije isključeno da je Bizant zlatom kupovao mir na zapadu, kako bi se mogao u potpunosti vojno fokusirati na Bugare. Za sukobe Konstantina V. i Bugara v. Voren Tredgold, "Borba za opstanak (641-780)", u: Siril Mango (ur.), *Oksfordska istorija Vizantije*, Beograd, 2004., str. 158-159; Curta, *Southeastern Europe*, str. 84-88. Slično mišljenje, o Konstantinovu osiguravanju odanosti dalmatinskih vođa tijekom ratovanja protiv Bugara iznio je nedavno i N. Budak. Što se tiče preciznijeg određenja načina na koji su ovi zlatnici mogli prispjeti u Dalmaciju, predlaže mogućnost da su cirkulirali provincijom, služeći za financiranje kršćanske lokalne elite u službi Bizanta u Dalmaciji te da su nakon 800. godine mogli doći u posjed novih vladara ovoga područja. Neven Budak, "One More Renaissance? Dalmatia in the Light of Michael McCormick's Thesis about the Revival of European Economy", u: Mladen Ančić – Jonathan Shepard – Trpimir Vedriš (ur.), *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, Farnham, 2016. (u tisku). Autor mi je nesebično ustupio rukopis svoga rada na čitanje, na čemu mu ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem.

⁵⁹⁷ Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 195-198; Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 134-138.

⁵⁹⁸ Za odnos grobova i arhitekture usp. Petrincec, "Sedmi grob", str. 21; Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 130-133.

prilozi, koji pokazuju tipična obilježja horizonta s poganskim značajkama pokapanja (T. IV/1-2).⁵⁹⁹ Nešto kasniji su grobovi 7, 88 i možda grob 3 (T. IV/3), u kojima su ostruge uz eventualno solid Konstantina V. Kopronima u funkciji obola zapravo jedini prilozi. Njima se mogu pridružiti i zidane presvođene grobnice koje pripadaju generalno istome sloju i groblju kao i grobovi u zemljanim rakama te također prethode gradnji crkve (T. V/1-2).⁶⁰⁰ Posljednji je svakako ukop u sarkofagu s hipokampima u sjevernoj prostoriji prizemlja westwerka (T. VI/1-2), vjerojatno s kraja prve, najkasnije samog početka druge trećine 9. stoljeća.⁶⁰¹

Ovdje se valja kratko osvrnuti na pitanje odnosa ukopa u sarkofagu i crkvene arhitekture, budući da u literaturi postoje različita mišljenja u vezi njegove datacije i konteksta.⁶⁰² Naime, sarkofag jest pronađen unutar okvira zidova sjeverne prostorije prizemlja westwerka, no nije sasvim jasno je li prethodio njezinoj izgradnji ili je postavljen unutar već postojećeg zdanja. Otkriven 1891., pri objavi pet godina kasnije ovaj je grob datiran u kasno 9. stoljeće, prvenstveno na temelju zlatnika pronađenog u njemu, koji je tada određen kao kov bizantskog cara Bazilija I. iz razdoblja 880. – 886. godine. Prema tome i prema činjenici da se radi o iznimno luksuznom grobu, F. Radić je zaključio da je ovdje bio pokopan hrvatski knez Branimir (o. 879. – 892.).⁶⁰³ Tek je nakon više od 80 godina J. Werner prema fotografiji navedenog zlatnika utvrdio da se radi o novcu Konstantina V. Kopronima i Lava IV., istome poput onih u grobovima izvan crkve i drugdje na području ranosrednjovjekovne Hrvatske. Kako su ostruge u sarkofagu ipak mlađe od onih u grobovima u zemljanim rakama južno od crkve, to je Werner ovu okolnost uzeo kao dodatni prilog svojoj tezi o dugovječnom "obiteljskom blagu".⁶⁰⁴ Datacija groba i ostruga u njemu ostala je uglavnom nepromijenjena,

⁵⁹⁹ Za slijed ukopavanja na Crkvini u Biskupiji usp. Ante Jurčević, "Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 36, 2009., str. 67-68.

⁶⁰⁰ Petrincec, "Dva starohrvatska groblja", str. 188; Ista, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 171. Važno je naglasiti da ove grobnice nisu preupotrebljene kasnoantičke (iako su mogle biti građene po uzoru na njih), nego nastaju u ranom srednjem vijeku, upravo za pokojnike koji su u njima pronađeni. Tako služe kao dodatni pokazatelj statusa uz već bogate priloge u njima. Isto se odnosi i na srodne grobnice na Popovića Dolovima u Biskupiji, Crkvini u Gornjim Koljanima, Greblju u Ostrovici. Usp. također Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 133; Jörg Kleemann, "Karolingisches Fundgut im Südosten und das Verhältnis lokaler Eliten zum Karolingerreich", *Antaeus*, 31-32, 2010., str. 83, bilj. 28. Za drugačije mišljenje v. Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 119, 123, gdje se pretpostavlja i kako je na Crkvini u Biskupiji postojalo manje starokršćansko groblje vezano uz obližnju crkvu na Katića Bajamima. Konkretni nalazi koji bi na takav zaključak upućivali, međutim, nedostaju.

⁶⁰¹ Usp. Petrincec, "Sedmi grob", str. 27; Jurčević, "Usporedba skulpture", str. 68. Također Isti, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 133, gdje se najmlađi grobovi s karolinškim nalazima datiraju u dvadesete i tridesete godine 9. stoljeća.

⁶⁰² Okolnosti vezane uz sarkofag u južnoj prostoriji također nisu do kraja jasne, no kako su u njemu pronađene luksuzne pozlaćene jednojagodne sljepoočničarke, po svemu je grob mlađi od sredine 9. stoljeća, a s time i od izgradnje crkve. Petrincec, "Sedmi grob", str. 27.

⁶⁰³ Frano Radić, "Grobnica iz starohrvatske biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci", *SHP*, s. I, II/2, 1896., str. 85-86.

⁶⁰⁴ Werner, "Zur Zeitstellung", str. 237.

odnosno podmaklo 9. stoljeće ili njegova druga polovina,⁶⁰⁵ a povezivanje groba s Branimirom je na neko vrijeme nestalo iz literature. Značajniji pomak se dogodio prigodom održavanja izložbe *Hrvati i Karolinzi* u Splitu. A. Milošević je tada i grob i ostruge datirao u prvu polovinu 9. stoljeća te je takva datacija uskoro prihvaćena i od strane drugih autora.⁶⁰⁶

Međutim, uskoro su Mirjana Matijević Sokol i Vladimir Sokol ponovno iznijeli pretpostavku da se radi o ostrugama i grobu kneza Branimira, no bez nove argumentacije.⁶⁰⁷ Takvu argumentaciju uskoro pak donosi upravo A. Milošević,⁶⁰⁸ koji je sve do nedugo prije smatrao kako je riječ o ranijem grobu. Autor polazi od činjenice da su masivne brončane ostruge s Crkvine u Gornjim Koljanima mlađe od željeznih ostruga iz groba s mačem s položaja Vukovića most u istome mjestu, a koji je datiran na početak 9. stoljeća. To bi se svakako odnosilo i na pozlaćene masivne ostruge iz biskupijskog sarkofaga, koje su doista srodne onima s Crkvine u Gornjim Koljanima, te ih određuje kao domaći proizvod druge polovine 9. stoljeća.⁶⁰⁹ Za povezivanje s knezom Branimirom ključan je urezani križ račvastih krakova na

⁶⁰⁵ Vinski, "O nalazima karolinških mačeva", str. 26 i bilj. 103. Jelovina, *Mačevi i ostruge*, str. 12, 23, navodi kako su ostruge nastale prije 850., ali "predstavljaju karolinški import poslije 850. godine", po čemu bi onda očito i grob pripadao drugoj polovini 9. stoljeća.

⁶⁰⁶ Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 225, IV. 53 (Ante Milošević); Petrinc, "Sedmi grob", str. 27; Jurčević, "Usporedba skulpture", str. 68.

⁶⁰⁷ Matijević Sokol – Sokol, *Hrvatska i Nin*, str. 13, 96-98. Nešto kasnije Vladimir Sokol, "Zapadno zdanje i njegova pogrebna funkcija u crkvi sv. Marije u Biskupiji", u: Željko Tomičić – Ante Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu*, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009., str. 165, navodi ovog pokojnika kao nepoznatog kneza, uz napomenu kako će o njegovom imenu raspravljati na drugom mjestu.

⁶⁰⁸ Milošević, "Sarkofag kneza Branimira", str. 355-370; Ante Milošević – Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini / La chiesa preromanica di San Salvatore a Cettina*, Dubrovnik – Split, 2009., str. 239-241; također i Ante Milošević, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj / Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale*, Dubrovnik – Split, 2011., str. 83.

⁶⁰⁹ Isti, "Sarkofag kneza Branimira", str. 360-361 i bilj. 28. Razlog tolikog vremenskog razmaka među ovim dvjema varijantama ostruga nije spomenut. Autor također navodi kako se ovakvim datiranjem ujedno približio tipološkoj shemi ostruga K. Wachowskog, no nije jasno je li se prema njoj i ravnao u svojoj dataciji. Krzysztof Wachowski, "Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent", *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 14-15, 1986.-1987., str. 76, je ostruge iz biskupijskog sarkofaga pripisao svome tipu VII_{3a}-A₁-L te ih datirao između 870. i 900. godine. Međutim, tip VII se prema Wachowskom javlja već u drugoj polovini 8. stoljeća i traje još i nakon 900. godine (Isto, str. 52). Istoj varijanti VII_{3a}-A₁ pripisuje primjerice i ostruge iz groba I s Crkvine u Biskupiji, no njih datira između 770. i 800. godine (Isto, str. 76). Razlog za znatno kasniju dataciju ostruga iz sarkofaga, iako u navedenom članku nije obrazložen, bila bi zapravo jedino njihova masivnost, odnosno duljina luka (Isto, str. 51-52). Nešto je drugačije mišljenje M. Lennartsson, "Karolingische Metallarbeiten", str. 529-530 i Abb. 79, 81, koja ostruge iz sarkofaga pripisuje svojoj Stilgruppe IV. Ova se skupina kronološki može vezati i uz autoričinu fazu I i fazu II, no više je priklonjena potonjoj. Faza II se pak datira između 830/840. i 900. godine, s težištem u drugoj trećini i sredini 9. stoljeća. Zanimljivo je da autorica ostruge iz groba B u Morpolači, ornamentom i morfologijom srodne biskupijskima (tek nešto laganije i tanje) postavlja u Stilgruppe III, koja pak odgovara kronološkoj fazi I s težištem u prvoj trećini 9. stoljeća. U posljednje se vrijeme ostrugama s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske bavio i J. Kleemann, koji ih dijeli u tri faze. Masivne ostruge, poput onih iz sarkofaga u Biskupiji i grobnica s Crkvine u Gornjim Koljanima svrstava u treću fazu, koja započinje tek oko sredine 9. stoljeća, s time da bi ukrašene ostruge ove faze pripadale upravo sredini ili početku druge polovine 9. stoljeća. Kleemann, "Karolingisches Fundgut", str. 83-86. Postoje, dakle, različite predložene datacije ovih ostruga. Wachowski svoju tipološko-kronološku shemu temelji prvenstveno na morfologiji predmeta, dok se Kleemann oslanja na isto, ali i na povijesne podatke, odnosno historiografske interpretacije. M. Lennartsson se pak oslanja prvenstveno na ornamentalne karakteristike, ali uzima u obzir i

poklopcu sarkofaga, kojega Milošević povezuje s križevima isklesanim na oltarnim ogradama od strane tzv. *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* te stoga smatra da je ovdje riječ upravo o Branimiru i njegovu ukopu iz 892. godine.⁶¹⁰ Morfološka sličnost među ovim križevima svakako postoji, no možemo se zapitati bi li doista na sarkofagu jednog od najmoćnijih hrvatskih knezova, koji je pritom i opremljen bogatim prilozima, stajao tek jednostavni urezani jednolinijski križ? Ne bi li za tu priliku radije bio naručen majstor tzv. *Benediktinske radionice iz vremena kneza Branimira*, čija su djela iznimno kvalitetna, za razliku od relativne rustičnosti one prve?⁶¹¹ Dodatnu važnost ima svakako i činjenica da je sarkofag isklesan od masivnih rimskih arhitrava. Antička spolija za izradu crkvenog namještaja crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji koristila je pak jedino radionica *Majstora koljanskog pluteja*, koja je isklesala prvu fazu namještaja, svakako u prvoj polovini 9. stoljeća.⁶¹² Prema pojedinim autorima se i sarkofag može pripisati upravo toj radionici.⁶¹³

S obzirom na navedeno, povezivanje groba u sarkofagu s hipokampima u sjevernoj prostoriji prizemlja westwerka crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji s knezom Branimirom nije uvjerljivo. Što se tiče ostruga iz sarkofaga, nedavno je Ante Jurčević na temelju analize ornamenata uvjerljivo pokazao njihovu blisku povezanost s ostrugama iz presvođene zidane grobnice podno temelja istoga westwerka te onima iz groba B u Morpolachi (T. VI/3).⁶¹⁴ Prvi par se dakle definitivno mora datirati prije podizanja westwerka.⁶¹⁵ Ostruge iz sarkofaga stoga također nisu indikator kasnijeg vremena ukopa te se vjerojatnijom čini njihova datacija prije sredine 9. stoljeća. Uz to, važan je još jedan detalj vezan uz odnos sarkofaga i arhitekture. Prilikom objave toga groba F. Radić prenosi podatke iz izvještaja o iskopavanju, prema kojima se doznaje da je sarkofag nađen prilikom pretraživanja najdublje sloja lokaliteta te

morfološke. I dok svaka od navedenih shema funkcionira barem za dio materijala kojim se bavi, za precizniju dataciju konkretnog predmeta (ovdje ostruga iz sarkofaga) treba pridati veću pozornost kontekstu nalaza.

⁶¹⁰ Milošević, "Sarkofag kneza Branimira", str. 362-366.

⁶¹¹ Za navedene radionice v. Nikola Jakšić, "Skulptura Branimirova doba u Hrvatskoj", u: *Hrvatska u doba kneza Branimira. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine*, Zadar, 2002., str. 111-121.

⁶¹² Jurčević, "Usporedba skulpture", str. 66-68. Istu dataciju podržavaju i Nikola Jakšić – Ivan Josipović, "Majstor koljanskog pluteja u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrata u Bijaćima", *SHP*, s. III, 42, 2015., str. 151.

⁶¹³ Nikola Jakšić, "Klesarstvo u službi evangelizacije", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, 2000., str. 205; Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 136-137.

⁶¹⁴ Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 120-122.

⁶¹⁵ Nedavno ih je Milošević, *Predromanički zvonici*, str. 87-88, datirao u drugu polovinu 9. stoljeća, ne navodeći, međutim, argumente za takvu dataciju, osim da u taj period "tipološki pripadaju". Navedena analiza ukrasa, okolnosti nalaza, kao i tip garnitura (pticoliki jezičci remenja) ipak upućuju na znatno ranije vrijeme. Zanimljivo je također da je isti autor ranije ovaj grob bio datirao u kraj 8. stoljeća, čak povezujući u njemu pokopano dijete s odraslim muškarcem iz groba 1 u rodbinskom smislu (sin i otac), upravo na temelju sličnosti ostruga. V. Isti, (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 224, IV. 51 (Ante Milošević). Jurković, "Sv. Spas na vrelu Cetine", str. 68-69, pak smatra kako su svi grobovi s ostrugama i mačevima nastali nakon izgradnje crkve.

da je bio okrenut "uzduž kapele, nešto malo navinut prama sredini bazilike".⁶¹⁶ Da je sarkofag bio ukopan nakon gradnje crkve i westwerka, trebalo bi očekivati njegovu pravilnu orijentaciju prema jedome od zidova. Dapače, da je bio postavljen u već postojećoj grobnoj kapeli u prizemlju, vjerojatnije bi bilo da se nalazio na razini nekadašnje podnice, kao što je bio slučaj sa sarkofagom u južnoj prostoriji.⁶¹⁷ Ovako, ukopan u najdubljem sloju i lagano zakošen, najvjerojatnije je pripadao istome sloju grobova kao i presvođene zidane grobnice te grobovi u drvenim lijesovima u običnim zemljanim rakama,⁶¹⁸ što je dodatan prilog dataciji ovih ostruga prije sredine 9. stoljeća. Po svemu je, dakle, grob u sarkofagu s hipokampima prethodio gradnji westwerka, a vjerojatno i crkve.⁶¹⁹

Kad se govori o grobovima s karolinškim mačevima i ostrugama s Crkvine u Biskupiji i njihovim međusobnim razlikama treba imati na umu razliku između vremena nastanka, odnosno proizvodnje ovih predmeta i vremena njihovog polaganja u grob. Tipološke i stilske analize predmeta određuju prvenstveno vrijeme njihove proizvodnje i najfrekventnije upotrebe, dok je za dataciju ukopa primaran kontekst. Naime, premda su između pojedinih primjeraka ostruga vjerojatne određene kronološke razlike, koje se obično predlažu na temelju morfoloških kriterija, jednako je moguće i da je većina karolinških ostruga hrvatskoga tipa, jednostavnije ili raskošnije ukrašenih, nastala u vrlo kratkom periodu i možda čak u istim radionicama.⁶²⁰ Tako bi i na područje današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine pristigle u relativno kratkom periodu kraja 8. i početka 9. stoljeća, gdje su pojedine mogle biti u upotrebi sve do sredine 9. stoljeća.⁶²¹ Budući da su u grobovima s mačevima, kao i u sarkofagu, bili pokopani odrasli muškarci, izgledno je da su takvi predmeti bili u njihovu posjedu određeno vrijeme, kod pojedinih lako moguće i više od 10 – 20 godina. Kosturni ostaci pokojnika iz ovih grobova na žalost nisu sačuvani pa se o njihovoj točnoj dobi ne može ništa konkretnije zaključiti.

Promjene u grobnom inventaru koje se događaju u istom periodu mogu se također sagledati na više načina. Svakako je postepena redukcija grobnih priloga u cjelini među ostalim i posljedica čvršćeg prodiranja kršćanstva u društvu, kao što i jest generalno uobičajena praksa, kad se usporede groblja 8./9. s grobljima kasnijih stoljeća. Ne može se, međutim, potpuno isključiti ni mogućnost da je barem dio pokojnika, pripadnika elite, bio pokršten vrlo rano,

⁶¹⁶ Radić, "Grobna raka", str. 71.

⁶¹⁷ Lujo Marun, "O najznamenitijim starohrvatskim grobovima na groblju otkrivene biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. I, IV/3-4, 1898., str. 113, 116-118.

⁶¹⁸ Tako smatra Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 133-135. Usp. i Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 118-119, gdje se navodi kako su svi navedeni grobovi pronađeni na otprilike 3 metra dubine.

⁶¹⁹ O odnosu westwerka i crkve više u sljedećem poglavlju.

⁶²⁰ Usp. Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja".

⁶²¹ Usp. Bilogrivić, "Karolinški mačevi tipa K", str. 149-150; Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 137.

možda već na prijelazu 8. u 9. stoljeće, a da je prilaganje karolinškog oružja i ostruga bilo dio strategije stvaranja i komuniciranja identiteta, važno zbog nastavljanja veze s ranijim tradicijama.⁶²² U tom slučaju su križevi na pojedinim predmetima (ostruge iz sarkofaga ili pak petlja garniture za zakopčavanje ostruga iz groba 4)⁶²³ te novac u funkciji obola (također s prikazom križa) doista mogli biti pokazatelji kršćanske pripadnosti pokojnika, kako je to bio predložio još J. Werner.⁶²⁴ I drvene vjedrice, priložene u grobove 1, 2, 6 i 8 mogle su imati kršćansko simboličko značenje.⁶²⁵ Naravno, jednako je tako moguće i da pokojnici u grobovima s mačevima, tipičnim predstavnicima horizonta s poganskim značajkama pokapanja, doista nisu bili pokršteni, no za one u grobovima koji kao priloge sadrže uglavnom samo ostruge kršćanska se pripadnost ipak može osnovanije pretpostaviti. Tim više što ti grobovi najvjerojatnije nastaju u vrijeme nakon izdavanja novog kapitulara (*Capitulare missorum generale* iz 802. godine) u kojemu su vjernost prema caru i Carstvu povezani s vjernošću Bogu i Crkvi te se od podanika traži strogo slijedenje crkvenog nauka i propisa.⁶²⁶ S druge strane, Jörg Kleemann smatra kako je redukcija priloga u grobovima sjeverozapadne Njemačke odraz preuzimanja novog načina ispoljavanja društvene reprezentacije u okviru ukopa, gdje se pokapanje bez priloga preuzima kao običaj iz susjednog Franačkog Carstva. Lokalna elita je s takvim pokapanjem mogla započeti već i prije franačkih pohoda i predstavljala je predložak za ostalo stanovništvo.⁶²⁷ Takvo bi se objašnjenje možda moglo odnositi i na područje ranosrednjovjekovne Hrvatske, ali po svemu tek nakon početka 9.

⁶²² Prisutnost oružja, ali i brojnih drugih priloga u grobu ne mora nužno biti pokazatelj poganstva. U ranosrednjovjekovnim crkvenim tekstovima nema izričitih zabrana polaganja priloga u grobove, dapače, ono se često tolerira. Tako se ni u popisu zabranjenih poganskih običaja, *Indiculus superstitionum et paganiarum*, nastalom oko 800. godine u Mainzu, ne spominju grobni prilozima, nego prvenstveno različiti dijelovi pogrebnih obreda vezani uz ples, pjesmu, hranu i piće i sl. *Capitularia regum Francorum*, MGH Capitularia I, br. 108, str. 222-223. Usp. Mechthild Schulze-Dörrlamm, "Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich", *Jahrbuch RGZM*, 57/1, 2010., str. 369; Härke, "Cemeteries as places of power", str. 27-28. Naposljetku, dovoljno je spomenuti nemali broj merovinških grobova s prilozima unutar crkava, od kojih mnogi sadrže i oružje. Usp. Jarak, *Crkvena arhitektura*, str. 90-91.

⁶²³ Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 213, 225, IV. 42b, IV. 53b.

⁶²⁴ Werner, "Zur Zeitstellung", str. 229. V. i Belošević, "Počeci kršćanstva", str. 112. Za novac u funkciji obola kao kršćanski običaj preuzet od Franaka usp. Schulze-Dörrlamm, "Gräber mit Münzbeigabe", str. 368; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 198-199. Slično je i Milošević, "Jesu li prilozima", str. 459, upozorio kako prisutstvo oružja i drugih priloga u biskupijskim grobovima ne mora biti pokazatelj poganstva pokojnika, pridajući prednost simbolu križa na njima te na zlatnicima.

⁶²⁵ Opširnije o vjedricama kao mogućim kršćanskim prilozima u ranosrednjovjekovnim grobovima Željko Tomićić, "Vjedrice hrvatskog ranog srednjovjekovlja", *Histria Antiqua*, 10, 2003., str. 149-166. Tako je i Wamers, "König im Grenzland", str. 30-32, naveo mogućnost da je drvena vjedrica iz groba pod tumulom u Haithabuu mogla biti povezana s kršćanskim obredima kao recipijent za posvećenu vodu, možda korištena i pri krštenju. Također joj pretpostavlja moguće karolinško podrijetlo. Doduše, ova vjedrica ima križoliki željezni okov na kojemu su urezana četiri manja križa, što njeno tumačenje u takvom svjetlu čini prilično izvjesnijim nego u hrvatskim slučajevima, gdje su okovi vjedrica mahom neukrašeni.

⁶²⁶ McKitterick, *Charlemagne*, str. 269-270. Iako područje Dalmacije tada nije bilo sastavni dio Franačkog Carstva, u smislu u kojem je to primjerice bila Istra, ne znači da se kapitulatom propisani odnosi nisu barem očekivali.

⁶²⁷ Kleemann, "Karolingisches Fundgut", str. 87-88.

stoljeća, ne i u vrijeme prvih kontakata s Francima, kada je prilaganje u grobovima najizraženije. Također, u pogledu franačkog širenja kršćanstva važno je imati na umu i ideološki aspekt toga procesa, kako za istočnoslavensko područje objašnjava Peter Heather. Ono je bilo normalna i očekivana funkcija kršćanskoga cara, u ovom slučaju Karla Velikoga i Ludovika Pobožnog, no isto je tako izglednije da će pokršteni Slaveni (ili drugi "narodi") ideološki prije prihvatiti vlast kršćanskog cara nego li poganski.⁶²⁸ Nastavno na to, Heather ističe kako je kontrola crkvenih struktura u slavenskim zemljama automatski dovela Franke u položaj kontrole kombinacije odnosa pokroviteljstva i ekonomskih prava poput desetine. Jednako je tako pokrštavanje pomagalo i slavenskim elitama, odnosno njihovim vođama koji su nastojali učvrstiti svoju vlast i podići ju na višu razinu. Kako su poganska vjerovanja povezana s tradicionalnim društvenim i političkim strukturama pogodnim manjim lokalnim skupinama, takav sustav je ograničavao objedinjavanje vlasti u jednoj osobi na širem prostoru. Ranosrednjovjekovno je kršćanstvo nasuprot tome donosilo uzvišeniji koncept kraljevstva, a s time i ideološku podlogu lokalnim vođama za promjenu načina na koji ih podanici doživljavaju te ojačanje svoje vlasti. To naravno nije značilo nužno preuzimanje cijelog kršćanskog "paketa", nego iskorištavanje pojedinih njegovih elemenata.⁶²⁹ Franački utjecaji u pokrštavanju su nedvojbeni i njihovi tragovi brojni, kako u manjim liturgijskim predetima, tako i u crkvenoj arhitekturi i skulpturi, organizaciji samostana i drugdje, o čemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju.

Prije prelaska na tu temu pogledajmo kakva je situacija na drugim grobljima. Najsljčniji Biskupiji su Koljani, značajni prije svega zbog svoje strateške važnosti prijelaza preko Cetine, no velika koncentracija (luksuznih) karolinških nalaza, kao i nešto kasnija predromanička crkva, pokazuju da je također riječ o jednome od središnjih mjesta nastajuće kneževine. Valja naglasiti da je zbog nepoznatog preciznog konteksta većine nalaza s ovoga lokaliteta uvijek nužna zadržka po pitanju konačnih zaključaka.⁶³⁰ U Koljanima se nalaze tri mikrolokacije, na kojima su ukupno pronađena tri karolinška mača, brojne ostruge i crkva tlocrta najvjerojatnije analognog biskupijskoj.⁶³¹ Na prvome je mjestu grob 1 s položaja Vukovića most na lijevoj obali Cetine, u kojem su uz mač tipa K pronađene i karolinške ostruge hrvatskog tipa s narebrenim četvrtastim kopčama na krajevima krakova te pripadajućim jezičcima garnitura

⁶²⁸ Heather, "Frankish Imperialism", str. 180.

⁶²⁹ Isto.

⁶³⁰ Usp. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 20-21, 80-81.

⁶³¹ Koljansku crkvu nedavno je detaljno obradio Jurčević, "Usporedba skulpture". O strateškoj važnosti položaja u Koljanima v. Milošević, "Novi mač iz Koljana", str. 460-461.

oblika slova "U" i petljama s ovalnom pločicom (T. VII/1), a na pojasu pokojnika se nalazio cjevasti pojasni okov. Uz ovaj grob otkrivena su još dva, gotovo bez priloga – tek kremen i kresivo u jednome grobu.⁶³² Izravna paralela grobu 1 je grob 4 s groblja u Rešetarici kod Livna, s mačem tipa K sa sedam režnjeva te analognim ostrugama i ostružnim garniturama, a od ostalih priloga tu su i dva noža, od kojih jedan sklopivi, te kresivo (T. VII/2).⁶³³ Navedenim ostrugama analogan je i par iz groba 3A s lokaliteta Stranče – Gorica u Vinodolu, s razlikom da njihove kopče na krajevima krakova nisu narebrene, nego glatke (T. VII/3). U tome grobu nema drugih nalaza karolinške provenijencije, već su prisutni uobičajeni prilozi horizonta s poganskim značajkama pokapanja (keramička posuda, noževi, kresiva i kremen).⁶³⁴ Na groblju na Crkvini u Biskupiji jednake garniture potječu iz groba 88, doduše s drugačijim tipom ostruga. Zbog svega navedenog, čini se mogućim grob 1 s Vukovića mosta smjestiti otprilike u vrijeme između prve i druge faze biskupijskih grobova. Prilaganje mača povezuje ga s prvom fazom, dok karakteristike ostruga i manjak drugih priloga upućuju na sljedeću.

Drugi mač pronađen je prije nekoliko godina na desnoj obali Cetine, na položaju Slankovac u Donjim Koljanima. Radi se također o tipu K i to o luksuznom primjerku, čije su nakrsnica i jabučica ukrašene tauširanjem mesinganom žicom. Istim su materijalom izvedeni i simboli na sječivu mača – križ i trolisni čvor. Simbolika prvog motiva je neupitna, dok se ovakav čvor u svjetlu križa možda može povezati sa sv. Trojstvom. Tim više što se taj motiv pojavljuje često u crkvenim kontekstima, kako na sitnijim liturgijskim predmetima,⁶³⁵ tako i na crkvenom namještaju.⁶³⁶ Ovi simboli mogu biti još jedan prilog raspravi o problematičnosti izravnog povezivanja prilaganja oružja s religijskim nazorima pokojnika, odnosno onih koji ga pokapaju. U svakom slučaju, sječivo ovoga mača je ponajbolje sačuvano među svim do sada pronađenim karolinškim mačevima s područja Hrvatske te Bosne i Hercegovine, a i mač u

⁶³² Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 20-21.

⁶³³ Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika", str. 146, 184, T. XVII. U ovome grobu, kao ni u grobu s Vukovića mosta, nije pronađena keramička posuda ili vjedrica.

⁶³⁴ Željka Cetinić, "Starohrvatsko groblje Stranče – Gorica: osvrt na horizont grobova s poganskim načinom pokapanja", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 4-5.

⁶³⁵ Primjerice na srebrnoj liturgijskoj špatuli s pozlaćenom žličicom iz Mainza, 8./9. stoljeće, na kojoj su četiri takva simbola postavljena oko središnjeg križa (Schulze-Dörrlamm, "Zeugnisse der Selbstdarstellung", str. 190-191, Abb. 31); također i na srebrnoj lučnoj fibuli jednakih krakova iz Camona, dép. Somme, u Francuskoj, koja naravno nije liturgijski predmet, ali su ponovno po četiri ovakva simbola postavljena oko središnjeg križnog motiva, na svakoj od nogu fibule (Isto, str. 178, 181, Abb. 23/1). Istovjetan se simbol, samo izduženijeg oblika, nalazi i na gornjoj strani nakrsnice mača Bb iz Haithabua. Uzevši u obzir cjelokupnu kršćansku simboliku ukrasa na njegovom balčaku, Wamers, "König im Grenzland", str. 13, je stoga predložio moguće tumačenje toga simbola upravo kao simbola sv. Trojstva.

⁶³⁶ Samo neki od doista brojnih primjera su dvije stranice krstioničkog ciborija pulske katedrale i stranica oltarnog ciborija crkve sv. Felicite iz pulskoga predgrađa, 9. stoljeće (Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 62-63, I. 51-52); plutej oltarne ograde katedrale u Krku, 8./9. stoljeće (Isto, str. 126, III. 8c); stranica ciborija iz crkve sv. Krševana u Zadru, 9. stoljeće (Isto, str. 166, III. 53).

cjelini spada među najluksuznije primjerke. Na žalost, radi se o slučajnom nalazu i poznato je tek da potječe iz groba. Uz njega je pronađen i srebrni, mesingom ukrašeni pojasni jezičac sa završetkom u obliku pupoljka.⁶³⁷ Kako ovi nalazi još uvijek nisu u potpunosti objavljeni, s dalekosežnijim zaključcima treba pričekati i za sada se može tek pretpostaviti da pripadaju istome horizontu i vremenu kao i mač s Vukovića mosta.

Sličan zaključak moguće vrijedi i za mač tipa H o kojemu gotovo da i nema podataka. Naime, u literaturi se odavno govori o maču tipa X koji je pronađen vjerojatno na Crkvini u Gornjim Koljanima, no poklonjen je etiopskom caru Haileu Selassieu prilikom njegova posjeta Splitu 1954. godine te je u literaturi bio poznat samo s kasnijeg crteža (T. VIII/3).⁶³⁸ Nedavno je, međutim, u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pronađena fotografija snimljena prilikom prezentacije mača za darivanje (T. VIII/1), prema kojoj je prilično očito da se ipak ne radi o tipu X.⁶³⁹ Naime, iako fotografija ne dopušta preciznije zaključke, dovoljno se jasno vidi da je jabučica mača dvodijelna te da ima trokutastu krunu pa se može naslutiti da se radi najvjerojatnije o Petersenovu tipu H (T. VIII/2), što bi ga u kontekstu ostalih nalaza mačeva iz Hrvatske te Bosne i Hercegovine uvrstilo u raniji karolinški horizont pa, može se pretpostaviti, i isto vrijeme kao i dva navedena koljanska mača tipa K.⁶⁴⁰ Drugih podataka o ovome maču nema, no ako doista potječe s Crkvine u Gornjim Koljanima, moguće je da se izvorno nalazio u kontekstu sličnom grobovima s mačevima s Crkvine u Biskupiji, a u Koljanima onome s Vukovića mosta.

Svakako kasniji od grobova s mačevima su grobovi s Crkvine u Gornjim Koljanima u kojima su pronađene samo ostruge. Na žalost, o njima ne postoji gotovo nikakva dokumentacija iz vremena istraživanja krajem 19. stoljeća pa su podaci o točnom kontekstu nalaza nepoznati.⁶⁴¹ Među više primjeraka s ovog lokaliteta ističu se dva para masivnih brončanih ostruga s četvrtastim pločicama s osam zakovica na krajevima krakova (T. VIII/4), morfološki analognih onima iz sarkofaga na Crkvini u Biskupiji, uz puno jednostavniji ukras (šrafirani trokuti na bazi trna).⁶⁴² Garniture za zakopčavanje sastoje se pak od jezičaca oblika slova "U"

⁶³⁷ Milošević, "Novi mač iz Koljana", str. 461-463.

⁶³⁸ Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, str. 116-117, 140, bilj. 173a; Zdenko Vinski, "Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji", *SHP*, s. III, 13, 1983., str. 12, T. III/1.

⁶³⁹ Na informaciji i ustupanju fotografije na korištenje najsrdačnije zahvaljujem Anti Jurčeviću iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. U međuvremenu je fotografija uz komentar i slične zaključke objavljena u Milošević, "Novi mač iz Koljana", str. 460, 462, sl. 4. V. također Bilogrivić, "Carolingian Swords from Croatia", str. 77-78.

⁶⁴⁰ Za pregled ostalih mačeva tipa H iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine v. Janko Belošević, "Osvrt na karolinške mačeve tipa H sa šireg područja Dalmatinske Hrvatske / Rückschau auf karolingische Schwerter des Typus H aus dem Großraum des Dalmatinischen Kroatiens", *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 24, 2007., str. 405-418.

⁶⁴¹ Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 80.

⁶⁴² Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 271-272, IV. 153-154.

i petlji s ovalnom pločicom, poput već opisanih iz groba kod Vukovića mosta, s razlikom što ovi jezičci nisu zašiljeni pri vrhu. Prema analognim grobovima iz Biskupije moguće je pretpostaviti da uz ove ostruge u grobovima drugih priloga nije bilo, a same grobove datirati otprilike u vrijeme groba u sarkofagu s Crkvine u Biskupiji, u kojemu su pronađene potpuno srodne, iako luksuznije ostruge. Dakle, gledajući lokalitete u Koljanima u cjelini, očite su velike sličnosti s Crkvinom u Biskupiji. Prisutna je prva faza grobova s mačevima, zatim grobovi samo s ostrugama, a uz crkvu na Crkvini u Gornjim Koljanima pronađene su i zidane grobnice, vjerojatno nalik onima iz Biskupije.⁶⁴³ Na kraju, tu su i velike sličnosti dviju crkava, ne samo u tlocrtu, već i u uređenju interijera, odnosno crkvenom namještaju.⁶⁴⁴

U svjetlu ovih lokaliteta moguće je tumačiti i druga groblja, poput onoga na Ždrijacu u Ninu, gdje karolinški nalazi često pripadaju najbogatijim grobovima unutar groblja, no puno su jednostavniji i skromniji u odnosu na biskupijske i koljanske. Ostruge su tipološki analogne gore obrađenima, no izrađene od željeza i većinom neukrašene. Ističu se one iz groba 161, s mjedenim limom oko baze trna ukrašenim šrafiranim trokutima, narebrenim kopčama na krajevima krakova i pticolikim jezičcima garnitura za nošenje (T. IX/2).⁶⁴⁵ Najbliža analogija su im ostruge iz groba 52 groblja Kašić – Maklinovo brdo,⁶⁴⁶ a sa Ždrijaca morfološki gotovo identična ostruga iz dvojnog groba 74, kojoj doduše nedostaje mjedena oplata trna (T. IX/1). Ova je ostruga također bila jedina u grobu i pronađena je bez garniture, izuzev jedne kopče.⁶⁴⁷ Svih pet navedenih ostruga ističe se svojom masivnošću, što ih razlikuje od tipološki inače vrlo sličnog para iz groba 1 s Vukovića mosta. Potonje također djeluju kvalitetnije izrađene, što je vidljivo u izvedbi kopči na krajevima krakova. U ostalim grobovima s ostrugama nalaze se međusobno gotovo identični primjerci (grobovi 166, 167 i 322) s po šest zakovica na četvrtastim pločicama na krajevima krakova, osim ostruga iz groba 312, koje završavaju polukružnim pločicama s po jednom zakovicom (T. X, XI/1-2).⁶⁴⁸ Garniture navedenih ostruga mahom sadrže jezičce oblika sova "U" i petlje s ovalnom pločicom (uključujući i ostruge iz groba 161). Od karolinškog oružja u navedenim grobovima pronađen je jedino mač

⁶⁴³ Jurčević, "Usporedba skulpture", str. 67-68. Jedna grobnica je pronađena ispred "atrija" (vjerojatnog westwerka), a druga unutar njega, no najvjerojatnije se radi o istoj situaciji kao na Crkvini u Biskupiji, gdje zidane grobnice prethode gradnji crkve.

⁶⁴⁴ Isti, "Usporedba skulpture".

⁶⁴⁵ Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 132-134, T. LXXIII/1-8.

⁶⁴⁶ Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 51, T. XXXIII/1-4.

⁶⁴⁷ Isti, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 78, T. LVII/10.

⁶⁴⁸ Isto, str. 138-140, 220-222, 228, T. LXXV/15-18, T. LXVI/1-8, T. C/1-8, T. CII/3-10. Na bazama trnova ostruga iz grobova 166 i 322 sačuvali su se tragovi brončanog lima pa nije isključeno da je takav ukras bio prisutan i na drugima. Usp. Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 175.

blizak tipu H u trojnom grobu 322 (bez elemenata remena za nošenje) te uz njega jedno koplje, dok su u ostalima kao prilozi oružja nađeni jedino vrhovi strelica.

Osim navedene komparativne jednostavnosti i skromnosti ždrijačkih nalaza primjetne su još neke razlike, poput vrlo jednostavnih, mahom ovalnih, željeznih kopči ostružnih garnitura iz grobova 74, 167 i 312, naspram uobičajenim narebrenima. Također, upadljiva je i činjenica da je ostruga u grobu 74 pojedinačni primjerak, unatoč tome što se radi o ukopu dvaju muškaraca. Sveukupni dojam, s izuzetkom ostruga iz groba 161, na prvi pogled ukazuje na mogućnost da je većina ovih nalaza možda doista rezultat trgovine. Također, izostanak raskošnijih, pa čak i jednostavnih brončanih, primjeraka upućivao bi na zaključak o mogućem nešto nižem rangu ili razini moći ždrijačkih pokojnika u odnosu na one iz Biskupije ili Gornjih Koljana. Nasuprot tome, nalazi staklene boce i čaša u grobovima 322 i 310 govore o nesumnjivo visokom statusu i društvenom položaju pokojnika u njima pa je prisutnost "prosječnijih" nalaza karolinškog oružja i ostruga svakako zanimljiva i zahtijeva drugačije objašnjenje.⁶⁴⁹

Uz same nalaze, važne podatke otkriva i kontekst te prostorni raspored navedenih grobova, odnosno njihov odnos prema drugim grobovima.⁶⁵⁰ Grobovi 161, 166 i 167 nalaze se na zapadnom groblju, svi u istome redu, i dobar su pokazatelj već spomenutog ulaska novih elemenata (karolinške ratničke opreme) u ustaljeni grobni ritus, primjetan i u okolnim grobovima. Slična je situacija i na istočnome groblju, gdje se nalaze grobovi 74, 312 i 322. Kao prvo, grobovi s keramičkim posudama koncentrirani su u dvije skupine, jednoj oko groba 74 i drugoj uz grob 322, dok su ostali uobičajeni prilozi, poput noževa i kresiva, uglavnom ravnomjerno raspoređeni te je generalno vidljivo prakticiranje grobnog ritusa tipičnog za horizont s poganskim značajkama pokapanja. Nakit se pak nalazi gotovo isključivo u redu kojemu pripada i grob 322, priložima najbogatiji na Ždrijacu, kao i u njemu susjednim

⁶⁴⁹ O staklenim čašama i boci sa Ždrijaca v. detaljnije u Šime Perović, "Osvrt na staklene priloge iz starohrvatskog groblja na Ždrijacu u Ninu", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 37-52.

⁶⁵⁰ Na Ždrijacu se nalaze dva odvojena groblja 8. i prve polovine 9. stoljeća, zapadno i istočno, među kojima prema nalazima iz grobova velikim dijelom nema bitnih kronoloških razlika, a zanimljivo je da se u oba slučaja priložima najbogatiji grobovi nalaze u zapadnom dijelu groblja, dok je u istočnom (odnosno jugoistočnom na zapadnom groblju) skupina grobova s vrlo rijetkim priložima ili bez priloga uopće. Također valja napomenuti da je zapadno groblje istraženo gotovo u cijelosti, a istočno tek djelomično i očito se širilo dalje prema jugu, što sugerira nalaz groba 320 u sondi D. Usp. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 13-15 i Prilog 1. Prema novoj analizi ždrijačkih grobalja u Alajbeg, "O topografskoj kronologiji", na zapadnome je groblju određena veća skupina grobova koji se mogu datirati prije sredine 8. stoljeća, kakvih na istočnome groblju nema. To bi pućivalo na zaključak kako kronološke razlike ipak postoje, odnosno da se istočno groblje kao zasebno izdvaja upravo u vrijeme trajanja horizonta Biskupija – Crkvina. Međutim, kako se ono širilo prema neistraženom južnom, možda i jugoistočnom, području, ne može se sasvim isključiti mogućnost da je i tamo postojala ranija faza.

grobovima.⁶⁵¹ U toj se skupini grobova neosporno odražava visok status i bogatstvo pokojnika, no za temu ovoga rada zanimljive su i sljedeće pojedinosti. U istom redu s grobom 322 nalaze se grobovi 311 i 323 s keramičkim posudama i noževima, kao i grob 310, u kojemu su uz staklenu čašu analognu onoj iz groba 322 pronađena i dva noža te jedna strelica.⁶⁵² Dakle, uobičajeni prilozi horizonta s poganskim značajkama pokapanja. Međutim, grobu 322 sa zapadne su i istočne strane susjedni grobovi 326 i 324, u kojima su pronađeni, između ostaloga, prilozi s jasnim kršćanskim simbolima. U grobu 326 dva srebrna prstena, od kojih jedan s motivom križa, a drugi s motivom pentagrama, te u grobu 324 jedan srebrni prsten s motivom pentagrama i pozlaćeni brončani križić s antropomorfnim maskama na krajevima krakova (T. XI/3).⁶⁵³ Zanimljivo je da se u grobu 324 nalazila i kalotasta brončana ukrasna aplika, kakva je, gotovo identična, pronađena i u grobu 322.⁶⁵⁴ Obje su se nalazile na pojasu djeteta. Pokojnica u grobu 326 bila je pokopana u drvenom lijesu, kao i pokojnici iz groba 322. Keramičkih posuda u grobovima 326 i 324 nije bilo. Oni, kao i u biskupijskom slučaju, upućuju na nužan oprez pri jednoznačnom određivanju pokojnika kao kršćana ili pogana samo na temelju prisutnosti određenih priloga u grobovima, premda su s obzirom na položaj vjerojatno nešto mlađi od groba 322.

Veliko groblje na Begovači u Biljanima Donjim koje se razvija oko predromaničke crkvice i traje od 9. pa sve do u 17. stoljeće pokazuje nam pak drugačije, nešto kasnije okolnosti. Naime, ovdje su u svega dva groba, 253 i 258, pronađene karolinške ostruge (T. XII/2-3). U oba se slučaja radi o jednostavnim željeznim primjercima, od kojih prvi par na završecima krakova ima narebrene kopče nalik ostrugama s Vukovića mosta u Gornjim Koljanima, dok druge imaju pravokutne pločice s po šest zakovica i srodne su većini ždrijačkih nalaza. Ostružna garnitura iz groba 253 sastoji se od narebrenih brončanih petlji, narebrenih četvrtastih brončanih kopči i željeznog jezičca oblika slova "U". One iz groba 258 imaju željezne petlje s ovalnom pločicom i analogni jezičac te jednostavne ovalne željezne kopče.⁶⁵⁵ Unatoč sličnosti ovih nalaza s onima iz Nina smatramo kako zbog konteksta ove grobove treba datirati nešto kasnije, otprilike u vrijeme nedugo nakon groba u sarkofagu s

⁶⁵¹ Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, Prilog 2-4.

⁶⁵² Isto, str. 218-220;

⁶⁵³ Isto, str. 232-238.

⁶⁵⁴ Prema Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 147-148., križić se može povezati s križnim fibulama u plemićkim grobovima ranokarolinškog vremena u sjeverozapadnoj Europi, a njegov ukras sa stilom Blatnica. Istome horizontu pripadaju i kalotaste aplike. Drugačije tumačenje križolike aplike nudi Ante Milošević, "O izvornoj funkciji križolikoga okova sa Ždrijaca u Ninu", u: Miljenko Jurković – Ante Milošević (ur.), *Mumuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Zagreb – Motovun – Split, 2012., str. 191-211; Isti, *Tragovi starih vjerovanja*, str. 90-133.

⁶⁵⁵ Dušan Jelovina – Dasen Vrsalović, "Srednjovjekovno groblje na 'Begovači' u selu Biljanima Donjim kod Zadra", *SHP*, s. III, 11, 1981., str. 83-84, 107-108; Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 62.

hipokampima iz Biskupije. Naime, groblje na Begovači razvija se većinom od sredine 9. stoljeća,⁶⁵⁶ dok su tek rijetki grobovi, među kojima upravo 253 i 258, raniji, ali ne mnogo. U njima drugi prilozi nedostaju (tek dva nožića i prapovijesni artefakti u funkciji kremena i kresiva u grobu 258),⁶⁵⁷ no najvažnije je da su oba groba izrađena od masivnih antičkih spolija (T. XII/1) i nalaze se unutar apsidalnog dijela ostataka ranijeg (kasno)antičkog objekta,⁶⁵⁸ čime dobivaju posebno istaknuto mjesto na lokalitetu gdje će se ubrzo početi razvijati veliko groblje.

Nije neosnovano pretpostaviti da se možda radi o namjernom nastojanju imitiranja izgleda sarkofaga, moguće s izravnim reminiscencijama na spomenuti kneževski grob iz Biskupije, odnosno barem približavanja obliku istoga u nemogućnosti pribavljanja ili izrade pravoga sarkofaga.⁶⁵⁹ Dodatnu važnost ovi su grobovi dobivali i mjestom ukopa, gdje je grob 258 čak bio precizno postavljen u vrhu apside, čiji luk dodiruje s unutarnje strane, pa se ponekad pretpostavlja da se možda radi o samome osnivaču predromaničke crkvice.⁶⁶⁰ Moguće je, međutim, i da su ovi grobovi bili nešto raniji od te crkve, ukopani prije nego što je ona sagrađena ili možda upravo u vrijeme njezine gradnje, pa su se iz toga razloga nalazili unutar apside starijeg objekta, a ne uz samu predromaničku crkvu ili unutar nje.⁶⁶¹ U svakom slučaju,

⁶⁵⁶ Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 275. V. također Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština*, str. 72-74. Sasvim drugačije tumačenje ovoga groblja (pa onda i drugih) donosi Jakšić, "Crkve na Begovači", osobito str. 409-410, 422-423, 432, gdje se samo rijetki grobovi datiraju u 9. i 10., a većina tek od kraja 11. stoljeća. Takvo tumačenje, kako je već navedeno u potpoglavlju 4.2., nije općeprihvaćeno.

⁶⁵⁷ U grobu 258 se nalazio i kostur ženske osobe, također *in situ*, bez ikakvih priloga ili nalaza. Jelovina – Vrsalović, "Srednjovjekovno groblje", str. 69, 84.

⁶⁵⁸ Jelovina – Vrsalović, "Srednjovjekovno groblje", str. 69 i sl. 28. U novijoj je literaturi prevladavajuć stav kako se radi o rimskom objektu kasnije pretvorenom u starokršćansku crkvu, dok su istraživači ovog lokaliteta bili mišljenja da stariji zidovi predstavljaju isključivo ostatke profane arhitekture. Pojedini autori također smatraju kako je ovaj objekt korišten i kao crkva većih gabarita u predromanici, kada bi bio opremljen novim namještajem, dok većina ipak drži kako je tada na njegovim temeljima sagrađena manja predromanička crkva. Grobovi 253 i 258, čini se, idu u prilog potonjoj tezi. Usp. različita mišljenja u: Jakšić, "Crkve na Begovači", str. 421; Jelovina, "Nikola Jakšić, Crkve na Begovači", str. 306; Vedrana Delonga, "Kameni spomenici s 'Begovače' u Biljanima Donjim kod Zadra", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 95-96, 100; Miljenko Jurković, "Arhitektura karolinškog doba", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, 2000., str. 173, 185; Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 190-191, IV. 15 (Miljenko Jurković); Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 62. Posljednji pregled dosadašnje diskusije uz nove zaključke donosi Ivan Josipović, "Prijedlog za čitanje imena kneza Mislava na natpisu s Begovače / A proposed reading of prince Mislav's name in the Begovača inscription", *Archaeologia Adriatica*, VI, 2012., str. 131-134, 139-146.

⁶⁵⁹ Na Begovači je pronađen i pravi sarkofag, jednostavan i neukrašen (grob 165), no bez karolinških nalaza. U njemu su nađene kosti muškarca, skupljene na hrpi u sredini sarkofaga, a među njima fragmenti triju željeznih noževa. Ovaj se grob nalazio nešto dalje od predromaničke crkve i apside ranijeg objekta, u smjeru sjevera, i vjerojatno je i nešto kasniji od grobova 253 i 258. Usp. Jelovina – Vrsalović, "Srednjovjekovno groblje", str. 68, sl. 27 i plan groblja.

⁶⁶⁰ Usp. Jakšić, "Crkve na Begovači", str. 423., koji, međutim, smatra da je riječ o obnovitelju starokršćanske crkve u predromaničkom razdoblju, pokopanom dakle u svetištu funkcionirajuće crkve. Također, Jakšić ovaj grob izričito naziva sarkofagom. Isto tako, kao ukop obnovitelja i donatora crkve te njegove obitelji unutar svetišta grobove 253 i 258 tumači i Josipović, "Prijedlog za čitanje", str. 144-145.

⁶⁶¹ Kao potencijalno analogna situacija mogao bi se navesti lokalitet Rešetarica kod Livna, gdje su otkriveni temeljni ostaci starokršćanske crkve s prigradenim prostorijama. Crkva je bila u funkciji najkasnije do početka 7.

položaj u apsidi (kasno)antičkoga objekta ukazuje na monumentalizaciju groba prema karolinškom obrascu.⁶⁶²

Ranosrednjovjekovni ukopi u sarkofazima se u zaleđu istočne jadranske obale javljaju tijekom prve polovine 9. stoljeća, što se može tumačiti kao izravan odraz karolinške renesanse i emuliranje ovog istaknutog načina pokapanja od strane lokalne elite, prije nego li kao utjecaj kasnoantičkih tradicija lokalnog stanovništva.⁶⁶³ U antičkom sarkofagu dopremljenom iz Rima pokopan je bio i sam Karlo Veliki (ispod zapadnog ulaza crkve u Aachenu), a zatim i neki od njegovih nasljednika poput Ludovika Pobožnog i kasnijih careva,⁶⁶⁴ te je upravo prema tom uzoru mogao nastati i biskupijski sarkofag,⁶⁶⁵ a zatim i drugi istovrsni i slični grobovi. Moguće je da je u istoj radionici u kojoj je izrađen sarkofag s Crkvine u Biskupiji nastao i sarkofag pronađen uz crkvu sv. Bartula na Crkvini u Galovcu, također izrađen od komada rimske arhitekture (T. XII/4). Kao što je već navedeno, pretpostavlja se da ih je izradila radionica *Majstora koljanskog pluteja*, koja je zaslužna i za oltarne ograde i drugi namještaj u obje crkve, kao i u crkvi u Gornjim Koljanima. U ukrašenom sarkofagu iz Galovca nisu uz pokojnika, doduše, pronađeni nikakvi nalazi, no po svemu se radi o istom vremenu i istom duhu kao i u biskupijskom slučaju.⁶⁶⁶

Zaključno možemo reći da ako se o već dobro poznatim nalazima postave nova pitanja i promotri ih se iz drugačije perspektive, može se proširiti spoznaja o njima dalje od pitanja

stoljeća, a zatim u ranosrednjovjekovnom razdoblju iznad i unutar njenih ostataka slijedi ukapanje. Otkriveno je svega 8 grobova, od kojih su potpuno istražena tek dva. Među njima je najzanimljiviji ranije navedeni grob 4 s karolinškim mačem tipa K i ostrugama, a koji je ukopan tik uz temelje južnog ramena apsida nekadašnje crkve, s njezine vanjske strane. Ukop ovoga groba je očito respektirao ostatke arhitekture (za razliku od grobova 3 i 5), a izbor mjesta ukapanja na lokaciji nekadašnje crkve, pogotovo uz apsidu, nikako nije mogao biti slučajan. Za opis i lokaciju groba v. Vrdoljak, "Starokršćanska bazilika", str. 184 i plan lokaliteta.

⁶⁶² Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 191, IV. 15 (Miljenko Jurković).

⁶⁶³ Usp. Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 130-133. Za tumačenje franačkih utjecaja u smislu barem dijelom svjesnih nastojanja emulacije franačkih modela društvenog života (u što spada i pogreb) od strane lokalne elite v. Mladen Ančić, "Lombard and Frankish influences in the formation of the Croatian dukedom", u: Gian Pietro Brogiolo – Paolo Delogu (ur.), *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia: atti del convegno di studio, Brescia 11-13 ottobre 2001*, Firenze, 2005., str. 225.

⁶⁶⁴ Nelson, "Carolingian royal funerals", str. 145-153, 155-160, 162-163, 167-168; Budak, *Karlo Veliki*, str. 106-107; Schulze-Dörrlamm, "Zeugnisse der Selbstdarstellung", str. 156-157.

⁶⁶⁵ Vrlo istaknuti društveni položaj pokojnika iz ovoga sarkofaga osim samoga mjesta i spominjanih pozlaćenih brončanih ostruga pokazivala je i odjeća navodno od svile, koja je bila dijelom sačuvana pri otvaranju sarkofaga, ali i danas izgubljeni zlatom optočeni privjesak od jaspisa: Radić, "Grobna raka", str. 75, 84-85; Petrincec, *Grobja od 8. do 11. stoljeća*, str. 69. Naime, drago kamenje se, kao pokazatelj zemaljske moći, u karolinškom svijetu koristilo za ukrašavanje predmeta kraljeva i careva, eventualno i pripadnika najviših slojeva plemstva i klera: Schulze-Dörrlamm, "Zeugnisse der Selbstdarstellung", str. 160-161, 167-168. Da su raskošni privjesci bili vladarski znamen upozoreno je već u Milošević – Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa*, str. 240-241.

⁶⁶⁶ Više o sarkofagu iz Galovca u Janko Belošević, "Dva kamena sarkofaga s Crkvine u Galovcu kod Zadra", *ARR*, 12, 1996., str. 127-141, Tab. I-III; Jakšić, "Klesarstvo u službi evangelizacije", str. 205; Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja", str. 136-137.

podrijetla i generalnog utjecaja, ili barem ponuditi drugačiji zaključci. U tome smislu nalazi karolinškog oružja i ratničke opreme s područja današnje Hrvatske te Bosne i Hercegovine ključni su izvor za proučavanje konstrukcije identiteta lokalne elite, koji se razvija od najranijih kontakata s Francima u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća, a izrazitije tijekom prve polovine devetoga. On nastaje u izravnoj vezi s Francima, no uvijek nesigurna pozicija ranosrednjovjekovnih vladara zahtjevala je i njegovu demonstraciju prema ostalim pripadnicima elite i podređenima, vlastitome "narodu", te se upravo kao rezultat toga međuodnosa identitet u tragovima manifestira u arheološkom materijalu. Nastavljanje starih tradicija najvidljivije je u prvoj fazi, uz isticanje karolinškog oružja u grobovima. Uskoro nestaje većina priloga, pogotovo keramičke posude, i ostaju samo ostruge kao oznaka moći i identiteta, a zatim se pojavljuje i nekoliko posebno istaknutih grobova u sarkofazima. Valja naglasiti da ni elita, pogotovo u ranom stadiju formiranja, nije homogena i da je zapravo njezin najviši, vladarski, dio taj koji diktira smjer razvoja identiteta. Jasno je to vidljivo u usporedbi grobova s Crkvine u Biskupiji s ostalim istovremenim grobljima. S jedne strane, možemo primijetiti da je na njima prisutno na neki način imitiranje, odnosno emuliranje načina pokapanja biskupijskih pripadnika elite. Grobovi iz Biskupije mogu se prema tome tumačiti kao primjer promjena u prakticiranju identiteta kroz grobni ritus, koji je valjalo slijediti kako bi se pokazala pripadnost novoj eliti. Slučaj lokaliteta Nin – Ždrijac, gdje su prisutni većinom jednostavniji i skromniji karolinški nalazi može se stoga tumačiti i drugačije od trgovine. Budući da je velik dio tamošnjih ostruga gotovo identičan, možemo pomišljati na njihovo darivanje svojim podložnicima od strane najvišeg vrha lokalne elite. S druge strane, stakleni prilozima u ždrijačkim grobovima ukazuju na gotovo jednako visoki status pokojnika pa je možda riječ o njihovom kasnijem uzdizanju u društvenoj hijerarhiji,⁶⁶⁷ zajedno s počecima uspona Nina kao važnog franačkog crkvenog središta.

Osim unutarnje strukture hijerarhije postojali su svakako i mnogi drugi razlozi koji su uvjetovali prisutnost ili odsutstvo pojedinih priloga u grobovima, kao i razlike u kvaliteti

⁶⁶⁷ Zanimljive je rezultate dala i antropološka analiza kostura pokojnika iz ždrijačkoga groba 312, pokopanog s karolinškim ostrugama i u prvome redu do onoga u kojemu se nalaze najbogatiji grobovi na cijelome lokalitetu, 310 i 322. Komparacijom bioloških karakteristika s 22 druga muška pokojnika s istoga lokaliteta, a koji se prema priložima svrstavaju u niži društveni sloj, pokazano je kako su uvjeti života cjelokupne populacije bili uglavnom bez posebnih razlika, odnosno da su pripadnici i višeg i nižih društvenih slojeva bili izloženi jednakim životnim uvjetima te vjerojatno imali jednaku ili sličnu prehranu. Pokojnik iz groba 312 se uklopio u opću sliku komparativnog uzorka. Mario Šlaus – Vlasta Vyroubal – Željka Bedić, "Neke karakteristike kvalitete života i zdravlja socijalno povlašćenog muškarca pokopanog na starohrvatskom groblju na Ždrijacu u Ninu", *Archaeologica Adriatica*, IV, 2010., str. 25-35. Autori ističu mogućnost da se pripadnost višem staležu nije stjecala isključivo rođenjem, nego uvjetno rečeno zaslugama (str. 32). Takva se pretpostavka uklapa u značajke pretpostavljenog tadašnjeg društvenog uređenja s uglednicima na čelu, odnosno prijelazne faze prema poglavištvu.

među istovrsnim priložima. Ukazano je ranije da u kasnom 8. i ranijem 9. stoljeću treba računati i dalje s više različitih skupina unutar šireg pojma lokalne elite. Tako su "vladarski" predložak ostali pripadnici elite mogli i trebali slijediti, ali ne uvijek i ne svi, i njihovo se odbijanje prihvaćanja (potpunog) obrasca također moglo pokazivati upotrebom materijalne kulture u određenim situacijama.⁶⁶⁸ Uz nalaze pobliže razmotrene u ovome potpoglavlju postoji još čitav niz grobova, često pojedinačnih, s različitim priložima karolinške provenijencije (najčešće ostruga), od kojih se većina uklapa u ovdje predstavljenu generalnu sliku, no pojedini od nje i odstupaju. Takva odstupanja nisu uvijek nužno posljedica kronološke razlike. Mogla su biti i rezultat svjesnog i aktivnog korištenja pojedinih elemenata materijalne kulture u stvaranju i prakticiranju identiteta elite, ujedno najranijeg arheološki prepoznatljivog hrvatskog identiteta. Prevladavanje ovog identiteta nad ostalima, poznatima iz izvora, kao i onim nepoznatima, dogodilo se po svemu sudeći tijekom središnje trećine 9. stoljeća. Međutim, prije prelaska na to razdoblje osvrnut ćemo se na još jedan aspekt identiteta, koji se preklapa s dominantnom simbolikom karolinškog oružja i konjaničke opreme. Radi se o prilaganju jednostavnijeg, "običnog", oružja u grobove, koje je dijelom istovremeno, dijelom vjerojatno i nešto ranije od prvih kontakata s Francima. To se oružje obično tumači kao oprema ratnika, no u svjetlu ovdje provedenog istraživanja može pružiti važan uvid u već postojeće strukture, odnosno *habitus* na temelju kojega se razvio novi identitet.

5.2.3. Oružje u grobovima – problemi interpretacije⁶⁶⁹

U najbrojnije priloge unutar horizonta s poganskim značajkama pokapanja na području ranosrednjovjekovne Hrvatske spadaju svakako noževi. Različitih duljina i oblika, opet su donekle međusobno slični i teško ih je (a možda i nepotrebno) detaljnije kronološki i tipološki klasificirati. Najčešće se, međutim, dijele na noževe svakodnevnog upotrebe te bojne noževe. Uz noževe koje se smatra bojnim u grobovima se ponekad nalaze i ostruge, vrhovi strijela, a iznimno i mačevi pa se pokojnici s takvim priložima uglavnom bez rezerve karakteriziraju

⁶⁶⁸ Usp. Moreland, *Archaeology, Theory and the Middle Ages*, str. 47-48.

⁶⁶⁹ U osnovi ovoga potpoglavlja je rad Goran Bilogrivić, "Ratnici ili lovci? Noževi i strijele u grobovima na području ranosrednjovjekovne Hrvatske", *SHP*, s. III, 41, 2014., str. 23-32.

kao ratnici. Ratničkim se grobovima, međutim, proglašavaju i oni grobovi u kojima je pretpostavljeni bojni nož jedino potencijalno oružje. Na taj se način dobiva slika grobalja ovoga horizonta prema kojoj su ona poprilično napučena ratnicima. Analizom šireg konteksta nalaza noževa i ostalog oružja, prvenstveno strijela, kao i grobova u kojima su pronađeni, mogu se ponuditi i drugačije mogućnosti interpretacije. Za razliku od Crkvine u Biskupiji u prošlom potpoglavlju, temeljno groblje za analizu ove teme jest Nin – Ždrijac, budući da je ono jedno od rijetkih većih grobalja koje je u potpunosti objavljeno, a njegov istraživač, J. Belošević, je ujedno i najzaslužniji za uvođenje jasne definicije bojnih noževa u hrvatskoj srednjovjekovnoj arheologiji.

Osnovni kriterij za podjelu noževa na one svakodnevne upotrebe i na bojne jest duljina pojedinoga noža pa se u prvu kategoriju ubrajaju primjerci kraći od 20 cm, najčešće između 8 i 15 cm duljine. Noževi duži od 20 cm smatraju se pak bojnim noževima.⁶⁷⁰ Osim kriterija duljine, Belošević navodi kako su važne i druge okolnosti, odnosno prisutnost ostalih nalaza koji bi upućivali na borbenu funkciju noža, no one uglavnom ostaju u drugom planu pa ukupna ocjena ratničkog karaktera groba i pokojnika u njemu proizlazi i samo iz prvog kriterija, duljine noža.⁶⁷¹ Takva je podjela uglavnom prihvaćena i tek se posljednjih godina, iako i dalje vrlo rijetko, može naići na preispitivanje ili osporavanje barem dijela ovakvih atribucija.⁶⁷² Ako se detaljnije promotri cjelokupni kontekst grobnih nalaza noževa, javlja se vrlo opravdana sumnja u pridavanje funkcije nožu na temelju duljine. I Belošević sam pri definiranju ovoga kriterija navodi kako je svjestan da duljina noža veća od 20 cm ne mora biti pouzdan dokaz za određenje njegove bojne funkcije, no pri atribuciji pojedinačnih nalaza uglavnom u tu pouzdanost ne sumnja.⁶⁷³

Osnovno je pitanje otkriva li doista duljina noža njegovu funkciju? Najveći dio tzv. bojnih noževa s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske ne prelazi tridesetak centimetara ukupne duljine. Ovdje svakako valja uzeti u obzir taj podatak, odnosno činjenicu da se radi o ukupnoj duljini, dok su sama sječiva rijetko duža od 20 cm, a najčešće su kraća od 15 cm. To nipošto ne znači da se takvi noževi nisu mogli koristiti u sukobima. Dapače, i takav nož mogao je u iskusnoj ruci postati ubojito borbeno oružje. Vrlo je vjerojatno i pokoji primjerak među brojnim noževima svakodnevne upotrebe nekoga stajao života, no specijalizirani bojni nož je ipak sasvim druga kategorija. Na Ždrijacu u Ninu pronađeno je unutar oba groblja ukupno

⁶⁷⁰ Belošević, *Materijalna kultura Hrvata*, str. 101-102; Isti, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 279-280. Usp. također Karaman, "Iskopine društva 'Bihaća'", str. 16; Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, str. 121-122.

⁶⁷¹ Usp. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 279.

⁶⁷² Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 165.

⁶⁷³ Belošević, *Materijalna kultura Hrvata*, str. 101; Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 98.

nešto manje od 200 noževa, od kojih su 23 svrstana u kategoriju bojnih.⁶⁷⁴ Od ta 23 noža 17 ih je kraće od 25 cm, dva su točno oko te duljine, svega tri su duga oko 30 cm i tek jedan primjerak oko 40 cm.⁶⁷⁵ Valja ponoviti da su to ukupne duljine noževa, dok su njihova sječiva još kraća jer drške zauzimaju obično oko trećine ukupne duljine. Kod dva primjerka s groblja Kašić – Maklinovo brdo (grobovi 49 i 50) gotovo i polovinu.⁶⁷⁶ Svi su pak noževi s toga lokaliteta, od kojih je šest prozvano bojnim (među njima i navedena dva), kraći od 25 cm.⁶⁷⁷ Navodno su i u Dubravicama kod Skradina pronađena dva bojna noža, no ne navode se nikakvi drugi podaci o njima, osim da se razlikuju oblikom i veličinom od ostalih 16 tamo pronađenih noževa.⁶⁷⁸ S lokaliteta Stranče – Gorica navode se tri bojna noža, od kojih su dva kraća od 25 cm, a treći, iz groba 3A, je znatno oštećen i nepoznate su mu dimenzije (T. VII/3).⁶⁷⁹ U dva groba (12 i 15) na groblju uz humak Materiza kod Nina pronađena su dva noža duljine oko 40 cm (T. XIII/1). Kako su nakon vađenja iz grobova ubrzo sasvim propali, ne navode se nikakvi drugi podaci o njima.⁶⁸⁰ U grobovima na Crkvini u Biskupiji pronađena su dva noža okarakterizirana kao bojni. U grobu 1 bio je primjerak sačuvane duljine blizu 26 cm (od čega sječivo 23.5 cm), a izvorne vjerojatno nešto više od 30 cm (T. IV/1).⁶⁸¹ U grobu 4 istoga lokaliteta nalazio se pak dugi nož, sačuvane duljine 51 cm, od čega je drška zauzimala 12 cm. Ovaj je nož danas izgubljen i poznat je samo prema fotografiji iz prve objave groba i jednostavnom crtežu nastalom prema njoj (T. IV/2).⁶⁸² Naposljetku, tu je i dugi nož, slučajni nalaz iz okolice Knina, duljine 66.8 cm, od čega na dršku otpada 14.5 cm.⁶⁸³ Kod ova dva potonja noža bojna je funkcija podosta izvjesna, no riječ je o primjercima koji znatno odstupaju od ostalih.

Najčešće se kao paralele nalazima s područja Hrvatske navode brojni saxeви, bojni noževi primarno merovinškog razdoblja i prostora, pa se shodno tome ista terminologija prenosi i na ovdašnji materijal. Duži primjerci (od 30 cm i više) se tako obično nazivaju saxeвima ili scramasaxeвima i njihova se pojava u ovim krajevima dovodi u vezu s franačkim

⁶⁷⁴ Isti, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 279.

⁶⁷⁵ Prema katalogu grobova s nalazima u: Isto.

⁶⁷⁶ Usp. Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, T. XXXII/12, 17.

⁶⁷⁷ Usp. katalog grobova s nalazima u: Isto.

⁶⁷⁸ Gunjača, "Groblje u Dubravicama", str. 162.

⁶⁷⁹ Željka Cetinić, *Stranče – Gorica, starohrvatsko groblje*, Katalog izložbe, Rijeka, 1998., str. 83; Ista, "Starohrvatsko groblje Stranče – Gorica", str. 5.

⁶⁸⁰ Janko Belošević, "Starohrvatska nekropola uz humak 'Materiza' kod Nina", *Diadora*, 6, 1973., str. 228-229, 234-235.

⁶⁸¹ Usp. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 210, IV. 39c (Ante Milošević); Jelovina, *Mačevi i ostruge*, str. 17.

⁶⁸² Frano Radić, "Mrtvački ostanci iz triju starohrvatskih grobova uz ruševine biskupske bazilike Sv. Marije u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. I, III/1, 1897., str. 37; Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, str. 122; Isti, *Mačevi i ostruge*, str. 18; Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 213-214, IV. 42 (Maja Petrinec).

⁶⁸³ Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, str. 122.

utjecajima.⁶⁸⁴ Takva se atribucija u ovom slučaju čini neopravdanom, a zapravo i nepotrebnom, jer, iako naziv *sax* jest postao svojevrsno opće mjesto u arheološkoj literaturi,⁶⁸⁵ ipak je riječ o specifičnom tipu oružja, podosta različitom od najvećeg dijela hrvatskih nalaza.

Naime, radi se o jednosječnom oružju, čija su sječiva ponekad i naglašeno dekorativno kovana (damasciranim uzorkom), a hrbat se u gornjem dijelu sječiva najčešće pod kutem ili zaobljenom linijom primiče vrhu.⁶⁸⁶ U kontinentalnoj srednjoj i zapadnoj Europi datiraju se između druge polovine 5. i prijelaza 8. u 9. stoljeće. U tom se razdoblju njihova forma razvija i sječivo generalno produžuje pa se mogu podijeliti na tri tipa: kratke/uske, široke te duge *saxeve*.⁶⁸⁷ Valja napomenuti da su i kratki *saxeve* redovito duži od 30 cm, a i samo sječivo im je u pravilu dugo preko 25, najčešće i preko 30 cm.⁶⁸⁸ Među njima se može istaknuti jedan primjerak, s njemačkog lokaliteta Beckum II, grob 2, koji je donekle morfološki srodan onome iz groba 1 s Crkvine u Biskupiji. Ukupne je duljine oko 35 cm, dok je sječivo dugo 27 cm, najveće širine 3.1 cm.⁶⁸⁹ Međutim, kratki se *saxeve*, poput ovog primjerka, datiraju u 6. i 7. stoljeće. U periodu druge polovine 8. i eventualno ranog 9. stoljeća, kada se datiraju nalazi "bojnih" noževa iz Hrvatske, u upotrebi su dugi *saxeve*. Njihove pak duljine redovito prelaze 50 cm, najčešće i 60 cm, od čega je samo sječivo dulje od 40 cm. Potonje je i najčešće iskivano na ranije opisani način, gdje se hrbat u posljednjoj trećini ili četvrtini povija, ili pak lomi pod kutem, prema vrhu, dok je oštrica gotovo punom duljinom ravna.⁶⁹⁰ Navedeni oblik je značajno različit od hrvatskih primjera.⁶⁹¹ Donekle su sličnog izgleda četiri noža sa

⁶⁸⁴ Zdenko Vinski, "Osvrt na mačeve ranog srednjeg vijeka u našim krajevima", *VVM*, 2, 1955., str. 40; Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, str. 122; Isti, *Mačevi i ostruge*, str. 17-18; Belošević, "Starohrvatska nekropola uz humak 'Materiza'", str. 234-235; Isti, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 280; Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 165.

⁶⁸⁵ Naziv se uzima iz jednog odsječka *Povijesti Franaka* Grgura Tourskog, gdje se spominje smrt kralja Sigiberta (575. g.): "*Tunc duo pueri cum cultris validis, quos vulgo scramasaxos vocant, infectis vinino, malificati a Fredegundae regina, cum aliam causam suggerire simularent, utraque ei latera feriunt.*" *Gregorii episcopi Turonensis libri historiarum X*, ur. Bruno Kursch – Wilhelm Levison, MGH SRM 1, Hannover, 1951., lib. IV. 51, str. 188. Nepoznato je, međutim, kako su točno navedeni noževi izgledali i jesu li odgovarali *saxeve*ima arheološke literature. Usp. također Pohl, "Telling the Difference", str. 37.

⁶⁸⁶ Herbert Westphal, *Franken oder Sachsen? Untersuchungen an frühmittelalterlichen Waffen*, Oldenburg, 2002., str. 174-221; Jo Wernard, "'*Hic scramasaxi loquuntur*'. Typologisch-chronologische Studie zum einschneidigen Schwert der Merowingerzeit in Süddeutschland", *Germania*, 76/2, 1998., str. 749.

⁶⁸⁷ Westphal, *Franken oder Sachsen?*, str. 174: *Kurz-/Schmalsaxe, Breitsaxe, Langsaxe*. Nešto drugačiju podjelu predlaže Wernard, "'*Hic scramasaxi loquuntur*'", str. 769-780, no terminologija je većim dijelom ista.

⁶⁸⁸ Westphal, *Franken oder Sachsen?*, str. 175-179, 192-195.

⁶⁸⁹ Isto, str. 177.

⁶⁹⁰ Isto, str. 183-190, 201-204. Usp. i Erik Szameit, "Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. Teil II: Die Saxe und Lanzenspitzen", *Archaeologia Austriaca*, 71, 1987., str. 156-157, gdje se obrađuje nekoliko primjeraka upravo iz ranokarolinškog perioda. Svi su duži od 60 cm, pojedini i nešto više od 70 cm.

⁶⁹¹ Veličinom i formom u kategoriju *saxeve* mogao bi se svrstati dugi bojni nož (d. 59.3, š. 4.2 cm) pronađen izvan grobova na Vrhu kod Brkača u Istri, no kako lokalitet geografski izlazi iz okvira ovoga rada i nož je

Ždrijaca, ukupne duljine od 11 do skoro 19 cm, no navodimo ih ovdje samo kao daleke usporedbe u vidu forme. U svemu ostalome značajno su različiti. Zanimljivo je da dva od ta četiri noža potječu iz ženskih grobova (37 i 150), samo jedan iz muškoga (grob 181), a jedan je iz trojnoga groba 140, s ukopom dvaju muškaraca i jedne žene.⁶⁹²

Ponekad se u prilog bojnoj funkciji noževa s hrvatskih nalazišta navodi postojanje tzv. kanala za otok krvi, no on se pojavljuje na vrlo malom broju primjeraka. Sa Ždrijaca su to noževi iz grobova 161, 166, 195 i 328.⁶⁹³ Radi se ujedno o najdužim primjercima s ovoga groblja. Prva tri su duljine oko 30 cm i imaju kanal samo s jedne strane, a posljednji oko 40 cm, s kanalom na obje strane sječiva. Međutim, kanal s obje strane sječiva nalazi se i na manjemu od dva noža iz groba 62 istoga groblja, koji je pretpostavljene ukupne izvorne duljine od svega desetak centimetara.⁶⁹⁴ Biskupijski primjerci nemaju kanal na sječivu, a ne navodi ga se niti kod noževa s Materize. Očito je kanal, barem u nekim slučajevima, imao drugačiju funkciju, možda dekorativnu.⁶⁹⁵

Niti kontekst nalaza navedenih "bojnih" noževa, barem u većini slučajeva, ne govori u prilog ratničkoj atribuciji. Najčešći prilozi uz duže noževe su sasvim jednostavni i uobičajeni – keramičke posude i kresiva, ponekad i šila s ušicom. Prilozi koji bi se mogli lakše okarakterizirati kao ratnički (mačevi, koplja, ostruge) pojavljuju se tek u manjem broju grobova. Nešto duži nož pronađen je zajedno s mačem samo u grobu 1 na Crkvini u Biskupiji, no kao što je rečeno taj je ukupne duljine oko 30 cm. Takvi primjerci, oko 30 do 40 cm dugi, mogli su svakako služiti primarno kao oružje u bitci, no teško kao jedino oružje, već radije dodatno.⁶⁹⁶ Prema tome, po njima samima teško ih je odrediti kao bojne ako nedostaju drugi nalazi koji bi upućivali na takav zaključak. Sve u svemu, sama duljina većine noževa slabo govori u prilog njihova bojnog karaktera, pogotovo ako se uobičajenih i proizvoljnih 20 cm uzme kao odlučujući kriterij. Analogno tome, nema ni osnove za ratničku karakterizaciju grobova u kojima se takvi noževi nalaze kao prilozi, ako uz njih nema drugih čvršćih pokazatelja u tome smislu.

Druga vrsta oružja koja često daje povoda za karakterizaciju grobova i pokojnika u njima kao ratničkih jesu strijele, odnosno njihovi željezni vrhovi, koji jedini ostaju sačuvani. I kod njih

datiran u 7. stoljeće, navodimo ga ovdje samo radi usporedbe. Usp. Branko Marušić, "Ranosrednjovjekovna nekropola na Vrhu kod Brkača", *Histria archaeologica*, 10/2, 1979., str. 128, T. VI/6.

⁶⁹² Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 54, 116, 124, 150.

⁶⁹³ Isto, str. 134, 138, 160, 238.

⁶⁹⁴ Isto, str. 70, T. LV/10.

⁶⁹⁵ Upravo takvu funkciju kanala i na saxeovima vidi Wernard, "*Hic scramasaxi loquuntur*", str. 750, koji ih i naziva primarno "ukrasnim žlijebovima" (*Zierrillen*).

⁶⁹⁶ Usp. Heinrich Härke, "Warrior Graves"? The Background of the Anglo-Saxon Weapon Burial Rite", *Past & Present*, 126, 1990., str. 33.

je, međutim, situacija vrlo slična – rijetko se nalaze u grobovima u kojima bi ostali prilozi nedvosmisleno upućivali na ratnički karakter. Dapače, niti u jednom grobu s mačem (pa niti u jednom grobu s nožem od 40 i više centimetara duljine, što se toga tiče) nije pronađena strijela. Možemo se stoga zapitati ne upućuje li takva kontekstualizacija možda na drugu njihovu ulogu osim ratničke, ulogu koja im je vjerojatno i primarna? Naime, strijele (i lukovi, naravno) su prvenstveno vezane uz lov.⁶⁹⁷ Za neke od nalaza vrhova strijela već je u literaturi predloženo, zbog njihove veličine, da je možda radije riječ o sulicama, nego li o strijelama, uz njihovu vjerojatnu ulogu u lovu. Ipak, grob u kojem su pronađene (Nin – Ždrijac, grob 161) svejedno je okarakteriziran kao ratnički.⁶⁹⁸ U većini se grobova, na Ždrijacu, ali i drugdje, strijele nalaze samostalno ili uz uobičajene priloge poput kresiva, keramičke posude i noža.⁶⁹⁹ U svakom slučaju, cjeloviti kontekst nije ratničkog karaktera. Također, stanoviti broj ovdje razmatranih noževa ("bojnih" i običnih), dio njih u grobovima zajedno sa strijelama, pokazuje jača oštećenja u središnjem dijelu oštrice i prema dršku.⁷⁰⁰ Naravno, oštećenja su uvelike uzrokovana korozivnim djelovanjem u tlu, no za očekivati je da će biti najjača upravo na dijelovima koji su najviše korišteni, stoga najčešće oštreni pa onda i najistrošeniji. Da je riječ o bojnim noževima, logično bi bilo da se glavnina oštećenja nalazi pri vrhu, kojim se ubada i zasijeca i koji se pri takvoj upotrebi najčešće oštećuje. Ovako, možda se radi o oštećenjima sasvim drugačije utilitarne naravi, poput rezanja (životinje ili mesa), guljenja kože ili tome slično. Dakle, oštećenjima vezanima uz lov, pripremu hrane, gozbu.

Naravno, ako strijele/sulice i pojedini noževi i jesu bili položeni u grob kao lovačko oružje, to ne znači nužno da je pokojnik tijekom pokapanja jednostavno okarakteriziran kao lovac za života. Jednako kao što nalaz jedne strijele u grobu u kojemu je pokopan muškarac s ostrugama ne može biti izravan pokazatelj streličara konjanika.⁷⁰¹ Također, najčešće je riječ o pojedinačnim primjercima strijela umjesto čitavog sadržaja tobolca, što bi svakako bilo za očekivati da je riječ o punoj opremi ratnika, pa se ovdje zapravo vidi njihova simbolična uloga u grobnom ritusu. Tome u prilog ide i jedan zanimljiv detalj iz groba 161. Naime, u

⁶⁹⁷ Frans Theuws, "Grave goods, ethnicity, and the rhetoric of burial rites in Late Antique Northern Gaul", u: Ton Derks – Nico Roymans (ur.), *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, Amsterdam, 2009., str. 305.

⁶⁹⁸ Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 280-281.

⁶⁹⁹ Za detalje nalaza na ovdje razmatranim grobljima usp. Belošević, "Starohrvatska nekropola uz humak 'Materiza'"; Isti, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*; Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu. Za nalaze vrhova strijela i na drugim lokalitetima v. Isti, Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 280-282; Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 167-168.

⁷⁰⁰ Primjerice u grobovima 155, 167, 175, 225 sa Ždrijaca u Ninu. Usp. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, T. LXXI/7, T. LXXVI/17-18, T. LXXVIII/, T. XC/12.

⁷⁰¹ Kako je okarakteriziran npr. u Isto, str. 281. Na isti način i Katičić, *Litterarum studia*, str. 211, navodi kako strijele u grobovima pokauju da su se pokopani u njima nekoć borili poput stepskih ratnika, što će reći kao jahači streličari.

njemu je pronađeno čak 7 vrhova strijela (ili sulica) pa se pomišljalo i na prisutnost cijeloga tobolca, a time i pune ratničke opreme.⁷⁰² Međutim, ako se pomnije pogleda crtež groba (T. IX/2), jasno je da su strijele/sulice bile pažljivo položene u grob uz desnu stranu pokojnika, tako da su njihovi vrhovi poredani u tri reda po dva i jedan na vrhu, s time da u svakom redu naizmjenično stoje listoliki vrhovi i oni oblika jednostavnog šiljka.⁷⁰³ Teško je očekivati da bi se strijele po raspadanju tobolca slučajno tako posložile. Na kraju krajeva, niti grobovi u kojima se nalazi primjerice mač, eventualno uz koplje, nikako ne pokazuju nekadašnju punu ratnu opremu pokojnika.⁷⁰⁴ Kao što je već spominjano, predmeti su u grob polagani smisleno, s određenom simboličkom namjerom. Kako jednostavni utilitarni predmeti, tako i oružje. Svaki je mogao posjedovati više simboličkih značenja, a o kontekstu je ovisilo koje dolazi u prvi plan. Oni su dio grobnog ritusa, koji se pak odvija u kontekstu političkih, ideoloških i vjerskih namjera i nazora skupine koja pokapa preminuloga.⁷⁰⁵ Kakva je onda mogla biti uloga lova u tome pogledu?

Kao putokaz u kojem smjeru se mogu tražiti rješenja ovoga pitanja može poslužiti rad Fransa Theuwsa, u kojemu autor analizira kasnoantičku sjevernu Galiju (4. stoljeće) i pojavu inhumacijskih grobova s oružjem, koji se uobičajeno karakteriziraju kao ratnički, te predlaže njihovu drugačiju interpretaciju. Naime, Theuws pokazuje da je cilj takvog grobnog ritusa prvenstveno konceptualiziranje novih i drugačijih povezanosti s krajolikom, odnosno definiranje novih prava na posjed na području gdje dolazi do naseljavanja i zauzimanja barem djelomično napuštenih zemljišta. Lov u tom pogledu ima važnu ulogu, budući da je riječ o prestižnoj aktivnosti, tijekom koje se također iskazuje nadmoć nad životinjama i dominacija nad prirodom.⁷⁰⁶ Prema jednoj od definicija, "lov je oružana konfrontacija ljudstva i divljine,

⁷⁰² Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 132.

⁷⁰³ Isto, T. XXII/161.

⁷⁰⁴ Usp. Härke, "Warrior Graves?", str. 33-35. Isti, "Material Culture as Myth: Weapons in Anglo-Saxon Graves", u: Claus Kjeld Jensen – Karen Høilund Nielsen (ur.), *Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, Aarhus, 1997., str. 119, gdje se navodi niz faktora koji su mogli utjecati na prilaganje oružja u grob. U ovom radu autor analizira anglosaske grobove s oružjem od ranog 5. do kraja 7. stoljeća te zaključuje kako prilozi oružja u grobovima ne odražavaju nužno prave ratnike, nego da su u tome razdoblju primarno služili kao etnički marker, vezano za mit o invaziji i osvajanju Britanije. Na taj bi se način obitelji koje prilažu oružje u grobove svojih pokojnika prikazivale kao potomci osvajača o kojima se govori u suvremenim pisanim izvorima. Tijekom 7. stoljeća se takvo značenje izmijenilo i oružje je postalo statusni simbol elite (Isto, str. 120-125). Valja istaknuti da je situacija na području ranosrednjovjekovne Hrvatske ipak nešto drugačija, budući da je u Britaniji u navedenom razdoblju oko 50% odraslih muškaraca pokapano s oružjem, dok je ovdje riječ o vrlo malom postotku ukupnog pokopanog stanovništva te je očita njegova povezanost s elitom od samih početaka prilaganja.

⁷⁰⁵ V. gore, potpoglavlje 4.3. ovoga rada. Također Schülke, "On Christianization and grave-finds", str. 95-96; Moreland, *Archaeology, Theory and the Middle Ages*, str. 46-48; Theuws, "Grave goods, ethnicity", str. 294-295.

⁷⁰⁶ Theuws, "Grave goods, ethnicity", str. 307-310. Jednako tako McKitterick, *Charlemagne*, str. 281, ističe kako se česti odlasci u lov Karla Velikoga mogu smatrati segmentom prikaza njegove dominacije nad krajolikom.

kulture i prirode."⁷⁰⁷ Kako u lovu svatko ima svoje mjesto, njime se potvrđuje i afirmira određena hijerarhija, a vodeći ljudi demonstriraju svoju hrabrost i vodstvo. Lov, na kraju, označava pravo na teritorij i organiziranje pejzaža. Tako se polaganjem strijele (i luka) u grob simbolizira pravo na određeni teritorij pod kontrolom pojedine obitelji.⁷⁰⁸ Drugi prilozi slične simbolike, poput koplja (simbol vlasti) ili sjekire (povezana s raščišćavanjem zemlje, ali i mogućnošću pružanja zaštite) pojačavaju takav simbolizam.⁷⁰⁹ Naravno, to ne znači da treba naprosto preslikati galijski model. Riječ je o različitim prostorima i različitom vremenu, ali pojedini aspekti ovakve simbolike mogli su biti aktualni i u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji.

U tom se smislu može tumačiti primjerice grob 20 s groblja Kašić – Maklinovo brdo, u kojemu su uz pokojnika pronađene dvije keramičke posude, dva noža, šilo, srp i sjekira (T. XIII/2). Budući da je jedan od noževa dug oko 23 cm, i ovaj je grob izvorno bio proglašen ratničkim.⁷¹⁰ Sjekira i srp, ali i noževi zapravo uobičajene duljine (drugi nož je dug oko 15.5 cm), upućuju prije na simboličku povezanost uz zemlju i čovjekov okoliš uopće, nego li na pokopanog ratnika. Nije nevažno i da se grob 20 nalazio u središnjem dijelu groblja, u onoj skupini grobova koja se može s više sigurnosti datirati u prvu polovinu i do sredine 8. stoljeća.⁷¹¹ Na Ždrijacu se također u samome središtu zapadnoga groblja nalazi jedan od ovdje razmotrenih grobova (225), u kojemu se uz keramičku posudu i "bojni" nož (d. 20.8 cm) nalazila i strijela. U istoj skupini grobova, datiranih do sredine 8. stoljeća, no nešto sjevernije od njega, bio je ukopan grob 50, također s keramičkom posudom i kraćim nožem, ali i dvije strijele. Još su tri groba sa strijelama bila ukopana u nešto kasnije datiranoj skupini, ali u prvom (grob 195) ili najdalje drugom redu (grobovi 199 i 248) u odnosu na najstariju skupinu grobova,⁷¹² što i njih približava prije sredini, nego li kasnijemu 8. stoljeću.

Zanimljivo je i groblje oko humka Materiza kod Nina, koje se datira okvirno u 8. stoljeće, a J. Belošević smatra da pripada i među najstarija groblja na redove horizonta s poganskim značajkama pokapanja.⁷¹³ Osim što su u već navedena dva groba pronađeni dugi noževi, u druga su dva (grobovi 6 i 27) bile priložene strijele, u svakome po jedna.⁷¹⁴ Ako se prihvati gore predložena simbolika takvih priloga, u smislu isticanja moći i kontrole nad prirodom te

⁷⁰⁷ Dora Bošković, *Hladno lovačko oružje Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb, 2000., str. 9.

⁷⁰⁸ Theuws, "Grave goods, ethnicity", str. 305-307.

⁷⁰⁹ Isto, str. 301-303, 307.

⁷¹⁰ Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, str. 39-40, 99. Nasuprot takvom mišljenju, Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 180, smatra da se inventar ovoga groba ne može tumačiti kao ratnički.

⁷¹¹ Za položaj groba v. plan groblja u Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*. Za dataciju usp. Alajbeg, "O topografskoj kronologiji".

⁷¹² Za položaj groba v. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, Prilog I. Za dataciju usp. Alajbeg, "O topografskoj kronologiji".

⁷¹³ Belošević, "Starohrvatska nekropola uz humak 'Materiza'", str. 241; Isti, *Materijalna kultura Hrvata*, str. 21.

⁷¹⁴ Isti, "Starohrvatska nekropola uz humak 'Materiza'", str. 235-236.

polaganja prava na krajolik, ona se dobro slaže i s važnošću izbora lokacije, ovdje uz vizualno vrlo dominantu točku. Također, ukopavanje na mjestima ranijih grobalja, pogotovo u prapovijesne humke,⁷¹⁵ može se tumačiti i kao uspostavljanje veze s prošlošću te iskazivanje prava na prošlost, čime navedena simbolika postaje još izrazitija.⁷¹⁶

Općenito gledano, prevladavajuća simbolika u grobovima ovoga horizonta vezana je više uz pokazivanje dominacije nad prirodom, nego li nad drugim ljudima. Svakako, dominacijom nad prirodom i vlastitim neposrednim okolišem osiguravao se i dominantniji položaj u zajednici, no sve se odvijalo unutar lokalnog okruženja.⁷¹⁷ I pojedini istaknuti grobovi (prvenstveno brojnošću priloga) pokazuju takvu usmjerenost grobnog ritusa. Kroz kontakte s Francima tijekom posljednje četvrtine 8. stoljeća i dalje on se nadograđuje i dobiva dodatnu dimenziju – natjecanje za moć na višoj razini, za prevlast nad širom zajednicom i širim teritorijem. Tako se u grobovima najednom nalaze mačevi kao simboli vlasti i povezanosti s Francima, u sličnome smislu i pokoje koplje s krilcima te ostruge, pogotovo one luksuzne. O ovoj nadogradnji grobnog ritusa odlično svjedoče već opisani grobovi sa Ždrijaca u Ninu, pogotovo tri groba s ostrugama u zapadnom groblju.

U osnovi, oni se ne razlikuju od ostalih grobova sa strijelama i nešto dužim noževima sa Ždrijaca, ali i s drugih grobalja. U dva od ova tri groba priložen je nož duljine oko 30 cm, a u grobu 161 i strijele, još jedan kraći nož, kresivo i kremen te recipijent od rožine, u grobu 166 jedna strijela, u grobu 167 dvije strijele, dva noža, kresivo, kremen, keramička posuda i drvena vjedrica (T. IX/2, X).⁷¹⁸ Ono po čemu se ovi grobovi ističu jesu upravo karolinške ostruge s garniturama. U grobu 161 nešto bogatije, s pticolikim jezičcima garnitura i bazom trna ukrašenom mjedenim limom s urezanim šrafiranim trokutima, a u grobovima 166 i 167, kao što je već kazano, međusobno gotovo identični primjerci s pločicama sa zakovicama na krajevima krakova, petljama s ovalnom pločicom i jezičcima oblika slova "U". Ostruge ovdje svakako pokazuju povezanost i s Francima, ali prije svega s lokalnom elitom dalmatinskoga zaleđa, na način kako je obrazloženo u prethodnom potpoglavlju, jer osim iskazivanja dominacije nad prirodom, sada je nužno demonstrirati i pripadnost novoj regionalnoj eliti.

⁷¹⁵ Za Materizu, doduše, nije dokazano da je riječ o prapovijesnom grobnom humku, ali su upravo takvu situaciju pokazale istražene glavice kod Krneze i Podvršja. Usp. Marijanović (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja*.

⁷¹⁶ Usp. Härke, "Cemeteries as places of power", str. 19-21; Dzino, "The rise and fall of the Dalmatian 'Big-men'", str. 139-140.

⁷¹⁷ Veliki je nedostatak za čvršće zaključke o ovoj temi već istaknuta činjenica da je društvena organizacija na području ranosrednjovjekovne Hrvatske u 8. stoljeću još uvijek slabo poznata i, zbog gotovo potpunog nepostojanja istraženih naselja, temeljena isključivo na proučavanju grobalja. Najopsežnija studija i dalje je Evans, *The Early Mediaeval Archaeology*, str. 159-205.

⁷¹⁸ Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, str. 132-140.

Noževi i strijele, kao uostalom i prilaganje oružja u grob uopće, nastavak su pak postojećih tradicija.

Primarna simbolika lova (ovladavanje prirodom), ali i njegova osnovna funkcija pribavljanja hrane, mogla je zadržati svoju važnost i tijekom karolinškog perioda, tim više što je lov imao veliko značenje među franačkom elitom. Uz to, ona se u ovome periodu proširuje i transformira u novom načinu društvene organizacije s dominacijom ratničke elite. Osim u grobovima, manifestacija takvog identiteta vidljiva je i na plutejima iz crkve sv. Martina u Pridragi (T. XIV), koji se datiraju u kraj 8. ili na sam početak 9. stoljeća, s prikazom ratnika pješaka i konjanika. Među njima nalazi se i prikaz lova na jelena,⁷¹⁹ kao jasan pokazatelj važnosti same aktivnosti, zasigurno u svoj kompleksnosti njezinih simboličkih aspekata. Ovi reljefi otvaraju i problematiku iskazivanja identiteta kroz crkvenu arhitekturu i povezanost s Crkvom uopće. Ono je sve očitije pogotovo od sredine 9. stoljeća, kada prilaganje predmeta u grobove istovremeno gubi na snazi, ukazujući na novu transformaciju u izražavanju i komuniciranju identiteta.

⁷¹⁹ Nikola Jakšić – Emil Hilje, *Umjetnička baština Zadarske nabiskupije – Kiparstvo I (od IV. do XVI. stoljeća)*. Zadar, 2008., str. 26, 90.

6. HRVATI, CRKVE I IDENTITET

Nakon prilično velikog interesa za dalmatinski prostor iskazanog u pisanim izvorima tijekom prvih dvadesetak godina 9. stoljeća, uslijedilo je novo zatišje sve do njegove sredine. Kako je već navedeno, Guduščani se nakon početka Ljudevitova ustanka više ne spominju, a Bornin nasljednik Ladislav svoj je prvi i posljednji spomen u izvorima doživio prilikom imenovanja knezom (Dalmacije i Liburnije) 821. godine. No čini se da upravo u tome periodu zatišja u izvorima dolazi do promjene u unutarnjim političkim odnosima u dalmatinskome zaleđu s dolaskom na čelo nove skupine kao regionalne sile, a time i novog identiteta koji će doskora prevladati nad svima ostalima. Riječ je, naravno, o Hrvatima.

Prvi nam sigurnije poznati vladar nakon Ladislava jest Mislav, koji se spominje u kronici Ivana Đakona, nastaloj oko 1000. godine, u kontekstu sklapanja mira s venecijanskim duždom Petrom Tradenikom 839. godine.⁷²⁰ Dužd je prvotno krenuo u napad protiv slavenske zemlje, odnosno Sklavinije, no zatim je ipak sklopio mir s njihovim vladarom (*illorum principe Muisclavo*).⁷²¹ Ovi su Slaveni različiti od Neretvana (*Narrentani Sclavi*),⁷²² slavenske skupine smještene između rijeka Cetine i Neretve, a koji svojim gusarenjem dolaze u česte sukobe s Venecijancima.⁷²³ Prvi spomen Hrvata u pisanim izvorima potječe pak iz dobro poznate darovnice kneza Trpimira, nastale najvjerojatnije 852. godine, a sačuvane u najstarijem prijepisu iz 16. stoljeća.⁷²⁴ U toj se darovnici Trpimir spominje kao knez Hrvata (*dux Chroatorum*), a Mislav kao njegov prethodnik (*antecessor noster Mislauius*)⁷²⁵ te se stoga Mislav opravdano može smatrati prvim sigurno poznatim hrvatskim knezom. Postoje i mišljenja prema kojima bi se u period između Ladislava i Mislava mogla smjestiti vladavina kneza Višeslava,⁷²⁶ no kako se on spominje jedino na mramornom krsnom zdencu za kojega se s više ili manje sigurnosti tek pretpostavlja da potječe iz Nina, njegovo točno

⁷²⁰ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 19; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 184-186.

⁷²¹ *Iohannis diaconi chronicon Venetum*, ur. Georg Heinrich Pertz, MGH SS 7, Hannover, 1846., str. 17.

⁷²² Isto.

⁷²³ Detaljno o problematici Neretvana raspravlja Ančić, "Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani", str. 252-270, koji smatra kako njihovo ime nije samoidentifikacijska oznaka, već da se zapravo radi o stanovništvu (rano)srednjovjekovne Humske Kneževine.

⁷²⁴ Za detaljnu jezičnu analizu darovnice v. Olja Perić, "Jezični slojevi Trpimirove isprave", *Živa antika*, 34/1-2, 1984., str. 165-170, gdje se utvrđuje postojanje kasnijih preinaka, ali i autentičnost jezgre dokumenta. Također i Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 75-76; Isti, "Croats Between Franks", str. 16.

⁷²⁵ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I* (dalje: *CD I*), ur. Marko Kostrenčić, Zagreb, 1967., str. 4-5.

⁷²⁶ Takvo je mišljenje prvi iznio Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji II*, Zagreb, 1973., str. 137-141, datirajući Višeslavovu krstionicu u kraj trećeg desetljeća 9. stoljeća. Gunjačino viđenje podržava i nastoji dodatno argumentirati Vladimir Posavec, "Krstionica kneza Višeslava i njegovo mjesto u kronologiji hrvatskih vladara", *HZ*, XLIX, 1996., str. 17-32, osobito str. 26-28.

pozicioniranje na geopolitičkoj i kronološkoj karti ranosrednjovjekovnog dalmatinskog zaleđa nije u potpunosti moguće.⁷²⁷

Točan način prevladavanja Hrvata nad Guduščanima i njihova dolaska na čelo slavenskih skupina u dalmatinskome zaleđu nije poznat. No kako ističu brojni autori, a obrazloženo je i u prethodnom poglavlju, Bornina i Ladislavova vlast bila je čvrsto uključena u karolinške strukture te izravno podređena furlanskome markgrofu. Velik udarac takvome ustrojstvu zadao je pohod Bugara u Panoniju 827. godine, koji je rezultirao porazom furlanskoga markgrofa Baldrika te konačno ukidanjem njegove markgrofovije 828.⁷²⁸ Teritorij koji je nekoć uključivala podijeljen je na četiri dijela, svakim od kojih je vladao zasebni *comes*, a kako navodi N. Budak, moguće je da su jedno od ta četiri područja činile Dalmacija i Liburnija zajedno. Kako je nedugo potom Hrvatska pripadala kraljevstvu Italije, pretpostavlja i da je Mislav bio zapravo *comes* u franačkome sustavu.⁷²⁹ Tako je navedeno područje, koje će uskoro biti u izvorima poznato kao *regnum Chroatorum*,⁷³⁰ i dalje ostalo pod franačkom prevlašću, unutar reorganiziranog sustava. Upravo u toj teritorijalnoj reorganizaciji, odnosno posljedicama bugarskog upada u Panoniju, D. Dzino vidi i kraj moći odanih franačkih saveznika Guduščana, koje su zamijenili hrvatski vođe Mislav pa zatim Trpimir, kao novi vladari Dalmacije i Liburnije, također najvjerojatnije pod izravnim franačkim pokroviteljstvom.⁷³¹

Promatramo li ih na taj način, Hrvate bismo mogli vidjeti kao jednu od lokalnih slavenskih skupina koja je tijekom 8. stoljeća bila dominantna unutar određenog manjeg područja u dalmatinskome zaleđu. Njihovo pretpostavljeno preuzimanje vodeće uloge od Guduščana svakako implicira da su do tada već bili dobro organizirani, a zasigurno i povezani s Francima. Da nespominjanje Hrvata u pisanim izvorima prije sredine 9. stoljeća tome ne protuslovi mogao bi indicirati i natpis na ulomku arhitrava oltarne ograde pronađenom na lokalitetu crkve sv. Marte u Bijaćima kod Trogira. Premda sačuvan tek fragmentarno (T. XV/1), nerijetko se uzima za mogući najraniji spomen Hrvata na predromaničkim spomenicima, budući da se vidljivi dio riječi ATORV zajedno s ostatkom restituira kao

⁷²⁷ Za detaljan pregled o problematici Višeslava i njegove krstionice v. Mirjana Matijević Sokol, "Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava", *Croatica Christiana Periodica*, 59, 2007., str. 1-31. Autorica podrobno argumentira datiranje krstionice na početak 9. stoljeća.

⁷²⁸ *ARF*, s. a. 827, 828, str. 173-174; Dzino, *Becoming Slav*, str. 187.

⁷²⁹ Budak, "Croats Between Franks", str. 16.

⁷³⁰ *CD I*, str. 5.

⁷³¹ Dzino, *Becoming Slav*, str. 187-189. Dzino također smatra kako su Guduščani i u novom sustavu zadržali određenu neovisnost koja bi se zrcalila u kasnijem spomenu izdvojenih ličkih županija pod vlašću bana. Takav zaključak, međutim, ovisi o smještanju izvornog guduščanskog teritorija na to područje, no pokazane su i drugačije mogućnosti.

[...Chro?]ATORV(m) ET IVPA[nus (-ano?)...].⁷³² Datacija ovog ulomka i natpisa je nesigurna, budući da je njegova ornamentika vrlo rustično i netipično izvedena, pa su stoga predlagane i različite mogućnosti. Nenad Cambi ga je prilikom objave datirao u 12./13. stoljeće, najvjerojatnije na temelju Karamanove datacije cjelokupne skupine rustično klesanog crkvenog namještaja iz crkve sv. Marte na sam kraj 12. stoljeća.⁷³³ T. Burić pak smatra kako se zapravo radi o skulpturi iz perioda nakon starokršćanske faze, a prije razvijene predromaničke te ju je datirao u prvu polovinu 7. stoljeća, s time da smatra da je natpis uklesan naknadno, najkasnije u prvom ili drugom desetljeću 9. stoljeća.⁷³⁴ Takvu dataciju prihvaća i V. Delonga.⁷³⁵ Nedugo potom A. Milošević je uvjerljivo povezoao ovu skulpturu s likovnim izričajem prvenstveno na području Italije tijekom 8. stoljeća. Smatra ju odrazom tadašnjih zbivanja u europskoj umjetnosti i datira na sam kraj 8. ili početak 9. stoljeća. Pogotovo je karakterističan motiv vitice s trolistom, izveden na brojnim ulomcima crkvenog namještaja iz Sv. Marte.⁷³⁶ Također ističe kako ne postoje indicije naknadnog uklesavanja natpisa na postojeći arhitrav u nekom kasnijem periodu te da se ovdje radi o za sada najranijem poznatom kamenom spomeniku sa zabilježenim spomenom hrvatske etnije, kao i najranijem zabilježenom spomenu instituta župana u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj.⁷³⁷

Zbog krajnje fragmentiranosti ovog nalaza teško je sa sigurnošću reći prethodi li u izvornom natpisu županovo ime imenu Hrvata ili pak slijedi iza njega. Logičnijim se čini da je dio natpisa u gornjem polju arhitrava, dakle spomen župana, došao na kraju, nakon što je popunjeno donje, glavno natpisno polje. Upravo se to dogodilo na jednome arhitravu s istoga lokaliteta, u kojemu tekst o ispunjenju zavjeta teče središnjim natpisnim poljem te zbog nedostatka mjesta završava u gornjem desnom uglu.⁷³⁸ Slično je i s natpisima na arhitravima kasnog 9. stoljeća iz Gornjeg Muća i Otrisa, u kojima se spominje knez Branimir. Kod

⁷³² Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996., str. 52, T. VIII/10. Autorica smatra kako se radi o dedikacijskom natpisu nepoznatog hrvatskog župana. Prilikom objave ovog ulomka, Nenad Cambi ga je pročitao u obratnom smjeru: IVPA[NVS ili NO / CHRO ?]ATORV(M) ET [?. Nenad Cambi, "Nekoliko neobjavljenih natpisa iz fonda nekadašnjeg društva 'Bihać' u Institutu za nacionalnu arheologiju u Splitu", *SHP*, s. III, 10, 1968., str. 67, T. II/3. Na istome mjestu autor također pretpostavlja kako je iza ET slijedilo ime još jedne etnije. Moguće čitanje dijela natpisa kao *iupanus Chroatorum* predlaže i Katičić, *Litterarum studia*, str. 357.

⁷³³ Cambi, "Nekoliko neobjavljenih natpisa", str. 67; Karaman, *Iz kolijevke*, str. 76, 116.

⁷³⁴ Tonči Burić, "Posljednji salonitanski klesari. Geneza predromaničke skulpture splitsko-trogirskog kruga", *VAHD*, 85, 1992., str. 180-182, 186.

⁷³⁵ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 52.

⁷³⁶ Ante Milošević, "Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve Sv. Marte u Bijaćima", *SHP*, s. III, 26, 1999. [2004.], str. 243-257.

⁷³⁷ Isto, str. 256-257. Milošević također pretpostavlja kako dva slova vidljiva u najgornjem retku natpisa (...CA...) možda predstavljaju fragment županova imena (Isto, str. 257, bilj. 85), detalj koji ostali ovdje citirani autori zanemaruju.

⁷³⁸ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 51, T. VIII/8/2.

prvoga je završetak datacije "prešao" na donju stranu grede,⁷³⁹ dok je kod potonjega spomen sv. Križa stisnut ispod glavnoga teksta na samom završetku arhitrava.⁷⁴⁰ Navedeni tijekom natpisa na arhitravu iz Bijaća bi također prema brojnim analogijama iz druge polovine 9. stoljeća u tom slučaju pretpostavljao spomen druge titule ispred hrvatskoga imena, kao što je primjerice *dux*. Ova se pretpostavka na žalost ne može dokazati, no uz definitivni spomen župana upućuje na visok stupanj organiziranosti Hrvata već početkom 9. stoljeća, a što uz arheološke nalaze razmotrene u prethodnom poglavlju dodatno potkrijepljuje tvrdnju o postojanju različitih (etničkih) skupina pod vodstvom lokalnih elita na području dalmatinskoga zaleđa u ranom srednjem vijeku, jedna od kojih su bili i Hrvati.⁷⁴¹

Kada prvi put u pisanim izvorima doznajemo za njih, njihov je identitet već jasno formiran, kao što je i Hrvatska Kneževina pod vodstvom Trpimira, iako i dalje u procesu formacije, po svemu sudeći sasvim čvrsto strukturirana politička tvorevina u kojoj su očiti brojni franački utjecaji. U Trpimirovoj se darovnici spominju župani, koji su upravitelji županija, ali i pripadnici kneževa dvora, u čemu se moguće odražava franački sustav uveden sredinom 9. stoljeća, s položajem kneza između grofova i kraljevske palače. Navode se dvorska kapela te kapelani, što također upućuje na franačke uzore.⁷⁴² Kao tragove reprezentativnog vladarskog dvora u fizičkom smislu A. Milošević tumači upravo ostatke arhitektonskog sklopa u Bijaćima zajedno s crkvom sv. Marte.⁷⁴³ M. Ančić pak drži da je riječ o društvenom i vjerskom sjedištu lokalne zajednice, smještenom unutar kliške *curtis*, te da je primarna uloga toga sklopa bila gospodarska, odnosno da se tamo prikupljao višak uroda s okolnih zemljišta i višak stočarskih i lovno-sakupljačkih aktivnosti. Posjed je bio pod jurisdikcijom kliškog župana, koji se spominje kao jedan od svjedoka u istoj darovnici.⁷⁴⁴ I sama *curtis* je oblik organizacije većih posjeda koji se širi s uspostavom karolinške vlasti, a u ranom 9. stoljeću su bijaćkim posjedom najvjerojatnije upravljali svećenici Gumpert (prvotno đakon) i

⁷³⁹ Isto, str. 123, T. XLII/91.

⁷⁴⁰ Isto, str. 217, T. LXXI/182/3.

⁷⁴¹ Dodatnu zanimljivost pridaje i navedena Cambijeva pretpostavka o nesačuvanom spomenu druge etnije uz Hrvate.

⁷⁴² Budak, "Croats Between Franks", str. 17; Ančić, "Lombard and Frankish influences", str. 216-218.

⁷⁴³ Ante Milošević, "Due esempi di corti reali altomedievali in Croazia", *HAM*, 13/1, 2007., str. 87-92. Opširno je o temi vladarskog dvora u Bijaćima pisao već i Karaman, *Iz kolijevke*, str. 149-178. Pregled dosadašnjih istraživanja i spoznaja o ovome lokalitetu, s iscrpnim popisom literature, donosi Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: srednja Dalmacija*, Split – Zagreb, 2011., str. 157-172.

⁷⁴⁴ Mladen Ančić, "Od vladarske *curtis* do gradskoga kotara. Bijaći i crkva Sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća", *SHP*, s. III, 26, 1999. [2004.], str. 210-212. O sustavu *curtis* v. također Isti, "Lombard and Frankish influences", str. 223-225.

Gracijoz/Gracijan, koji se spominju na nadvratnicima tamošnjih objekata kao nalogodavci njihova uređenja ili (pre)gradnje.⁷⁴⁵

Gumpertovo ime je prvo u nizu imena germanskih svećenika, opata i redovnika koja će ostati zabilježena na oltarnim ogradama crkava i u pisanim izvorima iz različitih dijelova ranosrednjovjekovne Hrvatske,⁷⁴⁶ a ona su samo dio brojnih potvrda presudne franačke uloge u pokrštanju Hrvata i ostalog stanovništva u dalmatinskome zaleđu. Taj je proces započeo sigurno na samom početku 9. stoljeća, a možda već i krajem 8.⁷⁴⁷ Iz aspekta materijalne kulture o ranim počecima franačkih misija svjedoče nalazi poput kadionice iz Cetine kod Vrlike te dvaju prijenosnih relikvijara iz Nina,⁷⁴⁸ a možda, kako je naznačeno u potpoglavlju 5.2.2., i pojedini nalazi ostruga i drugih predmeta u grobovima istoga horizonta s kršćanskom simbolikom. Franački su utjecaji očiti i u crkvenoj arhitekturi 9. stoljeća – u troapsidalnom svetištu, građenju nemalog broja crkava prema izravnim arhitektonskim uzorima s područja Franačkog Carstva, a svakako i u formiranju zapadnog zdanja po uzoru na westwerk.⁷⁴⁹

Osim crkve sv. Marte i arhitektonskog kompleksa u Bijaćima, slični se građevinski sklopovi nalaze i na drugim lokacijama unutar Hrvatske Kneževine. M. Ančić je tako predložio analognu situaciju na Mastirinama u Kašiću te na Mijovilovcu/Manastirinama u Pridragi kod Novigrada. Na oba su lokaliteta pronađeni ostaci nekadašnjih antičkih kompleksa (*villae rusticae*), koji su u ranome srednjem vijeku, odnosno sredinom 9. stoljeća, dograđeni te su u sklopu njih podignute šesterolisne crkve. Prema Ančiću, svaki od ovih kompleksa predstavljao je na taj način središnji dio po jedne *curtis*.⁷⁵⁰ Sličan se oblik posjeda nedvojbeno nalazio i na području Kosova polja kod Knina, s vjerojatnim središtem negdje u Biskupiji. Na Crkvini je na mjestu ranije opisanog groblja podignuta crkva sv. Marije, s izravnim analogijama upravo na franačkome području, najbliže u Guranu u karolinškoj Istri, ali i dalje

⁷⁴⁵ Isti, "Od vladarske *curtis*", str. 208, 217.

⁷⁴⁶ Rapanić, *Predromaničko doba*, str. 136; Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 307-308; Nikolina Maraković – Miljenko Jurković, "'Signatures' in the stones – the legacy of early medieval elites on the territory of modern Croatia", *HAM*, 13/2, 2007., str. 361.

⁷⁴⁷ Usp. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 87-92; Isti, "Pokrštanje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije", u: Miljenko Jurković - Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 127-136; Ančić, "Lombard and Frankish influences", str. 218-221; Belošević, "Počeci kšćanstva", str. 110, 112-130.

⁷⁴⁸ Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 251-253, 288-290, IV. 119, IV. 182-183 (Ante Milošević).

⁷⁴⁹ Mirja Jarak, "O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba", *OA*, 22, 1998., 119-128; Ista, *Crkvena arhitektura*, str. 130-145; Miljenko Jurković, "Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu. Pravci istraživanja", *PPUD*, 26, 1986.-1987., str. 61-85; Isti, "Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 117-121; Isti, "Sv. Spas na vrelu Cetine", str. 57-74; Isti, "Arhitektura karolinškog doba", str. 164-189; Maraković – Jurković, "'Signatures' in the stones", str. 366-368; Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 1. Rasprava*, Split – Zagreb, 2008., str. 393-395.

⁷⁵⁰ Mladen Ančić, "Architecture on royal domains in northern Dalmatia", *HAM*, 13/1, 2007., str. 203-208.

na zapadu.⁷⁵¹ Uz nju je otkriven i veliki kompleks različitih prigradnji, koje su dozidane nakon što je crkva već bila podignuta.⁷⁵² Jedna od takvih prigradnji jest i westwerk, u okviru kojega su pronađeni i sarkofazi pa se taj dio stoga najčešće tumači kao vladarski mauzolej.⁷⁵³ Precizna datacija gradnje mauzoleja nije potpuno moguća, no svakako je uslijedila nakon izgradnje crkve, koja se pak nedvojbeno može datirati u prvu polovinu 9. stoljeća, u posljednje vrijeme čak i s preciznijim nastojanjima otprilike u njegovo treće ili četvrto desetljeće.⁷⁵⁴ Jednako je tako morao biti podignut i prije polaganja spomenutog sarkofaga pronađenog u južnoj prostoriji prizemlja, a u kojemu se nalazila pokojnica s jednojagodnim sljepoočnicarkama. One se datiraju od druge polovine 9. stoljeća, ali također i u 10. stoljeće, kao i u ranije 11.⁷⁵⁵ Prema cjelokupnoj slici koju pružaju grobovi na Crkvini, vjerojatnijom se ipak čini datacija ovoga groba u raniji dio navedenog raspona.⁷⁵⁶ Na temelju toga te na temelju tumačenja sarkofaga iz sjeverne prostorije westwerka kako je prikazano u prethodnom poglavlju, možemo pretpostaviti da je zapadna dogradnja crkve uslijedila sredinom 9. stoljeća ili možda nešto kasnije, u njegovoj drugoj polovini.⁷⁵⁷ U svakom slučaju, gradnjom westwerka čiji je prizemni dio očito bio namijenjen ukopu pripadnika najvišeg sloja elite, moguće i samih vladara, iznad ranijih grobova, uspostavljena je izravna veza s prethodnim pokojnicima na ovome lokalitetu, a ne može se isključiti niti čin njihova

⁷⁵¹ Jarak, *Crkvena arhitektura*, str. 193; Jurčević, "Usporedba skulpture", str. 69; Jurković, "Crkve s westwerkom", str. 79-81.

⁷⁵² Stjepan Gunjača, "Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950.", *Ljetopis JAZU*, 57, 1953., str. 20-32.

⁷⁵³ Vladimir Gvozdanović [Goss], "Two Early Croatian Royal Mausolea", *Peristil*, 18-19, 1975.-1976., str. 5-10; Isti, "Dva hrvatska kraljevska mauzoleja 35 godina kasnije", *Ethnologica Dalmatica*, 19, 2012., str. 142-145; Jurković, "Sv. Spas na vrelu Cetine", str. 67-69; Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 123; Isti, "Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kraj Knina", u: Ivo Babić – Ante Milošević – Željko Rapanić (ur.), *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split, 2002., str. 202; Isti, *Predromanički zvonici*, str. 87; Sokol, "Zapadno zdanje", str. 160-165.

⁷⁵⁴ Jarak, *Crkvena arhitektura*, str. 192-193; Jurčević, "Usporedba skulpture", str. 68-70; Isti, "O klesarskim radionicama koje su djelovale na lokalitetu Crkvina u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 41, 2014., str. 130-137, 153.

⁷⁵⁵ Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 208-211.

⁷⁵⁶ Detaljno o ovome sarkofagu s obrazloženjem datacije u kasno 9. stoljeće: Maja Petrinec, "Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću", *SHP*, s. III, 39, 2012., str. 98-99.

⁷⁵⁷ Datiranje gradnje i crkve i mauzoleja već na početak 9. stoljeća, ili čak završetak 8., čini se puno preranim. Takvog je mišljenja Milošević, "Prva ranosrednjovjekovna skulptura", str. 259; Isti, "Due esempi", str. 94; Isti, *Predromanički zvonici*, str. 90. Slično i Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb, 2009., str. 539, 548-549. Marasović, doduše, smatra kako je prvo građen mauzolej, a potom crkva, oslanjajući se time na prvotni Miloševićev prijedlog (Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 123), kojega je navedeni autor u međuvremenu napustio. U svakom slučaju, protiv takve datacije govore i grobovi koji se nalaze ispod arhitekture, kao i skulptura iz same crkve, koja se teško može datirati tako rano.

naknadnog formalnog pokrštenja.⁷⁵⁸ Na taj je način ujedno i monumentalizirano ranije mjesto ukopa. Kao paralelu iz užeg karolinškog područja možemo navesti primjer Pipina Malog, koji se dao pokopati ispred praga crkve Saint-Denis, a nad čijim je grobom kasnije njegov sin Karlo Veliki dao podići *augmentum*.⁷⁵⁹ Slični slučajevi poznati su i na drugim lokalitetima s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske, od kojih je najbliži onaj na Crkvini u Gornjim Koljanima, gdje je također na mjestu bogatih grobova s karolinškim ostrugama (možda i mačem), podignuta crkva srodnog prostornog rasporeda i skulpture, a time i datacije, kao i Sv. Marija na Crkvini u Biskupiji.⁷⁶⁰ Usporediva je svakako i situacija na Begovači u Biljanima Donjim, gdje je nedugo nakon ukopa dva groba u improviziranim "sarkofazima" sagrađena manja crkva čija se skulptura u najnovije vrijeme veže uz kneza Mislava.⁷⁶¹

Što se tiče ostatka sklopa na Crkvini u Biskupiji, njegova datacija je nesigurnija, a nepoznata je i izvorna funkcija. Ponuđeno je više opcija, od one da je riječ o samostanu (iz 9. ili kasnijih stoljeća ranoga srednjeg vijeka)⁷⁶² do pretpostavke o dvoru hrvatskoga biskupa građenome u drugoj polovini 11. stoljeća uz crkvu sv. Marije, koja bi tada bila prenamijenjena u katedralu. Najnovija je pak teza A. Miloševića, da cijeli kompleks predstavlja vladarski dvor izgrađen u 9. stoljeću po uzoru na karolinške vladarske dvore, unutar kojega je crkva mogla služiti i kao svojevrsna *aula regia*, odnosno dvorana za primanja važnih uzvanika i gostiju.⁷⁶³ Iako je Miloševićevo tumačenje vrlo privlačno, o stvarnoj funkciji arhitektonskog sklopa na Crkvini teško je donijeti čvršći zaključak budući da ne postoje praktički nikakvi jasni podaci o namjeni i funkciji prostorija sa sjeverne strane crkve. Nastavak razvoja ovoga lokaliteta prema karolinškim uzorima i nakon prestanka ukapanja s priložima mačeva i ostruga je, međutim, neupitan.

Izneseni primjeri pokazuju da je oslanjanje na Franačko Carstvo predstavljalo ključan segment u razvoju identiteta elite na području ranosrednjovjekovne Hrvatske i tijekom posljednje dvije trećine 9. stoljeća. Karolinško oružje zasigurno je i dalje igralo važnu ulogu

⁷⁵⁸ Milošević, "Karolinški utjecaji", str. 123-124; Petrinec, "Sedmi grob", str. 27. Pitanje naknadnog pokrštenja ovisi o tumačenju grobova podno westwerka kao kršćanskih ili poganskih, a ono je moglo biti provedeno već i gradnjom same crkve.

⁷⁵⁹ Gvozdanović, "Two Early Croatian", str. 9; Jarak, *Crkvena arhitektura*, str. 82. Navođenjem ovog primjera ne implicira se nužno i isti povod za gradnju aneksa nad mjestom ukopa u oba slučaja.

⁷⁶⁰ Usp. Jurčević, "Usporedba skulpture"; Milošević, "Sarkofag kneza Branimira", str. 359-360.

⁷⁶¹ Za različita mišljenja o crkvi iz koje potječe predromanička skulptura s Begovače v. gore, potpoglavlje 5.2.2.; za pripisivanje skulpture vremenu kneza Mislava v. Josipović, "Prijedlog za čitanje".

⁷⁶² Pretpostavka o samostanu iz 9. stoljeća slaže se s tumačenjem prizemlja westwerka kao mauzoleja, budući da su bili potrebni redovnici koji bi skrbili za duše pokojnika. Usp. Jurković, "Sv. Spas na vrelu Cetine", str. 67.

⁷⁶³ Milošević, "Dvori hrvatskih vladara", str. 202-206; Isti, "Due esempi", str. 92-95. Opsežan pregled dosadašnjih istraživanja i promišljanja o ovome lokalitetu donosi Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, str. 536-550.

kao statusni simbol i pokazatelj toga identiteta, no kako njegovo prilaganje u grobove prestaje, ne možemo više o tome suditi na isti način kao u ranijem razdoblju.⁷⁶⁴ S druge strane, javljaju se novi statusni simboli, kao što su položaji na vladarskome dvoru, koje je knez mogao dodjeljivati svojim podložnicima.⁷⁶⁵ Također, pokazivanje pripadnosti novoj eliti i vladarskome sloju, a s time i komuniciranje identiteta, pronašlo je novo područje u izgradnji, obnovi i opremanju crkava.⁷⁶⁶

No prije nego li se više posvetimo tome problemu, valja istaknuti još jednu činjenicu. Unatoč vazalnom odnosu prema Franačkome Carstvu i karolinškim modelima korištenima za stvaranje i komuniciranje novog identiteta, hrvatski su vladari ipak bili velikim dijelom samostalni u odnosu na Franke. Trpimirova darovnica je tako s jedne strane datirana prema Lotaru i njegovu kraljevanju u Italiji, što pokazuje Trpimirov podređeni položaj, no navod da je za kneza Hrvata postavljen Božjom pomoću, što će reći da njegova moć dolazi prvenstveno od Boga, upućuje na određenu neovisnost.⁷⁶⁷ Kako je već spomenuto, hrvatsko područje, područje Trpimirove vlasti, u istoj je ispravi navedeno kao *regnum Chroatorum*. Na njegovom je pak dvoru oko 846. do 848. godine boravio i prognani franački redovnik i teolog Gottschalk, koji je ostavio nekoliko zapisa o tome boravku.⁷⁶⁸ Trpimira Gottschalk navodi kao kralja Slavena (*Tripemirus rex Sclavorum*), dodajući kako ga njegovi podanici oslovljavaju s kraljevstvo (*regnum*).⁷⁶⁹ S obzirom na navedeno, kao i na to da je u *Čedadskom evangelijaru* zabilježen kao *domnus*, N. Budak zaključuje kako je Trpimirova pozicija doista bila pozicija kralja, uspoređujući ga sa suvremenim kraljevima Beneventa, Spoleta i Bretanje.⁷⁷⁰

Zanimljivo je da Gottschalk navodi Trpimira kao kralja Slavena, a njegovu zemlju naziva Dalmacijom, ne spominjući uopće Hrvate, premda je zasigurno bio dobro upoznat sa stvarnom situacijom. Tim više što navodi i druge identitetske oznake pa tako stanovnike

⁷⁶⁴ Za usporedno rijetke primjerke ostruga u grobovima kasnog 9. te 10. stoljeća v. Petrinec, "Zapažanja o poslijekarolinškom oružju".

⁷⁶⁵ Usp. Ančić, "Lombard and Frankish influences", str. 217.

⁷⁶⁶ Usp. Jurković, "Sv. Spas na vrelu Cetine", str. 72-75, o Crkvi i državi kao neodvojivim sastavnicama moći te značenju crkvene arhitekture u tome kontekstu; također i Maraković – Jurković, "'Signatures' in the stones"; Ančić, "Od vladarske *curtis*", str. 220-223.

⁷⁶⁷ Budak, "Croats Between Franks", str. 16.

⁷⁶⁸ V. Željko Rapanić, "Kralj Trpimir, Venecijanci i Dalmatinci u traktatu teologa Gottschalka iz Orbaisa", *Povijesni prilozi*, 44, 2013., str. 27-70, najnoviji rad posvećen temi Gottschalkova boravka na Trpimirovu dvoru, u kojemu autor donosi i pregled ranijih istraživanja.

⁷⁶⁹ Lovre Katić, "Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira", *Bogoslovska smotra*, XX/4, 1932., str. 8-9.

⁷⁷⁰ Budak, "Croats Between Franks", str. 16 i bilj. 41. V. također Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 241-243, koji smatra da nije riječ o stvarnome stanju, nego o Gottschalkovom izražavanju zahvalnosti za Trpimirovo gostoprinstvo. Detaljnije o titulama hrvatskih ranosrednjovjekovnih vladara raspravlja Isti, "O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća", *HZ*, XXXVI/1, 1983., 141-164, o Trpimirovom slučaju osobito str. 145-146, 149-150.

Dalmacije naziva *Dalmatini*, podanike grčkoga/bizantskoga cara *Latini*, a opisuje također i rat kojega je Trpimir poveo protiv "naroda Grka" (*contra gentem Graecorum*).⁷⁷¹ Uobičajeno se tumači da pod prvima misli na stanovnike damatinskoga zaleđa, dok bi *Latini* bili stanovnici bizantskih obalnih gradova. Posljednje spomenuti Grci se najčešće smatraju također Bizantincima, bez obzira je li riječ o stanovnicima istih gradova, ili možda čak vojnoj ekspediciji iz središta Carstva.⁷⁷² M. Ančić oslovljavanje Trpimira kraljem Slavena tumači kao posljedicu uobičajenog pisanja učenih autora pod utjecajem karolinške renesanse, a koji su često prenosili provincijska imena novim lokalnim vladarima. U samoj kraljevskoj tituli naspram kneževskoj u drugim izvorima vidi i mogući raskorak između različitih pogleda na tadašnju realnost od strane dvora te ostatka društva.⁷⁷³ S druge strane, isti autor u kasnijem radu navodi i mogućnost da se pri tome, kao i kod korištenja različitih titula za iste ličnosti, radi o nesporazumu, odnosno jednostavnoj pogrešci, kao što je i slučaj s natpisima na oltarnim ogradama u Branimirovo vrijeme, na kojima se spominje i *dux Crvatorum* i *dux Sclavorum* i *dux Clavitnorum*.⁷⁷⁴ Možda doista treba posegnuti za jednostavnim rješenjem, odnosno ne pridavati posebno veliku važnost takvim pojavama.

Dijelom na sličan način Gottschalkov tekst tumači i Ž. Rapanić, koji ističe da je ovaj prije svega teolog i da su u njegovome spisu osvrtni na stvarne događaje, poveznice sa stvarnim životom i ostali slični umetci uvijek u službi obrazlaganja teološke misli. Rapanić donosi pregled šireg dijela teksta od nekoliko odlomaka koji su uobičajeno u fokusu hrvatske historiografije, iz kojega proizlazi da su Gottschalku i Venecijanci *homines Latini*, jednako kao i Dalmatin(c)i, odnosno da su i jedni i drugi Romani. Stoga zaključuje da ih je odredio tako na temelju jezika kojim govore, latinskoga, a ne u smislu etničke odrednice.⁷⁷⁵ Nazivanje pak Trpimira kraljem Slavena tumači u kontekstu uobičajene terminologije karolinških pisaca, koji titulom *rex* nazivaju vladare "barbarskih" područja, odnosno vođe Francima susjednih *gentes*. Nespominjanje Hrvata je također zapravo sasvim uobičajeno, budući da se njihovo ime ne nalazi niti u drugim franačkim izvorima. Rapanić napominje i kako se i inače manje zajednice koje još nisu izrasle do znatnijih političkih tvorevina rijetko spominju, jer se često pokažu nevažnima, a Hrvatska se upravo u to vrijeme oblikuje kao politički entitet.⁷⁷⁶

⁷⁷¹ Katić, "Saksonac Gottschalk", str. 8-9.

⁷⁷² V. Katičić, *Litterarum studia*, str. 340-349; Budak, "Identities in Early Medieval Dalmatia", str. 234; Rapanić, "Kralj Trpimir", str. 29-31 i dalje.

⁷⁷³ Ančić, "U osvjetlovanje novog doba", str. 94-95.

⁷⁷⁴ Isti, "Lombard and Frankish influences", str. 220-221.

⁷⁷⁵ Rapanić, "Kralj Trpimir", str. 39-46.

⁷⁷⁶ Isto, str. 50-52. Donekle je sličnu pretpostavku iznio već i Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 78, bilj. 99, navodeći kako se hrvatsko ime možda počelo javljati kao oznaka etnije upravo u to vrijeme te da je stoga

Možemo se svakako složiti s autorovim riječima da je Gottschalk "uvijek samo teolog; u svakome izlaganju pa čak i u svakoj rečenici, nastoji pronaći most između svoje pretpostavke i nekih slika kojima bi ju potvrdio, pri čemu, osim doživljenih ili poznatih anegdota, obilato koristi riječi učenih prethodnika i njihova domišljanja te, naravno, Bibliju. Tu su mu prava polazišta i argumenti."⁷⁷⁷ Takvo tumačenje, pogotovo uzevši u obzir druge dostupne izvore od pisanih do arheoloških, nipošto ne umanjuje moć koju je Trpimir tada imao, kako nad Hrvatima, tako i nad ostalim slavenskim i drugim skupinama i njihovim elitama unutar svoje kneževine. Dapače, Rapanić nasuprot dodjeljivanju titule *rex* susjedima Carstva ističe kako je *dux* naslov rezerviran za franačke područne upravitelje, njihove saveznike i slične,⁷⁷⁸ što bi moglo ići u prilog tezi o većoj Trpimirovoj neovisnosti u odnosu na Franke.

U svakom slučaju, Trpimirovi nasljednici u drugoj polovini 9. stoljeća, knezovi Domagoj, Branimir i Muncimir, nisu nazivani kraljevima, no i njihov je položaj unatoč priznavanju franačke prevlasti bio prilično nezavisan.⁷⁷⁹ Koliko god ta prevlast bila očitovana u stvarnosti ili ne,⁷⁸⁰ ona sasvim prestaje u kasnijem periodu vladavine kneza Branimira, kada se uostalom i raspada karolinško Franačko Carstvo. Posljednji karolinški car čitavoga Carstva, Karlo III. Debeli, umro je u siječnju 888. godine pa neki autori u tome svjetlu promatraju natpis na arhitravu oltarne ograde iz crkve sv. Petra u Gornjem Muću, na kojoj se spominje knez Branimir i datacija upravo tom godinom (T. XV/2). Moguće je da iste godine dolazi i do objedinjavanja ninske biskupije i splitske nadbiskupije pod ninskim biskupom Teodozijem pa bi tako oltarna ograda iz Muća bila svojevrsno spomen obilježje upravo povodom ovih značajnih događaja.⁷⁸¹ Unatoč činjenici da je Hrvatska Kneževina bila čvrsto strukturirana, s

Gottschalku bilo nepoznato. V. Također Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 140. Autor smatra kako sredinom i u drugoj polovini 9. stoljeća širi slavenski te uži hrvatski identitet još nisu bili jasno razgraničeni, a u zapadnim je izvorima naprosto uopće proširena upotreba imena *slavenski* naspram ostalima.

⁷⁷⁷ Rapanić, "Kralj Trpimir", str. 39.

⁷⁷⁸ Isto, str. 51.

⁷⁷⁹ Oslovljavani su s *dux*, *gloriosus dux*, *comes*, *princeps* i sl. Budak, "Croats Between Franks", str. 17-18. Za istovremenu upotrebu različitih titula u Hrvatskoj Kneževini v. Goldstein, "O latinskim i hrvatskim naslovima", str. 149-156.

⁷⁸⁰ Usp. Mladen Ančić, "Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku", *ZČ*, 55/3, 2001., str. 317-318.

⁷⁸¹ Budak, "Croats Between Franks", str. 17-18; Ančić, "Mjesto Branimirove Hrvatske", str. 305, 319 i bilj. 51-52. Možda bi u tome svjetlu trebalo vidjeti i četiri ulomka arhitrava oltarne ograde koji potječu iz Splita, a dovodi ih se u vezu sa splitskom katedralom. Ulomci su istog radioničkog podrijetla kao i arhitrav iz Gornjeg Muća. V. Željko Rapanić, "Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita", *VAHD*, LXV-LXVII, 1963.-1965. [1971.], str. 283-285; Ante Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkome muzeju u Splitu / Early medieval stone monuments in the Archaeological Museum in Split*, Split, 2012., str. 13-14; Ivan Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb, 2013., str. 176, 181. Premda je natpis vrlo fragmentaran, zanimljivo je da se na jednome od ulomaka navodi broj 80: [...?]TOS POST OMM (?) OCTOGIN[TA...]. Cambi, "Nekoliko neobjavljenih natpisa", str. 65, T. I/3. Nešto drugačije čitanje, ...TOS POST OM(NI)A OCTOGIN..., predlaže Rapanić, "Ranosrednjovjekovni latinski natpisi", str. 285.

jasnom hijerarhijom i dvorom, knezom, županima pa i vlastitim biskupom od 860ih godina,⁷⁸² položaj vladara unutar vlastite kneževine nije bio ni blizu siguran, što ilustriraju događaji druge polovine 9. stoljeća.

Trpimir se posljednji puta spominje 852. godine, a sljedeći poznati knez, Domagoj, tek 864. Pretpostavljena se smjena vlasti dogodila negdje unutar toga perioda, a u historiografiji se obično smješta bliže kasnijoj godini. Nije poznato kako je Domagoj došao na vlast, niti je li pripadao Trpimirovu rodu ili nekom drugom, no kako Trpimira nisu naslijedili njegovi sinovi, pretpostavlja se da je potjecao iz drugoga roda.⁷⁸³ Nije isključeno ni da je Domagoj protjerao Trpimirove sinove iz Hrvatske, a oni se sklonili u Konstantinopol, budući da će nakon Domagojeve smrti upravo otamo pristići pripadnik Trpimirova roda Zdeslav.⁷⁸⁴ Kako god bilo, iz dvaju pisama pape Ivana VIII. (872. – 882.) datiranih oko 874./875. godine doznaje se da je protiv Domagoja pripremana urota. Jednog je urotnika knez već dao ubiti pa ga papa moli da poštedi eventualne ostale.⁷⁸⁵ S obzirom na okolnosti, vjerojatno je da su urotnici djelovali uz pomoć Bizanta.⁷⁸⁶ Domagoj je umro u periodu između navedene 875. te 878. godine, kada Zdeslav, stigavši iz Konstantinopola pod carskom zaštitom, stupa na vlast i šalje u progonstvo Domagojeve sinove.⁷⁸⁷ Potpora i postavljanje Zdeslava na vlast bili su dio politike cara Bazilija I. (867. – 886.) koja je stremila povratku Dalmacije pod bizantsku kontrolu.⁷⁸⁸ Efekti tih nastojanja nisu, međutim, dugo potrajali. Zdeslava je već 879. godine ubio Branimir, još jedan knez "nepoznata roda", te "uzurpirao njegovu kneževinu".⁷⁸⁹ Izgleda da niti Branimirova vladavina, barem u početku, na unutrašnjem planu nije bila sasvim mirna. Papa Ivan VIII. mu u pismu upućenom iste godine piše kako mu podaruje blagoslov ne bi li pobijedio svoje neprijatelje i buntovne protivnike. Možda se radi o pristašama Zdeslava,

⁷⁸² Za problematiku osnivanja ninske biskupije v. Budak, *Prva stoljeća hrvatske*, str. 92-94.

⁷⁸³ Usp. Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 244-245; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 22-25; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 252-253.

⁷⁸⁴ Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 25.

⁷⁸⁵ *CD I*, str. 10-11. Opširnije o uroti protiv Domagoja i širem političkom kontekstu unutar kojega se odvijala v. u Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 255; Ančić, "The Waning of the Empire", str. 18-20; Isti, "Mjesto Branimirove Hrvatske", str. 312.

⁷⁸⁶ Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 247; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 255; Budak, "Croats Between Franks", str. 17.

⁷⁸⁷ *Iohannis diaconi chronicon Venetum*, str. 20-21; Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 248; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 256.

⁷⁸⁸ Usp. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, str. 180-182; Budak, "Croats Between Franks", str. 17; Isti, "Hrvatska i Bizant u 10. stoljeću", *Tabula*, 12, 2014., str. 52-53; Ančić, "The Waning of the Empire", str. 18-20.

⁷⁸⁹ *Iohannis diaconi chronicon Venetum*, str. 21: "His diebus quidam Sclavus nomine Brenamir, interfecto Sedescavo ipsius ducatum usurpavit."

možda i o nekim drugim urotnicima.⁷⁹⁰ Izgleda da je Branimir doskora doista nadjačao svoje protivnike, budući da se slične latentne prijetnje više ne spominju. Na vlasti ga je, po svemu sudeći mirnim putem, između 888. i 892. godine naslijedio Trpimirov sin Muncimir. Pretpostavlja se da se njegova vladavina proteže i u početak 10. stoljeća, premda posljednji spomen ovoga kneza potječe s oltarne ograde iz Uzdolja kod Knina, datirane 895. godinom.⁷⁹¹

Prema prikazanim okolnostima očito je da većim dijelom druge polovine 9. stoljeća u Hrvatskoj Kneževini nije bilo sigurnog i uređenog procesa nasljeđivanja,⁷⁹² kao što nije uvijek bila sigurna niti pozicija aktualnoga vladara. Nerijetko se u hrvatskoj historiografiji ističe kako Domagoj i Branimir nisu bili iz roda Trpimirovića, koji se smatra legitimnom hrvatskom vladarskom dinastijom. Možemo se, međutim, zapitati, koliko je i je li uopće princip nasljedne vlasti u Hrvatskoj 9. stoljeća bio (jedini) legitiman?⁷⁹³ Pri početku ovoga poglavlja je navedeno kako se u Trpimirovoj darovnici Mislav spominje kao njegov prethodnik, iz čega se može pretpostaviti da mu je možda bio i otac, no to sa sigurnošću ne možemo znati. Izravno pak povezati Mislava s Ladislavom i Bornom nije moguće, kako po rodovskoj liniji, tako ni prema etničkoj skupini kojom su vladali. Jedino se za Zdeslava jasno navodi kako je bio iz Trpimirova roda.⁷⁹⁴ Možda je doista, kako se obično smatra, i bio njegov sin, no mogao mu je biti primjerice i nećak ili unuk poput Ladislava Borna.⁷⁹⁵ Unatoč tome, je li njegovo pravo na poziciju hrvatskoga kneza bilo veće nego li Domagojevo ili njegovoga nasljednika Branimira, odnosno, možemo li ga takvim ocijeniti? Ivan Đakon u svojoj *Kronici* piše kako je Branimir uzurpirao Zdeslavovu kneževinu, no na istome je mjestu prilikom opisa Zdeslavova dolaska na vlast rečeno kako je i on kneževinu prigrabio, odnosno

⁷⁹⁰ CD I, str. 14; *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.*, pisma prevela i napomene napisala Mirjana Matijević Sokol, predgovor Mate Zekan, 2. izd., Split, 1990., str. 11; Matijević Sokol – Sokol, *Hrvatska i Nin*, str. 39-44.

⁷⁹¹ Usp. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 269-270; za natpis na oltarnoj ogradi iz Uzdolja v. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 156-157, T. LII. Zbog činjenice da su na ovome lokalitetu pronađeni temeljni ostaci prilično malene crkve i brojni ulomci vjerojatno četiri različite predromaničke oltarne ograde, otvoreno je pitanje njihova izvornog podrijetla, odnosno crkve kojoj su pripadali. Usp. Ljubomir Gudelj, "Ruševine crkve svetog Ivana u Uzdolju kod Knina", *SHP*, s. III, 32, 2005., str. 55-58; Nikola Jakšić, "U selu Uzdolju kod Knina nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira", *SHP*, s. III, 40, 2013., str. 135-153.

⁷⁹² O problemima nasljeđivanja u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj v. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 247-249.

⁷⁹³ Ranije opisano Ladislavovo nasljeđivanje Borne 821. godne odvija se u drugačijem kontekstu i, u konačnici, unutar druge i drugačije kneževine.

⁷⁹⁴ *Iohannis diaconi chronicon Venetum*, str. 21: "(...) *Sedesclavus, Tibimiri ex progenie (...)*"

⁷⁹⁵ Zanimljivo je da je u *Čedadskom evangelijaru*, fol. 23, kao Trpimirov sin naveden samo Petar (*Petrus filius domno Tripemero*). U istome su evangelijaru, ali na sasvim drugim mjestima upisani i stanoviti *Zidizlau* i *Sedesclao*. Prvi je upisan na istome foliju kao i Branimir (fol. 102'), a drugi na fol. 145. Već je F. Rački smatrao kako je malo vjerojatno da se tu radi o hrvatskom knezu Zdeslavu, budući da uz njegovo ime ne stoji nikakva titula. *Documenta historiae croaticae*, str. 383-384, 386.

ščepao (*ducatum arripuit*), a uz to je i protjerao Domagojeve sinove.⁷⁹⁶ Prema I. Goldsteinu, nasljedni princip nije u to vrijeme u Hrvatskoj bio sasvim legitiman, jer bi inače Branimir trebao biti smatran uzurpatorom i od strane svojih suvremenika, a tomu nije bilo tako.⁷⁹⁷ Ne čini se stoga potrebnim pridavati posebnu važnost tome da je Branimir iz "nepoznata roda". Uostalom, u trenutku njegova dolaska na vlast i Trpimirov je rod "poznat" u pisanim izvorima tek tridesetak godina.

U takvoj društveno-političkoj realnosti hrvatskom je vladaru trebala dodatna institucionalna potpora u legitimaciji njegove vladavine, kakvu je mogao pronaći u Crkvi.⁷⁹⁸ Najjasnije se to očituje u vrijeme kneza Branimira, iz kojega je sačuvano nekoliko pisama papa Ivana VIII. (872. – 882.) i Stjepana VI. (885. – 891.) upućenih kako samome knezu, tako i njegovu puku te ninskom biskupu Teodoziju, a istovremeno se ostvaruju i brojni projekti gradnje novih te obnove i uređenja postojećih crkava diljem Hrvatske Kneževine.⁷⁹⁹ U sklopu svojih nastojanja izgradnje nove crkvene hijerarhije između Jadrana i Dunava te uspostave izravne crkvene jurisdikcije Rima na prostoru od Moravske preko Hrvatske do Bugarske, papa Ivan VIII. je u navedene zemlje slao svoga izaslanika, svećenika Ivana, koji je višekratno i kroz duži period boravio i u Hrvatskoj. Kako tumači M. Ančić, Branimir je u tome mogao vidjeti priliku za legitimaciju svoje vladavine, pogotovo stoga što je ona započela ubojstvom prethodnika mu Zdeslava.⁸⁰⁰ Tako pružajući potporu papi za uzvrat dobiva njegovu javnu potporu, a izgradnjom crkvene hijerarhije u svojoj kneževini osigurava "da njegova još uvijek sirova moć konačno postavne općeprihvatljiva."⁸⁰¹ Ranije spomenuto ujedinjenje ninske biskupije i splitske nadbiskupije s ninskim biskupom Teodozijem na čelu negdje između 886. i 888. godine svakako je vrhunac takve politike hrvatskih vladara. Međutim, njihovo oslanjanje na crkvene strukture te legitimiranje položaja i statusa nove elite unutar tog društvenog okvira započelo je možda već puno ranije. Time se vraćamo na već spomenutu važnost crkava i crkvenog namještaja za demonstriranje statusa i moći te izražavanje identiteta.

⁷⁹⁶ *Iohannis diaconi chronicon Venetum*, str. 21: "(...) imperiali fultus presidio Constantinopolim veniens, Scavorum ducatum arripuit, filiosque Domogoi exilio trusit."

⁷⁹⁷ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 248.

⁷⁹⁸ Usp. Ančić, "Od vladarske *curtis*", str. 220-223; Paolo Delogu, "Towards a Greater Europe", u: Jean-Jacques Aillagon (ur.), *Rome and the Barbarians. The Birth of a New World*, Katalog izložbe, Milan, 2008., str. 562.

⁷⁹⁹ Usp. *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.*; Matijević Sokol – Sokol, *Hrvatska i Nin*; Ančić, "Mjesto Branimirove Hrvatske"; Jakšić, "Skulptura Branimirova doba"; Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina / From Nin to Knin / De Nin a Knin. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Zagreb, 1992., str. 30-33.

⁸⁰⁰ Ančić, "Mjesto Branimirove Hrvatske", str. 309-316; v. također Rapanić, "Hrvatska u doba kneza Branimira", str. 22, 25-26.

⁸⁰¹ Ančić, "Mjesto Branimirove Hrvatske", str. 316-317.

6.1. Crkve, crkveni namještaj i identitet

Ostaci predromaničkog crkvenog graditeljstva i skulpture spadaju među najbrojnije nalaze s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske, a uz grobne nalaze su svakako najvažniji postojeći izvor za proučavanje tadašnje materijalne kulture i njezine uloge u onodobnom društvu. Donatori, inicijatori gradnje i uređenja ranosrednjovjekovnih crkava, bili su pripadnici tadašnje kako crkvene, tako i svjetovne elite – biskupi, opati, svećenici misionari, knezovi, župani i drugi velikodostojnici. Sačuvani natpisi na oltarnim ogradama brojnih crkava ukazuju na različite povode njihova naručivanja. Riječ je o vrlo širokoj temi, koja je predmetom proučavanja praktički od samih začetaka hrvatske medievistike. Na ovome mjestu neće stoga biti prikazan detaljniji pregled cjelokupnih dosadašnjih istraživanja niti će se ulaziti u složenu problematiku preduvjeta i temelja te različitih utjecaja koji su uvjetovali njihov nastanak i konačnu formu, kao ni odnosa naručitelja, projektanta i izvedbe samoga djela.⁸⁰² U fokusu će biti analiza uloge ovih spomenika u formiranju i komuniciranju identiteta svjetovne elite dalmatinskoga zaleđa.

Na kraju prethodnog poglavlja spomenuti su ulomci pluteja iz Pridrage, izvorno iz crkve sv. Martina. Riječ je o starokršćanskoj trolisnoj crkvi, koja se u ranome srednjem vijeku preuređuje postavljanjem novog crkvenog namještaja. Jedan ulomak sadrži prikaz ratnika pješaka s okruglim štitom i isukanim mačem, na drugome je prikazan konjanik s kopljem i okruglim štitom, a na trećemu scena lova na jelena, također s kopljanikom na konju (T. XIV). Uobičajena datacija ulomaka jest završetak 8. ili početak 9. stoljeća.⁸⁰³ Oni su iznimno važni jer se radi o najstarijoj sačuvanoj likovnoj reprezentaciji nove ratničke elite, odnosno, kako piše N. Jakšić, odrazu njihovoga svjetonazora i samopropagandi unutar crkvenoga interijera.⁸⁰⁴ Takvi su prikazi u potpunosti u skladu s onime što je poznato putem nalaza iz grobova, i ovdje u prethodnome poglavlju obrazloženo, o ulozi oružja i ratničke opreme u formiranju i održavanju identiteta. Vrlo je indikativan i prikaz lova na jelena, kao dodatna

⁸⁰² Za širi pregled navedenih tema v. Rapanić, "Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku), *SHP*, s. III, 14, 1984., str. 159-181; Isti, *Predromaničko doba*; Isti, "Arhitekt – graditelj – klesar. Naznake za jednu terminološku i sadržajnu interpretaciju", *Archaeologia Adriatica*, II, 2008., str. 543-554; Jurković, *Od Nina do Knina*; Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*; Maraković – Jurković, "'Signatures' in the stones"; Marasović, *Dalmatia praeromanica I*; Jarak, *Crkvena arhitektura*.

⁸⁰³ Ivo Petricioli, "Reljef konjanika iz Pridrage", *Diadora*, 8, 1975., str. 111-117; Jakšić – Hilje, *Umjetnička baština*, str. 26, 89-92.

⁸⁰⁴ Jakšić – Hilje, *Umjetnička baština*, str. 90.

potvrda važnosti ove aktivnosti u tadašnjemu društvu, pogotovo unutar najvišeg sloja.⁸⁰⁵ U cjelini, ulomci pluteja iz Pridrage jasan su pokazatelj otvaranja novog područja za afirmaciju i demonstraciju položaja i statusa, a time i novoga identiteta lokalnih elita dalmatinskoga zaleđa.

Sličnih prikaza neće biti tijekom daljnjih više od 200 godina, sve do ponovne pojave ljudskog lika na crkvenome namještaju sredinom te u drugoj polovini 11. stoljeća.⁸⁰⁶ Tijekom 9. i 10. stoljeća prevladavat će različiti motivi i geometrijski uzorci najčešće trokutoga pletera, vegetabilna ornamentika, prikazi ptica i druga religijska simbolika. Na temelju likovnih karakteristika, primjerci skulpture s različitih lokaliteta mogu se povezati u pojedine radionice. Također, uz likovnu stranu, važan segment na arhitravima i zabatima oltarnih ograda činilo je natpisno polje s različitim oblicima najčešće posvetnih i zavjetnih natpisa. U nekima od njih javljaju se imena i titule dedikanata, odnosno naručitelja gradnje crkve ili njezina uređenja, a ponekad i etnonimi. Kako su pojedine od ovih osoba poznate i iz preciznije datiranih pisanih izvora, moguća je i sigurnija datacija skulpture.

Ivo Petricioli je 1960. godine prvi sistematski organizirao ulomke ranoromaničkog kamenog crkvenog namještaja na temelju vizualnih poveznica, ponavljanja određenih motiva, njihove izvedbe i načina klesanja, itd., te ih je grupirao u dvije radionice prozване prema lokalitetima i područjima s kojih većina potječe – *zadarsko-kninsku* i *zadarsko-splitsku*.⁸⁰⁷ Važan detalj bilo je ime donatora Grgura na tzv. ciboriju prokonzula Grgura iz Zadra, koji se s istom titulom spominje u dokumentima datiranim između 1033. i 1036. godine.⁸⁰⁸ Ova je okolnost učvrstila raniju stilsku dataciju i pozicionirala *zadarsko-splitsku* ranoromaničku radionicu u vrijeme oko četvrtog desetljeća 11. stoljeća. Ista je metodologija, ponajprije zaslugom N. Jakšića, uskoro primijenjena na predromaničku skulpturu te je definirano nekoliko radionica 9. stoljeća, kojima su i drugi autori tijekom posljednjih desetljeća pridodali nove.⁸⁰⁹ Valja napomenuti kako su imena radionica samo provizorna. Neke od njih su imenovane prema

⁸⁰⁵ Scena na ulomku s kopljanikom na konju i jelenom uobičajeno se tumači kao prikaz lova na jelena. Nedavno je drugačije viđenje, u kontekstu starih slavenskih vjerovanja, ponudio Milošević, *Tragovi starih vjerovanja*, str. 27-30, 76-80. O ovome ulomku i pojedinim nejasnoćama vezanima uz njega v. također Goran Bilogrivić, "Ulomak pluteja s prikazom lova na jelena iz Novigrada i ljetnikovac Werner u Zagrebu", *Radovi IPU*, 38, 2014., str. 41-50.

⁸⁰⁶ Primjerice prikaz velikodostojnika s mačem o pojasu na tranzeni iz crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji kod Knina. Jurković, *Od Nina do Knina*, str. 39, 111-112.

⁸⁰⁷ Ivo Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960.

⁸⁰⁸ *CD I*, str. 67-71.

⁸⁰⁹ Za pregled glavnih predromaničkih radionica kamenog crkvenog namještaja s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske (i najbližeg susjedstva) v. Nikola Jakšić, "Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century", *HAM*, 3, 1997., str. 41-54; Isti, "Klesarstvo u službi evangelizacije". Opsežan pregled dosadašnjih istraživanja uz nove spoznaje i definiranje dviju novih radionica donosi Josipović, *Predromanički reljefi*.

pojedini gradovima ili lokalitetima, druge prema određenim vladarima, no to ne znači da su radionice bile smještene isključivo u tim gradovima, niti da su cjelokupnu njihovu produkciju naručivali dotični vladari. Donatori su, kao što je navedeno, bili ljudi na različitim položajima, a radionice i majstori – klesari su bili mobilni i najvjerojatnije većinom djelovali na lokacijama na kojima su bili angažirani.⁸¹⁰ U narednom dijelu teksta bit će sažeto predstavljene glavne radionice, dok se za detaljniji pregled upućuje na citiranu literaturu.

Nekoliko je ključnih spomenika koji su poslužili za sistematizaciju i dataciju kamenog crkvenog namještaja 9. stoljeća na ovaj način. Već je naveden ulomak arhitrava iz Gornjeg Muća, otkriven još 1871. godine, s natpisom koji spominje kneza Branimira i točnom datacijom u 888. godinu (T. XV/2).⁸¹¹ Ovaj spomenik odlikuje visoka kvaliteta izvedbe i klesanja, s pojavom karakterističnog troprutog *perec motiva* i kuka sa širokom zavojnicom. Dijelovi trabeacija oltarnih ograda koji pokazuju iste značajke i na kojima se također spominje Branimir pronađeni su na još dva lokaliteta. Dva su fragmentirana arhitrava iz crkve sv. Mihovila u Ninu (T. XV/3),⁸¹² dok iz Otrisa potječe niz ulomaka gotovo cjelovite trabeacije oltarne ograde, odnosno arhitravi i zabat (T. XVI).⁸¹³ Ovi su spomenici pripisani tzv. *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*, prozvanoj tako zbog činjenice da se primjerice na arhitravu iz Nina spominje opat Teudebert, kao i stoga što su neki od lokaliteta gdje su pronađena djela ove radionice povezani s djelovanjem benediktinaca. Osim arhitrava i zabata, postoji i niz drugih dijelova crkvenoga namještaja pripisanih istoj radionici, poput pluteja, pilastara, ambona, itd., a sveukupno su identificirani na barem 16 lokaliteta.⁸¹⁴ S njom se povezuje i trabeacija oltarne ograde pronađena u Uzdolju kod Knina, na kojoj se spominje knez Muncimir i datacija 895. godinom (T. XVII/1).⁸¹⁵ Prisutni motivi su doduše nešto drugačiji, ali je izvedba vrlo slična i na jednakoj visini.⁸¹⁶

⁸¹⁰ Usp. Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 152.

⁸¹¹ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 123, T. XLII: [...] BRANIMIRI ANNOR(vm) CHR(ist)I SACRA DE VIRG(ine) CARNE VT SV(m)PS(it) S(vnt) DCCCLXXX ET VIII Q(ve) INDIC(tio).

⁸¹² Isto, str. 207-208, T. LXVIII: 1. [...t]EMPORIBUS DOM(i)NO B[ra]NNIMERO DUX SLCAUORUM[...]ORIT HU[...], 2. EGO TEUDEBERTUS ABBA[s] PRO REMEDIO ANIME MEE FIERI ROG[avi] / [...quis l]EGET ORET PRO ME PECCATOR[e].

⁸¹³ Isto, str. 217-218, T. LXXI: + IN N(omine) D(omi)NI TE(m)POR[e] DOMNO [Br]ANNI[mero] DVCI EGO C[ede]DRA[go] [ad ho]NORE(m) BEATI PETRI ET S(an)C(ta)E MARIE S(an)C(t)I GEORGII S(an)C(t)I STEFANI S(an)C(t)I MARTINI S(an)C(t)I GRISOGONI S(an)C(t)aE CRVCIS.

⁸¹⁴ Jakšić, "Klesarstvo u službi evangelizacije", str. 208-212; Isti, "Skulptura Branimirova doba", str. 113-117; Isti, "U selu Uzdolju", str. 141-148; Mirja Jarak, "Ulomak arhitravne grede iz zvonika franjevačkog samostana na Košljunu / A Fragment of an Architrave from the Franciscan Monastery on Košljun", *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 24, 2007., str. 429-435; Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 169-191.

⁸¹⁵ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 156-157, T. LII: 1. + OCTINGENTI [non]AGINTA ET Q(ui)NQ[ue] [an]NOR(um) D(omi)NI FERE T(er) DE[n ?...], 2. [hu]NC BENE CO(m)PSIT OPVS PRINCEPS NA(m)Q(ue) MUNCIMYR [...].

⁸¹⁶ Jakšić, "U selu Uzdolju", str. 141-142; Jurković, *Od Nina do Knina*, str. 33.

Branimirovo se ime kao i titule pojavljuju na još dvije trabeacije oltarnih ograda. Zacijelo među najpoznatijim epigrafičkim natpisima hrvatskog ranosrednjovjekovlja uopće jest onaj iz Šopota kod Benkovca, na kojemu se uz Branimirovo ime spominje i knez Hrvata (T. XVII/2).⁸¹⁷ Drugi je natpis s arhitrava iz Ždrapnja u Piramatovcima kod Bribira (T. XVII/3).⁸¹⁸ Ovi spomenici, kao i drugi dijelovi oltarnih ograda povezani s njima, pokazuju vrlo rustičnu i generalno slabiju izvedbu, ne samo u usporedbi s djelima *Benediktinske klesarske radionice*, nego i s drugom skulpturom 9. stoljeća uopće. Unatoč tome, radi se o najplodnijoj kamenoklesarskoj produkciji s područja Hrvatske Kneževine, prisutnoj na dvadesetak lokaliteta. Prozvana je *Dvorskom klesarskom radionicom iz vremena kneza Branimira*, budući da se na pojedinim djelima javljaju imena župana i drugih vjerojatnih pripadnika dvora.⁸¹⁹ Osim Branimira i Muncimira, sačuvan je i spomen kneza Trpimira, na zabatu iz Rižinica kod Solina (T. XVIII/1).⁸²⁰ Premda ovaj natpis ne nosi preciznu dataciju godinom, srodna se skulptura (trabeacije, pluteji, pilastri, itd.) može datirati u šire vrijeme oko njegove vladavine te je pripisana tzv. *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*. Njezina su djela utvrđena na više od 10 lokaliteta.⁸²¹

Jedna od prvih definiranih predromaničkih kamenoklesarskih radionica s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske jest tzv. radionica *Majstora koljanskog pluteja*, prozvana prema nalazima skulpture s Crkvine u Gornjim Koljanima. Ona se, kao i dobar dio drugih djela pripisanih ovoj radionici, zbog svoje vrlo specifične i međusobno srodne izvedbe motiva smatra zapravo opusom istoga majstora. Njezina ostavština poznata je s otprilike sedam lokaliteta, no svi su bili važna mjesta unutar Hrvatske Kneževine te izravno povezani s vladajućom elitom.⁸²² Premda na djelima ove radionice nema sačuvanih imena vladara ili

⁸¹⁷ + BRANIMIRO COM[...] DVX CRVATORV(m) COGIT[avit...]. Natpis je donesen prema Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 166-167, T. LV, s razlikom što ovdje ostavljamo titulu COM nenadopunjenom, u skladu s novim saznanjima o ovome natpisu kako ih donosi Ivan Josipović, "Nova zapažanja o trabeaciji oltarne ograde iz Šopota kod Benkovca", *SHP*, s. III, 42, 2015., str. 133-144. Više će riječi o njemu biti u daljnjem dijelu ovoga potpoglavlja.

⁸¹⁸ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 252, T. LXXXI/228: [Br]ANIMERO DVCE(m) CLAVITNORV(m) EGO PRISTI[na] IVPANUS C[...].

⁸¹⁹ Petricioli, "Oko datiranja"; Tonči Burić, "Predromanička skulptura iz crkve Sv. Spasa u Cetini", *SHP*, s. III, 22, 1995., str. 91-116; Nikola Jakšić, "Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira", *SHP*, s. III, 22, 1995., str. 141-150; Isti, "Klesarstvo u službi evangelizacije", str. 212-213; Isti, "Skulptura Branimirova doba", str. 112-113; Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 149-168.

⁸²⁰ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 128, T. XLIII/94: PRO DVCE TREPIME[ro...].

⁸²¹ Jakšić, "Croatian Art", str. 41-42, 47; Isti, "Klesarstvo u službi evangelizacije", str. 207-208; Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 103-143. Isti, "Prijedlog za čitanje", pokazuje vjerojatno djelovanje ove radionice i ranije, u vrijeme kneza Mislava.

⁸²² To su Crkvine u Gornjim Koljanima, Biskupiji i Galovcu, Bijači – Sv. Marta, Rižinice te Uzdolje i Kapitul kod Knina. O ukupnom broju lokaliteta s kojih potječu nalazi ove radionice postoje različita mišljenja. Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 78-79, navodi četiri lokaliteta; Jurčević, "O klesarskim radionicama", str. 136, navodi

drugih velikodostojnika, relativnokronološki se datira u prvu polovinu 9. stoljeća.⁸²³ Posljednja radionica koju ćemo ovdje izdvojiti jest tzv. *Trogirska klesarska radionica*, čija se produkcija najvećim dijelom rasprostire u zaleđu i zaobalju između Sinja i Šibenika, a prisutna je, naravno, i u Trogiru te na trogirskome području (sveukupno manje od 10 lokaliteta). Niti na njezinim proizvodima nisu prisutna imena vladara, no također se može datirati u prvu polovinu, možda već i prvu četvrtinu, 9. stoljeća.⁸²⁴

Postoje i pojedine druge predromaničke klesarske radionice, no ovdje ih nećemo posebno predstavljati, budući da su njihovi radovi velikim dijelom poznati iz obalnih gradova bizantske Dalmacije i time izvan uže teme ovoga poglavlja. Umjesto toga, posvetit ćemo se nekim pitanjima koja nameće njihova kronologija. Upravo se gradske radionice obično najranije datiraju, u kasnije 8. do početka 9. stoljeća,⁸²⁵ a vidjeli smo da se na okolnom slavenskom području jednako može datirati i prva predromanička skulptura iz crkve sv. Marte u Bijaćima te ulomci pluteja iz crkve sv. Martina u Pridragi.⁸²⁶ U isti period se prema Ivanu Josipoviću treba datirati i dio skulpture iz Biograda i Galovca, koju autor pripisuje tzv. *Radionici plutejâ zadarske katedrale*.⁸²⁷ Nakon "zadarskih" radionica slijedi *Trogirska klesarska radionica*, koju se obično datira u ranija desetljeća 9. stoljeća,⁸²⁸ a u bliskome periodu djeluje i radionica *Majstora koljanskog pluteja*.⁸²⁹ Sljedeće radioničke aktivnosti poznate su iz šireg perioda oko sredine 9. stoljeća (vladavina knezova Mislava i Trpimira) te iz njegovih posljednjih desetljeća (u vrijeme Branimira i Muncimira). U 10. stoljeće sigurno je

sedam; Jakšić – Josipović, "*Majstor koljanskog pluteja*", str. 151-152, 161-163, spominju pet sigurnih i još možda dva nepoznata lokaliteta.

⁸²³ Nikola Jakšić, "*Majstor koljanskog pluteja*", *Izdanja HAD-a*, 8, 1984., str. 243-252; Isti, "Klesarstvo u službi evangelizacije", str. 205-206; Jurčević, "Usporedba skulpture"; Isti, "O klesarskim radionicama", str. 130-138; Ivan Josipović, "'Majstor koljanskog pluteja' u stilskom razvrstavanju predromaničke skulpture iz Galovca kod Zadra", *Radovi IPU*, 34, 2010., str. 7-18; Isti, *Predromanički reljefi*, str. 57-83; Jakšić – Josipović, "*Majstor koljanskog pluteja*".

⁸²⁴ Nikola Jakšić, "Reljefi *Trogirske klesarske radionice* iz crkve Sv. Marte u Bijaćima", *SHP*, s. III, 26, 1999. [2004.], str. 265-286; Isti, "Klesarstvo u službi evangelizacije", str. 206-207; Ivan Josipović, "Prilog *Trogirskoj klesarskoj radionici*", *Ars Adriatica*, 1, 2011., str. 97-108; Isti, *Predromanički reljefi*, str. 85-102.

⁸²⁵ Usp. Jarak, *Crkvena arhitektura*, str. 231-232, 240-250; Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 33-35, 53-56, i tamo citiranu literaturu

⁸²⁶ Pridraške pluteje Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 21-35, svrstava u tzv. *Radionicu majstora zadarskih ambona*.

⁸²⁷ Isti, "*Radionica plutejâ zadarske katedrale*", *Ars Adriatica*, 4, 2014., str. 43-62.

⁸²⁸ Jakšić, "Reljefi *Trogirske klesarske radionice*", str. 284-285; Isti, "Klesarstvo u službi evangelizacije", str. 206-207; Josipović, "Prilog *Trogirskoj klesarskoj radionici*", str. 103-104. Nedavno su oba autora u zajedničkom radu, Jakšić – Josipović, "*Majstor koljanskog pluteja*", str. 147, 154, ovu radionicu datirali nešto kasnije, prema sredini 9. stoljeća. Uvjerljivijom se ipak čini datacija u raniji period istoga stoljeća, kako su ju do nedavno pretpostavljali i navedeni autori, na što ukazuju i likovne karakteristike, ali i činjenica da se uz zabate u sklopu produkcije ove radionice često javljaju i lukovi, karakteristični upravo za raniji period. Također u prilog ide i relativna kronologija na pojedinim lokalitetima, o čemu dalje u tekstu.

⁸²⁹ Nedavno je predloženo relativnokronološko pozicioniranje djelovanja ove radionice nakon *Trogirske*, barem na lokalitetu u Bijaćima. Jakšić – Josipović, "*Majstor koljanskog pluteja*", osobito str. 154-155.

datirana jedino produkcija iz vremena kralja Držislava (o. 969. – 997.) (T. XVIII/2),⁸³⁰ a zatim slijede spomenute ranoromaničke radionice 11. stoljeća.

Sve u svemu, primjetna je velika neproporcionalnost u produkciji 9. stoljeća u odnosu na kasnija pa je nužno zapitati se koji je tomu razlog. S jedne strane, nepobitna je već spomenuta činjenica da je prva polovina 9. stoljeća period ekspanzivne kristijanizacije dalmatinskoga zaleđa, velikim dijelom pod vodstvom franačkih misionara. Logična posljedica toga procesa je gradnja novih i renoviranje te opremanje postojećih crkava. U drugoj polovini istoga stoljeća dolazi i do organizacije nove crkvene hijerarhije na ovome prostoru, uz što se također mogu očekivati slični zahvati. Navedeni razlozi ipak teško mogu obuhvatiti sve slučajeve postavljanja novog crkvenog namještaja, pogotovo na onim lokalitetima gdje dolazi do zamjene postojećega unutar svega nekoliko desetljeća pa možda i manje.

Kao najzorniji primjer ističe se svakako crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji. Još je N. Jakšić, u vrijeme početaka definiranja pojedinih predromaničkih klesarskih radionica, uočio četiri različite skupine oltarnih ograda, datirane između 9. i 11. stoljeća.⁸³¹ Utvrđeno je zatim i djelovanje jedne romaničke radionice, a nedavno i dodatni manji zahvati vjerojatno u kasnijem 12. stoljeću. Sveukupno je na ovome lokalitetu identificirano šest faza uređenja crkvenog namještaja, od kojih se pet odnosi na postavljanje potpuno novih oltarnih ograda.⁸³² Tri faze pripadaju 9. stoljeću, u kojemu su djelovale radionica *Majstora koljanskog pluteja* (ujedno i graditelji crkve) te *Dvorska* i *Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*.⁸³³ U Bijaćima nedostaju (rano)romaničke faze, no predromaničke su jednako brojne, ali i vremenski međusobno bliže. Prema najnovijemu radu N. Jakšića i I. Josipovića, tri predromaničke faze mogu se datirati unutar svega pedesetak godina, a moguće i manje. Prva je već spominjana skupina skulpture kasnog 8. ili početka 9. stoljeća. Tada je postavljena cjelovita oltarna ograda. Slijedile bi preinake od strane *Trogirske klesarske radionice*, koje se odnose isključivo na trabeaciju oltarne ograde, dok pluteji i pilastri ostaju netaknuti. Naposljetku je radionica *Majstora koljanskog pluteja* zamijenila veći dio te trabeacije, kao i

⁸³⁰ Prvenstveno se misli na nalaze s Kapitula kod Knina, među kojima se ističu ogradne ploče stepeništa ambona na kojima se spominje Držislav i vjerojatno Svetoslav. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 108-109, T. XXXV: [...Svetos]CLV DVX HROATOR(um) IN TE(m)PVS DIRZISCLV DVCE(m) MAGNV(m). Drugačije viđenje ovih ploča izložio je nedavno Sokol, "Zapadno zdanje", str. 161-162. Autor smatra kako izvorno potječu s Crkvine u Biskupiji, gdje da su nekoć služile kao poklopci grobne edikule u prizemlju westwerka. Premda je ova teza zanimljiva, za nju ne postoje dovoljni argumenti, kako po pitanju podrijetla ploča, tako ni po pitanju njihove funkcije.

⁸³¹ Nikola Jakšić, "Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina", *PPUD*, 21, 1980., str. 97-110.

⁸³² Usp. Jurčević, "O klesarskim radionicama", i tamo navedenu raniju literaturu.

⁸³³ Tijekom posljednjih tridesetak godina faze uređenja crkve u 9. stoljeću su nerijetko različito određivane, no u posljednje je vrijeme ovakav slijed općeprihvaćen. Usp. Jurčević, "Usporedba skulpture"; Isti, "O klesarskim radionicama".

pojedine pilastre. Istor je produkciji pripisan i četverostrani ciborij na kojemu se spominje i titularka crkve.⁸³⁴ Sličan broj promjena oltarnih ograda vjerojatno je prisutan i na Uzdolju, za koji lokalitet A. Jurčević navodi nalaze radionice *Majstora koljanskog pluteja*, a zatim i *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* te obiju radionica iz Branimirova vremena.⁸³⁵ Djela istih četiriju radionica utvrđena su i na Kapitulju kod Knina. S istoga lokaliteta potječe i spomenuta skulptura druge polovine 10. stoljeća, kao i manji broj ranoromaničkih ulomaka⁸³⁶ Na većini drugih lokaliteta prisutne su uglavnom produkcije jedne do dviju, eventualno tri radionice. U potonjem se slučaju najčešće radi o obje radionice iz Branimirova vremena te jednoj prethodnoj.

Vratimo se sada na početno pitanje, odnosno moguće razloge ovako učestalim promjenama oltarnih ograda tijekom 9. stoljeća. Nebrojani su radovi hrvatskih arheologa i povjesničara umjetnosti do danas posvećeni oltarnim ogradama i različitoj problematici vezanoj uz njih, brojnim tipološkim, ikonografskim i funkcionalnim temama.⁸³⁷ Međutim, kad se raspravlja o njihovim izmjenama, najčešće se tek ustvrđuje da su se one dogodile, bez pokušaja utvrđivanja određenog razloga.⁸³⁸ Tek se posljednjih godina javljaju objašnjenja u tome smjeru, ponajviše u vezi s produkcijom klesarskih radionica iz Branimirova vremena. Naime, vladavina kneza Branimira (o. 879. – 892.) je najplodniji period izgradnje crkava i uređenja njihovih interijera u Hrvatskoj Kneževini uopće, s više od 30 lokaliteta na kojima je potvrđena

⁸³⁴ Jakšić – Josipović, "*Majstor koljanskog pluteja*". Autori sami ističu kako nije potpuno pouzdano utvrđeno koja je točno radionica zaslužna za drugu, a koja za treću fazu te da tako predloženi slijed treba shvatiti uvjetno (Isto, str. 155).

⁸³⁵ Jurčević, "O klesarskim radionicama", str. 136, 138-139. Već je navedeno kako je N. Jakšić iznio vrlo drugačije mišljenje, prema kojemu bi sva predromanička skulptura pronađena na Uzdolju zapravo potjecala s drugih lokaliteta u Kosovu polju, poput Crkvine i Lopuške glavice u Biskupiji. Jakšić, "U selu Uzdolju". Takav je prijedlog prilično uvjerljivo pobio Jurčević, "O klesarskim radionicama", str. 138-139, ističući među ostalim i poprilična odstupanja u širini arhitrava istih radionica s Uzdolja i onih s Crkvine, što upućuje na pripadnost različitim oltarnim ogradama. Također, Jurčević pretpostavlja da se na Uzdolju nalazila neka do sad neotkrivena predromanička crkva kojoj je ta skulptura izvorno pripadala. Isto, str. 159, bilj. 86.

⁸³⁶ Usp. katalog skulpture koji donosi Tonči Burić, "Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina", *SHP*, s. III, 18, 1988., str. 91-117; v. također Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 68-69, 108, 184; Jurčević, "O klesarskim radionicama", str. 136. Navedeni autori u svojim radovima ističu i probleme koji se javljaju kod pojedinih ulomaka skulpture s Kapitula, a za koje nije sasvim sigurno jesu li izvorno s toga lokaliteta ili iz Knina.

⁸³⁷ Uz radove navedene u ovome poglavlju i posvećene stilskim te radioničkim pitanjima možemo istaknuti i zasebne studije o drugačijim aspektima oltarnih ograda, kao primjerice Rapanić, *Predromaničko doba*, str. 175-187; Marasović, "Oltarna ograda u hrvatskoj predromanici", u: Irena Kraševac (ur.), *Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 27. – 29. travnja 2006.)*, Zagreb, 2007., str. 101-120; Isti, *Dalmatija praeromanica 1*, str. 321-333.

⁸³⁸ T. Burić je posvetio zaseban rad upravo trajanju oltarnih ograda, no autor se u njemu usredotočuje na konačno njihovo uklanjanje iz crkava i nerijetko kasnije korištenje u vidu spolija. Tonči Burić, "Predromaničke oltarne ograde – vijek uporabe i sekundarna namjena", *SHP*, s. III, 24, 1997., str. 57-76.

djelatnost navedenih radionica.⁸³⁹ Obrađujući nekoliko lokaliteta iz bibrirske okolice, N. Jakšić je istaknuo slučaj Otresa, gdje je oltarna ograda *Trogirske klesarske radionice* zamijenjena onom *Benediktinske*. Budući da ove dvije radionice na svojim djelima izvode potpuno različite ikonografske programe, autor moguću motivaciju za promjenom vidi u potrebi za osuvremenjivanjem likovnog prikaza, a možda i u svjesnoj želji ili potrebi da se istakne Branimirovo ime.⁸⁴⁰ Uz to upućuje i na poznato pismo pape Stjepana VI. iz 887./888. godine, poslano ninskom biskupu Teodoziju. Papa je Teodozija prihvatio kao splitskoga nadbiskupa, dodajući da po palij treba doći u Rim, te ga moli "da se sve Crkve, koje su barbarskim bijesom razorene, obnove, tako da se ne dogodi u uspostavi novih Crkava da zaboraviš na stare."⁸⁴¹ Pod time Jakšić smatra obnovu starokršćanskih crkava stradalih vjerojatno tijekom 7. i 8. stoljeća, ali možda i stradavanje crkava u nekoj nepoznatoj povijesnoj epizodi tijekom 9. stoljeća.⁸⁴² I neki drugi autori su ovo papino pismo tumačili kao poticaj na obnovu uništenih crkvenih građevina,⁸⁴³ no u novije vrijeme prevladava mišljenje da se radi prvenstveno o oživljavanju ugasnutih biskupija, neke od kojih će biti spomenute i na crkvenom saboru u Splitu 928. godine.⁸⁴⁴

Jakšićevoj se interpretaciji priklonio I. Josipović, koji k tome uočava kako je većina crkvenog namještaja kojega je izradila *Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira* zamijenjena (ili popravljana) od strane radionica iz Branimirova vremena. Autor stoga zaključuje kako se radi o obnovi crkava uništenih vjerojatno nedugo prije slanja papina pisma pa razlog traži u ekspediciji bizantske flote pod vodstvom Nikete Orifa 871. godine, koja je poharala istočnu obalu Jadrana, razrušila neke utvrde i mnoštvo stanovnika odvela u ropstvo.⁸⁴⁵ Kako se u pismu franačkoga cara Ludovika II. upućenom bizantskome caru Baziliju I., iz kojega se i doznaje o pohodu, spominju tek ne pobliže određeno stanovnici Ludoviku podložne sklavinije

⁸³⁹ Budući da se pokazalo kako *Benediktinska klesarska radionica* djeluje i u vrijeme kneza Muncimira, dio produkcije na tim lokalitetima možda se može pripisati i njegovoj vladavini, no i dalje je ona najizraženija u Branimirovo vrijeme.

⁸⁴⁰ Nikola Jakšić, "Varvarina præromanica", u: Bruna Kuntić Makvić (ur.), *Studia Varvarina I*, Zagreb – Motovun, 2009., str. 37-38.

⁸⁴¹ *CD I*, str. 22: "(...) *et omnes ecclesie, que barbarorum rabie destructe sunt, assiduis precibus, ut restaurentur, imploramus, ita tamen ut in novarum ecclesiarum restauratione neglectus non proveniat antiquarum.*" Prijevod prema Matijević Sokol – Sokol, *Hrvatska i Nin*, str. 60-61.

⁸⁴² Jakšić, "Varvarina præromanica", str. 38.

⁸⁴³ Usp. Rapanić, "Ecclesiae destructae", str. 59-60, 62; Miljenko Jurković, "O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća", *Izdanja HAD-a*, 15, 1990. [1992.], str. 71; Mate Zekan, "Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa", *Kačić*, 25, 1993., str. 418; Katičić, *Litterarum studia*, str. 328-329.

⁸⁴⁴ Budak, "Croats Between Franks", str. 18. V. također Ančić, "Mjesto Branimirove Hrvatske", str. 318-319; Matijević Sokol – Sokol, *Hrvatska i Nin*, str. 14, 60; Trpimir Vedriš, "'Frankish' or 'Byzantine' Saint? The Origins of the Cult of Saint Martin in Dalmatia", u: Savvas Neocleous (ur.), *Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies: Sailing to Byzantium*, Cambridge, 2009., str. 239.

⁸⁴⁵ Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 140-143.

i "njegovi Slaveni" (*populis Sclaveniae nostrae; Sclavenis nostris*),⁸⁴⁶ različiti se autori razilaze u mišljenjima je li ovdje riječ o Neretvanima i njihovoj oblasti i/ili pak o Hrvatima i Hrvatskoj.⁸⁴⁷ Sve kada bi se i moglo pouzdano tvrditi da je bizantska vojna ekspedicija poharala Hrvatsku, teško je očekivati da bi bila zaslužna za uništenje barem 13 crkava, uz temeljito razbijanje kamenih oltarnih ograda na male fragmente.⁸⁴⁸

S druge strane, zanimljiva je Josipovićeva interpretacija kamenoga namještaja iz crkve sv. Bartula s Crkvine u Galovcu te onoga iz Biograda, koji je većim dijelom pripadao (kasnijoj) ranosrednjovjekovnoj katedrali, dok se pojedinim ulomcima ne zna točno mjesto niti okolnosti nalaza. I u jednom i u drugom slučaju radi se o izvorno starokršćanskim crkvama, a prvu predromaničku skulpturu s ovih lokaliteta autor, kako je već navedeno, pripisuje *Radionici plutejâ zadarske katedrale*, koja se datira na kraj 8. ili sami početak 9. stoljeća. Smatra također kako ona svjedoči o vremenu kada su i Zadar i ovi lokaliteti pripadali istoj dijecezi, ali i bili unutar istog političkog entiteta, bez obzira je li riječ o Bizantu ili pak kratkotrajnoj franačkoj vladavini prije 812. godine.⁸⁴⁹ Tek koje desetljeće kasnije, oltarna ograda crkve u Galovcu zamijenjena je novom, koju je izvela radionica *Majstora koljanskog pluteja*, istovremeno postavljajući i novi šesterostrani ciborij. Pri tome nikako nije nevažno što se Galovac nalazio na graničnome području između zadarskog teritorija i Hrvatske Kneževine.⁸⁵⁰ Jednako tako je važan i spomenuti podatak da je radionica *Majstora koljanskog pluteja* djelovala samo na lokalitetima koji se mogu povezati s hrvatskim vladarskim slojem, kao i činjenica da je crkva u Galovcu bila posvećena upravo sv. Bartolomeju/Bartulu, čiji se kult tumači kao kraljevska, odnosno vladarska opcija.⁸⁵¹ U ovoj izmjeni i obnovi crkvenoga

⁸⁴⁶ *Ludovici II. imperatoris epistola ad Basilium I. imperatorem Constantinopolim missa*, ur. Walter Henze, u: *Epistolae Karolini aevi V*, ur. Paul Kehr, MGH EPP VII, Berlin, 1928., str. 392.

⁸⁴⁷ Klaić, *Povijest Hrvata*, str. 246-247, Ludovikovim Slavenima smatra Hrvate. Hrvatski se teritorij navodi i u *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.*, str. 7-8. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, str. 181, pak drži kako se radi o Neretvanima. Isto tako smatrao je i Ančić, "The Waning of the Empire", str. 18, dok u nedavnom radu (Isti, "Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani", str. 269) navodi Humljane, u skladu s vlastitim novim promišljanima o problematici Neretvana, kako je spomenuto na početku poglavlja ovdje. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 23, navodi i neretvansko i hrvatsko područje, u Isti, "Croats Between Franks", str. 17, samo hrvatsko, dok u novijemu radu (Isti, "Identities in Early Medieval Dalmatia", str. 234) podrazumijeva samo Neretvane.

⁸⁴⁸ Josipović, *Predromanički reljefi*, str. 140, kao jedan od argumenata svojoj tezi navodi upravo znatna oštećenja i veliku fragmentiranost namještaja iz Trpimirova vremena. To bi podrazumijevalo doista namjerno njihovo "usitnjavanje", što je teško pripisati kratkotrajnoj vojnoj ekspediciji.

⁸⁴⁹ Isti, "Radionica plutejâ", str. 56-57.

⁸⁵⁰ Usp. Josipović, "Majstor koljanskog pluteja"; Ivan Josipović – Anastazija Magaš Mesić, "Predromanički plutej iz Kali na otoku Ugljanu", *Radovi IPU*, 37, 2013., str. 29. Za katalog skulpture iz Galovca, uz nešto drugačiju interpretaciju i dataciju nalaza v. Janko Belošević, "Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra", *RFfZd*, 35 (22), 1995.-1996., str. 149-204.

⁸⁵¹ Neven Budak, "Was the Cult of Saint Bartholomew a Royal Option in Early Medieval Croatia?", u: Balázs Nagy – Marcel Sebök (ur.), ... *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways Festschrift in Honor of János M. Bak*, Budapest, 1999., str. 241-249. Sv. Bartolomeju/Bartulu su bile posvećene i crkve na

namještaja mogao bi se stoga vidjeti namjerni simbolički čin kojim se iskazuje moć nove vladajuće elite na tome području. Sasvim je moguće i da je upravo naručitelj toga projekta bio pokopan u sarkofagu bez priloga, koji je otkriven uz crkvu i za kojega se, kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, pretpostavlja da ga je izradila ista radionica te pokazuje analogije sa sarkofagom s Crkvine u Biskupiji.⁸⁵² Druge izmjene crkvenog namještaja kojima se ovdje posvećujemo događaju se unutar istog političkog entiteta, no razlozi za provedbu jednog dijela njih mogli su biti vrlo slični.

U Biogradu do izmjene crkvenog namještaja dolazi nešto kasnije, uz velike promjene i u arhitekturi same crkve. Obično se smatra kako je trobrodna i troapsidalna crkva s oblim kontraforima sagrađena sredinom ili u drugoj polovini 9. stoljeća, na mjestu nekadašnje manje jednoapsidalne crkve (bilo starokršćanske, bilo iz sredine 8. stoljeća), koja je inkorporirana u njezin sjeveroistočni dio.⁸⁵³ Nedavno je drugačije tumačenje ponudio Pavuša Vežić, prema kojemu bi već izvorna starokršćanska crkva bila trobrodna i troapsidalna. U ranome srednjem vijeku, najvjerojatnije u vrijeme kneza Branimira, na njezinoj osnovi bi bila podignuta potpuno nova troapsidalna crkva dvoranskoga tipa.⁸⁵⁴ Ako se složimo s Vežićevom interpretacijom odnosa starokršćanske i predromaničke crkve, pitanje datacije izgradnje potonje ostaje donekle otvorenim. Naime, iako su ulomci skulpture iz Biograda vrlo fragmentirani i ne osobito brojni, jedan ulomak pluteja te kapitel s dijelom stupića oltarne ograde prilično su sigurno pripisani *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*, dok se dva druga ulomka pluteja te jedan pilastar pripisuju *Dvorskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*. Dakle, ako je predromanička crkva s oblim kontraforima izgrađena u

Kapitulu kod Knina te u Ždrapnju u Piramatovcima kod Bribira. Za važnost crkve u Galovcu v. Nikola Jakšić, "Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci", *Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, 2000., str. 43-46 i dalje.

⁸⁵² Da je takva situacija izglednija na Crkvini u Galovcu, nego li u Biskupiji, indicira položaj sarkofaga. Za razliku od duboko ukopanog i u odnosu na crkvu s odmakom orijentiranog biskupijskoga, u Galovcu je ukrašeni sarkofag od antičkih spolija pronađen unutar pastoforije, označene kao prostorija "A". Bio je ukopan svega 20 cm ispod njezina poda te pravilno orijentiran u odnosu na južni zid crkve. V. Belošević, "Dva kamena sarkofaga", str. 328; također i plan lokaliteta s ucrtanim položajem grobova u: Isti, "Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra", *RFfZd*, 31 (18), 1991.-1992., str. 121-142, T. I-L. Belošević, doduše, smatra kako su i ovaj i drugi sarkofag iz Galovca (ukopan uz jugozapadni ugao nartekse crkve, na dubini od 80 cm i lagano zakošen prema jugoistoku, također bez nalaza) kasnoantički, preupotrijebljeni u ranome srednjem vijeku. Također pretpostavlja da su izvorno stajali na nekom vidljivijem mjestu, vjerojatno u prostoriji dozidanoj ispred nartekse, te potom tijekom 7. ili 8. stoljeća ukopani u zemlju. Isti, "Dva kamena sarkofaga", str. 332, 336-337; Isti, "Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra", *Diadora*, 18-19, 1996.-1997., str. 304, 314. Za drugačija tumačenja v. potpoglavlje 5.2.2. ovdje, s navedenom literaturom.

⁸⁵³ Usp. Frane Buškariol, "Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I", *PPUD*, 27, 1988., str. 48-52; Nikolina Uroda, *Biogradska katedrala*, Katalog izložbe, Split – Biograd n/m, 2005., str. 11-12; Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, str. 426-431.

⁸⁵⁴ Pavuša Vežić, "Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu / The Cathedral (St. Anastasia) in Biograd", *Diadora*, 23, 2009., str. 198-202, 204.

vrijeme kneza Branimira, kako se obično pretpostavlja, to bi značilo da je skulpturom prethodne klesarske radionice bila preuređena još uvijek postojeća starokršćanska crkva, koja se za Branimira ruši te se gradi potpuno nova velebna građevina. Ako pak skulptura *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira* indicira i gradnju crkve u tome nešto ranijem vremenu,⁸⁵⁵ onda je za Branimirove vladavine tek njezina oltarna ograda zamijenjena novom. Niti takav slijed događaja ne može se isključiti, pogotovo stoga što su slične zamjene namještaja utvrđene na više lokaliteta. Na žalost, pitanje točnih faza razvoja arhitekture i s njom povezane skulpture biogradske predromaničke crkve s oblim kontraforima, kasnije katedrale, teško da će ikada biti sasvim jasno riješeno, budući da je dokumentacija arheoloških istraživanja s početka 20. stoljeća manjkava, a svi ostaci arhitekture su nedugo potom temeljito uklonjeni, onemogućivši time suvremenu reviziju lokaliteta.⁸⁵⁶

Možda se slično viđenje ovdje iznesenome za Galovac može primijeniti i na lokalitete na trogirsko-solinskome području. Iz Rižinica potječe ranije spomenuti ulomak zabata s imenom kneza Trpimira, a i ostala skulptura odavno poznata s ovoga lokaliteta pripada istoj radionici. Zbog toga se Rižinice povezuju s podacima iz Trpimirove darovnice o dovođenju benediktinskih redovnika te se uvriježilo mišljenje kako je upravo tamo kasnoantički arhitektonski kompleks prenamijenjen za njihov samostan.⁸⁵⁷ Nedavnim je, međutim, arheološkim istraživanjima otkriven veći ulomak stranice ciborija kojega je izradio *Majstor koljanskog pluteja*.⁸⁵⁸ Dok se ne objave cjeloviti rezultati istraživanja ne mogu se donositi nikakvi čvrsti zaključci pa možemo samo otvoriti pitanje je li u Trpimirovo vrijeme potpuno zamijenjen raniji crkveni namještaj ili je samo obnovljen, odnosno nadopunjen? U svakom slučaju, izgleda da je u Rižinicama postajala funkcionirajuća crkva i prije sredine 9. stoljeća.

⁸⁵⁵ Iako veći dio crkava s oblim kontraforima, pa i biogradske katedrale najrodnija crkva sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, potječu nedvojbeno iz Branimirova vremena, navedena se mogućnost ne može potpuno isključiti. Tim više što je crkva na Lopuskoj glavici u Biskupiji definitivno izgrađena u vrijeme kneza Trpimira te se može smatrati i svojevrsnom "rodonadželnicom" crkava s oblim kontraforima. Ivo Petricioli, "Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima", *Izdanja HAD-a*, 8, 1984., str. 224; Jurković, "O arhitekturi hrvatske države", str. 68; Jakšić, "Croatian Art", str. 42-43, 49-50; Jarak, "O karolinškim i bizantskim utjecajima", str. 122. Možda bi se tako i biogradska crkva mogla tumačiti kao izravni uzor za crkvu sv. Cecilije u Biskupiji.

⁸⁵⁶ Buškariol, "Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu", str. 40-42, 44-47.

⁸⁵⁷ Usp. Jurković, *Od Nina do Knina*, str. 28; Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 127; Katičić, *Litterarum studia*, str. 323-324; Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 294. Za sažeti pregled dosadašnjih istraživanja i navedenu raniju literaturu v. Marasović, *Dalmatia praeromanica* 3, str. 200-204.

⁸⁵⁸ V. Jurčević, "O klesarskim radonicama", str. 133-134; Jakšić – Josipović, "*Majstor koljanskog pluteja*", str. 151-152. Jakšić i Josipović iznose i mogućnost koja se, doduše, ne može za sada dokazati, ali niti sasvim isključiti, da s istoga lokaliteta možda potječe i ulomak pluteja ili ciborija nepoznate provenijencije koji se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu i može se pripisati istoj radionici (Isto, str. 161-163).

S obzirom na upošljavanje "vladarskog klesara"⁸⁵⁹ i činjenicu da je lokalitet smješten u neposrednoj blizini splitskoga teritorija, sličnosti s galovačkim slučajem ne mogu se isključiti. Isto se odnosi i na crkvu sv. Marte u Bijaćima, koja je smještena na zapadnome rubu Kaštelanskoga polja, nadomak Trogiru. Na ovome su lokalitetu, kako je navedeno, tijekom prve polovine 9. stoljeća mijenjane gotovo isključivo samo trabeacije oltarnih ograda, od kojih je posljednju izvela radionica *Majstora koljanskog pluteja*. Time je uklonjena trabeacija datacijski vrlo bliske *Trogirske klesarske radionice* pa teško može biti sumnje u namjeran čin s važnim simboličkim značenjem. Tako i N. Jakšić i I. Josipović navode kako je očito novi donator htio ostaviti svoje ime na novim elementima namještaja.⁸⁶⁰ Naravno, to je mogao postići i otklesavanjem staroga te uklesavanjem novog natpisa,⁸⁶¹ no snažniji je efekt postignut novim ikonografskim programom, kruna kojega je svakako raskošni ciborij na kojemu se spominje sv. Marta. M. Ančić se također dotaknuo ovih izmjena, u svojoj opsežnoj raspravi o kompleksu u Bijaćima i kliškoj *curtis*. Autor važnost čina gradnje crkava u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj promatra u kontekstu legitimacije novog društvenog poretka prilikom stvaranja kneževine, odnosno rane države. Ulogu su tada i dalje igrali pojedini stariji misaoni obrasci, kao što je darivanje, koje je osiguravalo društveni prestiž te donosilo moć i utjecaj pa Ančić stoga drži kako je novi vlasnik smatrao da mora svoju poziciju potvrditi činom darivanja Bogu i sv. Marti.⁸⁶² Takvo se objašnjenje može primijeniti i na pojedine druge lokalitete, pogotvo na one koji su očito imali posebnu simboličku, stratešku i sličnu važnost.

Mogli bismo, međutim, dodati da u nekim slučajevima možda nije bio presudan sam čin darivanja Bogu ili nekome od svetaca, bez obzira radi li se o potvrđivanju i legitimaciji društvenog položaja ili pak jednostavnom činu osobne pobožnosti, zavjetovanja ili slično. Ponegdje se možda radi o simboličkom činu nadjačavanja svoga konkurenta ili prethodnika, njegova uklanjanja iz aktivnog sjećanja, čime se isticala vlastita moć i legitimirao položaj

⁸⁵⁹ Usp. Josipović – Magaš Mesić, "Predromanički plutej iz Kali", str. 29.

⁸⁶⁰ Jakšić – Josipović, "*Majstor koljanskog pluteja*", str. 149.

⁸⁶¹ Upravo se na trabeacijama oltarnih ograda *Trogirske klesarske radionice* na različitim lokalitetima ponekad susreće namjerno otklesavanje natpisa pa je Jakšić, "Reljefi *Trogirske klesarske radionice*", str. 265, 267, 271, pretpostavio da se radi o činu *damnatio memoriae*, odnosno namjernom uklanjanju ranijega donatorova imena. Pogotovo je očit takav slučaj na lokalitetu crkve sv. Lovre u šibenskome Donjem polju, gdje je na mjesto otklesanoga natpisa bila uklesana datacijska formula najvjerojatnije s imenom vladara. Nikola Jakšić – Željko Krnčević, "Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika", *SHP*, s. III, 24, 1997., str. 100, 107. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 147, iznosi pretpostavku da se možda radi o knezu Domagoju te predlaže sljedeće čitanje natpisa: [...t]EM[pori]BVS DOMNO D[omagoi?...]. Zanimljivo je istaknuti da u Pađenima primjerice nije izbrisano ime stanovitoga Rastimira, mogućega donatora, dok jest drugi dio natpisa. Možda je brisan upravo spomen ranijega vladara. Za skulpturu iz Pađena v. Isto, str. 219-222, T. LXXII-LXXIII; Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, str. 490-491 i sl. 595.

⁸⁶² Ančić, "Od vladarske *curtis*", str. 221-224.

vlasti. Indikativan je primjer kneza Branimira. Već je istaknuto kako su upravo u njegovo vrijeme najbrojnija preuređenja i (pre)gradnje crkava. Na djelima klesarskih radionica iz njegova vremena ime ovoga kneza potvrđeno je za sada u pet slučajeva, nekoliko puta zajedno s etnonimima.⁸⁶³

Branimirovi natpisi otvaraju mnoga pitanja i o njima postoje različita razmišljanja i tumačenja.⁸⁶⁴ Jedan od "kontroverznijih" je natpis iz Šopota (T. XVII/2), gdje se na početku lijevog arhitrava navodi BRANIMIRO COM[...], a na zabatu DVX CRUATORVM. Pokušalo se s dodatnim ulomkom arhitrava, na kojemu su ostaci natpisa MES, izravno povezati ova dva dijela, no nedavno je pokazano da takav spoj fizički nije moguć.⁸⁶⁵ Budući da je Branimirovo ime navedeno u ablativnom obliku kao sredstvo datacije, a knez Hrvata u nominativu, Ž. Rapanić je izložio pretpostavku da je potonji možda bio netko drugi, tim više što se spominju i dvije različite titule (*comes* i *dux*). Oslonac mu je pružio natpis iz Nina u kojemu se također navodi DOMNO BRANNIMERO, u adnominalnom dativu, te DUX SLCAUORUM, u nominativu. Prema tome bi knez Hrvata, odnosno Slavena, bio neka druga osoba, podređena komesu/gospodaru Branimiru.⁸⁶⁶

Nedavno je N. Jakšić pokazao da se možda radi tek o udaljavanju od klasičnog latiniteta, budući da na natpisu iz Lepura također pretpostavljeno Branimirovo ime dolazi u adnominalnom dativu, a neposredno iza njega titula *dux* u nominativu. Stoga bi i u Ninu i u Lepurima bila riječ o jednoj osobi, knezu (Slavena ili Hrvata) Branimiru.⁸⁶⁷ U slučaju Šopota po svemu sudeći nedostaje povelik dio trabeacije oltarne ograde između prvoga arhitrava i zabata pa tako i pitanje točne interpretacije natpisa mora ostati otvoreno.⁸⁶⁸ Osim moguće razlike između ranosrednjovjekovnog i klasičnog latiniteta, valja računati i s potencijalnim nesporazumima ili naprosto greškama, kao što je već navedeno u pogledu titula *dux* i *rex*, ali i

⁸⁶³ Nedavno je objavljen i šesti natpis s imenom kneza Branimira. Otkriven je na lokalitetu crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, na ulomcima za koje se pretpostavlja da potječu od nekadašnjeg okvira vrata, izrađenog pak od starijega sarkofaga. Nikola Jakšić, "Novi natpis s imenom kneza Branimira", u: Miljenko Jurković – Ante Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Zagreb – Motovun – Split, 2012., str. 213-221. Kako ulomci ne nose nikakvu dekoraciju, izostavljeni su ovdje iz broja natpisa pripisanih klesarskim radionicama iz Branimirova vremena premda se ne može isključiti da je neka od njih zaslužna i za izradu ovoga okvira, odnosno portala.

⁸⁶⁴ Za širi pregled v. Željko Rapanić, "Bilješka uz četiri Branimirova natpisa", *SHP*, s. III, 11, 1981., str. 179-190; Zekan, "Pet natpisa kneza Branimira"; Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*; Matijević Sokol – Sokol, *Hrvatska i Nin*, str. 63-74. U navedenim se radovima donosi i ostala relevantna literatura.

⁸⁶⁵ Josipović, "Nova zapažanja o trabeaciji". Autor donosi i svu raniju literaturu o ovome natpisu.

⁸⁶⁶ Rapanić, "Bilješka uz četiri Branimirova natpisa", str. 184-190.

⁸⁶⁷ Predloženo čitanje natpisa iz Lepura glasi: [temporib]VS ... B(rani)MIRO DVX ... EGO TEO[debertus...]. Jakšić, "Novi natpis", str. 218-219. V. također Katičić, *Litterarum studia*, str. 351-355, gdje se opširnije obrazlaže vjerojatna gramatička neuređenost ovih i sličnih navoda u izvorima.

⁸⁶⁸ Usp. Josipović, "Nova zapažanja o trabeaciji", str. 136-137.

različitih etnonima navođenih u Branimirovim natpisima. Najočitiya je zamjena mjesta slova C i L u natpisu iz Nina, a još je drastičniji oblik CLAVITNORUM u Ždrapanju.⁸⁶⁹

Naravno da nije, kao što je već i naglašeno, naručitelj svih projekata bio vladar osobno. Pa tako ni svih ovih na kojima se spominje njegovo ime. Na nekima se jasno kao donatori navode župani (Ždrapanj, Cetina – Sv. Spas) i opati (Nin, Lepuri). Jedini natpis 9. stoljeća u kojemu je kao donator nedvosmisleno naveden vladar jest Muncimirov na arhitravu i zabatu iz Uzdolja. Vjerojatno se isto može reći i za Branimirov natpis iz Šopota, no to ovisi o varijanti čitanja koja se prihvati. I na zabatu oltarne ograde *Dvorske klesarske radionice* s Crkvine u Biskupiji spominje se mogući donator u nominativu, stanoviti *dvx gloriosus*,⁸⁷⁰ kao i na arkadi ciborija *Benediktinske klesarske radionice* iz Lepura, (*Chroatorum?*) *dvx* (T. XVIII/4).⁸⁷¹ U oba bi slučaja mogla biti riječ o Branimiru. U svakom slučaju, vlast kneza i njezino efikasno provođenje ovisili su upravo o županima, koji kontroliraju manje dijelove kneževine, kao i drugim pripadnicima dvora i hijerarhije ispod vladara. S druge strane, i pripadnici elite su svjesnim izborom i upošljavanjem ovih radionica te navođenjem Branimira mogli javno pokazivati pristajanje uz kneza.

Zanimljivo je da je crkveni namještaj klesarskih radionica iz Branimirova vremena na nemalom broju lokaliteta zamijenio upravo namještaj *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*. Osim u Biogradu, takva je situacija vidljiva i u Korlatu i Lepurima kod Benkovca, crkvi sv. Mihovila u Pridragi te Kapitolu, Plavnome i Uzdolju kod Knina. U Otresu i Pađenima zamijenjene su pak ranije oltarne ograde *Trogirske klesarske radionice*, kao najvjerojatnije i na lokalitetu crkve sv. Lovre u šibenskom Donjem polju. Između djelovanja potonje radionice i Branimirova vremena prošlo je otprilike pola stoljeća, između njega i

⁸⁶⁹ Više je pažnje ovome natpisu nedavno posvetio Dzino, *Becoming Slav*, str. 198-199, koji iznosi pretpostavku da se možda radi o zasebnom identitetu, skupini naziva *Clavitni*. Oni bi tako mogli biti osnovna baza Branimirove moći, možda njegov klan, a navodi se i njihova sličnost s različitim latinskim oblicima pisanja Hlivnjana, odnosno Livna. Na kraju autor ipak ostavlja pitanje Klavitna otvorenim. U ranijemu radu bio je pak skloniji tumačenju izraza *Clavitmorum* kao iskrivljenog oblika slavenskog imena (Isti, "Novi pistupi", str. 42, bilj. 42). Mogli bismo ovdje navesti još jedno neuobičajeno mišljenje o Branimirovim natpisima. Naime, Thomas Lienhard je u kratkom tekstu posvećenom arhitravu i zabatu iz Šopota istaknuo snagu, moć i važnost kneza Branimira u formaciji ranosrednjovjekovne Hrvatske i Hrvata kao etničke skupine uopće, međutim navodi kako je u pisanim izvorima između 9. i 11. stoljeća posvjedočeno više Branimira pa nije sasvim sigurno s kojim od njih bi trebalo povezati natpis iz Šopota. Thomas Lienhard, "The Frieze of Branimir (Croatia)", u: Jean-Jacques Aillagon (ur.), *Rome and the Barbarians. The Birth of a New World*, Katalog izložbe, Milan, 2008., str. 580. Datacija natpisa iz Gornjeg Muća te stilističke analize drugih spomenika takve dvojbe ipak otklanjaju.

⁸⁷⁰ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 64, T. XIII/25.

⁸⁷¹ Isto, str. 198, T. LXV/168. Autorica na citiranom mjestu ne donosi prijedlog za čitanje prve riječi, no u drugome radu predlaže [...Chroat]OR[(um)] D[vx] A(me)N(?). Ista, "Predromanički spomenici iz crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca", *PPUD*, 35, 1995., str. 317-318. Isto čitanje podržava i Ivan Josipović, "Dva ranosrednjovjekovna ciborija iz Lepura kod Benkovca", u: Tomislav Šeparović (ur.), *Dani Stjepana Gunjače 2: zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2". Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Međunarodne teme. Split, 18. – 21. listopada 2011.*, Split, 2012., str. 56-57.

djelovanja one iz Trpimirova vremena još i manje. U tako kratkom periodu kamene se oltarne ograde nisu mogle "potrošiti", a već je pokazano da je teško prihvatljivo objašnjenje njihove zamjene rušilačkim pohodom bizantske vojne ekspedicije. Naravno, ne može se sasvim isključiti djelovanje potresa ili neka slična neprilika, no takvi podaci su na žalost nepostojeći za promatrano razdoblje i područje. Čini se stoga da razlog za postavljanje barem dijela crkvenog namještaja u vrijeme kneza Branimira treba tražiti u gore opisanim društveno-političkim okolnostima, kako njegova dolaska na vlast, tako i tijekom narednih trinaestak godina.

Vrlo je indikativno u tome smislu djelovanje klesarskih radionica Branimirova vremena na području Biskupije kod Knina. Na Bukorovića podvornici sagrađena je manja crkva s oblim kontraforima (tzv. "četvrta crkva"),⁸⁷² opremljena namještajem *Dvorske klesarske radionice*, a fragmenti iste produkcije pronađeni su i oko današnje parohijalne crkve sv. Trojice iz 18. stoljeća,⁸⁷³ na čijem se mjestu najvjerojatnije nalazila i predromanička. Iz iste je radionice potekla i nova oltarna ograda crkve sv. Marije na Crkvini, sa spomenutim fragmentom natpisa na zabatu, *dvx gloriosus*. Postavljanje nove oltarne ograde u ovoj crkvi moralo je imati osobitu simboličku važnost, pogotovo kada se uzme u obzir da su na tome lokalitetu pokopani pripadnici elite s kraja 8. i početka 9. stoljeća. Je li upravo u Branimirovo vrijeme sagrađen i westwerk s vladarskim mauzolejem, teško je reći, no ne može se ni sasvim isključiti takva mogućnost.⁸⁷⁴ Očitu simboličku važnost ovoga mjesta pokazuje i činjenica da je oltarna ograda *Dvorske klesarske radionice* zamijenjena onom *Benediktinske*, dakle prilično brzo nakon postavljanja prve. Možda je do nove zamjene došlo već u Branimirovo vrijeme, naprosto zbog želje za upošljavanjem kvalitetnije radionice ili iz nekog drugog razloga. Ipak, budući da je u novije vrijeme pokazano djelovanje *Benediktinske klesarske radionice* i tijekom Muncimirove vladavine, vjerojatnijim se čini da je upravo tada, dakle na samom kraju 9. stoljeća, eventualno početkom 10., izvršena ova promjena.⁸⁷⁵ Dakle još je jedan vladar vjerojatno uklonio sjećanje na svoga prethodnika. Zanimljivo je u kontekstu brojnih gradnji i promjena crkvenog namještaja u Biskupiji tijekom posljednja dva desetljeća 9. stoljeća da na

⁸⁷² Stipe Gunjača, "Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje", *SHP*, s. III, 2, 1952., str. 57-79. Za novija tumačenja uz popis relevantne literature v. Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, str. 526-528.

⁸⁷³ Za opis lokaliteta i nalaza uz popis relevantne literature v. Isto, str. 524-525.

⁸⁷⁴ Takvu pretpostavku iznosi Petrincec, "Zapažanja o poslijekarolinškom oružju", str. 99.

⁸⁷⁵ U ovom kontekstu primamljivo djeluje teza da je Muncimir postavio oltarnu ogradu sa svojim imenom i godinom 895., no pokazano je kako je Jakšićeva pretpostavka o Crkvini kao izvornoj lokaciji arhitrava i zabata pronađenih na Uzdolju nedovoljno osnovana. Tome u prilog možemo pridodati činjenicu da se i ulomci zabata koje je Jakšić prvi pripisao ovoj fazi oltarne ograde s Crkvine koncepcijom ukrasa prilično razlikuju od Muncimirova s Uzdolja. Najočitija razlika je nepostojanje natpisnoga polja, umjesto kojega se nalazi gusti tropruti pleter. Usp. Jakšić, "Zabati oltarne pregrade", str. 101, sl. 7-8.

crkvi na Lopuškoj glavici nisu zamijećene nikakve intervencije.⁸⁷⁶ S druge strane, na Stupovima je sagrađena impozantna trobrodna i troapsidalna bazilika sv. Cecilije s westwerkom i aksijalnim zvonikom, ojačana masivnim oblim kontraforima.⁸⁷⁷ Riječ je o najvećoj do sada poznatoj crkvi sagrađenoj u Hrvatskoj Kneževini uopće, a za koju je *Benediktinska klesarska radionica* izradila i adekvatno kvalitetnu skulpturu. Ako je biogradska predromanička crkva, buduća katedrala, izgrađena u Trpimirovo vrijeme, u gradnji Sv. Cecilije može se vidjeti nadilaženje uzora i time Branimirov simbolički čin *par excellence*.

Osim Biskupije i Kosova polja u cjelini, intenzivna gradnja i uređenje crkava u Branimirovo doba obilježili su i ravnokotarski prostor, osobito između Bribira i Benkovca, gdje se nalaze gotovo svi lokaliteti na kojima su pronađeni ulomci oltarnih ograda s Branimirovim imenom te oni s navedenim etnonimima iz istoga perioda.⁸⁷⁸ Iz Ždrapnja nedaleko Bribira to je natpis koji spominje Branimira kao kneza Slavena, u Otresu je datiran vremenom kneza Branimira, kao i u Lepurima, gdje se na drugom spomeniku možda spominje i knez Hrvata. Vrlo vjerojatni spomen Hrvata potječe i iz Kule Atlagića (T. XVIII/3),⁸⁷⁹ dok je na arhitravu i zabatu iz Šopota kod Benkovca naveden *comes* Branimir (i) knez Hrvata. Doista se radi o prilično velikoj koncentraciji na relativno malom području, pogotovo ako se usporedi netom spomenuti biskupijski prostor. Može se stoga postaviti pitanje zašto do pojave ovih natpisa dolazi baš tamo? Naravno, uzrok nesrazmjera može biti sasvim jednostavan, poput slučajno različitog stanja sačuvanosti. S druge strane, zbog njihove velike koncentracije na prvome području znalo se pomišljati da su Ravni kotari možda bili Branimirov rodni kraj, odnosno njegov zavičaj.⁸⁸⁰ Također se ponekad ističe kako se upravo to područje u kasnijim

⁸⁷⁶ Usp. Stipe Gunjača, "Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 3, 1954., str. 7-29; Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, str. 519-523.

⁸⁷⁷ Usp. Stipe Gunjača, "Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 5, 1956., str. 65-124; Marasović, *Dalmatia praeromanica* 2, str. 529-535.

⁸⁷⁸ Jedine su iznimke više puta spomenuti natpis opata Teudeberta iz Nina s navođenjem Branimira kao kneza Slavena (*dux Slavorum*) te arhitrav iz Gornjeg Muća. Većina natpisa je već predstavljena u ovome radu pa će ovdje biti izneseni bez ponovnog navođenja izvora. Zbog važnosti za temu donose se ponovno na jednome mjestu.

⁸⁷⁹ Na ulomku zabata može se pročitati fragmentirani natpis [...Chroa]TORV(m) F[ecit (?)...]. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 194, T. LXIV/162. Na ulomku drugoga zabata nalazi se dio osobnog imena koje se čita kao [...B]VDIMER[ius...] i poistovjećuje s Budimerijem ili Budimirom koji se spominju kao dvorski župan odnosno župan kneginje u Muncimirovoj darovnici iz 892. godine. Isto, str. 192-193, T. LXIII/160. Na ulomku arhitrava zabilježeno je još jedno osobno ime, [...Go?]DIDRAGO E[...], također vjerojatno pripadnika svjetovne ili crkvene elite. Isto, str. 194-195, T. LXIV/163. V. također Maraković – Jurković, "'Signatures' in the stones", str. 361-363. Svi su ulomci djelo *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.

⁸⁸⁰ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 323. Slično navodi i Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 26. Isti autor, međutim, smatra kako je državno središte u Branimirovo vrijeme bilo na kninskome području (Isto, str. 35). Nedavno je predloženo i drugačije viđenje Branimirova zavičaja. Milošević – Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa*, str. 230-232 i bilj. 410, iznose pretpostavku da su župan Gostiha i njegova majka Nemira,

srednjovjekovnim izvorima naziva "Hrvati", odnosno u 16. stoljeću se javlja izraz *v Hrvatih*, te da bi s obzirom na taj podatak i ranosrednjovjekovne natpise upravo ovdje bila jezgra njihove kneževine.⁸⁸¹

Mogli bismo, međutim, pomišljati i na drugačiji prijedlog. Naime, kako je pokazano, sredina i druga polovina 9. stoljeća vrijeme su rasta moći hrvatskoga kneza i jačanja njegove države, no isto tako i osiguravanja njezina političkog položaja, kao i nerijetkih perioda nesigurnosti te borbi za vlast, osobito u godinama nakon Domagojeve smrti i početkom Branimirove vladavine. Uzevši sve navedeno u obzir, možda bismo mogli u građevinskim projektima i postavljanju natpisa na bibrsko-benkovačkom području stoga vidjeti namjerno isticanje moći i vlasti od strane Branimira i njegovih najbližih pripadnika elite. Oni su time mogli iskazivati svoje svrstavanje uz kneza naspram drugim hrvatskim skupinama, na moguće posebno "problematičnom" i nemirnom prostoru. Ne može se, također, isključiti niti da su Branimirovi protivnici možda pripadali nekoj drugoj skupini, koja nije prihvaćala hrvatski identitet i nastojala je doći na vlast.⁸⁸² Ako je takvih pokušaja bilo, oni očito nisu uspjeli i hrvatski identitet je prevladao te su se u narednom periodu sa širenjem teritorija pod vlašću hrvatskoga kralja stvarali preduvjeti i za njegovo postepeno prihvaćanje na širem prostoru.

Sumirajući raspravu ovoga poglavlja, možemo zaključiti da su tijekom posljednje dvije trećine 9. stoljeća odnosi elite dalmatinskoga zaleđa s crkvenim strukturama činili važnu komponentu u razvoju tadašnjega društva. Gradnja, opremanje i darivanje crkava (svakako i samostana) moraju se promatrati prvenstveno u kontekstu tadašnjeg razvoja novog religijskog okruženja i sustava, međutim, neosporno su bili i jedna od ključnih sastavnica identiteta elite, time i identiteta Hrvata. Istanje osobnih imena velikodostojnika i vladara zajedno s etnonimima to jasno potvrđuje. Činjenica jest i da je takvo izražavanje karakteristično upravo za 9. stoljeće, dok kasnije jenjava. Tijekom 10. stoljeća, vlast hrvatskih knezova preći će u kraljevsku, a Hrvati i Hrvatska od njegove sredine postaju prepoznati i stalno prisutni i u

koji se spominju na oltarnoj ogradi crkve sv. Spasa u Cetini, bili ujedno i Branimirovi brat i majka te da stoga možda Branimirovo podrijetlo treba tražiti u gornjem cetinskom kraju.

⁸⁸¹ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 323; Ančić, *Što "svi znaju"*, str. 46-47; Dzino, *Becoming Slav*, str. 188-189. Već i ulomak arhitrava iz crkve sv. Marte u Bijaćima s mogućim najranijim spomenom Hrvata ukazuje na njihovu ranu nazočnost izvan ovoga područja.

⁸⁸² Usp. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter*, str. 39, gdje se navodi kako je Branimir vjerojatno imao problema s učvršćivanjem svoje vlasti nad podanicima, od kojih su neki mogli biti Hrvati i identificirati se s njima, dok bi se drugi razlikovali i smatrali Slavenima. Autor doduše drži kako tadašnja kneževina nije bila jasno određena kao Hrvatska, s čime se teško složiti. Budak, "Hrvatska i Bizant u 10. stoljeću", str. 55, smatra kako se u drugoj polovini 9. stoljeća radi o borbi međusobno suprotstavljenih hrvatskih klanova.

stranim izvorima.⁸⁸³ Borbe za prijestolje i tada se događaju, što je posebno posvjedočeno nedugo prije sredine te na završetku 10. stoljeća. U prvome je slučaju Miroslava ubio ban Pribina, no zatim nije sam zasjeo na prijestolje ili doveo nekog "vanjskog" kandidata, već Miroslavova brata Krešimira II.⁸⁸⁴ Na završetku stoljeća, po smrti kralja Držislava (o. 997. godine), došlo je do borbi i ratovanja za prijestolje među njegovim sinovima – Svetoslavom na jednoj te Krešimirom i Gojslavom na drugoj strani.⁸⁸⁵ Za razliku od prethodnoga stoljeća, dakle, urote, svrgavanja i nasljeđivanja događaju se unutar iste obitelji, odnosno roda. Istovremeno, nastojanja hrvatskih kraljeva usmjerena su k dalmatinskim obalnim gradovima, čijim crkvama i samostanima dodjeljuju zemlju kako bi učvrstili veze s njima.⁸⁸⁶ Promjene crkvenog namještaja događat će se i dalje, ali puno rjeđe nego li u prethodnom stoljeću. U crkvi sv. Marije na Crkvini u Biskupiji do obnova i izmjena će doći tek u 11. stoljeću, ali i tada dva puta unutar njegove druge polovine. Bez obzira je li na tome mjestu doista bila postavljena katedrala i rezidencija hrvatskoga biskupa ili ne, navedena činjenica dodatno ukazuje na trajnu važnost ovoga mjesta, čime na neki način ujedno osnažuje ranije iznesene pretpostavke.

⁸⁸³ Usp. Budak, "Identities in Early Medieval Dalmatia", str. 240; Isti, "Hrvatska i Bizant", str. 51-52, 55.

⁸⁸⁴ *DAI*, str. 83; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 33-34; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 303, 306. Nedavno je predloženo i drugačije tumačenje ove vijesti iz 31. poglavlja *DAI*, prema kojemu bi Miroslav bio unuk kneza Trpimira i vladao prije Tomislava, odnosno prije 925. godine. Usp. Predrag Komatina, "O hronologiji hrvatskih vladara u 31. glavi spisa *De administrando imperio*", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 83-105. Slično, ali ipak sa zadržkom oko toliko ranije datacije vladavine Miroslava: Milenko Lončar, "Vremenski nesklad između odlomaka 31. poglavlja *De administrando imperio*", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 107-116.

⁸⁸⁵ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 249, 340-343.

⁸⁸⁶ Neven Budak, "Foundations and Donations as a Link Between Croatia and the Dalmatian Cities in the Early Middle Ages (9th–11th c.)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 55/4, 2007., str. 483-490.

7. ZAKLJUČAK

Danas prevladavajuće polazište u sociologiji i antropologiji da su ljudske zajednice poput etničkih skupina i nacija "zamišljene", odnosno da prije svega počivaju na vjerovanju u zajedničko podrijetlo, nipošto ne umanjuje njihovu realnost, važnost i značaj. Da je etnicitet bitan pokazuje se praktički svakodnevno u brojnim aspektima diljem svijeta, kako u onim benignijim mirnodopskim, sportskim, kulturnim i drugim, tako i u političkim, često ratnim. Upravo se instrumentalizacijom kulture kroz različite političke sfere omogućava iskorištavanje pune mobilizacijske snage etniciteta. Vodeću ulogu u tome procesu imaju elite – političke, intelektualne, ekonomske. Brojni izvori pokazuju postojanje i primjenu sličnih obrazaca i u daljoj prošlosti, unutar kompleksne društvene slike, pa razmatranje etničkih i drugih identiteta u ranome srednjem vijeku nikako ne može biti jednoznačno i jednostruko. Pokazuju to brojne rasprave, kako na čisto teorijskoj, tako i na praktičnoj razini. Da bi ih se proučilo i nastojalo spoznati u što potpunijem obujmu, nužno je obuhvatiti što više dostupnih izvora. Zbog njihove fragmentiranosti u razmatranom razdoblju potrebno je stoga primijeniti različite pristupe koji odgovaraju suvremenim spoznajama o etničkim identitetima.

U historiografiji se takvim pokazuje već desetljećima aktualan, no do danas uvelike modificiran, koncept etnogeneze, usmjeren na proučavanje uloge elite u formiranju i održavanju tadašnjih etničkih skupina te različitih sredstava koja su u tome procesu korištena, među njima i *origo gentis*, narativ o davnom zajedničkom podrijetlu. Zbog važnosti kulturne dimenzije etniciteta ne smije se zapostaviti niti proučavanje elemenata materijalne kulture koji su u takvim procesima mogli biti upotrebljavani. U tome segmentu nezaobilaznu ulogu ima arheologija. Rasprava o proučavanju (etničkih) identiteta u arheologiji je područje proučavanja samo za sebe. Postoji čitav niz pristupa i stavova, od tradicionalnih i odavno etabliranih do novijih hiperkritičnih. U potrazi za pristupom koji odgovara suvremenom proučavanju etničkih identiteta u sociologiji i antropologiji u ovome je radu kao osnovno polazište odabran kontekstualni pristup. Njime se naglašava simbolička važnost materijalne kulture i potencijalna višeznačnost pojedinih predmeta. Značenje koje je određen predmet imao u određenom trenutku ovisilo je o društvenom i povijesnom kontekstu u kojemu je upotrebljavan, kao i o njegovu međuodnosu s ostalim elementima materijalne kulture. U skladu s kritički razmotrenim podacima iz pisanih izvora na taj se način može istražiti i značenje materijalne kulture u procesu etnogeneze i prakse etniciteta.

Budući da su u središtu ove disertacije i istraživanja upravo navedeni procesi, fokus je usmjeren prije svega na 9. stoljeće, period kada se u pisanim izvorima javljaju prvi ranosrednjovjekovni etnonimi na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije, među kojima i Hrvati, te kada se formira i Hrvatska Kneževina. Upravo je raniji dio toga stoljeća u dalmatinskome zaleđu, da parafraziramo H. Wolframa, školski primjer sastojaka etnogeneze.⁸⁸⁷ Iz istog je razloga učinjen odmak od uobičajenog težišta istraživanja na pitanjima podrijetla i seobe Hrvata. Međutim, da bi se na adekvatan način proučio navedeni period, potrebno je razmotriti i vrijeme prije začetaka procesa formiranja ranosrednjovjekovnih etničkih identiteta. Uzevši u obzir dostupne pisane izvore i arheološke nalaze pokazano je da je na početku ranoga srednjeg vijeka najvjerojatnije bilo doseoba prema istočnoj jadranskoj obali. Diskontinuitet u mnogim aspektima dogodio se, po svemu sudeći, sredinom i tijekom druge polovine 7. stoljeća te ga se može objasniti jednim dijelom i doseljavanjem novoga stanovništva. Prema suvremenim i kasnijim pisanim izvorima to se stanovništvo naziva slavenskim. Ipak, ne može se isključiti niti povremeno doseljavanje novih skupina i kroz nešto kasnije vrijeme.

Tijekom većine sljedećeg stoljeća pisani su izvori praktički nepostojeći te je nužan oslonac na arheološke nalaze. Oni se, na žalost, za sada teško mogu čvrsto datirati prije sredine 8. stoljeća, no posljednjih se godina postepeno javlja sve više takvih slučajeva i za vjerovati je da će ih u budućnosti biti dovoljno za uspostavljanje jasnije kronologije materijala toga ranijeg razdoblja. Prema dostupnim nalazima, tijekom većeg dijela 8. stoljeća društvena slika je relativno ujednačena i jednostavna. Zbog odsutstva pokazatelja trajnije i veće društvene stratifikacije, za proučavanje i objašnjavanje toga perioda prikladnim se čini model koji pretpostavlja postojanje manjih zajednica s uglednicima (*big-men*) na čelu. Do snažnije integracije dolazi tek u posljednjoj četvrtini stoljeća, sa širenjem franačke vlasti u susjednim krajevima.

Nakon osvajanja Istre te uskoro i rušenja Avarskog Kaganata u posljednjem desetljeću 8. stoljeća, izravni interesi Karla Velikoga okrenuti su prema istočnom Jadranu, kamo se na samom početku 9. stoljeća širi i područje njegove vlasti. Novonastali dinamični društveno-politički kontekst omogućio je formiranje i izdizanje nove elite u dalmatinskome zaleđu. Lokalni moćnici dolaze u službu Franačkoga Carstva i postaju vazalni upravitelji novoformljene pogranične kneževine unutar franačkog teritorijalnog sustava. U međuodnosu tradicionalnih starijih struktura i novog društvenog ustrojstva povezanog s Francima stvara se

⁸⁸⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, str. 317.

i novi identitet ove elite. U mnogočemu je on oslonjen upravo na karolinške modele, što se dobro pokazuje i u arheološkim nalazima. Oni, međutim, sugeriraju da su se takve promjene počele događati i nešto prije stvarnog širenja franačke vlasti na Dalmaciju, već tijekom posljednje četvrtine 8. stoljeća, kada se mogu datirati i najraniji nalazi oružja franačke provenijencije u ovdašnjim grobovima.

Pogrebne prakse i rituali područje su velikog simboličkog značenja, u kojemu se očituju i pojedini segmenti identitetskog diskursa. Običaj prilaganja oružja u grob prisutan je vjerojatno još od druge trećine 8. stoljeća, no tada je riječ o jednostavnijim oblicima, uglavnom strijelama i noževima. Dio takvih priloga može se tumačiti kroz simboliku lova, generalno u okviru simboličnog značenja dominacije nad okolišem, prirodom, a posredno i nad užom zajednicom. U takav se postojeći kontekst uklapaju te ga ubrzo i nadograđuju primjerci karolinškog oružja. Suvremeni pisani izvori otkrivaju značaj mačeva, ostruga i sličnih predmeta u iskazivanju statusa, time i pripadnosti eliti, a upravo se u grobovima kraja 8. i prvih desetljeća 9. stoljeća, u kojima su takvi predmeti najbrojniji, najjasnije vidi odraz identiteta temeljenog na povezanosti s Francima. Na taj se način kao potencijalni označitelji etniciteta mogu tumačiti upravo ovi novi, strani, predmeti, koji u postojećem kontekstu dobivaju takvu ulogu. Na temelju analize nekoliko najvažnijih grobalja (Biskupija – Crkvina, Gornji Koljani, Nin – Ždrijac, Biljane Donje – Begovača) može se zaključiti kako se kroz navedeni period unutar šire lokalne elite izdvaja jedan uži, vjerojatno vladarski, sloj. Drugi pripadnici slijede njegove načine pokazivanja statusa i komuniciranja identiteta.

U istome se periodu u pisanim izvorima javlja i prvi poznati skupni identitet izuzev općenitog slavenskog, onaj Guduščana. Na temelju novijih prijedloga te uz dodatnu argumentaciju njihovo se matično područje može s određenim osnovama pretpostaviti na širem prostoru Bribira. Guduščanski knez Borna ujedno je bio i franački vazalni knez Dalmacije i Liburnije, kneževine koja je tada bila u potpunoj ovisnosti o Francima. Najvjerojatnije krajem 820ih godina na mjestu vodeće Francima odane skupine u Dalmaciji zamijenili su ih Hrvati. Njihovi će knezovi s vremenom ostvarivati sve neovisniji položaj, koji će potpuno kulminirati na kraju 9. stoljeća. Unatoč tome, Hrvatska Kneževina također je u mnogim aspektima bila strukturirana po karolinškim modelima.

Ipak, položaj vladara nije bio sasvim siguran, kao što nije bilo niti nasljeđivanje vlasti. To se očituje u nekoliko pokušaja svrgavanja knezova, od kojih su neki bili i uspješni. U takvom društveno-političkom kontekstu čvrsti oslonac nađen je u Crkvi te je povezivanjem s crkvenim strukturama, pogotovo s papom u vrijeme kneza Branimira, vladar dobivao nužnu

institucionalnu potporu i dodatni ugled u društvu. Gradnjom, obnavljanjem i opremanjem crkava, činovima darivanja, sami vladari i drugi pripadnici elite potvrđivali su svoju moć. Brojni tragovi takvih postupaka sačuvani su na oltarnim ogradama predromaničkih crkava diljem ranosrednjovjekovne Hrvatske, koje se upravo u 9. stoljeću nerijetko zamijenjuju novijima, često u vrlo kratkom periodu, u pojedinim crkvama i nekoliko puta tijekom stoljeća. Posljednjih desetljeća postavljena je prilično čvrsta njihova kronologija na temelju radioničke pripadnosti, gdje se određene radionice mogu datirati širim ili užim vremenom vladavine pojedinog kneza. Kako su na nemalom broju trabeacija oltarnih ograda sačuvani spomeni vladara i njihovih župana, uklanjanje ranijih instalacija može se u određenim slučajevima tumačiti kao namjerno uklanjanje spomena i sjećanja na prethodnika te pokazivanja vlastite nadmoći. Uz vladarska imena i titule ponekad dolaze i etničke oznake, koje se k tome javljaju na prilično uskom prostoru, pa se u postavljanju crkvenog namještaja s takvim natpisma može vidjeti i namjerno, svjesno, komuniciranje prevladavajućeg etničkog identiteta, hrvatskoga.

Navedeno ukazuje na postojanje više identitetskih skupina na području ranosrednjovjekovne Hrvatske. Dodatna potvrda mogao bi biti i ostatak natpisa sa spomenom Hrvata iz vremena oko 800. godine, dakle znatno prije nego će se prvi put u izvorima pojaviti i Gudušćani. Tijekom 8. i 9. stoljeća isto pokazuju i grobni nalazi. I u kasnijem vremenu, kada su Hrvati poznati iz izvora kao očito dominantan identitet, po svemu etnički, pojavljuju se manji lokalni identiteti poput onog izraženog posebnim načinom pokapanja na području Sinjskoga polja. To što se tamošnja zajednica ističe, ne znači nužno da oni nisu također Hrvati, nego prvenstveno pokazuju svoju lokalnu specifičnost, kršćanski identitet tumačen i prakticiran na lokalni način. Prema svemu tome može se zaključiti kako svojevrsna dihotomija između "autohtonog" i slavenskog, odnosno hrvatskog, stanovništva, koja nerijetko proizlazi iz medievističkih radova, ne odgovara sasvim realnosti ranosrednjovjekovnih društava na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Provedena analiza geneze, razvoja i značenja pojma "starohrvatski" te "starohrvatske" arheološke kulture također pokazuje kako se takvim sveobuhvatnim terminima i konceptima, koji su u načelu znanstveni konstrukti, prije može zamagliti nekadašnje stvarno stanje, nego li doći do odgovora na ovdje postavljena pitanja. Takav zaključak, međutim, nipošto ne znači da umjetnost i materijalna kultura u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj nisu bili ni počemu karakteristični. One su imale svoje posebnosti i razlike u odnosu na druga područja, međutim otkriva se znatno kompleksnija slika od uobičajene.

U cjelini, u ovome radu nije bio cilj pokazati koji se predmeti, artefakti, arheološki nalazi, mogu definirati kao specifično hrvatski ili pripadni drugim skupinama te pripisati Hrvatima, Guduščanima, ili nekoj trećoj etniji. Cilj je bio istražiti je li, na koji način i u kakvom opsegu materijalna kultura imala ulogu u formiranju, održavanju i komuniciranju skupnih identiteta na području ranosrednjovjekovne Hrvatske Kneževine. Pokazano je između ostaloga da arheologija neosporno može ukazati na različite identitete, ali i da nisu svi nužno bili etnički. U poglavljima u kojima su analizirani arheološki nalazi i drugi elementi materijalne kulture te podaci iz pisanih izvora, češće se govori o moći, vlasti, statusu, identitetu elite, nego li o etničkom identitetu. Time se ne negira postojanje etničkih skupina, nego, imajući na umu postojeća objektivna ograničenja, problematika razmatra u skladu s na početku izloženim teorijsko-metodološkim okvirom.

Kako je u ranome srednjem vijeku etnicitet bio vezan primarno uz više društvene slojeve, odnosno pripadnici ranosrednjovjekovne elite bili su pripadnici neke *gentis* u punom smislu, upravo su oni ujedno ti na koje se mogao odnositi koncept etniciteta kako je u današnjoj svuremenoj znanosti definiran. Stoga se zaključci o etničkim identitetima na temelju materijalne kulture mogu donositi na temelju analize identiteta elite unutar određenog i odgovarajućeg povijesnog konteksta. Pone mogućnosti etniciteta dolaze do izražaja osobito u prijelomnim trenucima, kada se i redefiniiraju stari te stvaraju novi identiteti, koriste se etnički markeri, stvaraju i održavaju etničke granice među različitim skupinama. U dalmatinskome zaleđu u ovdje razmatranom periodu takvi su trenuci bili izraženi pogotovo na kraju 8. i u prvoj trećini 9. stoljeća. Tada su promjene vidljive prvenstveno u grobovima, budući da su pogrebni rituali i prilaganje kao dio postojećeg *habitus*a bili prikladno područje za identitetski diskurs. S vremenom prilaganje u grobove postepeno prestaje te se korištenje materijalne kulture u ovome smislu "seli" u novo područje, a izražavanje identiteta javlja se unutar predromaničkih crkava. Kasnije, tijekom 10. i 11. stoljeća, dolazi do novih promjena i pronalaženja novih oblika komuniciranja identiteta, odgovarajućih tome vremenu i tadašnjim okolnostima. U istome periodu, od sredine 10. stoljeća nadalje i ranosrednjovjekovni hrvatski identitet doživljava svoju potpunu afirmaciju.

KRATICE

ARR	Arheološki radovi i rasprave
CMJ	Croatian Medical Journal
EJA	European Journal of Archaeology
EME	Early Medieval Europe
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
HAM	Hortus artium mediaevalium
HS	Hrvatska smotra
HZ	Historijski zbornik
Izdanja HAD-a	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva
Jahrbuch RGZM	Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz
Ljetopis JAZU	Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MGH EPP	Monumenta Germaniae Historica. Epistolae
MGH Nocr.	Monumenta Germaniae Historica. Necrologia Germaniae
MGH SRM	Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum merovingicarum
MGH SS	Monumenta Germaniae historica. Scriptorum
MGH SSRG	Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi
Obavijesti HAD-a	Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
Pril. Inst. arheol. Zagrebu	Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu
Rad HAZU/JAZU	Rad Hrvatske / Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
Radovi IPU	Radovi Instituta za povijest umjetnosti
Radovi ZHP	Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
RFfZd	Radovi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zadru

RGÄ	Reallexikon der germanischen Altertumskunde
SHP	Starohrvatska prosvjeta
VAHD/VAPD	Vjesnik za arheologiju i historiju / povijest dalmatinsku
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
VHAD	Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga društva
VVM	Vesnik Vojnog muzeja
ZČ	Zgodovinski časopis

IZVORI

- Annales Bertiniani*, ur. Georg Waitz, MGH SSRG 5, Hannover, 1883.
- Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi*, ur. Friedrich Kurze, MGH SSRG 6, Hannover, 1895.
- Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.*, pisma prevela i napomene napisala Mirjana Matijević Sokol, predgovor Mate Zekan, 2. izd., Split, 1990.
- Capitularia regum Francorum*, ur. Alfred Boretius, MGH Capitularia I, Hannover, 1883.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ur. Marko Kostrenčić, Zagreb, 1967.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, ur., prev. i komentirao Herwig Wolfram, 2. izd., Ljubljana, 2012.
- Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, prir. Franjo Rački, Zagreb, 1877.
- Einhard, *Život Karla Velikog*, prev. Zvezdana Sikirić, uvodni tekstovi i komentar Lovorka Čoralić – Ivo Goldstein – Zvezdana Sikirić, ur. Ivo Goldstein, Zagreb, 1992.
- Ermoldus Nigellus, *In honorem Hludowici*, ur. Ernst Dümmler, MGH Poetae II, Berlin, 1884.
- Gesta regum Sclavorum I-II*, prir. i prev. Dragana Kunčer, komentar Tibor Živković, Beograd, 2009.
- Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, prir. Franc Kos, Ljubljana, 1902.
- Gregorii episcopi Turonensis libri historiarum X*, ur. Bruno Kursch – Wilhelm Levison, MGH SRM 1, Hannover, 1951.
- Iohannis diaconi chronicon Venetum*, ur. Georg Heinrich Pertz, MGH SS 7, Hannover, 1846.
- KLAIĆ, Nada, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972.
- Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, prev. Nikola pl. Tomašić (hrvatski), Gyula Moravcsik – Romilly J. H. Jenkins (grčki i engleski), Zagreb, 2003.
- Le liber pontificalis I*, prir. Louis Duchesne, Paris, 1886.
- Libri confraternitatum Sancti Galli, Augiensis, Fabariensis*, ur. Paul Piper, MGH Necr. Supplement, Berlin, 1884.

- Ludovici II. imperatoris epistola ad Basilium I. imperatorem Constantinopolim missa*, ur. Walter Henze, u: *Epistolae Karolini aevi V*, ur. Paul Kehr, MGH EPP VII, Berlin, 1928., str. 385-394.
- Ljetopis popa Dukljanina*, prir. Vladimir Mošin, prev. Stjepan Mencinger – Vjekoslav Štefanić, Zagreb, 1950.
- Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić, Split, 2003.
- Vita Hludowici imperatoris*, u: *Thegan, Die Taten Kaiser Ludwigs (Gesta Hludowici imperatoris)*. *Astronomus, Die Leben Kaiser Ludwigs (Vita Hludowici imperatoris)*, ured. i prev. Ernst Tremp, MGH SSRG 64, Hannover, 1995.

LITERATURA

- ALAJBEG, Ante, "O topografskoj kronologiji ranosrednjovjekovnih grobalja s poganskim osobinama pokapanja u Dalmaciji", *Archaeologia Adriatica*, VIII, 2014. (u tisku).
- ALBANI, Jenny, "Elegance Over the Borders: The Evidence of Middle Byzantine Earrings", u: Chris Entwisle – Noël Adams (ur.), *'Intelligible Beauty': Recent Research on Byzantine Jewellery*, London, 2010., str. 193-202.
- AMENT, Hermann, u: Heinrich Beck – Dieter Geuenich – Heiko Steuer (ur.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, sv. 30, Berlin – New York, 2005., str. 586-597, s. v. Tierornamentik, Germanische.
- ANČIĆ, Mladen, "From Carolingian Official to Croatian Ruler – The Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the Ninth Century", *HAM*, 3, 1997., str. 7-13.
- ANČIĆ, Mladen, "The Waning of the Empire. The Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century", *HAM*, 4, 1998., str. 15-24.
- ANČIĆ, Mladen, "Od vladarske *curtis* do gradskoga kotara. Bijaći i crkva Sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća", *SHP*, s. III, 26, 1999. [2004.], str. 189-236.
- ANČIĆ, Mladen, "U osvit novog doba: Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, 2000., str. 70-103.
- ANČIĆ, Mladen, "Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku", *ZČ*, 55/3, 2001., str. 305-320.
- ANČIĆ, Mladen, "Lombard and Frankish influences in the formation of the Croatian dukedom", u: Gian Pietro Brogiolo – Paolo Delogu (ur.), *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia: atti del convegno di studio, Brescia 11-13 ottobre 2001*, Firenze, 2005., str. 213-228.
- ANČIĆ, Mladen, "Architecture on royal domains in northern Dalmatia", *HAM*, 13/1, 2007., str. 203-210.
- ANČIĆ, Mladen, *Što "svi znaju" i što je "svima jasno": Historiografija i nacionalizam*, Zagreb, 2008.
- ANČIĆ, Mladen, "Zamišljanje tradicije: vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela *De administrando imperio*", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 133-151.

- ANČIĆ, Mladen, "Miho Barada i mit o Neretvanima", *Povijesni prilozi*, 41, 2011., str. 17-43.
- ANČIĆ, Mladen, "Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prouzročilo djelo *De administrando imperio*", u: Ivica Lučić (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova I*, Zagreb, 2011., str. 217-278.
- ARALICA, Višeslav, "Genetička otkrića – nova vrela za etnogenezu i povijest Hrvata?!", *Radovi ZHP*, 38, 2006., str. 299-308.
- ARBMAN, Holger, *Schweden und das Karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts*, Stockholm, 1937.
- BÁLINT, Csanád, "Some ethnospecific features in central and eastern European archaeology during the early Middle Ages: the case of Avars and Hungarians", u: Stephen Shennan (ur.), *Archaeological approaches to cultural identity*, London – New York, 1994., str. 185-194.
- BÁLINT, Csanád, "A contribution to research on ethnicity: a view from and on the East", u: Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., str. 145-182.
- BÁLINT, Csanád, "Some problems in genetic research on Hungarian ethnogenesis", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61/1, 2010., str. 283-294.
- BANDOVIĆ, Aleksandar, "Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji", *Etnoarheološki problemi*, n. s., 7/3, 2012, str. 629-648.
- BANKS, Marcus, *Ethnicity: anthropological constructions*, London – New York, 1996.
- BARADA, Miho, "Hrvatska dijaspora i Avari", *SHP*, s. III, 2, 1952., str. 7-17.
- BARFORD, Paul, M., *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, Ithaca, NY, 2001.
- BARTH, Fredrik, Introduction, u: Fredrik Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Boston, 1969., str. 9-38.
- BASLER, Đuro, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972.
- BELAJ, Vitomir, *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*, 2. izd., Zagreb, 2007.
- BELAJ, Vitomir – BELAJ, Juraj, *Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije*, Zagreb, 2014.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra", *Diadora*, 4, 1968., str. 221-246.

- BELOŠEVIĆ, Janko, "Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar", *Balcanoslavica*, 1, 1972., str. 73-86.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Stanje istraživanja slavenske keramike na području Dalmacije", *Materijali*, IX, 1972., str. 125-138.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Starohrvatska nekropola uz humak 'Materiza' kod Nina", *Diadora*, 6, 1973., str. 221-244.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens", *Balcanoslavica*, 3, 1974, str. 161-181.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Bizantske naušnice grozdolika tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije", *RFfZd*, 23 (10), 1983.-1984., str. 41-60.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra", *RFfZd*, 31 (18), 1991.-1992., str. 121-142, T. I-L.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra", *RFfZd*, 35 (22), 1995.-1996., str. 149-204.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Dva kamena sarkofaga s Crkvine u Galovcu kod Zadra", *ARR*, 12, 1996., str. 127-141, Tab. I-III.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra", *Diadora*, 18-19, 1996.-1997., str. 301-350.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Počeci kršćanstva kod Hrvata u svjetlu arheološke građe", *RFfZd*, 36 (23), 1997., str. 101-140.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata", *RFfZd*, 39 (26), 2000., str. 71-97.
- BELOŠEVIĆ, Janko, "Osvrt na karolinške mačeve tipa H sa šireg područja Dalmatinske Hrvatske / Rückschau auf karolingische Schwerter des Typus H aus dem Großraum des Dalmatinischen Kroatiens", *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 24, 2007., str. 405-418.
- BELOŠEVIĆ, Janko, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar, 2007.
- BELOŠEVIĆ, Janko, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu Brdu u selu Kašiću kod Zadra / Atekroatisches Gräberfeld auf Maklinovo Brdo im Dorf Kašić bei Zadar*, Split, 2010.
- BIERBRAUER, Volker, "Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie", u: Walter Pohl (ur.), *Die Suche nach der Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, Wien, 2004., str. 45-84.

- BILOGRIVIĆ, Goran, "Karolinški mačevi tipa K / Type K Carolingian Swords", *OA*, 33, 2009., str. 125-182.
- BILOGRIVIĆ, Goran, "Čiji kontinuitet? Konstantin Porfirogenet i hrvatska arheologija o razdoblju 7. – 9. stoljeća", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 37-48.
- BILOGRIVIĆ, Goran, "O mačevima posebnog tipa u Hrvatskoj", *SHP*, s. III, 38, 2011., str. 83-110.
- BILOGRIVIĆ, Goran, "Carolingian Swords from Croatia – New Thoughts on an Old Topic", *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, X, 2013., str. 67-83.
- BILOGRIVIĆ, Goran, "Hrvatska nacionalna srednjovjekovna arheologija do sredine 20. stoljeća – ideje budućnosti sputane vremenom", u: Kosana Jovanović – Suzana Miljan (ur.), *Zbornik radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, Rijeka, 2014., str. 207-215.
- BILOGRIVIĆ, Goran, "Ratnici ili lovci? Noževi i strijele u grobovima na području ranosrednjovjekovne Hrvatske", *SHP*, s. III, 41, 2014., str. 23-32.
- BILOGRIVIĆ, Goran, "Ulomak pluteja s prikazom lova na jelena iz Novigrada i ljetnikovac Werner u Zagrebu", *Radovi IPU*, 38, 2014., str. 41-50.
- BOJANOVSKI, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974.
- BOJANOVSKI, Ivo, "Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani", *GZM*, n. s., XXIX, 1974., str. 245-258.
- BORRI, Francesco, "White Croatia and the arrival of the Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history", *EME*, 19/2, 2011., str. 204-231.
- BOŠKOVIĆ, Dora, *Hladno lovačko oružje Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb, 2000.
- BRATHER, Sebastian, "Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie", *Germania*, 78, 2000, str. 139-177.
- BRATHER, Sebastian, "Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni", u: Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002., str. 149-175.
- BRATHER, Sebastian, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin – New York, 2004.

- BRATHER, Sebastian, "Bestattungen und Identitäten – Gruppierungen innerhalb frühmittelalterlichen Gesellschaften", u: Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., str. 25-49.
- BRATHER, Sebastian – WOTZKA, Hans-Peter, "Alemannen und Franken? Bestattungsmodi, ethnische identitäten und wirtschaftliche Verhältnisse zur Merowingerzeit", u: Stefan Burmeister – Nils Müller-Scheeßel (ur.), *Soziale Gruppen – kulturelle Grenzen: Die Interpretation sozialer identitäten in der Prähistorischen Archäologie*, Münster – New York – München – Berlin, 2006., str. 139-224.
- BRUBAKER, Rogers – COOPER, "Frederick, Beyond 'Identity'", *Theory and Society*, 29/1, 2000., str. 1-47.
- BRUNŠMID, Josip, "Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije", *VHAD*, 2. s., 1, 1895., str. 148-183.
- BRUNŠMID, Josip, "Hrvatske sredovječne starine", *VHAD*, 2. s., 7, 1904., str. 30-97.
- BUDAK, Neven, "Prilog valorizaciji humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.)", *SHP*, s. III, 16, 1986., str. 125-139.
- BUDAK, Neven, "Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Mittelalter", u: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990., str. 129-136.
- BUDAK, Neven, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994.
- BUDAK, Neven (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995.
- BUDAK, Neven, "Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 73-78.
- BUDAK, Neven, "Pokrštavanje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije", u: Miljenko Jurković - Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 127-136.
- BUDAK, Neven, "Croats Between Franks and Byzantium", *HAM*, 3, 1997., str. 15-22.
- BUDAK, Neven, "Was the Cult of Saint Bartholomew a Royal Option in Early Medieval Croatia?", u: Balázs Nagy – Marcel Sebök (ur.), ... *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways Festschrift in Honor of János M. Bak*, Budapest, 1999., str. 241-249.

- BUDAK, Neven, "Slavic ethnogeneses in modern northern Croatia", u: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, Ljubljana, 2000., str. 395-402.
- BUDAK, Neven, *Karlo Veliki: Karolinzi i Hrvati*, Split, 2001.
- BUDAK, Neven, "Hrvati u ranom srednjem vijeku", u: Franjo Šanjek (ur.), *Povijest Hrvata I. Srednji vijek*, Zagreb, 2003., str. 49-79.
- BUDAK, Neven, "Foundations and Donations as a Link Between Croatia and the Dalmatian Cities in the Early Middle Ages (9th–11th c.)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 55/4, 2007., str. 483-490.
- BUDAK, Neven, "Identities in Early Medieval Dalmatia (7th – 11th c.)", u: Ildar H. Garipzanov – Patrick J. Geary – Przemisław Urbańczyk (ur.), *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, Turnhout, 2008., str. 223-241.
- BUDAK, Neven, "Kako se doista s jugonostalgijačarskih pozicija može negirati hrvatska povijesti ili o knjizi Johna V. A. Fine Ml. *When ethnicity did not matter in the balkans: A study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early Modern periods*, Ann Arbor: The University of Michigan Press 2006, 652 str.", *Radovi ZHP*, 41, 2009., str. 487-495.
- BUDAK, Neven, "Hrvatska i Bizant u 10. stoljeću", *Tabula*, 12, 2014., str. 51-63.
- BUDAK, Neven, "Nada Klaić i problem porijekla i dolaska Hrvata", u: Tomislav Galović – Damir Agičić (ur.), *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zagreb, 2014., str. 113-132.
- BUDAK, Neven, "One More Renaissance? Dalmatia in the Light of Michael McCormick's Thesis about the Revival of European Economy", u: Mladen Ančić – Jonathan Shepard – Trpimir Vedriš (ur.), *Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, Farnham, 2016. (u tisku).
- BUJAN, Solange, "Orbinijevo izdanje 'Ljetopisa popa Dukljanina': povijesni falsifikat", *Radovi ZHP*, 43, 2011., str. 65-80.
- BULIĆ, Fran, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, Zagreb, 1888.

- BULIĆ, Fran, "Izvjestaj predsjednika društvenoga mons. Fr. Bulića o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene", *VHAD*, 2. s., 5, 1901., str. 201-227.
- BULIĆ, Fran, "Nekoliko riječi o dnevju pokopa hrvatske kraljice Jelene (god. 976 po Kr.)", *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, XXV, 1902., str. 38-40.
- BURIĆ, Tonči, "Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina", *SHP*, s. III, 18, 1988., str. 91-117.
- BURIĆ, Tonči, "Posljednji salonitanski klesari. Geneza predromaničke skulpture splitsko-trogirskog kruga", *VAHD*, 85, 1992., str. 177-197.
- BURIĆ, Tonči, "Predromanička skulptura iz crkve Sv. Spasa u Cetini", *SHP*, s. III, 22, 1995., str. 91-116.
- BURIĆ, Tonči, "Istočnojadranske Sklavinije i Franci u svjetlu arheoloških nalaza", u: Miljenko Jurković - Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 137-144.
- BURIĆ, Tonči, "Predromaničke oltarne ograde – vijek uporabe i sekundarna namjena", *SHP*, s. III, 24, 1997., str. 57-76.
- BURIĆ, Tonči, "Perunovo brdo (*monte Borun*) – prilog poznavanju poganske slavenske toponimije u Kaštelima", *SHP*, s. III, 38, 2011., str. 59-82.
- BURIĆ, Tonči, "Starohrvatsko groblje na položaju Svećurje u predjelu Rudine u Kaštel Novom", *SHP*, s. III, 42, 2015., str. 165-211.
- BUŠKARIOL, Frane, "Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I", *PPUD*, 27, 1988., str. 21-55.
- CAMBI, Nenad, "Nekoliko neobjavljenih natpisa iz fonda nekadašnjeg društva 'Bihać' u Institutu za nacionalnu arheologiju u Splitu", *SHP*, s. III, 10, 1968., str. 63-68.
- CASTRITIUS, Helmut, u: Heinrich Beck – Dieter Geuenich – Heiko Steuer (ur.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, sv. 29, Berlin – New York, 2003., str. 508-515, s. v. Stammesbildung, Ethnogenese.
- CETINIĆ, Željka, *Stranče – Gorica, starohrvatsko groblje*, Katalog izložbe, Rijeka, 1998.
- CETINIĆ, Željka, "Starohrvatsko groblje Stranče – Gorica: osvrt na horizont grobova s poganskim načinom pokapanja", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 1-23.
- CHILDE, Vere Gordon, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929.

- CHORVÁTOVÁ, Hana "Horizonty byzantsko-orientálneho šperku na tzv. veľkomoravských pohrebiskách", *Zborník Slovenského národného múzea Archeológia Supplementum*, 2, 2007., str. 83-101.
- COSTAMBEYS, Marios – INNES, Matthew – MACLEAN Simon, *The Carolingian World*, Cambridge, 2011.
- CURTA, Florin, *The making of the Slavs: History and archaeology of the Lower Danube region, c. 500–700*, Cambridge, 2001.
- CURTA, Florin (ur.), *Borders, Barriers and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout, 2005.
- CURTA, Florin, "Merovingian and Carolingian Gift Giving", *Speculum*, 81, 2006., str. 671-699.
- CURTA, Florin, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge, 2006.
- CURTA, Florin, "Some remarks on ethnicity in medieval archaeology", *EME*, 15/2, 2007., str. 159-185.
- CURTA, Florin, "The making of the Slavs between ethnogenesis, invention, and migration", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (4), 2008., str. 155-182.
- CURTA, Florin, "Medieval archaeology in South-Eastern Europe", u: Roberta Gilchrist – Andrew Reynolds (ur.), *Reflections: 50 years of medieval archaeology, 1957–2007*, Leeds, 2009., str. 191-223.
- CURTA, Florin, "A Note on Trade and Trade Centers in the Eastern and Northern Adriatic Region Between the Eighth and the Ninth Century", *HAM*, 16, 2010., str. 267-276.
- CURTA, Florin, "Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologji: Primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji", *SHP*, s. III, 37, 2010., str. 17-50.
- CURTA, Florin, "The Beginning of the Middle Ages in the Balkans", *Millenium*, 10, 2013., str. 145-214.
- CURTA, Florin, "The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather", *Ephemeris Napocensis*, XXIII, 2013., str. 163-174.
- CZERNIAK, Lech, "Archaeological cultures and reality", *Archaeologia Polona*, 34, 1996., str. 83-96.
- ČREMOŠNIK, Irma, "Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas", *GZM*, n. s., XXV, 1970., str. 45-117.

- ČREMOŠNIK, Irma, "Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XV (13), 1977., str. 227-308.
- DAIM, Falko, "Archaeology, ethnicity and the structures of identification: the example of the Avars, Carantanians and Moravians in the eighth century", u: Walter Pohl – Helmut Reimitz (ur.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden – Boston – Köln, 1998., str. 71-93.
- DAVIDOVIC, Antonia, "Identität – ein unscharfer Begriff. Identitätsdiskurse in den gegenwartsbezogenen Humanistwissenschaften", u: Stefan Burmeister – Nils Müller-Scheeßel (ur.), *Soziale Gruppen – kulturelle Grenzen: Die Interpretation sozialer identitäten in der Prähistorischen Archäologie*, Münster – New York – München – Berlin, 2006., str. 39-58.
- DELOGU, Paolo, "Towards a Greater Europe", u: Jean-Jacques Aillagon (ur.), *Rome and the Barbarians. The Birth of a New World*, Katalog izložbe, Milan, 2008., str. 560-565.
- DELONGA, Vedrana, "Kameni spomenici s 'Begovače' u Biljanima Donjim kod Zadra", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 85-109.
- DELONGA, Vedrana, "Rezultati novijih istraživanja srednjovjekovnih arheoloških nalazišta u Dalmaciji", *SHP*, s. III, 21, 1991. [1995. (1996.)], str. 1-28.
- DELONGA, Vedrana, "Predromanički spomenici iz crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca", *PPUD*, 35, 1995., str. 303-325.
- DELONGA, Vedrana, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996.
- DEMO, Željko, "Ranosrednjovjekovno koplje s krilcima iz okolice Dugog Sela u svjetlu novih saznanja o ovoj vrsti oružja na motki", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 61-84.
- DEMOULE, Jean-Paul, "Archäologische Kulturen und moderne Nationen", u: Peter F. Biehl – Alexander Gramsch – Arkadiusz Marciniak (ur.), *Archäologien Europas / Archaeologies of Europe*, Münster – New York – München – Berlin, 2002., str. 133-143.
- DÍAZ-ANDREU, "Margarita, Constructing identities through culture. The past in the forging of Europe", u: Paul Graves-Brown – Siân Jones – Clive Gamble (ur.), *Cultural identity and archaeology*, London, 1996., str. 48-61.

- DZINO, Danijel, "Becoming Slav', 'Becoming Croat': New approaches in research of identities in post-Roman Illyricum", *HAM*, 14, 2008., str. 195-206.
- DZINO, Danijel, "Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta", *Radovi ZHP*, 41, 2009., str. 33-54.
- DZINO, Danijel, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden – Boston, 2010.
- DZINO, Danijel, "Pričam ti priču: ideološko-narativni diskursi o dolasku Hrvata u *De administrando imperio*", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 153-165.
- DZINO, Danijel, "The rise and fall of the Dalmatian 'Big-men': Social structures in Late Antique, Post-Roman and Early Medieval Dalmatia (ca. 500-850)", *Studia academica šumenensia*, 1, 2014., str. 127-152.
- ERCEGOVIĆ, Slavenka, "Istraživaje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima", *VAMZ*, 3. s., II, 1961., str. 225-239.
- ERIKSEN, Thomas Hylland, "The Cultural Contexts of Ethnic Differences", *Man*, n. s., 26/1, 1991., str. 127-144.
- EVANS, Huw M. A., *The Early Mediaeval Archaeology of Croatia A.D. 600 – 900*, Oxford, 1989.
- FABIJANIĆ, Tomislav, *Pojasne kopče i pređice druge polovice 5. do 7. st. na području rimske provincije Dalmacije*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb, 2004.
- FABIJANIĆ, Tomislav, "Nova razmatranja o ranobizantskim pojasnim kopčama tipa 'Bologna/Balgota'", *Archaeologia Adriatica*, II, 2008., str. 129-139.
- FABIJANIĆ, Tomislav, *Problem doseljenja Slavena/Hrvata na istočni Jadran i šire zaleđe u svjetlu arheoloških nalaza*, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2008.
- FEHR, Hubert, "Volkstum as Paradigm: Germanic People and Gallo-Romans in Early Medieval Archaeology since the 1930s", u: Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002., str. 177-200.
- FILIPEC, Krešimir, "Rani Slaveni u Belišću", *Zbornik: grad Belišće - Muzej*, 3, 2009., str. 27-30.

- FILIPEC, Krešimir, "Slavenski paljevinski grob iz Lobora", *Archaeologia Adriatica*, III, 2009., str. 347-357.
- FILIPEC, Krešimir, "Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj", *SHP*, s. III, 37, 2010., str. 51-59.
- FILIPEC, Krešimir, "Guduscani 9. stoljeća između kneza Borne i kneza Ljudevita", u: Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac (ur.), *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, Zagreb – Otočac, 2012., str. 69-82.
- FILIPEC, Krešimir, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Zagreb – Lobor, 2012.
- FINE, John V. A., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, 1983.
- FINE, John V. A., *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor, 2006.
- GARAŠANIN, Milutin, "Najnoviji rezultati slovenske arheologije u Jugoslaviji", *Istoriski glasnik*, I/1, 1948., str. 49-54.
- GARAŠANIN, Milutin, "Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika", *Starinar*, I, 1950., str. 27-37.
- GARAŠANIN, Milutin – KOVAČEVIĆ, Jovan, *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*, Beograd, 1950.
- GARAŠANIN, Milutin – KOVAČEVIĆ, Jovan, "Povodom diskusije o knjizi 'Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku'", *Istoriski glasnik*, IV/3-4, 1951., str. 120-130.
- GARIPZANOV, Ildar H. – GEARY, Patrick J. – URBAŃCZYK Przemisław (ur.), *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, Turnhout, 2008.
- GEARY, Patrick J., "Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages", *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 113, 1983., str. 15-26.
- GEARY, Patrick, "Rethinking Barbarian Invasions Through Genomic History", *Hungarian Archaeology E-Journal*, Autumn 2014, str. 1-8.

- GEIBIG, Alfred, *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland*, Neumünster, 1991.
- GIESLER, Ulrike, "Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen", u: Georg Kossack – Günter Ulbert (ur.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, München, 1974., str. 521-543.
- GILLET, Andrew (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002.
- GJIVOJE, Marinko, "Diskusija o knjizi M. Garašanina i J. Kovačevića: 'Pregled materijalne kulture južnih Slovena u ranom srednjem veku'", *HZ*, IV/1-4, 1951., str. 407-420.
- GJURAŠIN, Hrvoje, "100 godina Starohrvatske prosvjete", *SHP*, s. III, 22, 1995., str. 7-18.
- GOETZ, Hans-Werner, "Gens. Terminology and perception of the 'Germanic' peoples from late Antiquity to the early Middle Ages", u: Richard Corradini – Max Diesenberger – Helmut Reimitz (ur.), *The Construction of Communities in the Early Middle Ages. Texts, Resources and Artefacts*, Leiden, 2003., str. 39-64.
- GOETZ, Hans-Werner – JARNUT, Jörg – POHL, Walter (ur.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston, 2003.
- GOFFART, Walter, "Does the distant past impinge on the invasion age Germans?", u: Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002., str. 21-37.
- GOLDSTEIN, Ivo, "O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća", *HZ*, XXXVI/1, 1983., 141-164.
- GOLDSTEIN, Ivo, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb, 1992.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Sadašnje stanje i budući zadaci u istraživanju hrvatskog ranosrednjovjekovlja", *VAHD*, 85, 1992., str. 307-312.
- GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Uloga Bizanta u procesu etnogeneze Hrvata u IX. stoljeću", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 105-109.
- GOSS, Vladimir Peter, "Dva hrvatska kraljevska mauzoleja 35 godina kasnije", *Ethnologica Dalmatica*, 19, 2012., str. 141-152.

- GRAČANIN, Hrvoje, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb, 2011.
- GRAČANIN, Hrvoje, "Guduskani/Guduščani – Gačani: promišljanja o etnonimu Gačani i horonimu Gacka u svjetlu ranosrednjovjekovnih narativa i suvremenih historiografskih tumačenja", u: Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac (ur.), *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, Zagreb – Otočac, 2012., str. 49-68.
- GRAFENAUER, Bogo, "O arheologiji in zgodovini", *ZČ*, V/1-4, 1951., str. 163-174.
- GRAFENAUER, Bogo, "Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata", *HZ*, V/1-2, 1952., str. 1-56.
- GUDELJ, Ljubomir, "Ruševine crkve svetog Ivana u Uzdolju kod Knina", *SHP*, s. III, 32, 2005., str. 53-75.
- GUNJAČA, Stipe, "Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje", *SHP*, s. III, 2, 1952., str. 57-79.
- GUNJAČA, Stjepan [Stipe], "Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950.", *Ljetopis JAZU*, 57, 1953., str. 9-49.
- GUNJAČA, Stipe, "Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 3, 1954., str. 7-29
- GUNJAČA, Stipe, "Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita", *VAHD*, LVI-LIX, 1954.-1957. [1958.], str. 231-237.
- GUNJAČA, Stipe, "Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 5, 1956., str. 65-124.
- GUNJAČA, Stjepan [Stipe], *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji II*, Zagreb, 1973.
- GUNJAČA, Zlatko, "Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8-9. stoljeća u Dalmaciji", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 159-168, 280-289.
- GUSAR, Karla – VUJEVIĆ, Dario, "Duševića glavica", u: Brunislav Marijanović (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, Zadar, 2012., str. 103-135.
- GUSAR, Karla – VUJEVIĆ, Dario, "Matakova glavica", u: Brunislav Marijanović (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, Zadar, 2012., str. 151-178.

- GVOZDANOVIĆ [Goss], Vladimir, "Two Early Croatian Royal Mausolea", *Peristil*, 18-19, 1975.-1976., str. 5-10.
- HALSALL, Guy, *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*, London – New York, 2003.
- HÄRKE, Heinrich, "'Warrior Graves'? The Background of the Anglo-Saxon Weapon Burial Rite", *Past & Present*, 126, 1990., str. 22-43.
- HÄRKE, Heinrich, "Material Culture as Myth: Weapons in Anglo-Saxon Graves", u: Claus Kjeld Jensen – Karen Høilund Nielsen (ur.), *Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, Aarhus, 1997., str. 119-127.
- HÄRKE, Heinrich, "Cemeteries as places of power", u: Mayke de Jong – Frans Theuws – Carine van Rhijn (ur.), *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, Leiden – Boston – Köln, 2001., str. 9-30.
- HEATHER, Peter J., "Frankish Imperialism and Slavic Society", u: Przemysław Urbańczyk (ur.), *Origins of Central Europe*, Warsaw, 1997., str. 171-190.
- HODDER, Ian, "Theoretical archaeology: a reactionary view", u: Ian Hodder (ur.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 1982., str. 1-16.
- HODDER, Ian – HUTSON, Scott, *Reading the past: Current approaches to interpretation in archaeology*, 3. izd., Cambridge, 2003.
- INSOLL, Timothy (ur.), *The Archaeology of Identities: A Reader*, London – New York, 2007.
- IVEKOVIĆ, Ćiril, "Kapitul kraj Knina", *SHP*, s. II, I/3-4, 1927., str. 252-271.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina", *PPUD*, 21, 1980., str. 97-110.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji", *SHP*, s. III, 13, 1983., str. 203-215.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Majstor koljanskog pluteja", *Izdanja HAD-a*, 8, 1984., str. 243-252.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola", *Diadora*, 11, 1989., str. 407-433.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Vijesti o padu Salone u djelu Konstantina Porfirogeneta", u: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split, 1991., str. 427-441.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj Biskupiji", *Diadora*, 15, 1993., str. 127-144.

- JAKŠIĆ, Nikola, "Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira", *SHP*, s. III, 22, 1995., str. 141-150.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century", *HAM*, 3, 1997., str. 41-54.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Reljefi *Trogirske klesarske radionice* iz crkve Sv. Marte u Bijaćima", *SHP*, s. III, 26, 1999. [2004.], str. 265-286.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Klesarstvo u službi evangelizacije", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, 2000., str. 191-213.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci", *Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, 2000., str. 17-64.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Skulptura Branimirova doba u Hrvatskoj", u: *Hrvatska u doba kneza Branimira. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine*, Zadar, 2002., str. 111-121.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Dalmatinski primjeri reljefa u stilu liutprandske 'renesanse'", u: Predrag Marković – Jasenka Gudelj (ur.), *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova "Dani Cvita Fiskovića" održanih 2003. i 2004. godine*, Zagreb, 2008., str. 395-405.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale", *HAM*, 14, 2008., 103-112.
- JAKŠIĆ, Nikola, "*Varvarina præromanica*", u: Bruna Kuntić Makvić (ur.), *Studia Varvarina I*, Zagreb – Motovun, 2009., str. 11-41.
- JAKŠIĆ, Nikola, "Novi natpis s imenom kneza Branimira", u: Miljenko Jurković – Ante Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Zagreb – Motovun – Split, 2012., str. 213-221.
- JAKŠIĆ, Nikola, "U selu Uzdolju kod Knina nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira", *SHP*, s. III, 40, 2013., str. 135-153.
- JAKŠIĆ, Nikola – HILJE, Emil, *Umjetnička baština Zadarske nabiskupije – Kiparstvo I (od IV. do XVI. stoljeća)*. Zadar, 2008.
- JAKŠIĆ, Nikola – JOSIPOVIĆ, Ivan, "*Majstor koljanskog pluteja* u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrate u Bijaćima", *SHP*, s. III, 42, 2015., str. 145-164.

- JAKŠIĆ, Nikola – KRNČEVIĆ, Željko, "Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika", *SHP*, s. III, 24, 1997., str. 91-110.
- JARAK, Mirja, "O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba", *OA*, 22, 1998., 119-128.
- JARAK, Mirja, "Zapažanja o grobljima 8. i 9. stoljeća u Dalmaciji", *OA*, 26, 2002., str. 247-255.
- JARAK, Mirja, "Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia", u: Marina Šegvić – Ivan Mirnik (ur.), *Illyrica antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 2005., str. 305-314.
- JARAK, Mirja, "Smjernice u razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj", *OA*, 30, 2006., str. 183-224.
- JARAK, Mirja, "Ulomak arhitravne grede iz zvonika franjevačkog samostana na Košljunu / A Fragment of an Architrave from the Franciscan Monastery on Košljun", *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 24, 2007., str. 429-435.
- JARAK, Mirja, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća: uvod u studij predromanike*, Split, 2013.
- JELOVINA, Dušan, "Statistički tipološko-topografski pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske", *SHP*, s. III, 8-9, 1963., str. 101-119.
- JELOVINA, Dušan, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split, 1976.
- JELOVINA, Dušan, "Glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na području između rijeka Zrmanje i Cetine", *SHP*, s. III, 16, 1986., str. 25-50.
- JELOVINA, Dušan, *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika / Schwerter und Sporen karolingischer Formgebung in Museum kroatischer archäologischer Denkmäler*, Split, 1986.
- JELOVINA, Dušan, "Nikola Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola (kratki osvrt)", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 301-308.
- JELOVINA, Dušan – VRSALOVIĆ, Dasen, "Srednjovjekovno groblje na 'Begovači' u selu Biljanima Donjim kod Zadra", *SHP*, s. III, 11, 1981., str. 55-136.
- JENKINS, Richard, *Rethinking Ethnicity*, 2. izd., Los Angeles – London – New Delhi – Singapore, 2008.

- JONES, Siân, *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, London – New York, 1997.
- JONES, Siân, "Historical categories and the praxis of identity: the interpretation of ethnicity in historical archaeology", u: Pedro Paulo A. Funari – Martin Hall – Siân Jones (ur.), *Historical archaeology: back from the edge*, London – New York, 1999., str. 219-232.
- JOSIPOVIĆ, Ivan, "'Majstor koljanskog pluteja' u stilskom razvrstavanju predromaničke skulpture iz Galovca kod Zadra", *Radovi IPU*, 34, 2010., str. 7-18.
- JOSIPOVIĆ, Ivan, "Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici", *Ars Adriatica*, 1, 2011., str. 97-108.
- JOSIPOVIĆ, Ivan, "Dva ranosrednjovjekovna ciborija iz Lepura kod Benkovca", u: Tomislav Šeparović (ur.), *Dani Stjepana Gunjače 2: zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana Gunjače 2". Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Međunarodne teme. Split, 18. – 21. listopada 2011.*, Split, 2012., str. 49-62.
- JOSIPOVIĆ, Ivan, "Prijedlog za čitanje imena kneza Mislava na natpisu s Begovače / A proposed reading of prince Mislav's name in the Begovača inscription", *Archaeologia Adriatica*, VI, 2012., str. 129-148.
- JOSIPOVIĆ, Ivan, *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb, 2013.
- JOSIPOVIĆ, Ivan, "Radionica plutejâ zadarske katedrale", *Ars Adriatica*, 4, 2014., str. 43-62.
- JOSIPOVIĆ, Ivan, "Nova zapažanja o trabeaciji oltarne ograde iz Šopota kod Benkovca", *SHP*, s. III, 42, 2015., str. 133-144.
- JOSIPOVIĆ, Ivan – MAGAŠ MESIĆ, Anastazija, "Predromanički plutej iz Kali na otoku Ugljanu", *Radovi IPU*, 37, 2013., str. 23-36.
- JURČEVIĆ, Ante, "Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 36, 2009., str. 55-84.
- JURČEVIĆ, Ante, "Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine", *SHP*, s. III, 38, 2011., str. 111-147.
- JURČEVIĆ, Ante, "O klesarskim radionicama koje su djelovale na lokalitetu Crkvina u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 41, 2014., str. 127-163.
- JURIĆ, Ivan, *Podrijetlo Hrvata. Genetički dokazi autohtonosti*, Zagreb, 2011.
- JURIĆ, Radomir, "Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije", *Izdanja HAD-a*, 11/2, 1986., str. 245-289.

- JURIĆ, Radimir, "Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca", *Diadora*, 22, 2007., str. 217-234.
- JURKOVIĆ, Miljenko, "Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu. Pravci istraživanja", *PPUD*, 26, 1986.-1987., str. 61-85.
- JURKOVIĆ, Miljenko, "Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 191-213.
- JURKOVIĆ, Miljenko, "O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća", *Izdanja HAD-a*, 15, 1990. [1992.], str. 65-73.
- JURKOVIĆ, Miljenko, *Od Nina do Knina / From Nin to Knin / De Nin a Knin. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Zagreb, 1992.
- JURKOVIĆ, Miljenko, "Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 117-121.
- JURKOVIĆ, Miljenko, "Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici", *SHP*, s. III, 22, 1995, str. 55-80.
- JURKOVIĆ, Miljenko, "Arhitektura karolinškog doba", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Katalog izložbe, Split, 2000., str. 163-189.
- KARAMAN, Ljubo, "Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja", *VAHD*, XLIV, 1921., str. 3-20.
- KARAMAN, Ljubo, "Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjovjekovna pleterna ornamentika u Dalmaciji", *Starinar*, III, 1924.-1925., str. 43-59.
- KARAMAN, Ljubo, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930.
- KARAMAN, Ljubo, "Starohrvatsko groblje na 'Majdanu' kod Solina", *VAHD*, LI, 1930.-1934. [1940.], str. 67-100.
- KARAMAN, Ljubo, "Iskopine društva 'Bihaća' u Mravincima i starohrvatska groblja", *Rad JAZU*, 268, 1940., str. 1-44.
- KARAMAN, Ljubo, "O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata", *VHAD*, 22-23, 1942., str. 73-113.
- KARAMAN, Ljubo, *Baština djedova*, Zagreb, 1944.
- KARAMAN, Ljubo, "Glose nekim pitanjima slavenske arheologije", *VAHD*, LIV, 1952., str. 55-71.
- KARAMAN, Ljubo, "Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti", *SHP*, s. III, 2, 1952., str. 81-104.
- KARAMAN, Ljubo, "Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije", *SHP*, s. III, 5, 1956., str. 129-134.

- KARBIĆ, Damir, "Zlatni vijek Bribira", *Hrvatska revija*, VII/2, 2007., str. 12-19.
- KATIČIĆ, Radoslav, "Die Anfänge des kroatischen Staates", u: Herwig Wolfram – Andreas Schwarz (ur.), *Die Bayern und ihre Nachbarn*, I, Wien, 1989., str. 299-312.
- KATIČIĆ, Radoslav, "Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata", *SHP*, s. III, 19, 1989., str. 243-270.
- KATIČIĆ, Radoslav, "Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 225-238.
- KATIČIĆ, Radoslav, Radoslav Katičić, "Pretorijanci kneza Borne", *SHP*, s. III, 20, 1990. [1992.], str. 65-83.
- KATIČIĆ, Radoslav, "Ime, podrijetlo i jezik Hrvata (Etnogeneza hrvatskoga naroda)", u: Franjo Šanjek (ur.), *Povijest Hrvata I. Srednji vijek*, Zagreb, 2003., str. 39-46.
- KATIČIĆ, Radoslav, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, 2. izd., Zagreb, 2007.
- KATIČIĆ, Radoslav, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb – Mošćenička Draga, 2008.
- KATIĆ, Lovre, "Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira", *Bogoslovska smotra*, XX/4, 1932., str. 1-30.
- KLAIĆ, Nada, "Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske", *HZ*, IX/1-4, 1956., str. 83-100.
- KLAIĆ, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 2. izd., Zagreb, 1975.
- KLAIĆ, Nada, "O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata", *ZČ*, 38/4, 1984., str. 253-270.
- KLAIĆ, Nada, "Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogeneta", *SHP*, s. III, 15, 1985., str. 31-60.
- KLAIĆ, Nada, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990.
- KLANICA, Zdeněk, "Eliten auf Gräberfeldern altmährischer Zentren", u: Pavel Kouřil (ur.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Brno, 2005., str. 35-47.
- KLEEMANN, Jörg, *Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert. Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde*, Oldenburg, 2002.
- KLEEMANN, Jörg, "Karolingisches Fundgut im Südosten und das Verhältnis lokaler Eliten zum Karolingerreich", *Antaeus*, 31-32, 2010., str. 81-91.
- KLEJN, Lev S., *Arheološki viri*, Ljubljana, 1987.
- KLEJN, Lev S., *Arheološka tipologija*, Ljubljana, 1988.
- KOBYLIŃSKI, Zbigniew, "Editorial", *Archaeologia Polona*, 29, 1991., str. 1-3.

- KOLAK, Tatjana – ŠUŠNJIĆ, Dalibor, "Novi ranosrednjovjekovni nalazi iz Gacke", u: Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac (ur.), *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, Zagreb – Otočac, 2012., str. 83-94.
- KOMATINA, Predrag, "O hronologiji hrvatskih vladara u 31. glavi spisa *De administrando imperio*", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 83-105.
- KOROŠEC, Josip, "Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov", *ZČ*, IV/1-4, 1950., str. 212-215.
- KOROŠEC, Josip, "Delitev slovanskih kultur zgodnjega srednjega veka v Jugoslaviji", *Arheološki vestnik*, II/2, 1951., str. 134-155.
- KOROŠEC, Josip, "Milutin Garašanin – Jovan Kovačević, Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku. Muzejski priručnik 3-5, Beograd 1950, 241 strani in 51 risb v tekstu", *ZČ*, V/1-4, 1951., str. 341-351.
- KOROŠEC, Josip, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*, Ljubljana, 1952.
- KOROŠEC, Paola, "Bizantski import v zgodnjih slovanskih kulturah Jugoslavije", *Arheološki vestnik*, I/1-2, 1950., str. 123-135.
- KOSSINNA, Gustaf, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Würzburg, 1911.
- KOSSINNA, Gustaf, *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, 2. izd., Leipzig, 1926.
- KOUŘIL, Pavel, "Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzenspitzen und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen", u: Pavel Kouřil (ur.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Brno, 2005., str. 67-99.
- KOVAČEVIĆ, Jovan, "Minduše i naušnice sa jagodama", *Muzeji*, 2, 1949., str. 114-125.
- KOVAČEVIĆ, Jovan, "Slovenske i srpske starine u Vinči kraj Beograda i manastir Vinča", *Muzeji*, 3-4, 1949., str. 114-128.
- KOVAČEVIĆ, Jovan, "Prilozi rešavanju postanka i razvoja južnoslovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom Srednjem veku", *Istoriski glasnik*, III/2, 1950., str. 3-84.
- KRNČEVIĆ, Željko, "Sv. Lovre – Donje polje, sustavna arheološka istraživanja", *Obavijesti HAD-a*, XXVII/3, 1995., str. 52-55.
- KRONSTEINER, Otto, "Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?", *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 24, 1978., str. 137-157.

- KULENOVIĆ, Igor, *Materijalna kultura, značenje i praksa. Arheološka teorija i arheologija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013.
- LABUS, Nenad, "Tko je ubio vojvodu Erika?", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, 2000., str. 1-16.
- LE JAN, Régine, "Frankish giving of arms and rituals of power: continuity and change in the Carolingian period", u: Frans Theuws – Janet L. Nelson, *Rituals of power: from Late antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden – Boston – Köln, 2000., str. 281-309.
- LENNARTSSON, Monika, "Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik", *Offa*, 54-55, 1997.-1998., str. 431-619.
- LEVAK, Maurizio, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*, Zagreb, 2007.
- LIENHARD, Thomas, "The Frieze of Branimir (Croatia)", u: Jean-Jacques Aillagon (ur.), *Rome and the Barbarians. The Birth of a New World*, Katalog izložbe, Milan, 2008., str. 580-581.
- LONČAR, Milenko, "Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature", *Diadora*, 14, 1992., str. 375-448.
- LONČAR, Milenko, "Vremenski nesklad između odlomaka 31. poglavlja *De administrando imperio*", *Radovi ZHP*, 42, 2010., str. 107-116.
- LOŠEK, Fritz, "Ethische und politische Terminologie bei Iordanes und Einhard", u: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990., str. 147-152.
- LJUBIĆ, Šime, "Prinesak k staro-hrvatskim spomenikom i ornamentiki iz Nina", *VHAD*, X/1, 1888., str. 13-16.
- MAHR, Adolf, "Ein Wikingerschwert mit deutschem Namen aus Irland", *Mannus*, Ergänzungsband, VI, 1928., str. 240-252.
- MALENKO, Vlado, "Novi arheološki naodi na lokalitetite 'Kozluk', 'Gabavci' i 'Sv. Erazmo'", *Macedoniae acta archaeologica*, 2, 1976., str. 219-235.
- MALEŠEVIĆ, Siniša, *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*, New York, 2006.
- MALEŠEVIĆ, Siniša, *Sociologija etniciteta*, Beograd, 2009.
- MANEVA, Elica, *Srednovekoven nakit od Makedonija*, Skopje, 1992.

- MARAKOVIĆ, Nikolina – JURKOVIĆ, Miljenko, "'Signatures' in the stones – the legacy of early medieval elites on the territory of modern Croatia", *HAM*, 13/2, 2007., str. 359-374.
- MARASOVIĆ, Tomislav, "Oltarna ograda u hrvatskoj predromanici", u: Irena Kraševac (ur.), *Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 27. – 29. travnja 2006.)*, Zagreb, 2007., str. 101-120.
- MARASOVIĆ, Tomislav, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 1. Rasprava*, Split – Zagreb, 2008.
- MARASOVIĆ, Tomislav, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb, 2009.
- MARASOVIĆ, Tomislav, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: srednja Dalmacija*, Split – Zagreb, 2011.
- MARGETIĆ, Lujo, "Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata", *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, 1977., str. 5-88.
- MARGETIĆ, Lujo, "Bilješke u vezi s nastankom hrvatske države u 9. stoljeću", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 144-147.
- MARGETIĆ, Lujo, *Dolazak Hrvata*, Split, 2001.
- MARGETIĆ, Lujo, "Novija literatura o tzv. seobi Hrvata", *Rad HAZU*, 485, 2002., str. 77-128.
- MARIJANOVIĆ, Brunislav (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, Zadar, 2012.
- MARTENS, Irmelin, "Indigenous and imported Viking Age weapons in Norway – a problem with European implications", *Journal of Nordic Archaeological Science*, 14, 2004., str. 125-137.
- MARUN, Lujo, "Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini", *SHP*, s. I, I/3, 1895., str. 183-187.
- MARUN, Lujo, "O najznamenitijim starohrvatskim grobovima na groblju otkrivene biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. I, IV/3-4, 1898., str. 113-118.
- MARUN, Lujo, "Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdojlu kod Knina sa pisanom uspomenom hrvatskoga kneza Mutimira", *SHP*, s. II, I/1-2, 1927., str. 1-14.

- MARUN, Lujo, *Starinarski dnevnic*, Split, 1998.
- MARUŠIĆ, Branko, "Ranosrednjovjekovna nekropola na Vrh
- u kod Brkača", *Histria archaeologica*, 10/2, 1979., str. 111-149.
- MARUŠIĆ, Branko, "Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri", *SHP*, s. III, 14, 1984., str. 41-76.
- MARUŠIĆ, Branko, "Materijalna kultura Istre od IX. do XII. stoljeća", *Izdanja HAD-a*, 11/2, 1986., str. 107-124.
- MARUŠIĆ, Branko, *Starohrvatska nekropola u Žminju*, Pula, 1987.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, "Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava", *Croatia Christiana Periodica*, 59, 2007., str. 1-31.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana – SOKOL, Vladimir, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 2. izd., Zagreb, 2005.
- McKITTERICK, Rosamond, *Charlemagne: The Formation of a European Identity*, Cambridge, 2008.
- MEDINI, Julian, "Provincia Liburnia", *Diadora*, 9, 1980., str. 363-444.
- MENGHIN, Wilfried, "Neue Inschriftenschwerter aus Süddeutschland und die Chronologie karolingischer Spathen auf dem Kontinent", u: Konrad Spindler (ur.), *Vorzeit zwischen Main und Donau. Neue archäologische Forschungen und Funde aus Franken und Altbayern*, Erlangen, 1980., str. 227-272.
- MILETIĆ, Nada, "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca", *GZM*, n. s., XI, 1956., str. 9-39.
- MILETIĆ, Nada, "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (Rezultati naknadnih iskopavanja)", *GZM*, n. s., XV-XVI, 1960.-1961., str. 249-257.
- MILETIĆ, Nada, "Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine", *GZM*, n. s., XVIII, 1963., str. 155-178.
- MILETIĆ, Nada, "Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora", *GZM*, n. s., XXV, 1970., str. 119-158.
- MILETIĆ, Nada, "Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna", *GZM*, n. s., XXXIII, 1978., str. 141-204.

- MILETIĆ, Željko, "Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone", *RFfZd*, 32 (19), 1992.-1993., str. 117-150.
- MILETIĆ, Željko, "Rimske ceste na Hilejskom poluotoku", u: Jadran Kale – Željko Krnčević (ur.), *Povid*, Primošten – Šibenik, 1997., str. 169-179.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Vedrina kod Trilja i drugi nalazi sjekira tog vremena na području Hrvatske", *VAMZ*, 3. s., XX, 1987., str. 107-128.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Još jedan tip kasnoantičke bojne sjekire u Dalmaciji", *SHP*, s. III, 18, 1988., str. 195-201.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije", *Diadora*, 11, 1989., str. 347-362.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji", *Diadora*, 12, 1990., str. 327-370.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Die spätantike territoriale und kulturelle Kontinuität in der frühmittelalterlichen Cetinagegend", *HAM*, 1, 1995., str. 169-175.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "O kontinuitetu kasnoantičkih proizvoda u materijalnoj kulturi ranoga srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije", u: Miljenko Jurković - Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 37-41.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Ranosrednjovjekovno groblje kod Gluvinih kuća u Glavicama kod Sinja", *SHP*, s. III, 24, 1997., str. 111-126.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve Sv. Marte u Bijaćima", *SHP*, s. III, 26, 1999. [2004.], str. 237-263.
- MILOŠEVIĆ, Ante (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela i Katalog)*, Split, 2000.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Split, 2000., str. 106-139.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kraj Knina", u: Ivo Babić – Ante Milošević – Željko Rapanić (ur.), *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split, 2002., str. 199-207.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Jesu li prilozi u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji posljedica poganskog obreda sahranjivaja?", *Histria Antiqua*, 13, 2005., str. 457-460.

- MILOŠEVIĆ, Ante, "Ranokarolinška brončana ostruga iz korita rijeke Cetine u Sinjskom polju", *VAPD*, 99, 2006., str. 299-307.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Due esempi di corti reali altomedievali in Croazia", *HAM*, 13/1, 2007., str. 87-101.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Gramatika prostora uz rijeku Cetinu", u: Joško Belamarić – Marko Grčić (ur.), *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007., str. 95-113.
- MILOŠEVIĆ, Ante, *Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja / Croci sulle lastre rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa*, Dubrovnik – Split, 2008.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Ponovo o nalazima 'komanskog' obilježja u Dalmaciji", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XXXVIII (36), 2009., str. 97-119.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Sarkofag kneza Branimira", *Histria Antiqua*, 18/2, 2009., str. 355-370.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "O ostavštini kasnoantičkih starorsjeditelja u ranosrednjovjekovlju Dalmacije", u: Josip Dukić – Ante Milošević – Željko Rapanić (ur.), *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj, 2010., str. 271-303.
- MILOŠEVIĆ, Ante, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj / Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale*, Dubrovnik – Split, 2011.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Slika 'božanskog boja' – likovni i ikonografski pogled na konjanički reljef iz Žrnovnice u Dalmaciji", u: Andrej Pleterski – Tomo Vinšćak (ur.), *Perunovo koplje*, Ljubljana, 2011., str. 17-72.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Novi mač iz Koljana u svjetlu kontakata s nordijskim zemljama u ranom srednjem vijeku", *Histria Antiqua*, 21, 2012., str. 459-470.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "O izvornoj funkciji križolikoga okova sa Ždrijaca u Ninu", u: Miljenko Jurković – Ante Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Zagreb – Motovun – Split, 2012., str. 191-211.
- MILOŠEVIĆ, Ante, "Ranosrednjovjekovna stela, vjerojatno iz okolice Sinja", *Diadora*, 26-27, 2013., str. 585-604.
- MILOŠEVIĆ, Ante, *Tragovi starih vjerovanja u kršćanstvu ranoga srednjeg vijeka / Traces of Ancient Beliefs in Early Medieval Christianity*, Dubrovnik – Split, 2013.

- MILOŠEVIĆ, Ante – PEKOVIĆ, Željko, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini / La chiesa preromanica di San Salvatore a Cettina*, Dubrovnik – Split, 2009.
- MORELAND, John, *Archaeology, Theory and the Middle Ages: Understanding the Early Medieval Past*, London, 2010.
- MUŽIĆ, Ivan, "Nastajanje hrvatskog naroda na Balkanu", *SHP*, s. III, 35, 2008., str. 19-39.
- MÜLLER-WILLE, Michael, "Das Bootkammergrab von Haithabu" (mit Beiträgen von Ole Crumlin-Pedersen und Maria Dekówna), *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu*, 8, 1976., str. 7-176.
- MÜLLER-WILLE, Michael, "Zwei karolingische Schwerter aus Mittelnorwegen", *Studien zur Sachsenforschung*, 3, 1982., str. 101-154.
- NALLBANI, Etleva, "Résurgence des traditions de l'Antiquité tardive dans les Balkans occidentaux : Étude de sépultures du nord de l'Albanie", *HAM*, 10, 2004., str. 25-42.
- NELSON, Janet L., "Carolingian royal funerals" u: Frans Theuws – Janet L. Nelson, *Rituals of power: from Late antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden – Boston – Köln, 2000., str. 131-184.
- NIERMEYER, Jan Frederik, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976.
- NOBLE, Thomas F. X. (ur.), *From Roman provinces to Medieval kingdoms*, London – New York, 2006.
- NOVAKOVIĆ, Predrag, "Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective", u: Ludomir R. Lozny (ur.), *Comparative Archaeologies. A Sociological View of the Science of the Past*, New York, 2011., str. 339-461.
- OAKESHOTT, Ewart – PEIRCE, Ian, "Hiltipreht! Name of Invocation", *Park Lane Arms Fair Catalogue*, 12, 1995., str. 6-11.
- PARKER PEARSON, Michael, "Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study", u: Ian Hodder (ur.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 1982., str. 99-113.
- PENTZ, Peter, "To vikingsværd med karolingisk planteornamentik i Nationalmuseets samlinger", *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 2010. [2012.], str. 109-146.
- PERIČIĆ, Marijana – BARAĆ LAUC, Lovorka – MARTINOVIĆ KLARIĆ, Irena – JANIĆIJEVIĆ, Branka – RUDAN, Pavao, "Review of Croatian Genetic Heritage as

- Revealed by Mitochondrial DNA and Y Chromosomal Lineages", *CMJ*, 46/4, 2005., str. 502-513.
- PERIĆ, Olja, "Jezični slojevi Trpimirove isprave", *Živa antika*, 34/1-2, 1984., str. 165-170.
- PEROVIĆ, Šime, "Osvrt na staklene priloge iz starohrvatskog groblja na Ždrijacu u Ninu", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 37-52.
- PETERSEN, Jan, *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania, 1919.
- PETRICIOLI, Ivo, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960.
- PETRICIOLI, Ivo, "Reljef konjanika iz Pridrage", *Diadora*, 8, 1975., str. 111-117.
- PETRICIOLI, Ivo, "Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka", u: Ivan Erceg – Anđela Horvat – Ive Mažuran – Mate Suić (ur.), *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., str. 113-120.
- PETRICIOLI, Ivo, "Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima", *Izdanja HAD-a*, 8, 1984., str. 221-226.
- PETRINEC, Maja, "Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih grobalja", *OA*, 26, 2002., str. 205-246.
- PETRINEC, Maja, "Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina", *VAPD*, 97, 2005., str. 171-212.
- PETRINEC, Maja, *Glavice, Konjsko, Tugare – starohrvatska groblja*, Katalog izložbe, Split – Sinj, 2006.
- PETRINEC, Maja, "Sedmi grob i nekoliko pojedinačnih nalaza s Crkvine u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. III, 33, 2006., str. 21-36.
- PETRINEC, Maja, "'Komanski privjesci' i pojasni jezičac s Bribirske glavice", *SHP*, s. III, 34, 2007., str. 79-85.
- PETRINEC, Maja, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split, 2009.
- PETRINEC, Maja, "Srednjovjekovna arheologija u 20. stoljeću u Hrvatskoj", u: Jacqueline Balen – Božidar Čečuk (ur.), *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, Zagreb, 2009., str. 555-590.

- PETRINEC, Maja, "Brončana petlja ranokarolinške ostružne garniture s Putalja iznad Kaštel Sućurca", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 53-59.
- PETRINEC, Maja, "Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću", *SHP*, s. III, 39, 2012., str. 71-129.
- PETRINEC, Maja, "Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic angesichts bisheriger Erkenntnisse über den Horizont mit heidnischen Bestattungsmerkmalen", *SHP*, s. III, 42, 2015., str. 81-131.
- PITEŠA, Ante, "Slaveni i rana hrvatska država", *VAHD*, 95, 2002., str. 471-518.
- PITEŠA, Ante, "Kasnoavarski pojasi jezičci iz Arheološkog muzeja u Splitu", *SHP*, s. III, 33, 2006., str. 7-20.
- PITEŠA, Ante, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkome muzeju u Splitu / Catalogue of finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period in the Archaeological Museum in Split*, Split, 2009.
- PITEŠA, Ante, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkome muzeju u Splitu / Early medieval stone monuments in the Archaeological Museum in Split*, Split, 2012.
- POHL, Walter, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822. n. Chr.*, München, 1988.
- POHL, Walter, "Das Awarenreich und die 'kroatischen' Ethnogenesen", u: Herwig Wolfram – Andreas Schwarz (ur.), *Die Bayern und ihre Nachbarn*, I, Wien, 1989., str. 293-298.
- POHL, Walter, "Verlaufsformen der Ethnogenese – Awaren und Bulgaren", u: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990., str. 113-124.
- POHL, Walter, "Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 86-96.
- POHL, Walter, "Telling the difference: Signs of ethnic identity", u: Walter Pohl – Helmut Reimitz (ur.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden – Boston – Köln, 1998., str. 17-69.
- POHL, Walter, "Ethnicity, Theory and Tradition: A Response", u: Andrew Gillett (ur.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002., str. 221-239.

- POHL, Walter, "The construction of communities and the persistence of paradox: an introduction", u: Richard Corradini – Max Diesenberger – Helmut Reimitz (ur.), *The Construction of Communities in the Early Middle Ages. Texts, Resources and Artefacts*, Leiden, 2003., str. 1-15.
- POHL, Walter, "Archaeology of identity: introduction", u: Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., str. 9-23.
- POHL, Walter – DIESENBERGER, Maximilian (ur.), *Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*, Wien, 2002.
- POHL, Walter – MEHOFER, Mathias (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17, Wien, 2010.
- POHL, Walter – REIMITZ, Helmut (ur.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden – Boston – Köln, 1998.
- POPARIĆ, Bartul, "Naušnice našaste u Solinu iz dobe hrvatske narodne dinastije", *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, XVIII, 1895., str. 57-62.
- POSAVEC, Vladimir, "Krstionica kneza Višeslava i njegovo mjesto u kronologiji hrvatskih vladara", *HZ*, XLIX, 1996., str. 17-32.
- PRELOG, Milan, "MUZEJI, časopis za muzeološko-konzervatorska pitanja, br. 1 i 2, Beograd 1948-49", *HZ*, II/1-4, 1949., str. 354-363.
- PRENDI, Frano, "Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë", *Iliria*, IX-X, 1979.-1980., str. 123-170.
- PRIJATELJ, Kruno, "Predgovor", u: *Ljubo Karaman. Odabrana djela*, Split, 1986.
- PRIMORAC, Dragan – MARJANOVIĆ, Damir – RUDAN, Pavao – VILLEMS, Richard – UNDERHILL, Peter A., "Croatian genetic heritage: Y-chromosome story", *CMJ*, 52/3, 2011., str. 225-234.
- RADIĆ, Frano, "Četiri staro-hrvacke bogomolje u Primorskoj županiji (Parathalassiji)", *VHAD*, XIII/1-3, 1891., str. 20-22, 45-53, 75-83.
- RADIĆ, Frano, "Tegurij starohrvatske biskupske crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plosnarezanim Gospinim poprsjem", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 7-9.
- RADIĆ, Frano, "Staro-hrvatski, ćirilicom pisani nadpis iz Povalja na otoku Braču", *SHP*, s. I, I/2, 1895., str. 103-108.
- RADIĆ, Frano, "Starohrvatski ratni mač", *SHP*, s. I, I/4, 1895., str. 242-247.

- RADIĆ, Frano, "Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci", *SHP*, s. I, II/2, 1896., str. 71-86.
- RADIĆ, Frano, "Mrtvački ostanci iz triju starohrvatskih grobova uz ruševine biskupske bazilike Sv. Marije u Biskupiji kod Knina", *SHP*, s. I, III/1, 1897., str. 31-38.
- RADIĆ, Frano, "Vrhovi starohrvatskih strjelica u 'Prvom Muzeju hrvatskih spomenika' u Kninu", *SHP*, s. I, III/3-4, 1897., str. 114-123.
- RAPANIĆ, Željko, "Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita", *VAHD*, LXV-LXVII, 1963.-1965. [1971.], str. 271-314.
- RAPANIĆ, Željko, "Bilješka uz četiri Branimirova natpisa", *SHP*, s. III, 11, 1981., str. 179-190.
- RAPANIĆ, Željko, "*Donare et dicare* (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku)", *SHP*, s. III, 14, 1984., str. 159-181.
- RAPANIĆ, Željko, "Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku", *SHP*, s. III, 15, 1985., str. 7-30.
- RAPANIĆ, Željko, "Pedeset godina poslije Karamana", *SHP*, s. III, 16, 1986., str. 9-24.
- RAPANIĆ, Željko, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987.
- RAPANIĆ, Željko, "Hrvatska u doba kneza Branimira", *Izdanja HAD-a*, 16, 1991. [1993.], str. 13-28.
- RAPANIĆ, Željko, "'*Ecclesiae destructae...ut restaurentur imploramus*'. (Iz pisma Stjepana VI pape biskupu Teodosiju 887. godine", u: u: Miljenko Jurković – Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 57-64.
- RAPANIĆ, Željko, "Od grčkih kolonista do franačkih misionara. Povijesno kulturna slika hrvatskoga prostora", u: Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Split, 2000., str. 32-67.
- RAPANIĆ, Željko, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split, 2007.
- RAPANIĆ, Željko, "Arhitekt – graditelj – klesar. Naznake za jednu terminološku i sadržajnu interpretaciju", *Archaeologia Adriatica*, II, 2008., str. 543-554.
- RAPANIĆ, Željko, "Kralj Trpimir, Venecijanci i Dalmatinci u traktatu teologa Gottschalka iz Orbaisa", *Povijesni prilozi*, 44, 2013., str. 27-70.
- RAUKAR, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, 2. izd., Zagreb, 2007.

- REIMITZ, Helmut, "Conversion and control: The establishment of liturgical frontiers in Carolingian Pannonia", u: Walter Pohl – Ian Wood – Helmut Reimitz (ur.), *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden – Boston, 2001., str. 189-207.
- RENFREW, Colin – BAHN, Paul, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, 3. izd., London, 2000.
- ROSSI, Antun, "Ulomak starohrvatske ploče u crkvi sv. Klare u Kotoru", *SHP*, s. I, IV/2, 1898., str. 62-63.
- von RUMMEL, Philipp, "Gotisch, barbarisch oder römisch? Methodologische Überlegungen zur ethnischen Interpretation von Kleidung", u: Walter Pohl – Mathias Mehofer (ur.), *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Wien, 2010., str. 51-77.
- SAHLINS, Marshall D., "Poor Man, Rich Man, Big-Man, Chief: Political Types in Melanesia and Polynesia", *Comparative Studies in Society and History*, 5/3, 1963., str. 285-303.
- SCHÜLKE, Almut, "On Christianization and grave-finds", *EJA*, 2/1, 1999., str. 77-106.
- SCHULZE-DÖRRLAMM, Mechthild, "Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhundert", *Jahrbuch RGZM*, 40/2, 1993. [1995.], str. 557-620.
- SCHULZE-DÖRRLAMM, Mechthild, "Das karolingische Kreuz von Baume-les-Messieurs, Dép. Jura, mit Tierornamenten im frühen Tassilokelchstil", *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 28/1, 1998., str. 131-150.
- SCHULZE-DÖRRLAMM, Mechthild, "Zeugnisse der Selbstdarstellung von weltlichen und geistlichen Eliten der Karolingerzeit (751-911)", u: Markus Egg – Dieter Quast (ur.), *Aufstieg und Untergang. Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes "Studien zu Genese und Struktur von Eliten in vor- und frühgeschichtlichen Gesellschaften*, Mainz, 2009., str. 153-215.
- SCHULZE-DÖRRLAMM, Mechthild, "Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich", *Jahrbuch RGZM*, 57/1, 2010., str. 339-388.
- SEKELJ IVANČAN, Tajana, "Stanje istraživanja i neke značajke srednjovjekovnih nalazišta pripisanih pojedinim 'kulturama' u sjevernoj Hrvatskoj", *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 11-12, 1994.-1995. [1997.], str. 135-150.

- SEKELJ IVANČAN, Tajana – TKALČEC, Tatjana, "Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima / Slawisches Brandgräberfeld am Standort Duga ulica 99 in Vinkovci", *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 23, 2006., str. 141-212.
- SEKULIĆ, Duško, "Etničnost kao društvena konstrukcija", *Migracijske i etničke teme*, 23/4, 2007., str. 347-372.
- SEKULIĆ, Duško, "Pojam identiteta", u: Neven Budak – Vjeran Katunarić (ur.), *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, Zagreb, 2010., str. 15-47.
- SEMINO, Ornella – PASSARINO Giuseppe – OEFNER Peter J. et al., "The Genetic Legacy of Paleolithic *Homo sapiens sapiens* in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective", *Science*, 290, 2000., str. 1155-1159.
- SHENNAN, Stephen, "Introduction: archaeological approaches to cultural identity", u: Stephen Shennan (ur.), *Archaeological approaches to cultural identity*, London – New York, 1994., str. 1-32.
- SIEGMUND, Frank, *Alemannen und Franken*, Berlin – New York, 2000.
- SIEGMUND, Frank, "*Commentarii*: Anmerkungen zum Beitrag von S. Brather und H.-P. Wotzka", u: Stefan Burmeister – Nils Müller-Scheeßel (ur.), *Soziale Gruppen – kulturelle Grenzen: Die Interpretation sozialer identitäten in der Prähistorischen Archäologie*, Münster – New York – München – Berlin, 2006., str. 225-232.
- SMILJANIĆ, Franjo, "O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća", *Povijesni prilozi*, 33, 2007., str. 33-102.
- SMITH, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986.
- SMITH, Julia M. H., *Europe after Rome: a new cultural history 500-1000*, Oxford, 2005.
- SOKOL, Vladimir, "Panonija i Hrvati u 9. stoljeću", *Izdanja HAD-a*, 14, 1989. [1990.], str. 193-195.
- SOKOL, Vladimir, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb, 2006.
- SOKOL, Vladimir, "Arheološka baština i zlatarstvo", u: Ivan Supičić (ur.), *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII-XII stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, Zagreb, 2007., str. 117-146.
- SOKOL, Vladimir, "Starohrvatska ostruga iz Brušana u Lici. Neki rani povijesni aspekti prostora Like – problem banata", *Izdanja HAD-a*, 23, 2008., str. 183-197.

- SOKOL, Vladimir, "Zapadno zdanje i njegova pogrebna funkcija u crkvi sv. Marije u Biskupiji", u: Željko Tomičić – Ante Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu*, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009., str. 159-168.
- SOKOL, Vladimir, "Gacka u IX. stoljeću", u: Hrvoje Gračanin – Željko Holjevac (ur.), *Gacka u srednjem vijeku. Zbornik radova*, Zagreb – Otočac, 2012., str. 25-47.
- SOMMER, Ulrike, "Materielle Kultur und Ethnizität – eine sinnlose Fragestellung?", u: Ulrich Veit – Tobias L. Kienlin – Christoph Kümmel – Sascha Schmidt (ur.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Münster – New York – München – Berlin, 2003., str. 205-223.
- SPAHIU, Hëna, "Gjetje të vjetra nga varreza mesjetare e kalasë së Dalmaces", *Iliria*, I, 1971., str. 227-262, T. I-IX.
- STALSBERG, Anne, "The Vlfberht swordblades reevaluated", 2008., str. 1-25. (<http://www.jenny-rita.org/Annestamanus.pdf>, pristup ostvaren 14. 12. 2015.)
- STANIĆ, Petar, "Izvješće o izkopinama na starohrvatskoj crkvi u gornjim Koljanima kod Vrlike", *VHAD*, XIV/3, 1892., str. 73-76.
- STEINDORFF, Ludwig, "Tumačenja riječi *Dalmatia* u srednjovjekovnoj historiografiji. Istovremeno o saboru na *planities Dalmae*", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 148-158.
- STEINDORFF, Ludwig, "Jedno od gradilišta Nade Klaić: *Ljetopis popa Dukljanina*", u: Tomislav Galović – Damir Agičić (ur.), *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zagreb, 2014., str. 171-189.
- STEUER, Heiko, "Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse", u: Klaus Düwel (ur.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, Göttingen, 1987., str. 113-197.
- STRZYGOWSKI, Josef, *O razvitku starohrvatske umjetnosti. Prilog otkriću sjevernoevropske umjetnosti*, Zagreb, 1927.
- STRZYGOWSKI, Josef, *Die altslavische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises*, Augsburg, 1929.
- SUIĆ, Mate, "Libvnia Tarsaticensis", u: Vladimir Mirosavljević – Duje Rendić-Miočević – Mate Suić (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 1970., str. 705-716.

- SUIĆ, Mate, "Ocjena radnje L. Margetića: 'Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata'", *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, 1977., str. 89-100.
- SUIĆ, Mate, "Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa", *Naše teme*, XXIII/2, 1979., str. 361-374.
- SUIĆ, Mate, "Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 13-27.
- SZAMEIT, Erik, "Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. Teil II: Die Saxe und Lanzen spitzen", *Archaeologia Austriaca*, 71, 1987., str. 155-171.
- SZMONIEWSKI, Bartłomiej Szymon, "Byzantium and the Slavs in the Light of Goldsmiths' Production", u: Chris Entwisle – Noël Adams (ur.), *'Intelligible Beauty': Recent Research on Byzantine Jewellery*, London, 2010., str. 161-172.
- ŠEPAROVIĆ, Tomislav, "Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u južnoj Hrvatskoj", *SHP*, s. III, 30, 2003., str. 127-137.
- ŠEPAROVIĆ, Tomislav, "Razmatranja o karolinškom novcu iz Donjih Lepura", *SHP*, s. III, 39, 2012., str. 35-44.
- ŠEPER, Mirko, "Starohrvatska umjetnost i hrvatska seljačka ornamentika", *HS*, IX/7, 1941., str. 384-387.
- ŠEPER, Mirko, "Iz starohrvatske arheologije", *HS*, X/3-4, 1942., str. 212-222.
- ŠEPER, Mirko, "Jedan problem starohrvatske arheologije", *HS*, XI/5, 1943., str. 340-346.
- ŠEPER, Mirko, "Dva neobjelodanjena starohrvatska nalaza iz Posavske Hrvatske", *HS* XII/5, 1944., str. 200-209.
- ŠEPER, Mirko, "Prilog datiranju starohrvatskih spomenika pleterne dekoracije", *Arheološki vestnik*, VI/1, 1955., str. 50-58.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925 [pretisak 1991.].
- ŠLAUS, Mario, "Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta", *SHP*, s. III, 25, 1998., str. 81-107.
- ŠLAUS, Mario, "Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća", *OA*, 23-24, 1999-2000., str. 273-284.

- ŠLAUS, Mario – TOMIČIĆ, Željko – UGLEŠIĆ, Ante – JURIC, Radimir, "Cranio-metric Relationships among Central European Populations: Implications for Croat Migration and Expansion", *CMJ*, 45/4, 2004., str. 434-444.
- ŠLAUS, Mario – VYROUBAL, Vlasta – BEDIĆ, Željka, "Neke karakteristike kvalitete života i zdravlja socijalno povlaštenog muškarca pokopanog na starohrvatskom groblju na Ždrijacu u Ninu", *Archaeologica Adriatica*, IV, 2010., str. 25-35.
- ŠMALCELJ, Pia, "Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne", *SHP*, s. III, 39, 2012., str. 131-170.
- ŠTIH, Peter, "Novi pokušaji rješavanja problematike Hrvata u Karantani", u: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 122-139.
- TEŽAK-GREGL, Tihomila, "Neolitik i eneolitik", u: Stojan Dimitrijević – Tihomila Težak-Gregl – Nives Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb, 1998., str. 57-157.
- TEŽAK-GREGL, Tihomila, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Zagreb, 2011.
- THEUWS, Frans, "Grave goods, ethnicity, and the rhetoric of burial rites in Late Antique Northern Gaul", u: Ton Derks – Nico Roymans (ur.), *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, Amsterdam, 2009., str. 283-319.
- TOMIČIĆ, Željko, "Vjedrice hrvatskog ranog srednjovjekovlja", *Histria Antiqua*, 10, 2003., str. 149-166.
- TOMIČIĆ, Željko, "Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kraj Petoševaca", *Archaeologia Adriatica*, IV, 2010., str. 117-166.
- TREDGOLD, Voren [Warren Treadgold], "Borba za opstanak (641-780)", u: Siril Mango [Cyril Mango] (ur.), *Oksfordska istorija Vizantije*, Beograd, 2004., str. 147-168.
- TRIGGER, Bruce G., "Romanticism, Nationalism and Archaeology", u: Philip L. Kohl – Clare Fawcett (ur.), *Nationalism, politics and the practice of archaeology*, Cambridge, 1995., str. 263-279.
- TRIGGER, Bruce G., *A History of Archaeological Thought*, 2. izd., Cambridge, 2006.
- TURKOVIĆ, Tin – BASIĆ, Ivan, "Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (*Liburnia Tarsaticensis*) u svjetlu geografskih izvora", *SHP*, s. III, 40, 2013., str. 33-80.
- UGLEŠIĆ, Ante, "Podvršje – Glavičine, rezultati arheoloških istraživanja", u: Željko Tomičić – Ante Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu*, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009., str. 139-148.

- UREDNIŠTVO, "Program", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 3-6.
- URLIĆ IVANOVIĆ, Grgur, "Nečven-kule. Starohrvatska tvrđava u Kninskoj županiji", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 46-51.
- URODA, Nikolina, *Biogradska katedrala*, Katalog izložbe, Split – Biograd n/m, 2005.
- VASILJ, Snježana, "Ranosrednjovjekovni ukopi na lokalitetu Doljani – Dubine u općini Čapljina, u Bosni i Hercegovini", *SHP*, s. III, 39, 2012., str. 19-34.
- VEDRIŠ, Trpimir, "'Frankish' or 'Byzantine' Saint? The Origins of the Cult of Saint Martin in Dalmatia", u: Savvas Neocleous (ur.), *Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies: Sailing to Byzantium*, Cambridge, 2009., str. 219-247.
- VEIT, Ulrich, "Gustaf Kossinna and his concept of a national archaeology", u: Heinrich Härke (ur.), *Archaeology, Ideology and Society: the German Experience*, Frankfurt am Main, 2000., str. 40-64.
- VEIT, Ulrich, "Menschen – Objekte – Zeichen: Perspektiven des Studiums materieller Kultur", u: Ulrich Veit – Tobias L. Kienlin – Christoph Kümmel – Sascha Schmidt (ur.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Münster – New York – München – Berlin, 2003., str. 17-28.
- VEIT, Ulrich, "Über die Grenzen archäologischer Erkenntnis und die Lehren der Kulturtheorie für die Archäologie", u: Ulrich Veit – Tobias L. Kienlin – Christoph Kümmel – Sascha Schmidt (ur.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Münster – New York – München – Berlin, 2003., str. 463-490.
- VERHULST, Adriaan, *The Carolingian Economy*, Cambridge, 2004.
- VEŽIĆ, Pavuša, "Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja", u: Miljenko Jurković – Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 87-99.
- VEŽIĆ, Pavuša, "Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu / The Cathedral (St. Anastasia) in Biograd", *Diadora*, 23, 2009., str. 193-206.
- VINSKI, Zdenko, "Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu", *SHP*, s. III, 1, 1949., str. 22-37.
- VINSKI, Zdenko, "Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica", *SHP*, s. III, 2, 1952., str. 29-56.

- VINSKI, Zdenko, "Osvrt na mačeve ranog srednjeg vijeka u našim krajevima", *VVM*, 2, 1955., str. 34-52.
- VINSKI, Zdenko, "Dalmatinisch-kroatische Kultur", u: Jan Filip (ur.), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Prag, 1966., str. 263-264.
- VINSKI, Zdenko, "Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata", *VAHD*, LXIX, 1967. [1974.], str. 5-86.
- VINSKI, Zdenko, "Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slawischen Landnahme des Balkanraums", u: Alojz Benac (ur.), *Simpozijum: Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, Sarajevo, 1969., str. 171-199.
- VINSKI, Zdenko, "Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji", *VAMZ*, 3. s., X-XI, 1977.-1978., str. 143-208.
- VINSKI, Zdenko, "O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji", *SHP*, s. III, 11, 1981., str. 9-54.
- VINSKI, Zdenko, "Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji", *SHP*, s. III, 13, 1983., str. 7-64.
- VINSKI, Zdenko, "Ponovno o karolinškim mačevima u Jugoslaviji", *VAMZ*, 3. s., XVI-XVII, 1983.-1984., str. 183-210.
- VINSKI, Zdenko, "Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Europi", *SHP*, s. III, 15, 1985., str. 61-117.
- VINSKI, Zdenko, "Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena", *SHP*, s. III, 16, 1986., str. 195-235.
- VINSKI, Zdenko, "Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na podrijetlo Anta i Bijelih Hrvata", *VAMZ*, 3. s., XXVI-XXVII, 1993.-1994., str. 67-84.
- VRDOLJAK, Bono Mato, "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", *SHP*, s. III, 18, 1988., str. 119-194.
- VRŠALOVIĆ, Dasen, *Srednjovjekovna arheologija u Hrvatskoj: Prvih sto godina 1878. – 1978.*, Zagreb, 2013.
- WACHOWSKI, Krzysztof, "Das Problem der Chronologie der karolingischen Einflüsse auf das Gebiet von Jugoslawien", *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 11, 1983., str. 163-167.

- WACHOWSKI, Krzysztof, "Merowingische und karolingische Spuren auf dem Kontinent", *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 14-15, 1986.-1987., str. 49-79.
- WAMERS, Egon, "König im Grenzland. Neue Analyse des Bootkammergrabes von Haiðaby", *Acta Archaeologica*, 65, 1994., str. 1-56.
- WAMERS, Egon (ur.), *Die Macht des Silbers. Karolingische Schätze im Norden*, Regensburg, 2005.
- WENSKUS, Reinhard, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln – Graz, 1961.
- WERBART, Bożena, "All these fantastic cultures? Concepts of archeological cultures, identity and ethnicity", *Archaeologia Polona*, 34, 1996., str. 97-128.
- WERNARD, Jo, "'Hic scramasaxi loquuntur'. Typologisch-chronologische Studie zum einschneidigen Schwert der Merowingerzeit in Süddeutschland", *Germania*, 76/2, 1998., str. 747-787.
- WERNER, Joachim, "Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Bosna i Hercegovina)", *GZM*, n. s., XV-XVI, 1960.-1961., str. 235-247.
- WERNER, Joachim, "Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche)", *Schild von Steier*, 15-16, 1978.-1979., str. 227-237.
- WESTPHAL, Herbert, *Franken oder Sachsen? Untersuchungen an frühmittelalterlichen Waffen*, Oldenburg, 2002.
- WICKHAM, Chris, *The inheritance of Rome: A history of Europe from 400 to 1000*, London, 2009.
- WIESSNER, Polly, "Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points", *American Antiquity*, 48/2, 1983., str. 253-276.
- WILLIAMS, Howard, "Review article: Rethinking early medieval mortuary archaeology", *EME*, 13/2, 2005., str. 195-217.
- WOLFRAM, Herwig, *History of the Goths*, Berkeley – Los Angeles, 1988.
- WOLFRAM, Herwig, "Einleitung oder Überlegungen zur *origo gentis*", u: Herwig Wolfram – Walter Pohl (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990., str. 19-33.

- WOLFRAM, Herwig, "*Origo et religio: Ethnic traditions and literature in early medieval texts*", u: Thomas F. X. Noble (ur.), *From Roman provinces to Medieval kingdoms*, London – New York, 2006., str. 57-74.
- WOLFRAM, Herwig – POHL, Walter (ur.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Teil 1*, Wien, 1990.
- ZEKAN, Mate, "Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otrisa", *Kačić*, 25, 1993., str. 405-420.
- ZEKAN, Mate, "Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine", u: Boško Marijan (ur.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split – Livno, 1994., str. 55-79.
- ZEKAN, Mate, "Fra Lujo Marun (1857. – 1939.) utemeljitelj, misionar i vizionar hrvatske arheologije", *SHP*, s. III, 34, 2007., str. 9-56.
- ZEKAN, Mate, *Vizionarova misija: fra Aloysius (Lujo) Marun (1857.-1939.) utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije*, Split, 2008.
- ZLATOVIĆ, Stjepan, "Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve", *SHP*, s. I, I/1, 1895., str. 10-15.
- ŽERAVICA, Zdenko, "Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša", *GZM*, n. s., 40-41, 1985.-1986., str. 129-209.
- ŽIVKOVIĆ, Tibor, *De conversione Croatorum et Serborum. A lost source*, Beograd, 2012.
- ŽVANUT, Katja, "The Tassilo Chalice Style: Problems of Interpretation and Definition", *HAM*, 8, 2002., str. 273-288.

PRILOZI

1: Duševića glavica, grob 6

(Gusar – Vujević, "Duševića glavica", str. 132).

2: Kašić – Maklinovo brdo, grob 54

(Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, T. XXXV).

3: Duševića glavica, privjesak iz groba 6

(Gusar – Vujević, "Duševića glavica", str. 132).

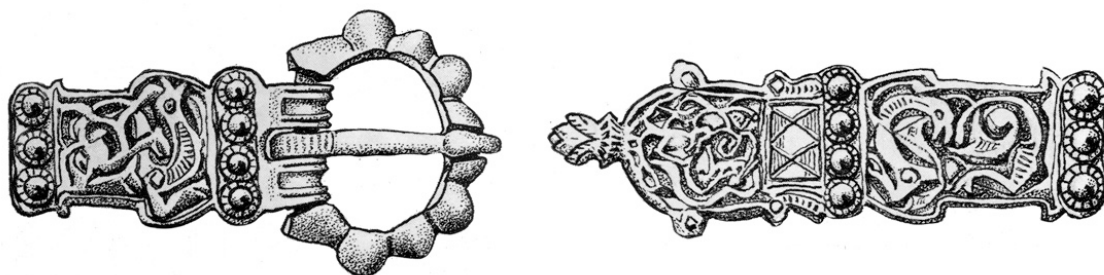
4: Privjesak iz Arheološkog muzeja u Splitu

(Piteša, *Katalog nalaza*, str. 124).

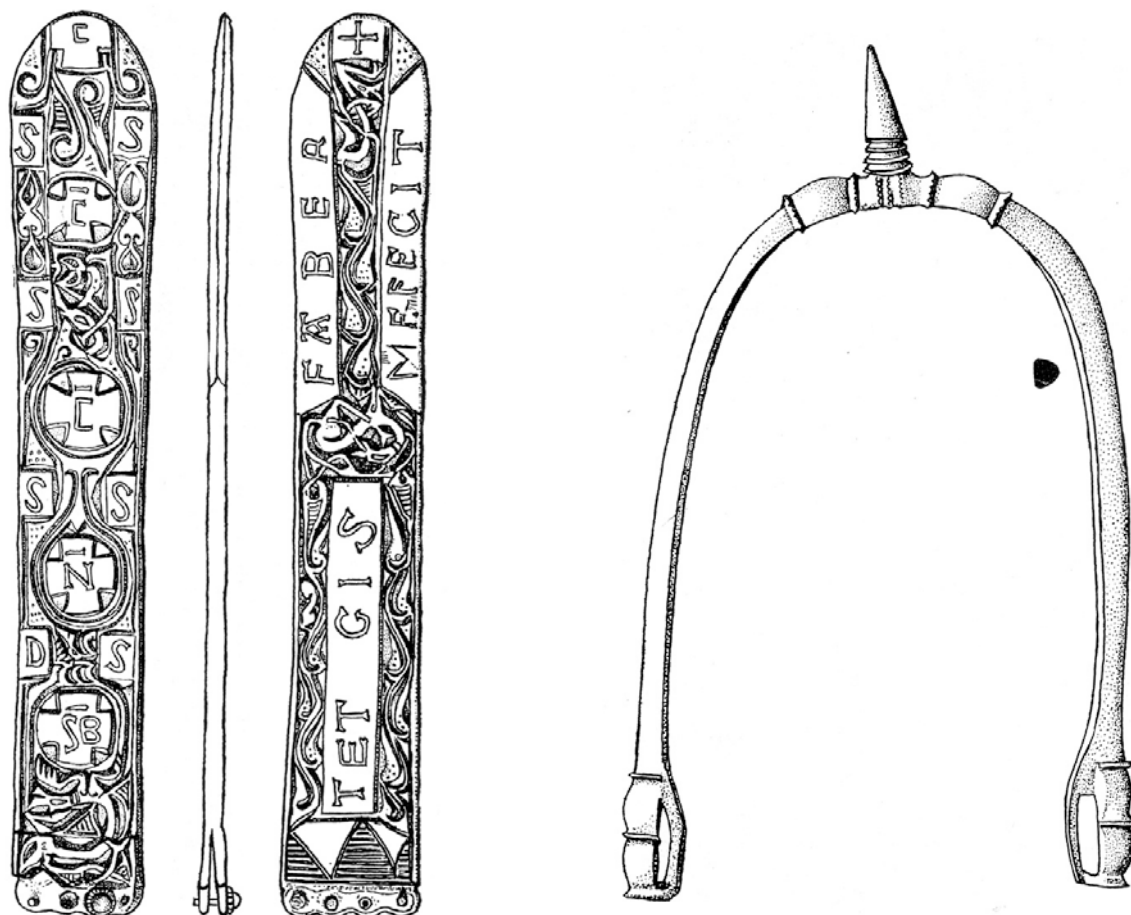

5: Kašić – Maklinovo brdo, privjesak iz groba 54

(Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, T. XLIII/1).

1: Pojasna garnitura iz Mogorjela (Vinski, "Novi ranokarolinški nalazi", T. V/1-2).

2: Pojasni jezičac iz Gornjih Vrbljana
(Vinski, "Novi ranokarolinški nalazi", T. II/1a-b).

3: Ostruga iz Gornjih Vrbljana
(Vinski, "Novi ranokarolinški nalazi", T. VI/1).

1: Morpolača, grob A. Balčak mača
(foto: G. Bilogrivić).

2: Morpolača, grob A. Ostruga
(foto: G. Bilogrivić).

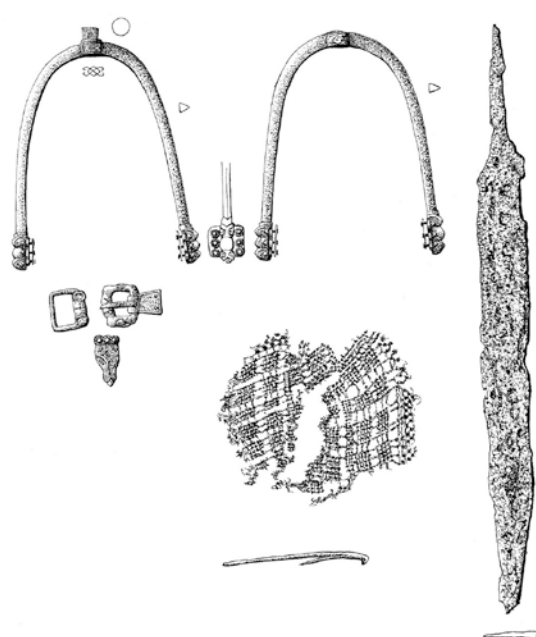
3: Orlić, grob A. Balčak mača
(foto: G. Bilogrivić).

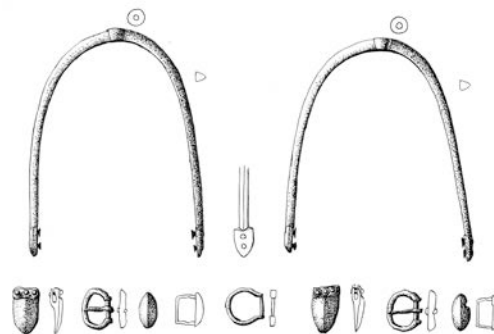
4: Orlić, grob B. Balčak mača
(foto: G. Bilogrivić).

1: Biskupija – Crkvina, grob 1 (prema Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. I, II/19-20).

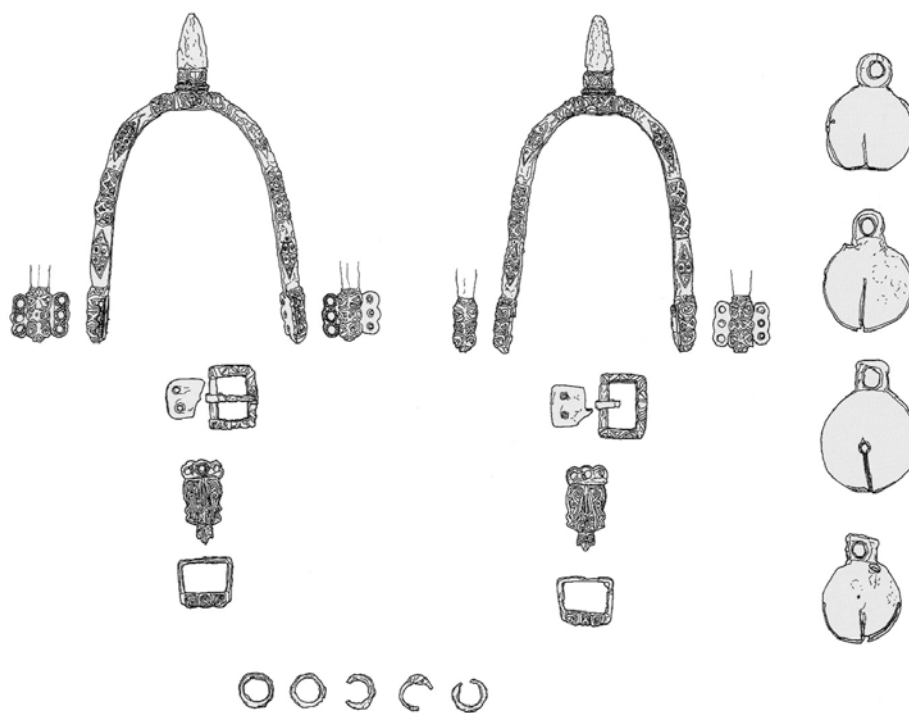
2: Biskupija – Crkvina, grob 4 (Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. III/29-34).

3: Biskupija – Crkvina, grob 88
(Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. VII/93-101).

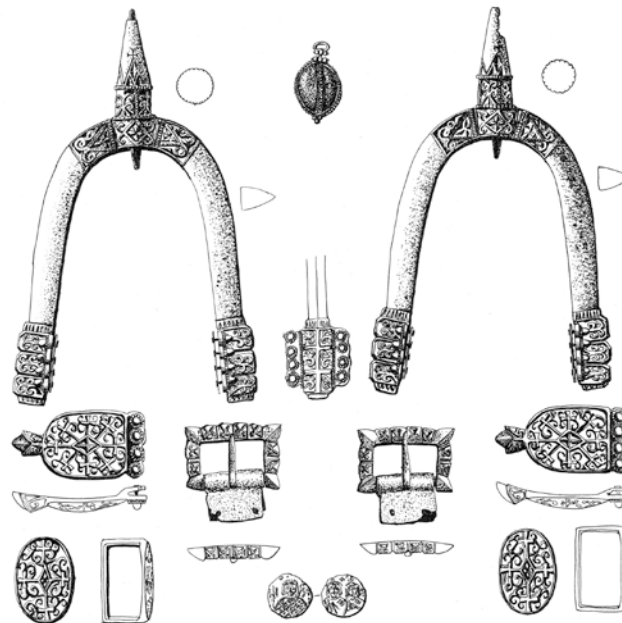
1: Biskupija – Crkvina, grobnica ispod južnog broda crkve (Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. VII/82-92).

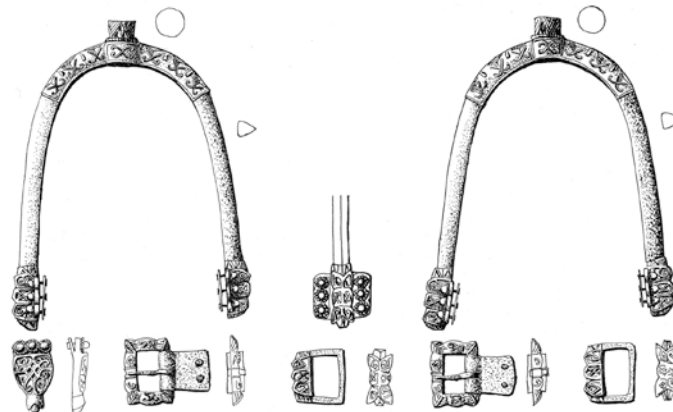
2: Biskupija – Crkvina, grobnica ispod temelja westwerka
(Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 223, IV. 51a-d).

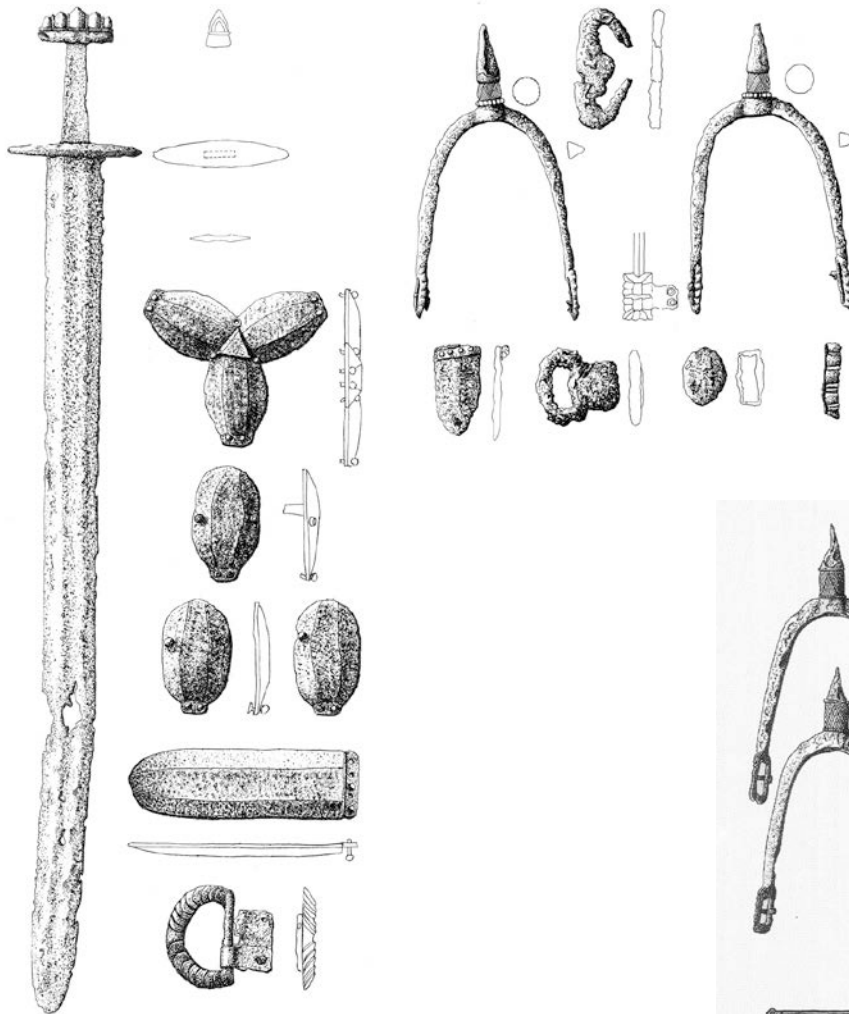
1: Biskupija – Crkvina, sarkofag iz sjeverne prostorije westwerka
(Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 209, IV. 38).

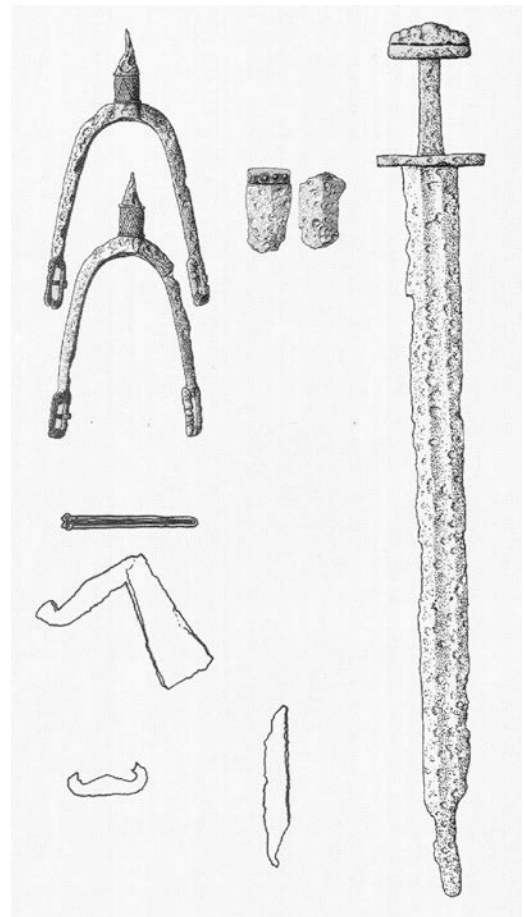
2: Biskupija – Crkvina, nalazi iz groba u sarkofagu ispod sjeverne prostorije westwerka
(Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. VI/72-81).

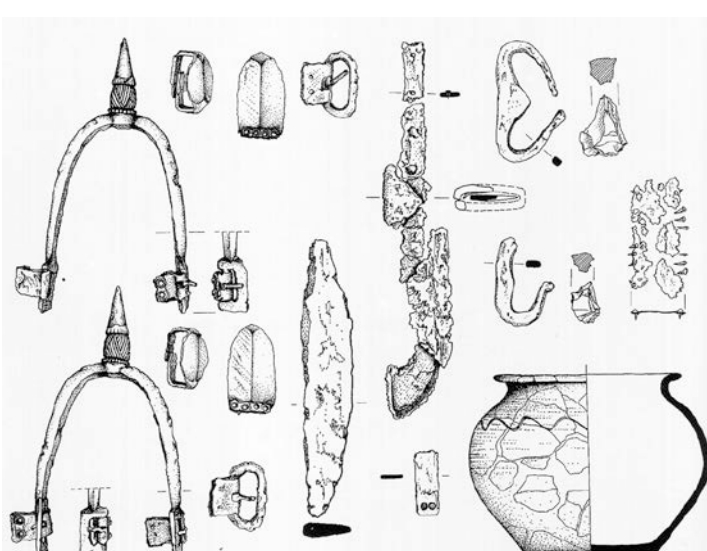
3: Morpolača, ostruge iz groba B (Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. VI/65-71).

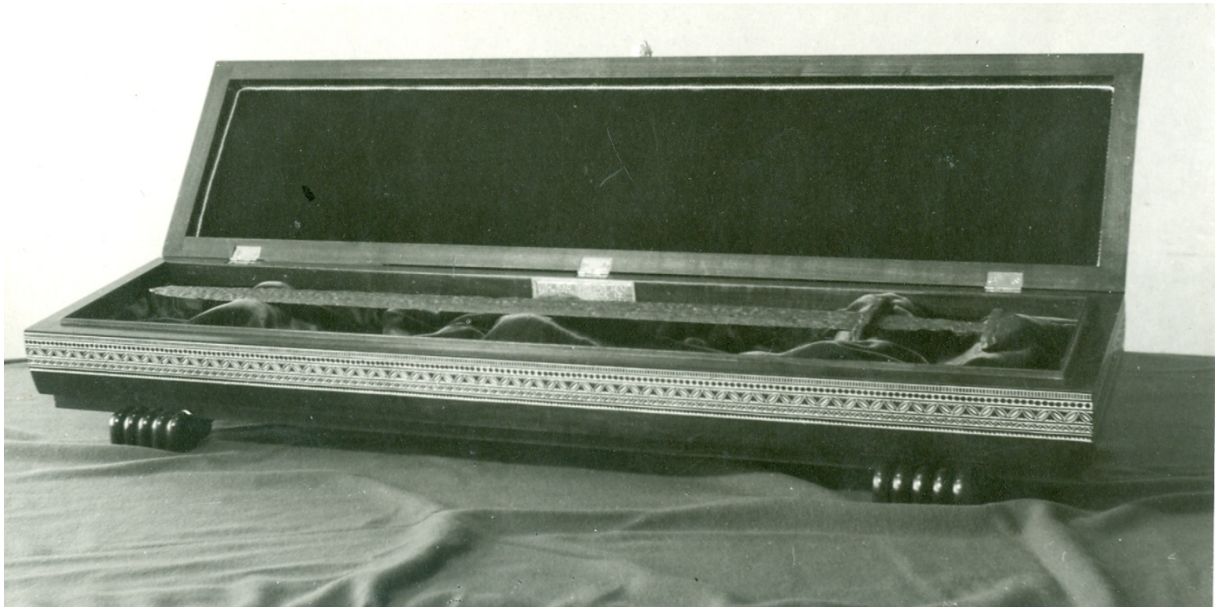
1: Gornji Koljani – Vukovića most. Nalazi iz groba
(prema: Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. XIV/172-178,
XV/179-185).

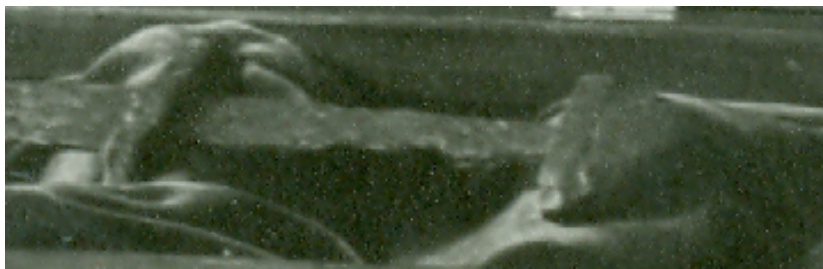
2: Podgradina – Rešetarica, grob 4
(Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi*
(*Katalog*), str. 321, IV. 213a-f).

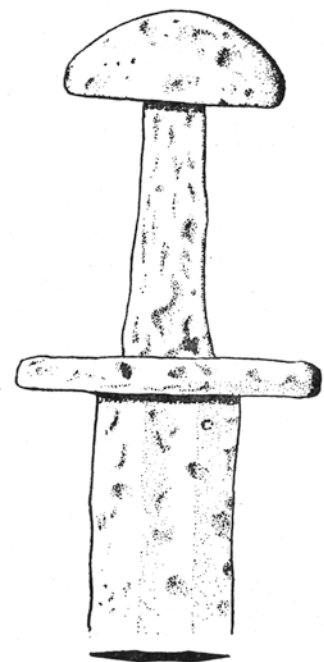
3: Stranče – Gorica, grob 3A
(Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi* (*Katalog*), str. 321, IV. 213a-f).

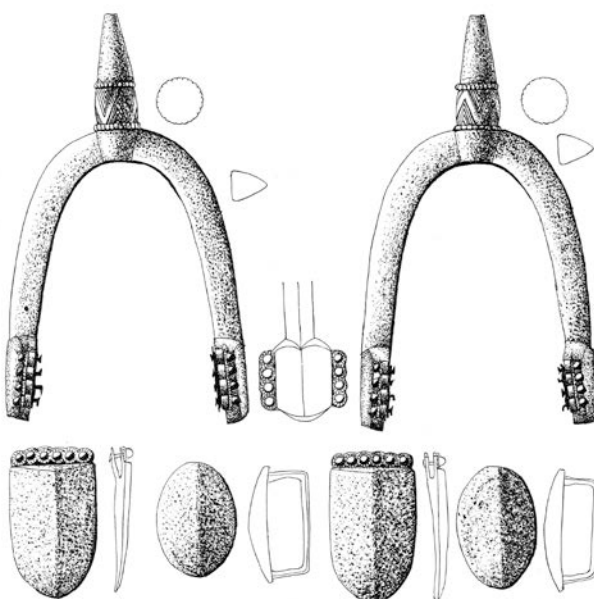
1: Gornji Koljani – Crkvina, mač fotografiran prilikom darivanja (foro: Arhiv MHAS).

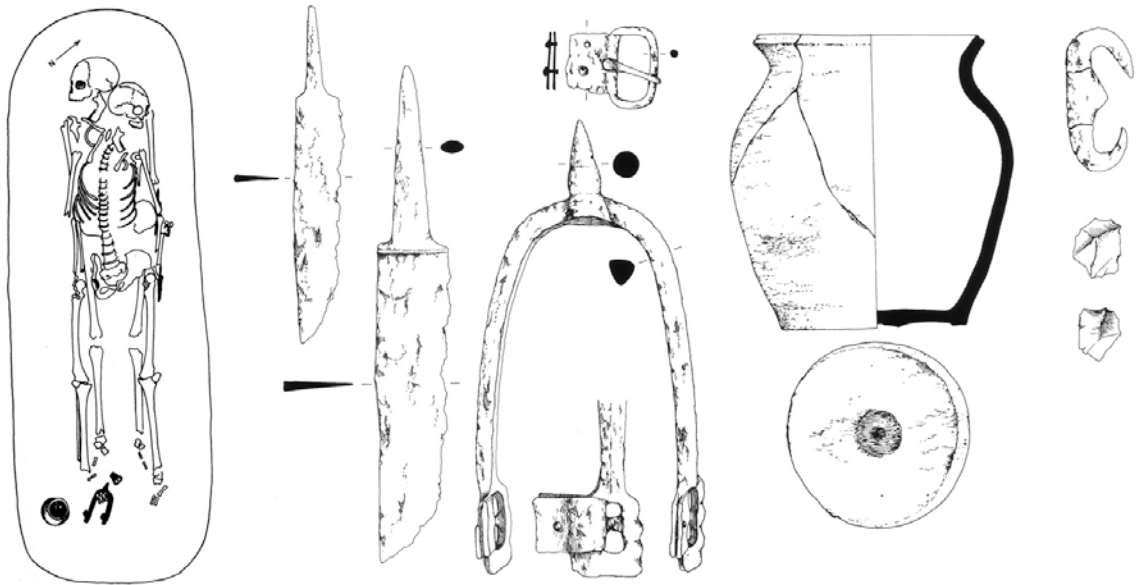
2: Gornji Koljani – Crkvina, balčak mača uvećan s prethodne fotografije.

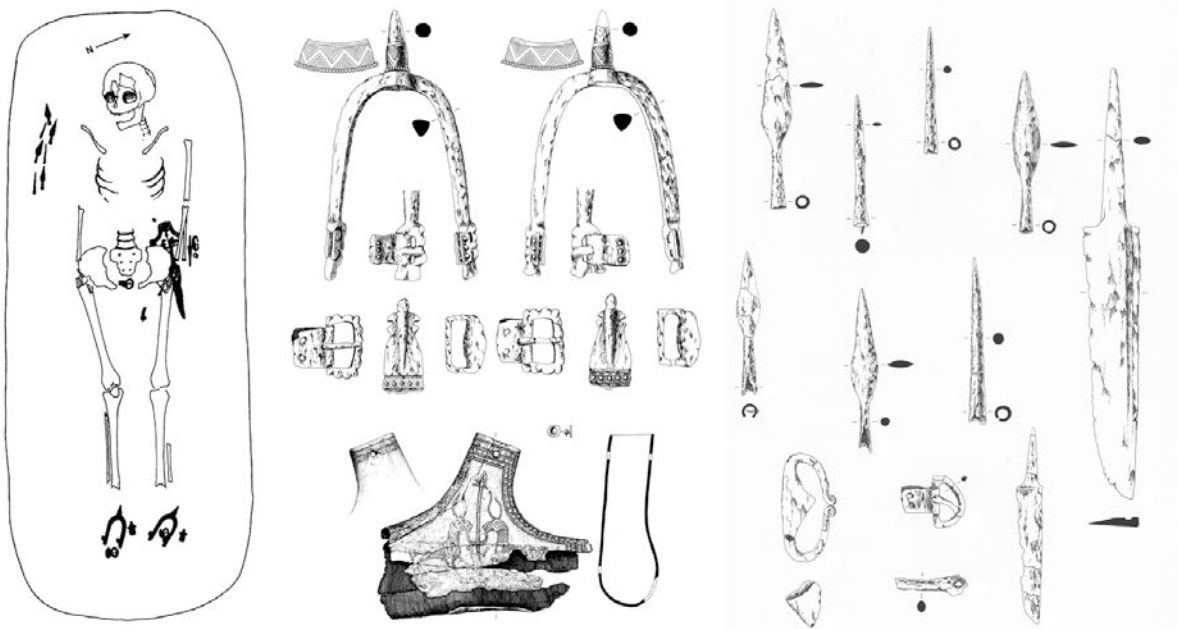
3: Gornji Koljani – Crkvina. Crtež navodnog mača tipa X. (Vinski, "Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima", T. III/1).

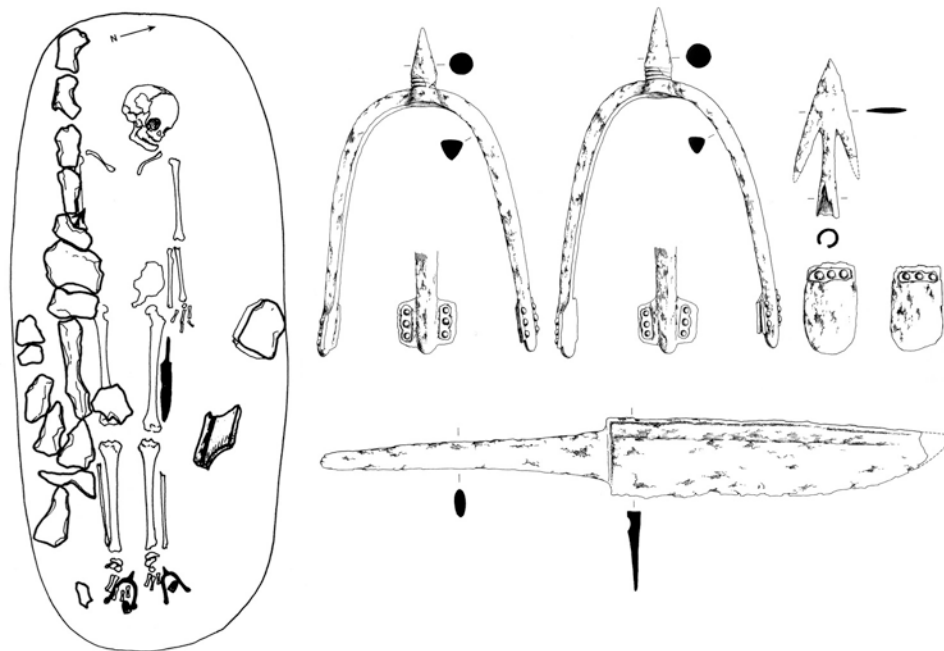
4: Gornji Koljani – Crkvina. Ostruge iz groba uz crkvu. (Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. XVII/196-201).

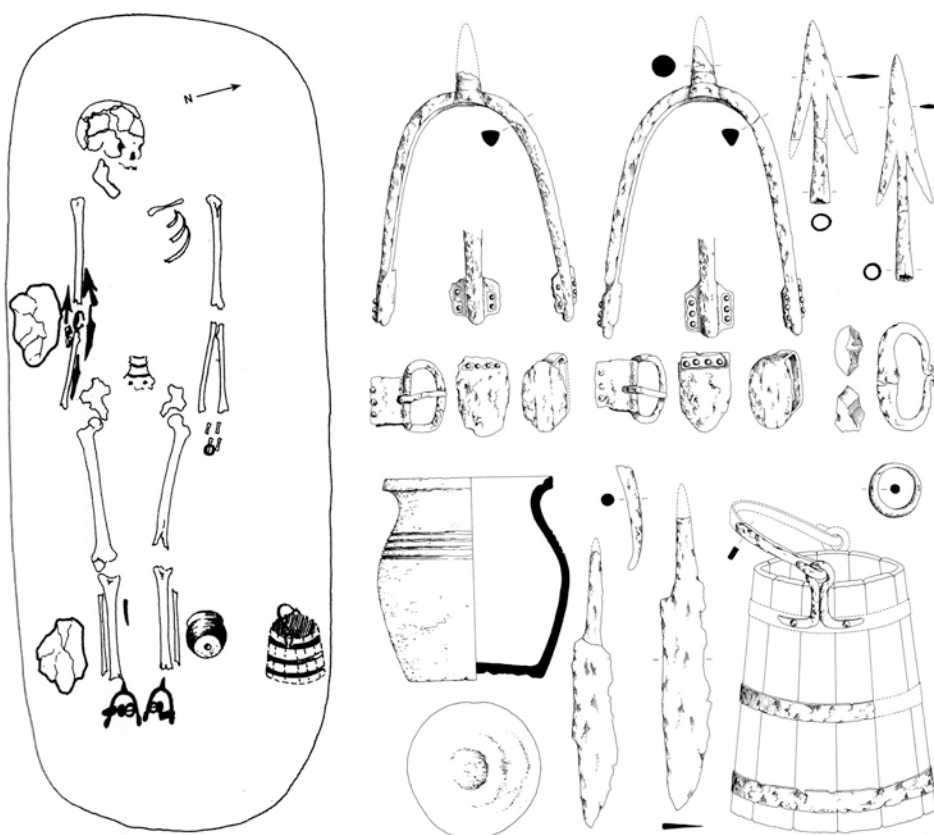
1: Nin – Ždrijac. Grob 74 (prema: Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, T. XI/74, LVII/3-10).

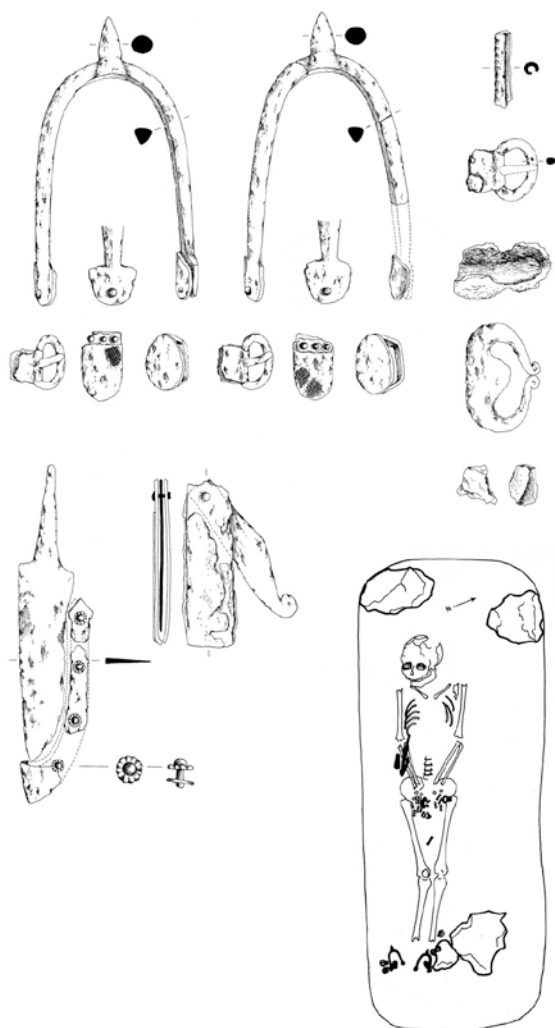
2: Nin – Ždrijac. Grob 161 (prema: Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, T. XXII/161, LXXIII-LXXIV).

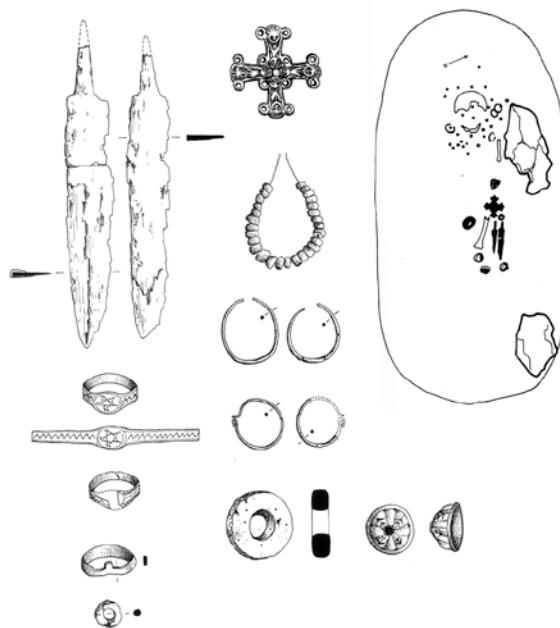
1: Nin – Ždrijac. Grob 166 (prema: Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, T. XXIII/166, LXXV/13-18).

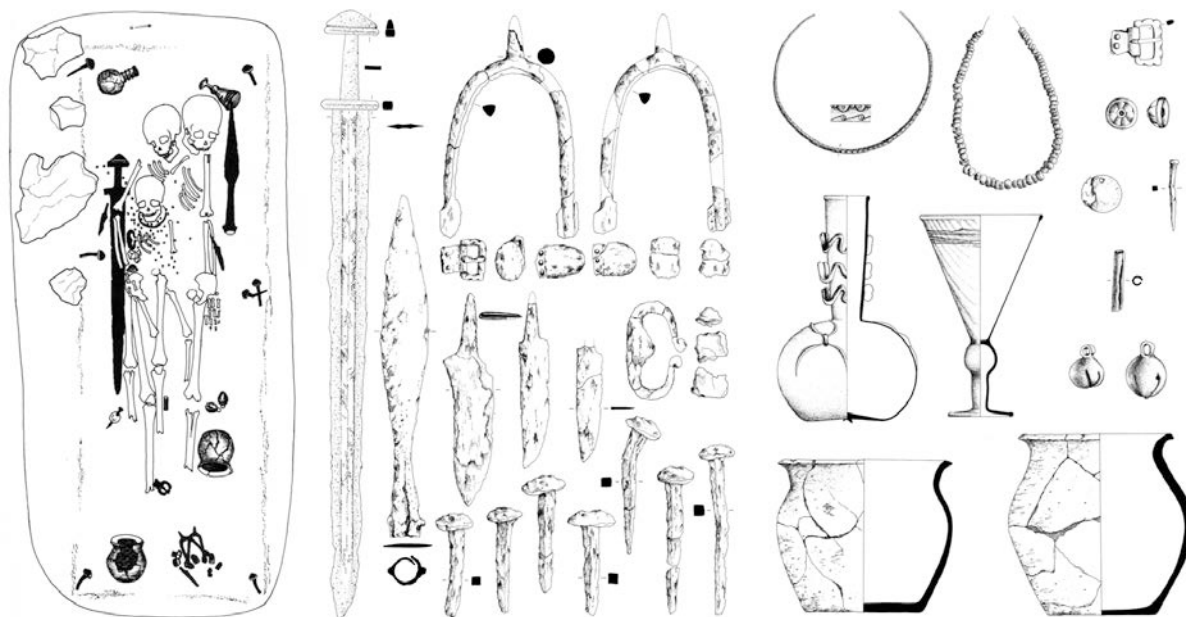
2: Nin – Ždrijac. Grob 167 (prema: Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, T. XXIII/167, LXXIII-LXXVI).

1: Nin – Ždrijac. Grob 312 (prema: Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, T. XLII/312, C/1-16).

3: Nin – Ždrijac. Grob 324 (prema: Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, T. XLV/324, CIV/3-16).

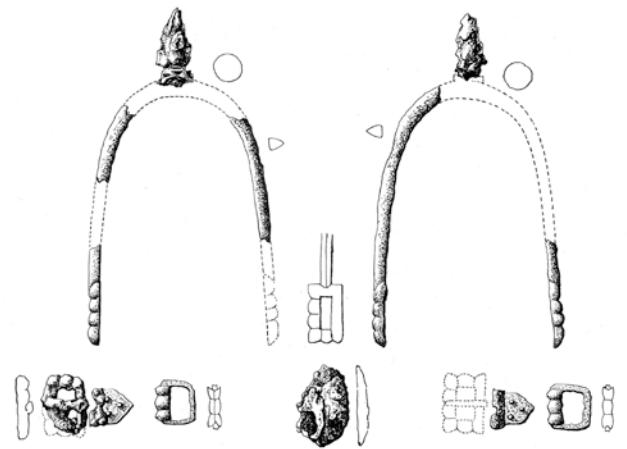
2: Nin – Ždrijac. Grob 322 (prema: Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, T. XLIV, CII-CIII).

T. XII

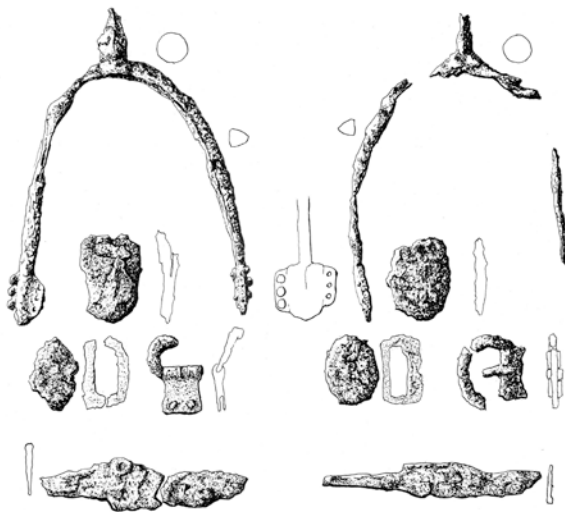
1: Biljane Donje – Begovača. Grob 253

(prema: Jelovina – Vrsalović, "Srednjovjekovno groblje", sl. 28).

2: Biljane Donje – Begovača. Ostruge iz groba 253

(prema: Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. XII/148-154).

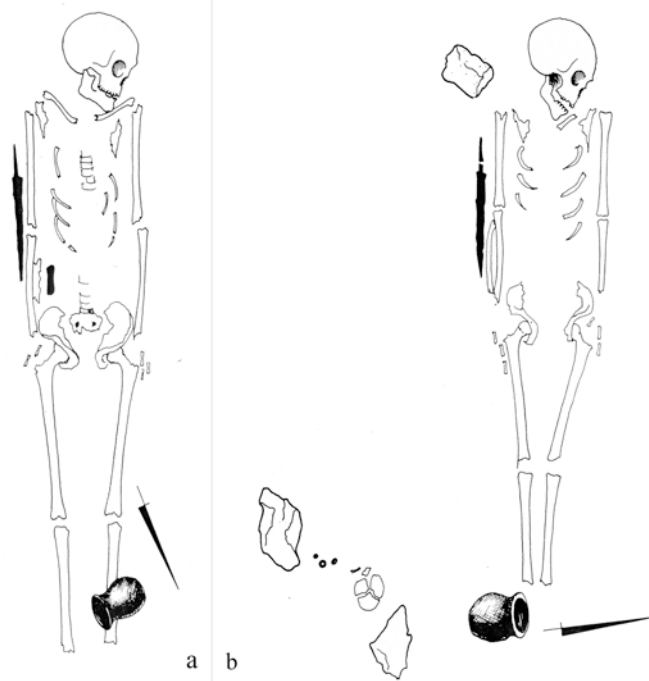
3: Biljane Donje – Begovača. Ostruge iz groba 258

(prema: Jelovina, *Mačevi i ostruge*, T. XII/155-164).

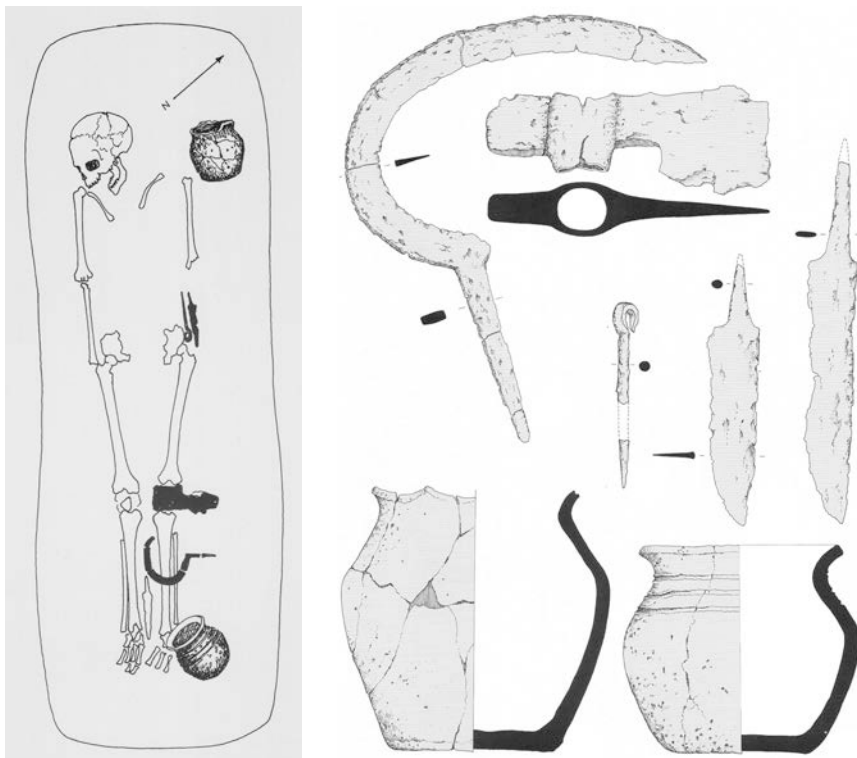
4: Galovac – Crkvina, sarkofag iz prostorije A

(Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi* (*Katalog*), str. 258, IV. 130a).

1: Nin – Materiza. Grobovi 12 i 15

(prema: Belošević, "Starohrvatska nekropola uz humak 'Materiza'", sl. 1-2).

2: Kašić – Maklinovo brdo. Grob 20

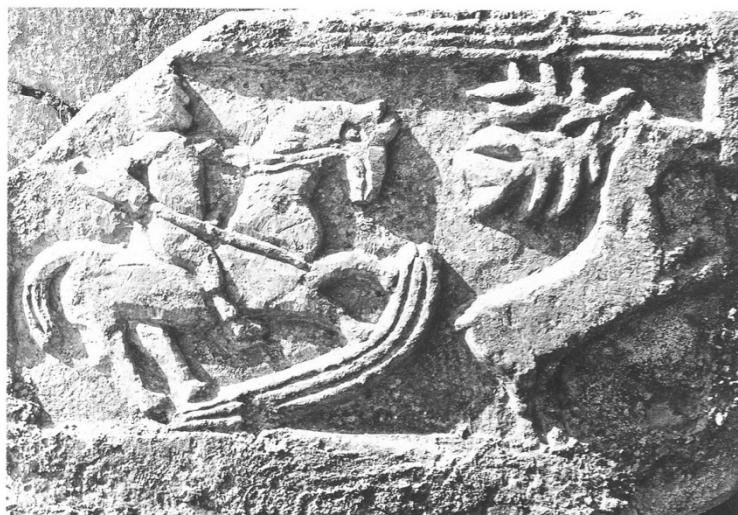
(prema: Belošević, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu*, T. IX, XXVI/1-7).

1: Pridraga – Sv. Martin. Ulomak pluteja s prikazom ratnika pješaka
(Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi (Katalog)*, str. 323, IV. 218).

2: Pridraga – Sv. Martin. Ulomak pluteja s prikazom konjanika
(foto: G. Bilogrivić).

3: Pridraga – Sv. Martin. Ulomak pluteja s prikazom lova na jelena
(Jakšić – Hilje, *Umjetnička baština*, str. 24, sl. 029).

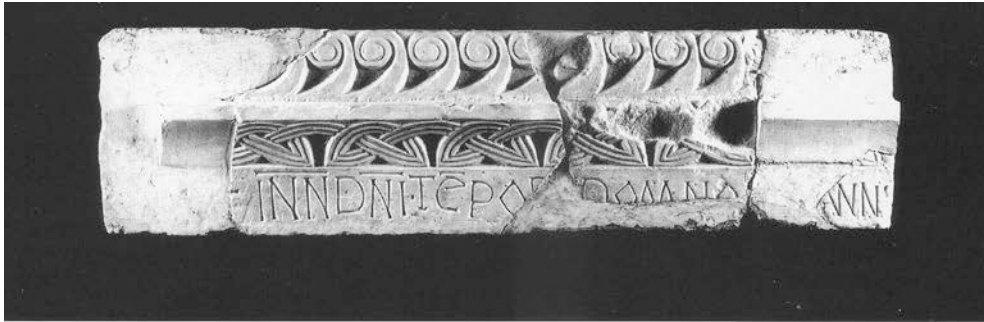
1: Bijaći – Sv. Marta. Ulomak arhitrava oltarne ograde
(Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. VIII/10).

2: Gornji Muć. Arhitrav oltarne ograde
(Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. XLII/91).

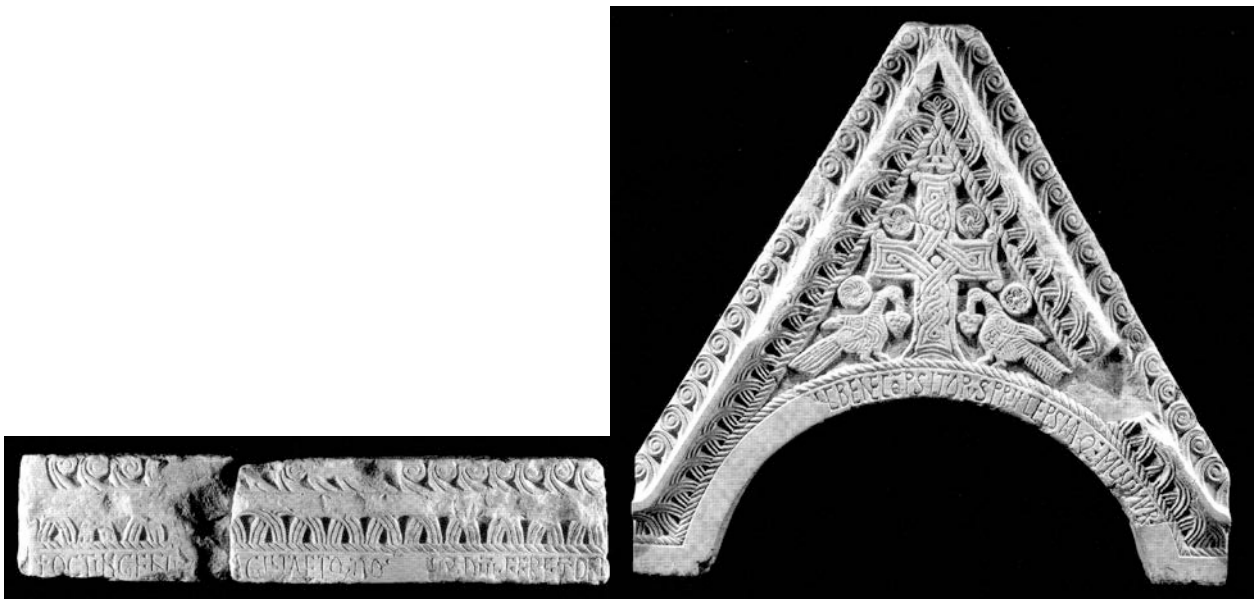

3: Nin – Sv. Mihovil. Arhitravi oltarne ograde
(Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. LXVIII/174).

1-3: Otres. Arhitravi i zabat oltane ograde

(Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. LXXI/182).

1: Uzdolje. Arhitrav i zabat oltarne ograde

(prema: Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. LII/118).

2: Šopot. Arhitrav i zabat oltarne ograde

(Lienhard, "The Frieze of Branimir", str. 581).

3: Ždrapanj. Ulomci arhitrava oltarne ograde

(Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. LXXXI/228).

1: Rižinice. Ulomak zabata oltarne ograde

(Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici*, str. 125).

2: Knin – Kapitul. Ogradne ploče stepeništa ambona

(Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. XXXV/73).

3: Kula Atlagića. Ulomak zabata oltarne ograde

(Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. LXIV/162).

4: Lepuri. Ulomak arkade ciborija

(Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, T. LXV/168).

ŽIVOTOPIS AUTORA I OBJAVLJENI RADOVI

Goran Bilogrivić rođen je u Zagrebu 1984. godine, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Godine 2008. diplomirao je jednopredmetnu arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, završivši usto i slobodni studij norveškog jezika i kulture, modul *Norveška i Skandinavija*. Zbog uspjeha tijekom studiranja primao je stipendiju Grada Zagreba, a 2007. uručena mu je i Nagrada za izvrsnost u studiju. Od 2008. pohađa Poslijediplomski doktorski studij medievistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Na istom fakultetu zaposlen je na Zavodu za hrvatsku povijest kao znanstveni novak – asistent od ožujka 2010. godine. Bio je suradnik na projektu *Monumenta mediaevalia varia (Srednjovjekovni povijesni spomenici)* (MZOS 130-1300620-0641) pod vodstvom prof. dr. sc. Nevena Budaka od tada pa do završetka projekta krajem 2013. godine. Od srpnja do kraja 2015. g. sudjelovao je u projektu *Transformacije povijesnog pejzaža kvarnerskih otoka* pod vodstvom prof. dr. sc. Miljenka Jurkovića. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu izvodi nastavu iz kolegija posvećenih ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj na Odsjeku za arheologiju (nositeljica prof. dr. sc. Mirja Jarak) te povijesti i kulturi Skandinavije na Katedri za skandinavistiku (nositeljica prof. dr. Goranka Antunović). Od 2012. godine redovito sudjeluje u arheološkim iskopavanjima ranosrednjovjekovnih lokaliteta u okolici Knina pod vodstvom Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Do sada je objavio 8 znanstvenih radova te sudjelovao na 11 znanstvenih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu. Član je Hrvatskog arheološkog društva.

Objavljeni radovi:

- "Hrvatska nacionalna srednjovjekovna arheologija do sredine 20. stoljeća – ideje budućnosti sputane vremenom", u: Kosana Jovanović – Suzana Miljan (ur.), *Zbornik radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, Rijeka, 2014., str. 207-215.
- "Postrimski grad u južnoj Panoniji: primjer Siscije", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 32, 2014., str. 1-26. (u koautorstvu s H. Gračaninom).
- "Ratnici ili lovci? Noževi i strijele u grobovima na području ranosrednjovjekovne Hrvatske", *SHP*, s. III, 41, 2014., str. 23-32.
- "Ulomak pluteja s prikazom lova na jelena iz Novigrada i ljetnikovac Werner u Zagrebu", *Radovi IPU*, 38, 2014., str. 41-50.
- "Carolingian swords from Croatia – new thoughts on an old topic", *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, X, 2013., str. 67-83.
- "O mačevima posebnog tipa u Hrvatskoj", *SHP*, s. III, 38, 2011., 83-110.
- "Čiji kontinuitet? Konstantin Porfirogenet i hrvatska arheologija o razdoblju 7.–9. stoljeća", *Radovi ZHP*, 42, 2010., 37-48.
- "Karolinški mačevi tipa K" / "Carolingian Type K Swords", *OA*, 33, 2009., 125-182.